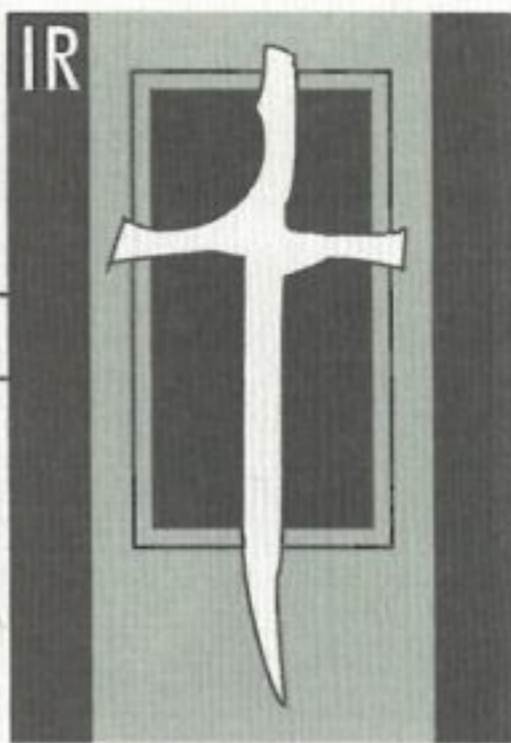

GENOCIDAS^{IR}

LIETUVOS GYVENTOJŲ GENOCIDO IR REZISTENCIJOS TYRIMO CENTRAS

REZISTENCIJA

2006 1(19)

ISSN 1392-3463

GENOCIDAS IR

REZISTENCIJA

GENOCIDAS IR

REZISTENCIJA

2006 1 (19)

LIETUVOS
GYVENTOJŲ
GENOCIDO IR
REZISTENCIJOS
TYRIMO
CENTRAS

VILNIUS 2006

Redakcijos kolegija:

Vyriausioji redaktorė
DALIA KUODYTĖ

Mokslinis redaktorius
ARVYDAS ANUŠAUSKAS

Nariai:

KĘSTUTIS K. GIRNIUS („Laisvosios Europos“ radijas, RFE/RL)
ALGIRDAS JAKUBČIONIS (Vilniaus universitetas)
KĀRLIS KANGERIS (Stokholmo universiteto Baltijos studijų departamentas, Švedija)
ANTANAS KULAKAUSKAS (Mykolo Romerio universitetas)
BRONIUS MAKAUSKAS (Lenkijos mokslų akademijos Istorijos institutas)
HEINRIHS STRODS (Latvijos okupacijos muziejus, Latvijos universitetas)
SAULIUS A. SUŽIEDĖLIS (Milersvilio universitetas, JAV)
JOACHIM TAUBER (Nordost institutas Liuneburge, Vokietija)
ANTANAS TYLA (Lietuvos istorijos institutas)
VYTAUTAS TININIS (Generolo Jono Žemaičio Lietuvos karo akademija)
LIUDAS TRUSKA (Vilniaus pedagoginis universitetas)

Turiny – Contents

STRAIPSNIAI – ARTICLES

Arūnas Streikus

- Išėivijos ir užsienio organizacijų parama Katalikų Bažnyčiai
sovietų okupuotoje Lietuvoje 7
- Support of Émigré and Foreign Organisations for the Catholic Church
in Lithuania during the Soviet Occupation..... 20

Geistautas Gečiauskas

- Lietuvos partizanų Tigro rinktinė: pavaldumas, struktūra ir
veikimo teritorija 21
- The Tigras Brigade of Lithuanian Partisans: its Subordination,
Organisational Structure and Area of Control 60

Mindaugas Tamošaitis

- Kairiosios lietuvių inteligentijos veiksmai Lietuvos okupacijos išvakarėse
ir pirmosiomis okupacijos dienomis 62
- Activities of the Lithuanian Left-wing Intelligentsia on the Eve of
the Occupation of Lithuania and during its First Days..... 85

Hektoras Vitkus

- Memorialinių vietų veiksnys holokausto atminimo kultūroje:
sampratos gairės ir tyrimo metodai.....86
- The Role of Memorial Places in the Culture of the Holocaust Memory:
Guidelines for Understanding and Research Methods 114

Volodymyr Vjatrovič

- Ukrainiečių sukilėlių žygis į Baltijos šalis..... 116
- The March of the Ukrainian Rebels to the Baltic Countries 121

IŠ ARCHYVŲ – FROM THE ARCHIVES

Kristina Burinskaitė

Buvusių kalinių ir tremtinių kontrolė KGB dokumentuose 123

Lina Okuličiūtė

Patikimų asmenų vaidmuo sovietinėje sistemoje..... 129

Albinas Jasiūnas

KGB archyvinių bylų parvežimas į Lietuvą iš Uljanovsko 136

RECENZIJOS – REVIEWS

Algimantas Černiauskas

Manipuliacinio fotografavimas kaip propagandos priemonė
Lietuvos fotografijos almanachuose 1967–1987 m. 142

Rimantas Stankevičius

Kauno geto gyvenimas. Saros Ginaitės versija 159

KRONIKA – CRONICALS 167

KNYGOS – BOOKS 180

MŪSŲ AUTORAI – OUR AUTHORS 182

Arūnas Streikus

Išėivijos ir užsienio organizacijų parama Katalikų Bažnyčiai sovietų okupuotoje Lietuvoje

Straipsnyje analizuojama išėivijos ir užsienio organizacijų veikla siekiant informuoti Vakarų visuomenę apie Katalikų Bažnyčios veiklos suvaržymus sovietų okupuotoje Lietuvoje, taip pat kitos paramos Lietuvos katalikams formos. Antras straipsnio tikslas – atskleisti sovietų valdžios pastangas neutralizuoti šią veiklą.

ĮVADAS

Lietuvai patekus į sovietų režimo gniaužtus, Katalikų Bažnyčia atsidūrė ypač sudėtingoje padėtyje. Religijai priešiškas režimas siekė maksimaliai suvaržyti Bažnyčios veikimo erdvę ir nuosekliai griauti jos autoritetą. Tuo pat metu aktyviai buvo skleidžiama propaganda, kad Sovietų Sąjungoje yra užtikrinta sąžinės ir tikėjimo laisvė. Bažnyčiai esant visiškai izoliuotai nuo žiniasklaidos priemonių ir išorinio pasaulio, iškilo reali grėsmė, kad su ja bus susidorota be didesnio triukšmo. Tokiomis aplinkybėmis itin didelę reikšmę įgijo informacijos apie Bažnyčios padėtį skleidimas ir jos interesų atstovavimas Vakaruose.

Istorinėje literatūroje ši tema beveik nenagrinėta. Galima paminėti nebent Vido Spenglos studiją apie „Lietuvos Katalikų

Bažnyčios kroniką“ (toliau – „Kronika“), kurios viename skyriuje aprašomi „Kronikos“ perdavimas į užsienį, jos žinių panaudojimas ir KGB mėginimai sumažinti šios informacijos poveikį¹. Sovietmečiu parašyti darbai šia tema² atliko propagandinę funkciją, todėl jų negalima vertinti kaip mokslinių tyrimų, o tik kaip vieną iš šaltinių, atskleidžiančių sovietų valdžios reakciją. Todėl analizuojant išėivijos ir užsienio organizacijų paramą Katalikų Bažnyčiai sovietų okupuotoje Lietuvoje daugiausia tenka remtis pirminiais šaltiniais. Vieną jų grupę sudaro aktyviai išėivijoje veikusių lietuvių dvasininkų memuarai³, kuriuose atsispindi jų pastangos padėti persekiojamiems tikėjimo broliams tėvynėje. Dar daugiau informacijos apie tai būtų galima rasti jų asmeniuose archyvuose, tačiau, deja, iki šiol jie nėra prieinami tyrinėtojams. Kita grupė – tai sovietų valdžios institucijų archyviniai dokumentai, kuriuose yra nemažai duomenų apie Vakarų organizacijų paramą Lietuvos Katalikų Bažnyčiai ir valdžios pastangas tam sutrukdyti. Daugiausia tokios informacijos yra LSSR KGB žvalgybinių ir kontržvalgybinių skyrių fonduose, saugomuose Lietuvos ypatingajame archyve. Sovietų valdžios susirūpinimas aktyvia išėivijos ir užsienio or-

ganizacijų parama Bažnyčiai atsispindi ir LKP CK, Religinių kultūrų reikalų tarybos (RKRT) įgaliojimų dokumentuose. Trečią šaltinių grupę sudaro išeivijos ir užsienio periodinė spauda, kurios publikacijos atskleidžia, kokia informacija apie tikinčiųjų padėtį Lietuvoje pasiekdavo Vakarų ir kaip ji ten buvo panaudojama religijos laisvei ginti.

Šio tyrimo tikslas – naudojantis minėtais šaltiniais apibūdinti išeivijos ir užsienio organizacijų veiklos, kuria siekta padėti Katalikų Bažnyčiai sovietų okupuotoje Lietuvoje, formas bei apimtį, nustatyti jos įtaką tikinčiųjų padėčiai bei vaidmenį Lietuvos laisvės byloje, atskleisti sovietų valdžios naudotas priemones šiai veiklai neutralizuoti bei jų veiksmingumą. Straipsnyje nagrinėjamas užsienio (pirmiausia Vatikano) radijo lietuviškų programų, Šv. Kazimiero lietuvių kolegijos Romoje, Lietuvių katalikų religinės šalpos, Kestono koledžo ir kitų užsienio organizacijų bei atskirų dvasininkų indėlis ginant Lietuvos tikinčiųjų teises Vakaruose. Taip pat aptartos svarbiausios Vakaruose pasirodžiusios knygos ir periodinės spaudos publikacijos apie Bažnyčios padėtį sovietinėje Lietuvoje.

RŪPINIMASIS LIETUVOS KATALIKŲ REIKALAIS IŠEIVIJOJE

Sovietų armijai reokupuojant Lietuvą, į Vakarų pasitraukė didelė kultūrinio ir intelektualinio elito dalis. Tarp jų buvo ir nemažas būrys dvasininkų. Emigracinio Lietuvos Raudonojo Kryžiaus duomenimis, vien okupacinėse anglų, amerikiečių ir prancūzų zonose Vokietijoje 1947 m. glaudėsi apie 250 katalikų kunigų iš Lietuvos⁴. Be to, tuo metu nemažai kunigų ir klierikų jau buvo Romoje. Artėjant frontui, iš Lietuvos išvyko ir Kauno arkivysk. metropolitas Juozapas Skvireckas, jo pagalbininkas vysk.

Vincentas Brizgys bei Vilkaviškio vysk. Vincentas Padolskis. Kaip ir daugumą kunigų, vyskupus pasitraukti skatino 1940–1941 m. patirtis ir baimė nukentėti už viešas antisovietines kalbas vokiečių okupacijos metais. Tiesa, arkivysk. J. Skvireckas ir vysk. V. Brizgys savo atsiminimuose⁵ teigė, kad evakuotis juos privertė vokiečiai, tačiau kitais šaltiniais kol kas neįmanoma šios informacijos patvirtinti.

Vakaruose atsidūrę Bažnyčios hierarchai ir dvasininkai pirmiausia rūpinosi tolesnėmis iš Lietuvos pasitraukusių klierikų studijomis. Tam tikslui jau 1945 m. Romoje įkurta Šv. Kazimiero lietuvių kolegija, kurios svarbiausia paskirtis buvo telkti vienoje vietoje ir auklėti popiežiškose mokymo įstaigose studijuojančius lietuvius klierikus. Tačiau ilgainiui kolegija tapo pagrindiniu emigravusių dvasininkų Italijoje vienijančiu centru. Be to, ji neoficialiai atstovavo Lietuvos Katalikų Bažnyčiai Vatikano įstaigose. Kolegijoje apsistodavo į Romą atvykę dvasininkai, gyveno klierikai, vyko priėmimai svarbesnių įvykių progomis. 1945–1980 m. kolegija parengė 60 naujų kunigų, be to, čia gyveno daugiau nei šimtas kunigų, kurie gilino savo žinias. Iš kolegijos išėję kunigai daugiausia aptarnavo išeivijos lietuvius. Jos rektoriumi net iki 1985 m. buvo prel. Ladas Tulaba, 1942–1943 m. vadovavęs arkivysk. Mečislavo Reinio atkurtai Vilniaus kunigų seminarijai.

Romoje susitelkę kunigai pirmieji ėmė rūpintis informacijos apie padėtį Lietuvoje skleidimu ir jos perdavimu į okupuotą kraštą. 1946 m. rudenį buvo atgaivintas lietuviškų Vatikano radijo laidų transliavimas, iš pradžių kartą per savaitę, vėliau – kasdien. Lietuviškoje programoje iš pradžių bendradarbiavo beveik visi tuo metu Romoje gyvenę kunigai; nuolatinė redakcija ir pastovesnių bendradarbių būrys susiformavo tik šeštajame dešimtmetyje. Programos vedėju

⁴ Nuo 1965 m. – Religijos reikalų taryba (RRT).

tapo kun. Vytautas Kazlauskas, šias pareigas ėjęs iki 1989 m. Iki aštuntojo dešimtmečio Vatikano radijo lietuviškos programos redakcija turėjo labai mažai patikimos informacijos iš Lietuvos, todėl pagrindinė jo funkcija buvo katechetinio pobūdžio. Be to, informuota apie svarbiausius Katalikų Bažnyčios ir pasaulinės politikos įvykius, lietuvių išėivių veiklą, buvo komentuojami oficialios sovietų propagandos teiginiai. Šiuo ryšio su okupuotu kraštu kanalu šeštajame dešimtmetyje naudojosi ir VLIK'as, iš dalies dotavęs lietuviškos programos transliacijas. Tai sukeldavo nemažai konfliktų, nes VLIK'o tikslai sunkiai derinosi su Vatikano radijo misija⁶.

Informacijai apie Katalikų Bažnyčios padėtį Lietuvoje skleisti buvo aktyviai naudojamos ir kitos priemonės. Italijos lietuvių draugijos pirmininkas prel. Vincas Mincevičius nuo 1954 m. leido VLIK'o informacinį biuletinį „ELTA-Press“ italų kalba, kuris buvo siunčiamas Italijos masinės informacijos priemonėms, valdžios įstaigoms, užsienio šalių atstovybėms, Vatikano valstybės sekretariatui. „Kronikai“ pasiekus Vakarų, prel. V. Mincevičiaus redaguojamas „ELTA-Press“ biuletinis reguliariai perspausdindavo joje pateikiamą informaciją. 1961 m. prel. V. Mincevičius suorganizavo nemažą atgarsį sukėlusią fotografijų parodą apie komunizmo nusikaltimus Lietuvoje; joje daugiausia dėmesio taip pat skirta Bažnyčios padėčiai. Ši paroda labai suerzino Italijos komunistus; jų dienraštis „Unita“ paskelbė, kad dauguma parodos eksponatų yra klastotės. Vieną šios parodos stendą sudarė Vandos Gavronskos (ji 1960 m. pradžioje lankėsi Lietuvoje) padarytos uždarytų Vilniaus bažnyčių nuotraukos. Beje, V. Gavronska, kitaip negu daugelis kitų į Sovietų Sąjungą nuo šeštojo dešimtmečio vidurio vis dažniau atvykdavusių užsienio žurnalistų, nepasitenkino sovietų valdžios nustatytais informacijos gavimo būdais. Po oficialaus vizito pas vysk. Julijoną Steponavičių, kuriame dalyvavo ir val-

džios pareigūnas, 1960 m. vasario 13 d. ji dar kartą mėgino neoficialiai susitikti su vyskupu, tačiau šis, matyt, baimindamasis provokacijos, atsisakė duoti interviu ir priimti iš jos literatūrą bei laiškus⁷.

Prie informacijos apie tikinčiųjų padėtį Lietuvoje skleidimo nemažai prisidėjo ir Romoje gyvenęs kun. Juozas Vaišnora MIC, ėjęs atsakingas pareigas marijonų generaliniuose namuose. Plačiai susirašinėdamas su Lietuvoje likusiais kunigais, pirmiausia marijonais, jis sukaupė gana daug ir įvairiapės informacijos apie padėtį okupuotame krašte. Septintojo dešimtmečio pradžioje lietuvių ir anglų kalbomis jis išleido knygą apie sovietų valdžios pastangas sunaikinti tikėjimą Lietuvoje⁸, apie tai daug rašė išėivijos ir užsienio periodiniuose leidiniuose. Kaip šios srities ekspertas 1975 m. dalyvavo Miunchene surengtame simpoziume „Religijos padėtis SSRS ir jos valdomuose kraštuose“. Didelis jo nuopelnas buvo ir vadovavimas arkivysk. Jurgio Matulaičio beatifikacijos bylai, kurią jis sėkmingai baigė 1987 m., kai arkivyskupas buvo paskelbtas Palaimintuoju.

Informacijos srautas apie Bažnyčios padėtį Lietuvoje smarkiai padidėjo jau nuo septintojo dešimtmečio pradžios. 1960 m. sovietų valdžia leido grįžti į Olandiją ilgamečiam kapucinų ordino Lietuvos vyresniajam olandui tėvui Baptistai Freericksui, o seselei kazimierietei Felicijai Iškauskaitei – emigruoti į Škotiją. Jie abu išsamiai papasakojo apie Bažnyčios padėtį Lietuvoje Šv. Kazimiero lietuvių kolegijos rektoriui prel. L. Tulabai. Tačiau reikėjo būti labai atsargiems, nes ir sovietų valdžia stengėsi įpiršti sau palankią informaciją. Su prel. L. Tulaba ir vysk. V. Brizgiu dažnai susirašinėjo KGB kontroliuojamas kan. Juozapas Stankevičius, marijonų ordino vadovybę ir lietuvius marijonus Romoje laiškais užversdavo kun. Stasys Mažeika. Dezinformavimo darbui mėginta pasitelkti ir Maskvos katalikų bažnyčios kleboną A. Dijoną, kuriam 1961 m. vasario mėn.

taip pat buvo leista apsilankyti Rygoje ir Vilniuje, kad galėtų susipažinti su Bažnyčios padėtimi „iš arti“. Tačiau Romoje gyvenę lietuvių kunigai turėjo ir nepriklausomų informacijos šaltinių, todėl Maskvos pastangos dažniausiai būdavo bevaisės. Pavyzdžiui, taip ir nepavyko įtikinti Vatikano, kad vysk. J. Steponavičius buvo nušalintas visai teisingai, o naujuoju Vilniaus arkivyskupijos valdytoju išrinktas kan. Česlovas Krivaitis vertas vyskupo titulo.

Sovietų saugumas išėivių dvasininkų veikla domėjosi jau nuo šeštojo dešimtmečio pradžios. 1951 m. birželio mėn. LSSR MGB 1-asis (žvalgybos) skyrius pradėjo agentūrinio tyrimo bylą „Kontakt“, kurios objektais tapo vyskupai J. Skvireckas, V. Brizgys, V. Padolskis ir Šv. Kazimiero kolegijos rektorius prel. L. Tulaba. Jų sekimui planuota panaudoti į Vakarus pasitraukusį kunigą, kuris 1940–1941 m. buvo NKGB agentu, taip pat planuota už „geležinės uždangos“ pasiūsti seminarijos klieriką, MGB agentą „Gediminą“⁹. Tačiau ypač aktyvią operatyvinę veiklą prieš dvasininkus išėivius ir Vatikaną LSSR KGB ėmė vykdyti nuo šeštojo dešimtmečio vidurio. 1956 m. buvo pradėta speciali operacija „Studentai“, kurios tikslas – pasiūsti studijuoti popiežiaus universitetuose KGB užverbuotus dvasininkus. Tuo metu buvo vykdomos dar kelios operacijos, siekiant sukurti naujus kontroliuojamus ryšio kanalus ir juos panaudoti. Operacija „Volna“ turėjo padėti išsiūsti į Vatikaną patikrintą agentą, kuris atstovautų Lietuvos Katalikų Bažnyčiai. Ryšių su marijonų ordino vadovybe kontrolei užtikrinti 1957 m. pradėta vykdyti agentūrinė kombinacija „Rimliani“.

Sovietų režimas labiausiai domėjosi Šv. Kazimiero lietuvių kolegija, kuri sovietų saugumo dokumentuose įvardyta kaip vienas pagrindinių „priešo specialiųjų tarnybų vykdomos ideologinės diversijos centrų“. Jos įtakai sumažinti buvo panaudojami ne tik vis dažniau į Romą atvykstantys vyskupijų valdytojai ir

„maldininkų“ grupės iš Lietuvos, bet ir nesutarimai tarp išėivijos srovių ar asmenų. Jau nuo pirmosios II Vatikano Susirinkimo sesijos delegatai iš Lietuvos vykdė KGB užduotį kurstyti nesutarimus tarp „reakcingų“ dvasininkų (vysk. V. Brizgys, prel. L. Tulaba) ir „realiai vertinančių dabartinę padėtį, veikiančių pozityviai ir besidominčių gyvenimu Lietuvos TSR“¹⁰. Neaišku, ar tai turėjo kokios nors įtakos, bet įtampa tarp katalikiškosios išėivijos srovių ypač padidėjo kaip tik tuo metu. Viena iš jos priežasčių tapo nesutarimai dėl naujo vyskupo, turėjusio koordinuoti lietuvių išėivių Europoje sielovadą, kandidatūros. 1963 m. pabaigoje, kai vysk. V. Brizgys popiežiui pristatė savo kandidatus, nemažai kunigų išėivių ir pasauliečių pradėjo rašyti laiškus, kuriuose abejojo pirmuoju vyskupo sąraše įrašyto prel. L. Tulabos tinkamumu vyskupo pareigoms. Vyskupu buvo nominuotas Pranas Brazys MIC; jis greitai pradėjo konfliktuoti su vysk. V. Brizgio „komanda“.

Daugiausia nesutarimų kilo dėl skirtingo požiūrio į liturginės reformos rengimą. Iš pradžių kaip vieną svarbiausių išėivijos dvasininkų uždavinių nurodęs pareigą pasirūpinti, kad II Vatikano Susirinkimo dvasiniai lobiai būtų tinkamai perteikti lietuviams laisvėje ir okupuotoje tėvynėje¹¹, vėliau vysk. P. Brazys pakeitė savo nuomonę ir pasisakė už tai, kad išėivijoje būtų priimti Lietuvoje parengti nauji liturginiai tekstai, prie kurių parengimo daugiausia prisidėjo marijonų vienuolijai priklausęs kun. Vaclovas Aliulis. Tai buvo seno konflikto, kuris pokario metais buvo kilęs tarp krikščionių demokratų ir vysk. V. Brizgio šalininkų iš vienos pusės, ir lietuvių fronto bičiulių ir marijonų iš kitos pusės, naujas raundas.

Nesutarimų tarp vysk. V. Brizgio šalininkų (daugiausia pasitraukusių iš Lietuvos po SSRS ir Vokietijos karo) ir jų oponentų aistras pakurstė ir KGB parengtos sovietinės spaudos publikacijos apie tariamą kai kurių dvasininkų bendradarbiavimą su nacių oku-

pacine valdžia. Didžiausią atgarsį sukėlė 1963 m. pabaigoje pasirodę straipsniai apie vysk. V. Brizgį¹² ir Šv. Kazimiero lietuvių kolegijos vicerektorių kun. Zenoną Ignatavičių¹³. Medžiagą apie kun. Z. Ignatavičių KGB su agentų pagalba įpiršo ir Italijos žurnalui „Vie nouve“, kuris išspausdino straipsnį ypač reikšmingu pavadinimu „Nacistas – kamerheris Vatikane“. Anot LSSR KGB 1-ojo skyriaus, „straipsnio pasirodymas daugeliui buvo didelis netikėtumas, katalikų veikėjai užsienyje į tai reagavo labai skausmingai, nekalbant apie patį Ignatavičių, kuris buvo labai sukrėstas ir ilgam atitolo nuo aktyvios antitarybinės veiklos. Ignatavičiaus ir, žinoma, visos Šv. Kazimiero lietuvių kolegijos Romoje autoritetui buvo suduotas skaudus smūgis“¹⁴. Kun. Z. Ignatavičiui po šių publikacijų pasirodymo teko išvykti dirbti į Braziliją.

Kompromituoti „reakcinguosius klerikalinės emigracijos veikėjus“ sovietų režimas stengėsi ir dėl to, kad jie nepritarė naujam Vatikano Rytų politikos kursui, kuris neretai buvo naudingesnis Maskvai. Pavyzdžiui, prel. V. Mincevičius viešai kritikavo kardinolo Johaneso Willebrandso vizitą į Sovietų Sąjungą. 1967 m. vysk. V. Brizgys ir prel. L. Tulaba nuolat siuntė perspėjimus dėl tikrųjų Kremliaus tikslų ir galimų intrigų įvairioms Vatikano įstaigoms ir pačiam popiežiui. Tuo tarpu sovietų režimas stengėsi įtikinti Vatikaną, kad išeivių ignoravimas padėtų lengviau spręsti Katalikų Bažnyčios problemas Lietuvoje. 1965 m. audiencijos pas popiežių metu ką tik vyskupu išventintas Juozapas Labukas perdavė SSRS ambasadoriaus Italijoje žodžius, kad Maskva palankiai žiūrėtų į Bažnyčią Lietuvoje, jeigu Vatikanas uždarytų Lietuvos atstovybę prie Šv. Sosto, neleistų Vatikano radijo lietuvių redakcijai transliuoti antisovietinių laidų, perleistų Šv. Kazimiero lietuvių kolegijos administravimą Lietuvos hierarchams¹⁵. Panaši užduotis vysk. J. Labukui buvo duota ir 1967 m. pabaigoje, kai jis vyko į vyskupų sinodą. Jam buvo pavesta daryti „teigiamą“ įta-

ką aukštiesiems Vatikano pareigūnams, kad jie vykdytų palankią sovietų valdžiai politiką Lietuvos Katalikų Bažnyčios atžvilgiu, ir siekti izoliuoti Šv. Sostą nuo išeivijos dvasininkų¹⁶.

Tokia veikla nebuvo visiškai bevaisė. Kitaip nei ankstesniais atvejais, 1969 m. nebuvo atsiklausta Šv. Kazimiero lietuvių kolegijos nuomonės vyskupais nominuojant Liudviką Povilonį ir Romualdą Krikščiūną. 1970 m. mirus Lietuvos pasiuntiniui prie Šv. Sosto Stasiui Girdvainiui, jo pareigas perėmusio Stasio Lozoraičio jaunesniojo pavardė nebuvo įrašyta į Vatikano diplomatinio korpuso sąrašą (įrašyta tik 1972 m.). Sovietams pažadėjus netrukdyti Vatikano radijo transliacijų, 1970 m. radijo vadovybė pradėjo griežčiau kontroliuoti lietuviškas laidas, kad jose nebūtų politinės propagandos¹⁷. Nepaisant to, kai laisvąjį pasaulį pradėjo pasiekti „Kronikos“ numeriai ir labai pagausėjo patikimos, neoficialiais kanalais iš Lietuvos gaunamos informacijos, Vatikano radijas tapo vienu svarbiausių nepriklausomos informacijos šaltinių Lietuvos gyventojams ir taip prisidėjo prie kovos su tikinčiųjų diskriminavimu. Vatikano radijo lietuviškos laidos kėlė didelį rūpestį sovietinės Lietuvos valdžiai, kuri atakavo Maskvą pažymomis apie neigiamą jų poveikį¹⁸. 1984 m. Mokslinio ateizmo institutas atliko sociologinį tyrimą, kuriuo buvo siekta išsiaiškinti užsienio radijo stočių religinių laidų poveikį Lietuvos gyventojams. Jį atlikus paaiškėjo, kad tokių laidų klausėsi 37 proc. apklaustųjų, o 7 proc. tą darė reguliariai. Daugiausia klausytasi „Amerikos balso“ (29 proc.) ir Vatikano radijo (27 proc.) laidų lietuvių kalba. Vatikano radijo klausė net 44 proc. apklaustųjų moksleivių¹⁹. Šiais pavojaus signalais akiivaizdžiai siekta paskatinti Maskvą, kad būtų atnaujintas Vatikano radijo laidų trukdymas. Neutralizuoti Vatikano radijo laidų įtaką mėginta ir atitinkamomis publikacijomis sovietinėje spaudoje. Straipsnius šia tema pradėta spausdinti 1965 m., o iki 1989 m. jų paskelbta daugiau nei 20.

LKP CK vadovybę gąsdino ne tik Vatikano radijo laidos, bet ir išeivijos dvasininkų pastangos įrengti lietuvių koplyčias svarbiausiose pasaulio katalikų šventovėse. 1966 m. platų atgarsį sukėlė Šiluvos Marijos koplyčios atidarymas Vašingtono katedroje. Dar svarbesnis laimėjimas buvo galimybė įrengti lietuvių koplyčią Šv. Petro bazilikoje Romoje. Artėjant jos pašventinimo iškilmėms, 1970 m. pradžioje Antanas Sniečkus kreipėsi į SSKP CK su prašymu imtis priemonių, kad būtų sutrukdyta atidaryti šią koplyčią, kuri, anot jo, taptų „ilgalaikės antitarybinės propagandos ir kenksmingo ideologinio poveikio respublikos gyventojams priemone“²⁰. Nors sukliudyti koplyčios atidarymo nepavyko, Vatikanas neleido, kad ji vadintųsi Kankinių vardu, taip pat reikalavo, kad interjere nebūtų Lietuvos vyskupų – Sibiro kankinių vardų. Šie reikalavimai buvo iškelti po eilinio vysk. J. Labuko apsilankymo Vatikane²¹.

Pagrindinis koplyčių įrengimo iniciatorius buvo vysk. V. Brizgys; jis nuo 1951 m. gyveno JAV, dirbo Čikagos arkivyskupo pagalbininku, kartu rūpinosi lietuvių išeivių sielovados koordinavimu. 1959 m. mirus arkivysk. J. Skvireckui, jam buvo suteiktas ir Kauno arkivyskupijos augziliaro titulas, tokiu būdu formaliai išsaugant jam vyriausią jurisdikciją šioje diecezijoje. Dėl aktyvios veiklos vysk. V. Brizgys tapo vienu svarbiausių sovietų propagandos tairkiniu. Ilgalaikė juodinimo kampanija vyskupui turėjo gana skaudžių padarinių. 1974 m. „New York Times“ paskelbtame JAV gyvenusių karo nusikaltėlių sąrašė buvo įrašyta ir vysk. V. Brizgio pavardė. Pažymėtina, kad JAV teisingumo institucijos, siekdamos daugiau sužinoti apie vysk. V. Brizgio veiklą nacių okupacijos metais, aštuntojo dešimtmečio pabaigoje pasitelkė į pagalbą ir atitinkamas sovietų valdžios įstaigas. LSSR KGB 1980–1981 m. kruopščiai atrinkinėjo dokumentus, kuriuos būtų galima pateikti, o kurių ne²². Nuo aštuntojo dešimtmečio pabaigos vėl smarkiai sustiprėjo vysk. V. Brizgio puolimas sovietinėje

spaudoje²³, aidu atsimušdamas ir Vakarų žiniasklaidoje.

Tuo tarpu arkivysk. J. Skvireckas, nuo 1945 m. pastoviai gyvenęs Austrijoje, netoli Insbruko esančiame Camso vienuolyne, ir aktyviai nebesireiškęs, buvo paliktas ramybėje, nors logiškiau būtų buvę priminti praeitį ordinarui, o ne jo pagalbininkui. Po J. Stalino mirties atsiradus galimybei palaikyti šiokius tokius ryšius su Bažnyčia okupuotoje Lietuvoje, jis turėjo progą, nors ir epizodiškai, bet tiesiogiai vykdyti Kauno arkivyskupo pareigas. Sovietų valdžiai 1958 m. leidus papildyti Kauno arkivyskupijos kapitulą, kan. J. Stankevičius turėjo suderinti naujų kapitulos narių kandidatūras su nepraradusiu savo teisių diecezijos ordinaru. 1958 m. liepos mėn. pabaigoje buvo perduotas arkivyskupo noras paskutines savo gyvenimo dienas praleisti Lietuvoje. Apsvarsčius šį klausimą LKP CK biuro posėdyje, buvo nutarta paklausti SSKP CK nuomonės²⁴. Kaip tik tuo metu sovietų valdžia propagandos tikslais aktyviai mėgino prisivilioti grįžti į Lietuvą žymesnius išeivijos veikėjus, taip pat ir dvasininkus. Religinių kultūrų reikalų tarybos įgaliotinis Justas Rugienis šį klausimą 1958 m. pabaigoje kėlė savo vadovybei Maskvoje, tačiau ši gan atsargiai vertino tokią galimybę²⁵. Matyt, tai ir sutrukdė palankiai spręsti arkivysk. J. Skvirecko grįžimo klausimą.

Negalėdami tiesiogiai atlikti ganytojiškų pareigų, Vakaruose atsidūrę Lietuvos vyskupai rūpinosi pagalbos Katalikų Bažnyčiai Lietuvoje organizavimu. Tuo tikslu šeštojo dešimtmečio pradžioje jie įkūrė specialų paramos fondą, iš kurio buvo siunčiami siuntiniai nuo sovietų valdžios represijų nukentėjusiems kunigams ir tikintiesiems. Sovietų valdžios represuotus asmenis Lietuvoje nuo šeštojo dešimtmečio vidurio ėmė remti ir viena stipriausių išeivių šalpos draugijų – Bendras Amerikos lietuvių fondas (BALF’as). Fondą įsteigė ir ilgą laiką jam vadovavo kan. Juozas Končius, aukomis prisidėjo ir JAV vyskupai. Būtent

BALF'o pastangomis žinia apie Lietuvos katalikų vargus pirmą kartą plačiau pasklido po pasaulį. Septintojo dešimtmečio pradžioje tuometinio BALF'o reikalų vedėjo kun. Liongino Jankaus iniciatyva į kelias užsienio kalbas buvo išversta Vakarų pasiekusi Sibiro tremtinių maldaknygė „Marija, gelbėki mus“. Vitrina su šios maldaknygės vertimais buvo eksponuojama Vatikano paviljone pasaulinėje parodoje Niujorke 1964–1966 m. Keršijant už tai, 1964 m. kun. L. Jankus už akių buvo nuvestas mirties bausme neva už dalyvavimą civilių gyventojų žudynėse nacių okupacijos metais.

Vyskupų fondo ir iš dalies BALF'o funkcijas vėliau perėmė 1961 m. įsteigta Lietuvių katalikų religinės šalpos (LKRŠ) draugija. Turėdama gana didelį biudžetą, ji leido religinę literatūrą lietuvių ir anglų kalbomis, kurios dalis vienokiu ar kitokiu būdu patekdavo ir į Lietuvą. Ji taip pat teikė tiesioginę materialinę paramą Lietuvoje gyvenantiems kunigams, seminarijos klierikams ir vienuolėms. LSSR KGB duomenimis, 1972–1982 m. iš LKRŠ Lietuvos parapijos gavo 1514 daiktinių siuntinių, finansinė parama suteikta 2827 asmenims²⁶. Materialinė pagalba pirmiausia buvo skiriama kovojantiems dėl tikinčiųjų teisių. Antai KGB tarnybos užfiksavo, kad 1982 m. Lietuvoje viešėjusi Marytė Grušaitė buvo susitikusi su kunigais Sigitu Tamkevičiumi ir Alfonsu Svarinsku, kurių vardu nupirko penkis lengvuosius automobilius²⁷.

LKRŠ taip pat atliko didžiausią darbą perspausdindama ir platindama užsienyje „Kroniką“. Iniciatyvos organizuoti jos leidybą pirmasis ėmėsi LKRŠ reikalų vedėjas kun. Kazimieras Pugevičius. Vakarų pasiekę „Kronikos“ numeriai buvo leidžiami iki 1000 egzempliorių tiražu ir išsiuntinėjami į lietuvių kolonijas JAV, Kanadoje, Europoje, Pietų Amerikoje ir Australijoje. LKRŠ leido ir atskirus „Kronikos“ numerius anglų kalba, kurių tiražas dėl potencialiai didesnės auditorijos buvo 3–5 tūkst. egzempliorių. Vė-

liau buvo nutarta gautus „Kronikos“ numerius taip pat leisti knygomis, po kelis numerius viename tome. Pirmuosius tris tomus išleido LKRŠ, o vėlesnius septynis – kun. Kazimiero Kuzminsko iniciatyva įsteigta Lietuvos Katalikų Bažnyčios kronikoms leisti sąjunga. Ši organizacija rūpinosi ir jų vertimais į užsienio kalbas. Trys tomai buvo išversti į ispanų kalbą, du – į anglų. Kun. K. Kuzminsko teigimu, „Kronikos“ knygos užsienio kalbomis pasiekė 138 valstybes²⁸. Be to, atskiri „Kronikos“ numeriai ar tomai buvo išversti į vokiečių, italų, prancūzų, portugalų ir rusų kalbas.

LKRŠ ir kitokiais būdais stengėsi informuoti Vakarų visuomenę apie religinio gyvenimo suvaržymus Lietuvoje. Jos įkurtas Informacijų biuras, kuriame daugiausia dirbo Gintė Damušytė, leido specialias brošiūras, organizavo konferencijas bei parodas, laiškų, kuriuose reikalauta paleisti į laisvę vieną ar kitą tikinčiųjų teisių gynėją, rašymą SSRS pasiuntinybei Vašingtone. Pavyzdžiui, 1976 m. Filadelfijoje vykusio tarptautinio Eucharistinio kongreso metu 50 tūkst. egzempliorių tiražu buvo išleista ir išplatinta brošiūra „The Greater Hunger“. LKRŠ taip pat rėmė Vatikano radijo lietuviškas laidas, rengdavo informaciją kitų užsienio radijo stočių lietuviškoms programoms. Būdamas Baltimorės arkivyskupijos radijo ir TV programų direktoriumi, kun. K. Pugevičius rūpinosi ir filmų apie Katalikų Bažnyčios padėtį Lietuvoje gamyba.

Aštuntajame ir devintajame dešimtmečiais vienu svarbiausių kanalų, per kurį buvo perduodama informacija apie Bažnyčios padėtį Lietuvoje, tapo atvykstantys į Lietuvą ir išvykstantys į užsienį asmenys, kurių srautas pamažu didėjo. Tarp jų buvo ir nemažai dvasininkų bei vienuolių. Antai 1978–1979 m. į Lietuvą buvo atvykę apie 90 dvasininkų ir vienuolių iš Vakarų šalių²⁹. Per juos į Vakarų patekdavo ne tik nufotografuota „Kronika“ bei kiti pagrindžio leidiniai, bet ir kai kurie pagrindžio dokumentai. KGB pavyko išsiaiškinti tik pavienius tokių kontaktų atvejus. Pa-

vyzdžiui, 1979 m. iš kun. Valdemaro Cukuro buvo konfiskuoti trys Tikinčiųjų teisėms ginti katalikų komiteto dokumentai, kuriuos jam perdavė kun. A. Svarinskas; 1981 m. iš kun. Jono Kydiko pasienyje buvo atimti suimtų asmenų sąrašai, įvairūs pareiškimai.

Neutralizuoti informacijos apie religijos suvaržymus poveikį buvo mėginama ne tik trukdant jai patekti į Vakarus, bet ir skleidžiant abejones dėl jos patikimumo. Sovietų režimui ypač naudingas buvo kai kuriuose įtakinguose išėivijos leidiniuose pareikštas skeptiškas požiūris į pogrindžio periodinius leidinius. Todėl kai liberaliosios išėivijos srovės leistaime mėnraštyje „Akiračiai“ 1985 m. pasirodė keletas straipsnių, kuriuose buvo kritikuojami „Kronikos“ leidėjai³⁰, LSSR KGB numatė priemones, kaip paskatinti „Akiračių“ redakciją tęsti pradėtą darbą. Tuo tikslu numatyta ne tik panaudoti turimas operatyvines galimybes, bet ir „grupės respublikos kunigų vardu parengti keletą laiškų nurodyto laikraščio redakcijai bei asmeniškai profesoriui Z. Rekašiui, kuriuose pareikšti padėką už objektyvų „LKB kronikos“ vertinimą“³¹.

Režimui naudingai informacijai apie Bažnyčios padėtį Lietuvoje skleisti buvo panaudojami ir į Vatikaną vykstantys KGB užverbuoti dvasininkai. Kita vertus, sovietų režimo atstovai suvokė, jog stiprėjantys ryšiai su Šv. Sostu turi ir neigiamų padarinių. Galimybė pajusti visuotinės Bažnyčios gyvenimo pulsą, gaunamos instrukcijos ir raginimai atnaujinti sielovados darbą suaktyvino Bažnyčios veiklą Lietuvoje. Tokia režimui pavojinga tendencija ypač išryškėjo prasidėjus popiežiaus Jono Pauliaus II pontifikatui. Todėl nuo devintojo dešimtmečio pradžios Lietuvos dvasininkų išvykas į Romą pradėta riboti. 1983 m. vysk. L. Poviloniui neleista vykti į vyskupų sinodą, kunigams Vytautui Vaičiūnui ir Pranui Vaičekoniui – į seminarą, skirtą naujo Bažnyčios teisės kodekso taikymui. Kitais metais vysk. L. Poviloniui vėl nebuvo duotas leidimas vienai iš jo kelionių į Romą.

Per užsienio turistus Lietuvą pasiekdavo vis daugiau užsienyje išleistos religinės literatūros. Tuo tarpu paštu siunčiamus spaudinius atidžiai tikrino Glavlito darbuotojai. Didžioji jų dalis buvo konfiskuojama arba patekdavo į bibliotekų specialiuosius fondus. Nors vyskupijų valdytojai, Kauno kunigų seminarijos rektorius ir keletas kunigų devintajame dešimtmetyje buvo įrašyti į sąrašus asmenų, kurie galėjo gauti iš užsienio religinę literatūrą, tačiau jiems siunčiamus leidinius Glavlitas vis tiek tikrino. Antai 1987 m. lapkričio mėn. iš Kanados į kunigų seminariją buvo atsiųsta 20 banderolių su maldynais, kuriuose tikrintojai rado neva antisovietinių tekstų, todėl suderinus su LKP CK Propagandos ir agitacijos skyriumi siuntinys buvo konfiskuotas³². Nuo aštuntojo dešimtmečio išėivija ėmė aktyviau naudotis ryšio su okupuotu kraštu kanalu, kuris vedė per Lenkijos lietuvių diasporą. Užmegzti ryšius su tautiečiais Lenkijoje stengėsi ir išėivijos dvasininkai. Daugiausia su Suvalkų trikampio lietuviais bendravo kun. Dominykas Valentis³³. Atvykstantys pas gimines Lietuvoje Lenkijos lietuviai atveždavo religinės literatūros, o išsiveždavo informaciją apie religijos suvaržymus.

PASAULIO KRIKŠČIONIŲ SOLIDARUMO SU LIETUVOS KATALIKŲ BAŽNYČIA LIUDIJIMAI

Daugiausia išėivijos dvasininkų pastangomis buvo užmegzti ryšiai su užsienio organizacijomis, kurios teikė paramą tikintiesiems komunistų valdomuose kraštuose. Iš jų pirmiausia minėtinas Anglijoje veikęs Religijos ir komunizmo studijų centras, arba kitaip Kestono koledžas. Jis buvo įkurtas 1969 m. anglikonų kunigo Michaelo Bourdeaux iniciatyva. Aštuntajame dešimtmetyje Kestono koledžas palaikė artimus ryšius su LKRŠ Informacijos biuru, iš kurio gaudavo ne tik „Kronikos“ ir „Aušros“ numerius, bet ir

Lietuvos tikinčiųjų bei kunigų pasirašytas peticijas dėl religijos laisvės suvaržymų. Taip jį pasiekė ir 1971 m. pabaigoje parengtas vadinamasis 17 tūkst. Lietuvos katalikų memorandumas^{*}. Nuo 1973 m. ši organizacija leido žurnalą „Religion in Communist Lands“, kurio jau pirmajame numeryje buvo straipsnis apie Bažnyčios padėtį Lietuvoje³⁴. Daug informacijos apie tikinčiųjų persekiojimą Lietuvoje buvo ir vėlesniuose šio žurnalo numeriuose, taip pat Kestono koleđžo leistuose biuleteniuse „Keston News Service“ ir „The Right to believe“. Gausybė medžiagos, kuri buvo gaunama iš Lietuvos, įkvėpė M. Bourdeaux parašyti netgi atskirą knygą apie naujausią Lietuvos Katalikų Bažnyčios istorijos laikotarpį³⁵. Didelį autoritetą ir plačius ryšius turėjęs M. Bourdeaux tapo Lietuvos tikinčiųjų gynėju įvairaus lygio tarptautiniuose forumuose. 1984 m. konferencijoje Didžiojoje Britanijoje jo klausėsi tuometinė šios šalies premjerė Margaret Tetcher. 1985 m. balandžio mėn. Vašingtone, Valstybės departamente surengtoje konferencijoje apie religijos persekiojimą pasaulyje M. Bourdeaux kalbėjo apie padėtį Lietuvoje. Jis buvo ir vienas iš 1985 m. Kopenhagoje surengto tribunolo, nagrinėjusio sovietų nusikaltimus Baltijos šalyse, narių.

Kestono koleđžas nebuvo vienintelė institucija, kuri domėjosi religijos padėtimi komunistų valdomuose kraštuose. Sovietų režimo persekiojamai Bažnyčiai Lietuvoje nemažai padėjo ir tarptautinė organizacija „Aid to the Church in Need“, pokario metais įkurta padėti iš savo gyvenamųjų vietų iškeltiems Vokietijos katalikams. Nuo šeštojo dešimtmečio pradžios ji išplėtė savo pagalbą ir į Vidurio bei Rytų Europos šalis. Nuo 1964 m. ši organizacija priklausė Šv. Sosto jurisdikcijai, jos padaliniai įkurti keliose pasaulio šalyse, o centrinė būstinė 1975 m. įsikūrė Vakarų

Vokietijoje, Königstein am Taunus. Vienas iš šios organizacijos prioritetų buvo religinės literatūros leidimas ir siuntimas anapus „geležinės uždangos“. Ji taip pat rengė leidinių serijas apie persekiojamą Bažnyčią, kuriuose buvo rašoma ir apie padėtį Lietuvoje. Be to, vienas iš šios organizacijos padalinių leido informacinį mėnraštį „Religion und Atheismus in der UdSSR“. Ji taip pat šelpė sovietų okupuotų kraštų tikinčiuosius. Pavyzdžiui, Belgijoje veikęs „Aid to the Church in Need“ padalinys 1977 m. skyrė Lietuvai 37 tūkst. dolerių³⁶.

1972 m. Šveicarijoje buvo įkurta dar viena gerai žinoma institucija, kuriai rūpėjo religijos persekiojimo problemos komunistinio bloko šalyse. Tai konfesinis tyrimų institutas „Glaube in der 2. Welt“ (G2W), leidęs to paties pavadinimo žurnalą. Devintojo dešimtmečio viduryje religijos padėtimi Baltijos šalyse aktyviai ėmė domėtis ir Šveicarijoje veikusi „Christian Solidarity International“. Šios organizacijos Rytų Europos skyriui vadovavo Algis Klimaitis, jis 1985 m. parengė išsamų raportą apie krikščionių persekiojimą Baltijos šalyse. 1986 m. šios organizacijos iniciatyva buvo išplatinta peticija dėl sąžinės kalinių A. Svarinsko, latvio Janio Kudrus ir esto En Tarto.

Minėtų organizacijų atsiradimas ir veikla buvo didelis kontrastas euforijai dėl stačiatikybės ir Sovietų Sąjungos, kuri septintajame ir aštuntajame dešimtmečiais buvo apėmusi oficialius Bažnyčios (ypač protestantų) sluoksnius ir nemažą dalį Vakarų visuomenės. Jų pateikiama informacija apie tikinčiųjų persekiojimą buvo alternatyva vienpusiškam vaizdui apie religijos padėtį už „geležinės uždangos“, vyravusiam Vakarų pasaulietinėje ir bažnytinėje žiniasklaidoje. Simpatijos socialistinei ideologijai, susipynusios su antiamerikietišku, lėmė tai, kad netgi tokie aiškiai iš Mask-

* Dokumentą sudaro 125 lapai su parašais. Jo originalas šiuo metu saugomas Kestono instituto archyve Oksforde.

vos inspiruojami renginiai kaip Krikščionių taikos konferencija ir kiti panašūs projektai buvo gana entuziastingai priimami Vakarų bažnytiniuose sluoksniuose. Tokiomis aplinkybėmis tie, kurie mėgino atkreipti dėmesį į tikinčiųjų persekiojimą komunistiniame bloke, buvo dažnai sutinkami priešškai, vadina mi šaltojo karo kurstytojais ar profesionaliais antikomunistais. Komunistiniai režimai taip pat stengėsi diskredituoti tokias institucijas, pirmiausia skleisdami užuominas, kad jos yra finansuojamos CŽV. Kestono koledžas ir G2W pateko į savotiškus „juoduosius“ didžiausių Sovietų Sąjungos priešų sąrašus ir tapo slaptųjų tarnybų dėmesio objektais. Pavyzdžiui, Rytų Vokietijos Štazi aktyviai domėjosi G2W ryšiais Sovietų Sąjungoje ir reguliariai apie tai informuodavo KGB³⁷. Buvo ribojamas ir Vakarų dvasininkų užsieniečių atvykimas į Lietuvą. Antai 1986 m. vasarą Sovietų Sąjungoje lankėsi Vakarų Vokietijos vyskupų delegacija, tačiau jai nebuvo leista apsilankyti Lietuvoje.

Nuo aštuntojo dešimtmečio vidurio smarkiai padidėjo srautas užsienio kalbomis leidžiamų knygų, kuriose buvo nagrinėjama Bažnyčios padėtis Lietuvoje. Dar prieš minėto M. Bourdeaux veikalo pasirodymą, prancūzų, o po metų vokiečių kalba buvo išleista A. Martino ir P. Falke'o knyga³⁸. Kiek vėliau anglų kalba pasirodė du solidūs lietuvių autorių darbai šia tema³⁹. Visos šios publikacijos buvo labiau argumentuotos ir adekvačiau atspindėjo tikrąją padėtį nei ankstesni lietuvių išeivių mėginimai supažindinti užsienio skaitytoją su šia tema⁴⁰. Devintojo dešimtmečio viduryje Vakarūs pasiekė ir Nijolės Sadūnaitės liudijimai apie jos patirtus KGB persekiojimus. Jų pagrindu buvo išleista knyga vokiečių, italų ir lenkų kalbomis⁴¹. Vakaruose N. Sadūnaitė tapo vienu iš Lietuvos katalikų pasipriešinimo simbolių. Devintajame dešimtmetyje vis daugiau informacijos apie tikinčiųjų padėtį Lietuvoje pasirodydavo ir Vakarų periodinės spaudos puslapiuose. LSSR KGB duomenimis, vien 1982–1983 m.

56 „kapitalistinių“ šalių (neskaitant Lotynų Amerikos) periodiniuose leidiniuose buvo išspausdinta daugiau nei 130 publikacijų apie Lietuvą, iš jų du trečdaliai – religine tematika. Pagrindinis Vakarų žurnalistų informacijos apie Lietuvą šaltinis buvo „Kronika“, kurios duomenimis rėmėsi ir visi Maskvoje akredituoti Vakarų šalių žurnalistai⁴².

Šv. Sostas taip pat nuolat įvairiomis formomis reiškė moralinę paramą komunistų persekiojamai Lietuvos Katalikų Bažnyčiai. Jau nuo 1957 m. Romos Maria Maggiore bazilikoje buvo pradėtos rengti specialios pamaldos už Tylos Bažnyčią, kurias paeiliui laikydavo Vatikano kurijos kardinolai. Net ir dialogą su komunistais pradėjęs popiežius Jonas XXIII bei naują santykių su komunistiniais režimais kursą tęsęs jo įpėdinis Paulius VI nebuvo abejingi Tylos Bažnyčiai. Ne kartą buvo pareikšta ir moralinė parama Lietuvos katalikams. Apie sunkią jų padėtį rašyta popiežiaus Jono XXIII 1959 m. gruodžio 8 d. laiške Lietuvos vyskupams, Pauliaus VI 1968 m. balandžio 20 d. laiške vysk. J. Labukui. Nors II Vatikano Susirinkimas tiesiogiai nepasmerkė komunizmo, vysk. V. Brizgiui buvo leista Susirinkimo dalyviams išplatinti platų pranešimą apie Katalikų Bažnyčios padėtį Lietuvoje. Šį faktą paminėjo įvairių kraštų spauda, o įtakingas savaitraštis „Stimmen der Zeit“ įdėjo visą pranešimo tekstą⁴³.

Kad Šv. Sostas nebuvo abejingas tikėjimo laisvės suvaržymams, liudijo ir oficialiame Vatikano leidinyje „L'Osservatore Romano“ retsykais pasirodančios publikacijos. 1961 m. čia rašyta apie vysk. J. Steponavičiaus ištrėmimą į Žagarę, 1962 m. rugpjūčio 30 d. numeryje įdėtas didelis straipsnis apie tuo metu neseniai mirusį vysk. Teofilį Matulionį, o 1972 m. pradžioje netikėtai pasirodė žinutė apie kun. Juozo Zdebskio bylą dėl vaikų katekizavimo. Dar aiškiau savo paramą kovojančiai Lietuvos Katalikų Bažnyčiai nuo pat pontifikato pradžios demonstravo popiežius Jonas Paulius II. Jis jau 1979 m. gegužės 6 d. apsilankė Šv. Ka-

zimiero lietuvių kolegijoje. Tai buvo pirmas popiežiaus apsilankymas šioje institucijoje. Didelį dėmesį Šv. Sostas parodė ir 1984 m. minėtam Šv. Kazimiero jubiliejui: popiežius ta proga pats laikė iškilmingas šv. Mišias Šv. Petro bazilikoje, buvo išleistas Šv. Kazimierui skirtas Vatikano pašto ženklas. Paramą ne tik Lietuvos Katalikų Bažnyčiai, bet ir Lietuvos laisvės bylai popiežius Jonas Paulius II simboliškai išreiškė 1984 m. pabaigoje įteikdamas Grigaliaus Didžiojo ordiną tuometiniam VLIK'o pirmininkui Kaziui Bobeliui.

Neatsitiktinai Vatikaną, išėivių rankomis vykdžiusį „ideologines diversijas“ prieš sovietų valdžią, jos atstovai įvardijo kaip vieną svarbiausių priežasčių, dėl kurios suaktyvėjo „reakcingų dvasininkų“ veikla Lietuvoje⁴⁴. 1978 m. SSRS KGB 1-oji (žvalgybos) valdyba buvo įpareigota parengti kompleksinį aktyvių kontrpriemonių prieš laukiamas naujas „Vatikano ir klerikalinės emigracijos ideologines diversijas“ planą, kuriame svarbus vaidmuo buvo numatytas ir LSSR KGB padaliniam⁴⁵. Ideologinę kontržvalgybą vykdžiusi LSSR KGB 5-oji tarnyba devintojo dešimtmečio viduryje taip pat buvo parengusi perspektyvinę agentūrinių-operatyvinių priemonių planą kovai su „ardomąja Vatikano ir užsienio lietuvių klerikalinių formuočių“ veikla, vedė operatyvinę bylą „Vatikan“. Devintajame dešimtmetyje smarkiai suaktyvintas propagandinis karas prieš Vatikaną ir išėivijos dvasininkus⁴⁶.

Devintajame dešimtmetyje daugiausia dėl naujo lietuvių išėivių vyskupo Pauliaus Baltakio (iššventintas 1984 m.) ryšių labai sustiprėjo JAV Katalikų Bažnyčios parama persekiojamiems Lietuvos katalikams. 1985 m. JAV vyskupų konferencija priėmė rezoliuciją, kurioje ragino sovietų valdžią gerbti tikinčiųjų teises Lietuvoje ir grąžinti Klaipėdos bažnyčią. JAV vyskupų konferencija nuo 1984 m. suteikė kun. K. Pugevičiui nuolatinę dotaciją „Kronikai“ anglų kalba leisti. Vykdamas į viršūnių susitikimą Reikjavike, JAV prezidentas Ronaldas Reaganas kalbėjosi su vysk. P. Bal-

takiu apie tikinčiųjų problemas Sovietų Sąjungoje. Lietuvos katalikų padėčiai plačiau pagarsinti vysk. P. Baltakis veiksmingai panaudojo ir savo dažnas keliones po lietuvių kolonijas visame pasaulyje. Jų metu jis susitikinėjo su vietos vyskupais, o tai buvo gan plačiai nušviečiama vietos žiniasklaidoje.

Ryšiai su aukštais Bažnyčios hierarchais buvo labai svarbūs ginant Lietuvos Katalikų Bažnyčios reikalus. Ilgą laiką įtakingas lietuvių advokatas Vatikano kurijoje buvo Sakramentų kongregacijos prefektas kardinolas Antonio Samorė, ketvirtajame dešimtmetyje ėjęs nunciatūros Kaune sekretoriaus pareigas. Nemažą reikšmę Lietuvos Katalikų Bažnyčiai turėjo ir sėkminga kai kurių iš Lietuvos kilusių dvasininkų karjera Vatikano Valstybės bei diplomatinėje tarnybose. Tarpukario Lietuvos diplomato dr. Stasio Bačkio sūnus Audrys Juozas Bačkis, Laterano universitete įgijęs kanonų teisės daktaro laipsnį, 1964–1973 m. ėjo diplomatinės pareigas Vatikano nunciatūrose Filipinuose, Kosta Rikoje, Turkijoje ir Nigerijoje. 1973 m. jis buvo paskirtas Vatikano Valstybės sekretoriato Viešųjų (užsienio) reikalų tarybos nariu, o 1979–1988 m. buvo jos vicesekretorius. Eidamas šias pareigas jis galėjo daug nuveikti, siekdamas pagerinti Bažnyčios padėtį okupuotoje tėvynėje. JAV gimęs arkivysk. Paulius Marcinkus nuo 1952 m. taip pat ėjo įvairias pareigas Vatikano Valstybės sekretoriato, vėliau dirbo nunciatūrose Bolivijoje ir Kanadoje, o nuo 1971 m. buvo Religinės veiklos instituto (Vatikano banko) direktorius. Deja, jo reputaciją smarkiai sugadino devintajame dešimtmetyje kilęs „Banko Ambrosiano“, kuris buvo glaudžiai susijęs su Vatikano banku, bankroto skandalas. Nuo 1962 iki 1992 m. Vatikano Rytų Bažnyčių kongregacijos archyvaru dirbo kun. dr. S. Žilys. Ši kongregacija buvo viena iš Vatikano institucijų, atsakingų už santykius su Rytų Europos komunistinio bloko šalimis.

Devintojo dešimtmečio pabaigoje augant įtampai respublikos viduje ir Baltijos šalių

siekiamas įgyjant vis didesnę paramą Vakaruose, sovietų režimas mėgino perimti iniciatyvą tikinčiųjų padėties klausimu, taip tikėdamasis paskatinti Vatikaną ir religijos laisvės advokatus Vakaruose užimti atsargią poziciją potencialių politinių permainų atžvilgiu. Tuo tikslu Šv. Sostą bei išėivijos atstovus stengtasi įtikinti, kad valdžia ateityje palankiai spręs visus teisėtus tikinčiųjų pageidavimus. Antai 1988 m. balandžio 6 d. Religijos reikalų tarybos įgaliotinio pavaduotojas Edvardas Juozėnas, susitikęs su atvykusiais iš Kanados kun. Jonu Staškevičiumi ir prof. Romu Vaštoku, kurie prisistatė kaip Kestono koledžo atstovai, jiems aiškino, kad valdžia svarsto visus prašymus, atspindinčius realius poreikius, nesvarstomos tik „provokacinės ekstremistų peticijos, kaip taisyklė tolimos nuotiesos ir kuriamos pagal Vakarų antikomunistinių centrų užsakymus“⁴⁷. Pirmiausia išėivijai skirtas „Gimtasis kraštas“ ėmė plačiai aprašinėti Bažnyčios hierarchų susitikimus su valdžios atstovais, reklamuoti Bažnyčiai palankius valdžios žingsnius.

1988 m. vasarą KGB vadovybė Maskvoje svarstė kompromiso su Vatikanu galimybę, jeigu palengvinus tikinčiųjų padėtį ir grąžinus Bažnyčiai konfiskuotą turtą būtų uždarota Lietuvos atstovybė prie Šv. Sosto⁴⁸. Nors Vatikanas nesirengė pripažinti Lietuvos aneksijos, sovietų valdžia darė vis daugiau nuolaidų Bažnyčiai, siekdama ją atriboti nuo tautinio išsivadavimo sąjūdžio ir komunistų požiūriu pernelyg radikalių politinių programų. Kai tai nepavyko, mėginta griebtis šantažo. 1989 m. kovo 27 d. vakare LSSR KGB gavo skubų nurodymą iš Maskvos, panaudojant patikimas operatyvines galimybes, perduoti Vatikanu vadovams tokio turinio informaciją: „Lietuvos katalikų bažnyčios atstovų parama ekstremistiniam sąjūdžio sparnui, kunigų dalyvavimas šioje organizacijoje, mėginimai atkurti krikščionių demokratų partiją [...], Maskvos nuomone, yra tiesiogiai inspiruojami iš Vatikano. Esant tokiai padėčiai, negali būti nė kalbos apie santykių tarp Tarybų

Sąjungos ir Vatikano sureguliuojimą abiem pusėms naudingą ginčytinų klausimų sprendimo pagrindu, netenka prasmės kalbos apie popiežiaus vizitą į TSRS, gali komplikuotis bažnyčios santykiai su vietos valdžios institucijomis“⁴⁹. Tačiau tokie metodai tuometinėmis aplinkybėmis jau nebebuvo veiksmingi.

IŠVADOS

Nuo pat pirmųjų Lietuvos okupacijos dienų į Vakarus pasitraukę dvasininkai ėmė aktyviai organizuoti paramą sovietų režimo persekiojamai Katalikų Bažnyčiai. Pirmaisiais pokario dešimtmečiais tokia veikla daugiausia užsiėmė Romoje gyvenę lietuviai kunigai. Jie atstovavo Lietuvos Katalikų Bažnyčiai Vatikano įstaigose, rūpinosi informacijos apie jos padėtį rinkimu bei jos skleidimu. Dėl nuolatinių ryšių su okupuotu kraštu trūkumo išėivijai iš pradžių buvo labai sudėtinga atsiliiepti į persekiojamos Bažnyčios rūpesčius ir suteikti svaresnę paramą. Padėtis smarkiai pasikeitė aštuntajame dešimtmetyje. Visų pirma, dėl išsiplėtusių ryšių labai padidėjo informacijos apie tikinčiųjų padėtį Lietuvoje srautas. Antra, susikūrus LKRŠ, JAV susiformavo naujas stiprus centras, gynęs Lietuvos Katalikų Bažnyčios interesus Vakaruose. Trečia, aktyviai pradėjo veikti užsienio organizacijos, kurios domėjosi tikinčiųjų padėtimi komunistinio bloko šalyse, taip pat ir Lietuvoje. Tarp jų išsiskyrė Anglijoje veikęs Kestono koledžas, rodęs daugiausia dėmesio Lietuvai. Aiškesnę ir konkretesnę išraišką įgijo ir Šv. Sosto parama persekiojamai Lietuvos Katalikų Bažnyčiai. Dėl šių priežasčių Lietuvos tikinčiųjų teisių klausimas tapo svarbiu Sovietų Sąjungos vidaus ir užsienio politikos veiksmu. Tai patvirtina sovietų valdžios institucijų dokumentuose atsispindintis susirūpinimas dėl Vakaruose išaugusio dėmesio religijos laisvės problemoms Lietuvoje ir aktyvios valdžios pastangos neutralizuoti šį veiksnį.

Nuorodos

- ¹ V. Spengla, *Bažnyčia, „Kronika“ ir KGB voratinklis*, V., 2001.
- ² J. Aničas, *Hatredmongers: anti-soviet activity of Lithuanian clerical emigrees*, V., 1979; to paties, „Šv. Kazimiero kolegijos vaidmuo tarptautinio klerikalizmo sistemoje 1945–1972 m.“, *LSSR MA darbai, A serija*, 1974, t. 1(46) ir kt.
- ³ V. Brizgys, *Gyvenimo keliai: Atsiminimai*, V., 1993; L. Tulaba, *Romos popiežiškoji Šv. Kazimiero lietuvių kolegija (1948–1998)*, V., 1998; to paties, *Nuo Dusios iki Tiberio: Atsiminimai*, Roma, 1993–1995, 1–3 t.
- ⁴ L. Truska, *Lietuva 1938–1953 m.*, V., 1995, p. 126.
- ⁵ V. Brizgys, op. cit., p. 111; Arkivyskupo Juozapo Skvirecko atsiminimai ir traukimosi iš Lietuvos dienoraštis, *Lietuvių katalikų mokslo akademijos metraštis*, V., 1999, t. 15, p. 650.
- ⁶ M. Danytė, „Tarp VLIK'o ir Vatikano: Vatikano radijo lietuviškų valandėlių kūrimo studijoje“, *Priklausomybės metų (1940–1990) lietuvių visuomenė: pasipriešinimas ir/ar prisitaikymas*, V., 1996, p. 104–114.
- ⁷ RKRT įgaliotinio J. Rugienio 1960 m. vasario 27 d. informacija A. Sniečkui, Lietuvos ypatingasis archyvas (toliau – LYA), f. 1771, ap. 205, b. 40, l. 28–29.
- ⁸ J. Savasis, *The war against God in Lithuania*, Putnam, 1963.
- ⁹ LSSR MGB 1-ojo skyriaus pažyma apie agentūrinį-operatyvinių darbų 1951 m., LYA, f. K-1, ap. 10, b. 146, l. 16.
- ¹⁰ LSSR KGB pirmininko A. Randakevičiaus pažyma A. Sniečkui apie Lietuvos katalikų dvasiškai delegacijos dalyvavimą pirmojoje II Vatikano Susirinkimo sesijoje, *ibid.*, ap. 3, b. 39, l. 153.
- ¹¹ P. Brazys, „Mūsų pareigos persekiojami Lietuvai“, *Aidai*, 1967, Nr. 2, p. 63.
- ¹² „Vyskupas bučiuoja svastiką“, *Tiesa*, 1963, gruodžio 21.
- ¹³ „Ko nežinojo popiežius Jonas XXIII“, *Švyturys*, 1963, Nr. 21.
- ¹⁴ LSSR KGB pažyma apie 1-ojo skyriaus veiklą 1945–1965 m., LYA, f. K-1, ap. 49, b. 844, l. 196.
- ¹⁵ L. Tulaba, *Romos popiežiškoji Šv. Kazimiero lietuvių kolegija (1948–1998)*, p. 186.
- ¹⁶ LSSR KGB 2-osios valdybos kovos su emigraciniais centrais planas, LYA, f. K-1, ap. 3, b. 660, l. 154–156.
- ¹⁷ L. Tulaba, op. cit., p. 226.
- ¹⁸ 1978 m. gegužės 31 d. pažyma SSKP CK Propagandos ir agitacijos skyriui „Apie priešišką Vatikano radijo propagandą respublikoje“, LYA, f. 1771, ap. 255, b. 235, l. 100–103.
- ¹⁹ Mokslinio ateizmo instituto analitinė pažyma LKP CK „Apie antitarybinės katalikiškos propagandos poveikio Lietuvos TSR gyventojams tyrimo rezultatus“, *ibid.*, f. 17604, ap. 3, b. 12, l. 4.
- ²⁰ A. Sniečkaus 1970 m. vasario 24 d. laiškas SSKP CK, *ibid.*, f. 1771, ap. 246, b. 2, l. 28.
- ²¹ L. Tulaba, op. cit., p. 228.
- ²² LSSR KGB 1981 m. balandžio 3 d. raštas SSRS KGB Tardymo skyriaus viršininkui gen. A. Volkovui, LYA, f. K-1, ap. 46, b. 1118, l. 76–78.
- ²³ V. Kavaliauskas, „Su kryžium ir svastika“, *Gimnasis kraštas*, 1979, liepos 26; B. Baranauskas, „Ką jie laimino kryžiaus ženklą“, *Švyturys*, 1981, Nr. 21; J. Rinkevičius, „Vyskupo melas“, *Gimnasis kraštas*, 1984, rugsėjo 13 ir kt.
- ²⁴ LKP CK biuro 1958 m. rugpjūčio 8 d. posėdžio protokolas (ypatingasis aplankas), LYA, f. 1771, ap. 190, b. 11, l. 145.
- ²⁵ 1958 m. lapkričio 26–27 d. vykusio RKRT įgaliotinių pasitarimo stenograma, Rusijos Federacijos valstybės archyvas, f. 6991, ap. 3, b. 165, l. 175.
- ²⁶ LSSR KGB 1982 m. spalio 10 d. pažyma LKP CK „Apie nacionalistinės emigrantų organizacijos LKRŠ veiklą“, LYA, f. K-1, ap. 49, b. 232, l. 77.
- ²⁷ LSSR KGB 2-osios valdybos 1-ojo skyriaus ataskaita apie darbą 1982 m., *ibid.*, ap. 3, b. 763, l. 262.
- ²⁸ V. Spengla, op. cit., p. 75.
- ²⁹ LSSR KGB 2-osios valdybos 2-ojo skyriaus pažyma apie darbą 1979 m., LYA, f. K-1, ap. 3, b. 759, l. 6–7.
- ³⁰ Z. Rekašius, „Keisti reiškiniai LKB Kronikoje“, *Akiračiai*, 1985, Nr. 3; to paties, „Katakombininkai ir hierarchininkai“, *ibid.*, Nr. 4.
- ³¹ 1986 m. spalio 30 d. patvirtintas LSSR KGB 5-osios tarnybos agentūrinių-operatyvinių priemonių planas „LKB Kronikos“ ir „Aušros“ leidėjų priešiška veikla atskleisti ir dokumentuoti, taip pat jų leidybai nutraukti, LYA, f. K-1, ap. 14, b. 26, l. 41.
- ³² LSSR glavlito pažyma apie užsienio literatūros kontrolę 1987 m., Lietuvos centrinis valstybės archyvas (toliau – LCVA), f. R-522, ap. 2, b. 214, l. 33.
- ³³ J. Banionis, *Lietuvos laisvės byla Vakaruose 1975–1990*, V., 2002, p. 153.
- ³⁴ K. Matchet, „Recent Events in the Lithuanian Catholic Church“, *Religion in Communist Lands*, 1973, vol. 1, Nr. 1.
- ³⁵ M. Bourdeaux, *Land of crosses: the fight for reli-*

gious freedom in Lithuania, 1939–1978, Devon, 1979.

³⁶ *Tėviškės žiburiai*, 1978, rugsėjo 7.

³⁷ G. Stricker, „Das Institute Glaube in der 2. Welt in Zollikon bei Zürich. Eine Religionskundliche Forschungsstelle“, *Nordost-Archiv*, 1998, Bd. VII, Hf. 2, S. 673.

³⁸ A. Martin, P. Falke, *Lituaniae, Terre de Foi, Terre des Croix*, 1976; vokiškas leidimas: *Christus stirbt in Litauen*, Aschafenberg, 1977.

³⁹ V. Vardys, *The Catholic Church, dissent and nationality in Soviet Lithuania*, New York, 1978; P. Dauknyš, *The Resistance of the Catholic Church in Lithuania against religious persecution*, Rome, 1984.

⁴⁰ T. Narbutas, *Soviets kill God in Lithuania*, Brooklyn, 1954; M. Gelžinis, *Christenverfolgung in Litauen*, Königstein, 1958.

⁴¹ *Gottes Untergrundkämpferin: vor Gericht, Erinnerungen, Briefe*, Stein am Rhein, 1985; *Las memorias de Nijole Sadūnaite: objetivo y victima de la K. G. B., Mendoza*, 1985; *Un sourire au Goulag: journal d'une catholique lituanienne 1975–1983*, Paris, 1985.

⁴² LSSR KGB 1-ojo skyriaus raštas LSSR KGB 2-osios valdybos viršininkui A. Rupšiui „Apie kai kurias Vakarų spaudos vykdomos antitarybinės propagandos, panaudojant duomenis iš Lietuvos TSR, tendencijas“, LYA, f. K-1, ap. 3, b. 779, l. 160–162.

⁴³ V. Brizgys, op. cit., p. 261.

⁴⁴ RRT įgaliotinio Lietuvoje J. Rugienio 1972 m. pažyma „Apie kurstytojišką Vatikano propagandą siekiant suaktyvinti Katalikų Bažnyčios veiklą Lietuvoje“, LCVA, f. R-181, ap. 3, b. 86, l. 30–38.

⁴⁵ SSRS KGB 1-osios vyr. valdybos 12-ojo skyriaus viršininko A. Kirejevo 1979 m. gegužės 5 d. raštas LSSR KGB pirmininkui J. Petkevičiui, LYA, f. K-1, ap. 49, b. 232, l. 9–12.

⁴⁶ A. Streikus, „Ateistinės propagandos pobūdis Lietuvoje 1975–1988 m.“, *Genocidas ir rezistencija*, 2003, Nr. 1(13), p. 12, 16.

⁴⁷ Informacija apie susitikimą, LCVA, f. R-181, ap. 1, b. 295, l. 42–44.

⁴⁸ A. Anušauskas, „Du KGB slaptosios veiklos aspektai“, *Genocidas ir rezistencija*, 1998, Nr. 1, p. 33.

⁴⁹ SSRS KGB 1-osios vyr. valdybos „A“ tarnybos viršininko gen. Ivanovo 1989 m. kovo 27 d. šifruota telegrama LSSR KGB 1-ojo skyriaus viršininkui V. Karinauskui, LYA, f. K-1, ap. 49, b. 233, l. 134.

Gauta 2006 03 30

Lietuvos gyventojų genocido ir rezistencijos tyrimo centras,
Didžioji g. 17/1, Vilnius

Arūnas Streikus

SUPPORT OF ÉMIGRÉ AND FOREIGN ORGANISATIONS FOR THE CATHOLIC CHURCH IN LITHUANIA DURING THE SOVIET OCCUPATION

Summary

From the very first days of the occupation of Lithuania, the clergy who had fled to the West began actively organising support for the Catholic Church which was persecuted by the Soviet regime. In the first decades, the Lithuanian priests living in Rome were mostly involved in this activity. They represented the Lithuanian Catholic Church in the institutions of the Vatican, and sought to collect and disseminate information about its situation. Due to the lack of constant communication with the occupied homeland, it was at first rather complicated for the émigrés to respond to the problems of the persecuted Church and to render more support. The situation significantly changed in the seventies. First, the expanded connections resulted in a bigger flow of information about the situation of the Lithuanian congregation. Second, after the establishment of the Lithuanian Catholic Religious Aid (LCRA), there was a new and strong centre

established in the USA, which defended the interests of the Lithuanian Catholic Church in the West. Third, the foreign organisations which were concerned about the situation of the congregation in the Communist block countries, including Lithuania, became active. Most notable was Keston College in England which paid particular attention to Lithuania. The support of the Holy See for the persecuted Lithuanian Catholic Church also became clearer and more concrete. As a result, the issue of the Lithuanian congregation's rights became an important factor in the domestic and foreign affairs of the Soviet Union. This is confirmed both by the documents of Soviet state institutions, which reflect concern about the increased attention of the West to the problem of religious freedom in Lithuania, and by the active efforts of the Soviet regime to counteract this factor.

Lietuvos partizanų Tigro rinktinė: pavaldumas, struktūra ir veikimo teritorija

1944–1952 m. daugiausia buvusioje Švenčionių apskrityje veikusi Lietuvos partizanų Tigro rinktinė buvo vienintelė pokario Lietuvoje, kurią nuo 1946 m. sudarė vien 1919–1939 m. Lenkijos okupuotos Rytų Lietuvos gyventojai. Dėl nedidelio archyvuose išlikusių Tigro rinktinės dokumentų skaičiaus šios vienos pirmųjų Lietuvoje partizanų rinktinės istorija ilgai buvo tikra pasipriešinimo istoriografijos „baltoji dėmė“. Remiantis daugiausia archyviniais dokumentais, straipsnyje nagrinėjama rinktinės pavaldumo, struktūros ir veikimo teritorijos kaita, naujai nušviečiami svarbesni rinktinės istorijos įvykiai, parodoma Tigro rinktinės vieta visos Lietuvos partizanų organizacijoje, įvertinami švenčioniškių partizanų santykiai su kaimynystėje veikusiais lietuvių, lenkų ir baltarusių partizanais.

ĮVADAS

1944 m. liepos pradžioje pirmiesiems Raudonosios armijos daliniams Adučiškio girios rajone kirtus vadinamojo Ostlando* Lietuvos generalinės srities rytinę ribą, netrukus Adučiškio girioje ir kitose Švenčionių aps. vietose ėmė rasti lietuvių partizanų. Tai buvo bene pirmieji pokario Lietuvoje į miškus išėję vyrai. Deja, apie šiuos „vilniečius“ (t. y. vadinamojo „Vilniaus krašto“) partizanus ir

juos telkusius junginius šiandien žinome ne ką daugiau nei Atgimimo apyaušryje rašę pokario kovų istoriografai. Kęstutis Girnius jau 1987 m. savo monografijoje pabrėžė (turėdamas omenyje Šiaurės Rytų Lietuvos partizanų junginių istoriografijos būklę ir daugiausia sovietines dokumentų publikacijas), kad „net nežinome, kuriai partizanų apygardai priklausė čia veikiantys daliniai“ ir kad „mažiausia paskelbta duomenų apie partizanus [...] Rokiškio, Ignalinos, Molėtų, Švenčionių, Utenos ir Zarasų rajonuose“¹. Tačiau net ir šiandien, praėjus aštuoniolikai metų po K. Girniaus veikalo pasirodymo, daugumos Šiaurės Rytų Lietuvos partizanų junginių istorija vis dar tebėra pasipriešinimo istoriografijos „baltoji dėmė“. Ypač tai pasakytina apie Tigro rinktinės, pagrindinio švenčioniškių partizanų junginio, istoriografiją. Žinių apie Švenčionių krašto partizanus nepaprastai maža – galima sakyti, beveik nėra – ir penkiose storose Romo Kauniečio parengtose Aukštaitijos partizanų prisiminimų knygose. Nepriklausomybės laikotarpiu Tigro rinktinės istorija jau buvo šiek tiek tyrinėta (2000 m. Lietuvos gyventojų genocido ir rezistencijos tyrimo centras netgi surengė švenčioniškių partizanų kovų istorijai skirtą konferenciją; ta proga išleistos joje skaitytų Laimono Abariaus, Giedrės Geniušienės, Teresės Pivoriūnaitės,

* A. Hitlerio įsakymu 1941 m. liepos mėn. sudarytas laikinas teritorinis-administracinis vienetas, valdytas nacių Vokietijos okupuotų Rytų kraštų reichsministerijai atskaitingo reichskomisarų; egzistavo iki 1944 m., prie „Trečiojo reicho“ oficialiai nebuvo prijungtas. Skirstytas į Lietuvos, Baltarusijos, Latvijos ir Estijos generalines sritis.

Valdo Striužo ir Valento Šiaudinio pranešimų tezės²), tačiau dėl nedidelio Lietuvos archyvuose išlikusių autentiškų Tigro rinktinės dokumentų skaičiaus beveik visi tyrinėtojai šios vienos pirmųjų ir kurių laiką didžiausios Lietuvoje partizanų rinktinės istoriją nušviesdavo itin paviršutiniškai. Jų darbuose gausu įvairiausių netikslumų ir dvi-prasmybių, klaidingų rinktinės struktūros, pavaldumo ir veikimo teritorijos aprašymų, nepakankamai pagrįstų rinktinės vadų veiklos vertinimų. Būtent šią pasipriešinimo istoriografijos spragą ir tikėjosi bent iš dalies užpildyti čia pristatomo darbo autorius, jau dvylika metų dirbantis Lietuvos ypatingajame archyve (toliau – LYA) ir todėl turėjęs ne vieną progą nuodugniai susipažinti su jame saugomais Tigro rinktinės bei kitų aukštaičių partizanų junginių dokumentais. Ypač palankią galimybę tiksliau ir išsamiau aprašyti Tigro rinktinės pavaldumą, struktūrą bei veikimo teritoriją įvairiais rinktinės gyvavimo etapais autoriui suteikė vienas palyginti nesenas atradimas.

1999 m. liepos 15 d. Adutiškio girioje, prie pat Baltarusijos sienos vyko kelio tiesimo darbai. Buldozeris užkabino ir išvertė aliumininį bidoną, kimšte prikimštą – kaip netrukus paaiškėjo – Lietuvos partizanų dokumentų. Apie radinį sužinoję Mociškės k. gyventojai kitą dieną paskambino į Švenčionių „Nalšios“ muziejų. Atvykusios jo darbuotojos įvykio vietoje rado daugiau kaip aštuonis šimtus po kelininkų vagonėliu paskleistų Tigro rinktinės štabo dokumentų³. 2000 m. sausio mėn. „Nalšios“ muziejui šiuos dokumentus perdavus LYA, iš jų buvo suformuotos bylos ir sudarytas fondo Nr. K-5 apyrašas Nr. 5 („Vytauto apygardos Tigro rinktinė“, 120 bylų, 1945–1951 m.). Šiek tiek Tigro rinktinės dokumentų dar saugoma LYA fondo Nr. K-1 apyrašo Nr. 3 bylose, o partizaninio judėjimo Švenčionių aps. slopinimą atspindinčių dokumentų daugiausia fondo Nr. K-1 apyrašuose Nr. 3, 15, 16, 18 ir 58.

Nuo 1944 m. spalio iki 1945 m. kovo mėn. formavęsis (Jungtinės) Tigro rinktinės archyvas (po pirmojo rinktinės vado Leono Vilučio suėmimo jį tvarkė rinktinės Organizacinio sektoriaus viršininkas Vladas Vaitkevičius-Gaidukas, o po Kiauneliškio kautynių šis archyvas saugotas Labanoro girioje įrengtoje specialioje slėptuvėje) NKVD Saldutiškio vlsč. poskyriui atiteko dar iki 1945 m. vasaros (minėtą slėptuvę išdavė vienas legalizavęsis rinktinės narys)⁴. Istoriniu požiūriu itin svarbūs rinktinės 1945–1946 m. dokumentai į emgėbistų rankas pateko 1946 m. spalio 21 d., MVD kareiviams Tverečiaus vlsč. nukovus rinktinės vadą Joną Kamarauską-Karijotą bei sunaikinus rinktinės štabą⁵.

Nemaža rinktinės štabo archyvo dalis (1949–1950 m. susirašinėjimo ir kiti dokumentai) 1950 m. balandžio mėn. kaip „trofėjus“ atiteko MGB Pastovių r. skyriaus operatyvininkams, tuomet Baltarusijos SSR (toliau – BSSR) Svierių r. „likvidavusiems“ rinktinės vado pavaduotoją Leoną Basi-Švyturį; „didelį kiekį autentiškų [partizanų] dokumentų“ jie rado Kanstantinavos apyl. Kujelių vienkiemyje, kuriame Švyturys buvo apsistojęs vizituodamas Tigro rinktinės Svierių kuopą. Ši rinktinės štabo archyvo dalis kurių laiką saugota MGB Vilniaus sr. valdybos 2-N skyriuje, o nuslopinus pasipriešinimą Rytų Lietuvoje – sunaikinta (ne vėliau kaip 1953 m. pradžioje)⁶.

Tigro rinktinės dokumentų dar gali būti Švedriškės (Ignalinos r. Kazitiškio sen.) klebono Alfredo Kanišausko saugotame „Labanoro girios partizanų archyve“. Kunigui ne kartą siūlyta bent dalį to archyvo dokumentų išslaptinti, tačiau jis vis atsakydavo, kad tokiam viešumui „dar ne laikas“. Tuose dokumentuose, pasak 1996 m. mirusio klebono, „daug išdavikų pavardžių. Daugelis jų dar ir dabar gyvi, gyvena šalia tų, kuriuos kažkada įskundė [...]“. Prieš pat savo mirtį A. Kanišauskas archyvą patikėjo klebonijos šeimininkei, o ši perdavė jį saugoti „kam buvo liepta“⁷.

Apžvelgiant Tigro rinktinės istoriografiją pirmiausia derėtų paminėti dvi Gintaro Vaičiūno 1997 m. parengtas kelių Rytų Lietuvos partizanų junginių istorijos tyrimo ataskaitas⁸. NKVD–MGB dokumentais pagrįsta G. Vaičiūno studija yra pirmasis Tigro rinktinės istorijai skirtas darbas, todėl mokslinės jo vertės nemenkina net daugelis įvairių klaidų bei netikslumų. Ne mažiau rinktinės istorijos tyrimų baruose yra nuveikęs ir L. Abarius. 1996 m. pasirodžiusi Vytauto apygardos istorijai skirta jo apybraiža⁹ daugelio pasipriešinimo istorikų dar ir dabar laikoma vienu iš labiausiai vykusių mėginimų pateikti išsamią šios partizanų apygardos ir kartu jos rinktinių istorijos apžvalgą.

Iš kitų rinktinės istoriografų paminėtini Nijolė Gaškaitė, kolektyvinėje monografijoje¹⁰ glaustai apžvelgusi ir Tigro rinktinės istoriją, daugiausia apie paskutiniojo rinktinės partizano Stasio Guigos gyvenimą rašantis Algirdas Šiukščius¹¹, įdomių duomenų apie Labanoro, Minčios ir Ažvinčių girių partizanus pateikęs Vytautas Ikamas¹², taip pat Tigro rinktinės štabo dokumentais besidomintis Jonas Baltakis¹³. Dauguma su Tigro rinktinės istorija susijusių V. Striužo darbų skirti Kiauneliškio kautynėms, o neilgame, tačiau informatyviame jo rašinyje „Iš Švenčionių krašto partizaninio pasipriešinimo istorijos“ išvardyti svarbiausi Švenčionių aps. veikę partizanų daliniai¹⁴.

Bendresnės „partizaniškos“ tematikos darbuose Tigro rinktinę ar Švenčionių aps. partizanus mini ir daugelis kitų autorių, iš kurių atskirai paminėtinas Kęstutis Kasparas¹⁵, apie Tigro rinktinę ir įvairias su ja susijusias realijas kalbantis daugiausia Lietuvos laisvės armijos 1944–1945 m. pertvarkų istorijos kontekste. Svarbiausiuose savo veikaluose švenčioniškių partizanų judėjimą jis apžvelgia plačiau ir detaliau nei bet kuris kitas minėtas rinktinės istoriografas; deja, Tigro rinktinės istoriją (tiksliau, jos atkarpą nuo rinktinės įsteigimo iki 1946 m. pavasario) šis ki-

tų autorių atžvilgiu itin kritiškas tyrinėtojas nušviečia, pats absoliučiai nekritiškai remdamasis paimitų į nelaisvę partizanų tardymo protokolais ir kitais pažintiniu požiūriu menkaverčiais NKVD–NKGB dokumentais (autorius manymu, kaip tik dėl tokios šaltinių kritikos „metodikos“ taikymo K. Kasparo veikale „Lietuvos karas“ ir atsirado tiek nebuvėlis „Tigro-Sakalo štabas“¹⁶, tiek daugelis kitų ne ką mažiau apmaudžių istoriografinių „paklydimų“).

Tigro rinktinės istorijai skirtų monografijų Lietuvos istorikai iki šiol nėra parengę. Tokių monografijų neišleido nė mūsų išeivijos autoriai. Pastarųjų darbuose informacijos apie Tigro rinktinę arba visai nėra, arba ji labai lakoniška ir atsitiktinė. Pavyzdžiui, Juozas Lukša pateikė tik porą su Tigro rinktinės istorija susijusių fragmentų¹⁷, K. Girniaus studijoje Švenčionių ir Ignalinos r. partizanams skirta vos po pastraipą¹⁸, o Stasio Žymanto straipsnių serijoje Tigro rinktinė tik paminėta¹⁹.

Lietuvos periodikoje per pastaruosius keliolika metų pasirodė nemažai su Tigro rinktinės istorija susijusių memuarų. Iš tokio pobūdžio rašinių autorių labiausiai paminėtinas pirmasis rinktinės vadas L. Vilutis. 1992 m. buvo išleista ir jo atsiminimų knyga, kurioje, be kita ko, nušviestas Tigro rinktinės kūrimosi laikotarpis (1944 m. spalio–1945 m. sausio mėn.)²⁰.

Algimantas Liekis dar prieš Tigro rinktinės štabo archyvo aptikimą buvo paskelbęs ketletą iš rinktinės laikraščio „Rytų Lietuva“ 1948–1949 m. numerių perspausdintų straipsnių²¹, o Lietuvos archyvų departamentas ir LYA neseniai išleido dokumentų rinkinį²², kuriame publikuojami daugiausia 1999 m. liepos mėn. Adutiškio girioje rasti autentiški partizanų dokumentai. Pagrindinėje leidinio įvado dalyje glaustai išdėstyta Tigro rinktinės istorija bei aptarti svarbesni jos šaltiniai²³.

Rašydamas šį darbą, kuris, tiesą sakant, tėra išplėstas bei pertvarkytas minėto doku-

mentų rinkinio įvado variantas^{*}, autorius siekė: a) nustatyti Tigro rinktinės pavaldumą, struktūrą ir veikimo teritoriją įvairiais jos gyvavimo laikotarpiais, b) pateikti originalią sintetinę rinktinės istorijos apžvalgą (kartu patikslinant svarbesnių rinktinės istorijos įvykių datas ir pagrindinių rinktinės dalinių narių skaičių), c) nustatyti ir pateikti autentiškas žymesnių rinktinės narių pavardžių, vardų ir partizaniškų slapyvardžių formas, d) parodyti Tigro rinktinės vietą visos Lietuvos partizanų organizacijoje, taip pat nušviesti šios rinktinės santykius su kitais Šiaurės Rytų Lietuvos partizanų junginiais.

Rašant remtasi keliuose LYA fonduose saugomais Šiaurės Rytų Lietuvos partizanų ir LSSR NKVD–MGB–KGB dokumentais, o iš ankstesnių rinktinės istoriografų darbų daugiausia naudotasi L. Abariaus istorine apybraiža „Lietuvos partizanų Šiaurės Rytų srities 3-ioji Vytauto apygarda“.

Nurodant konkrečių partizanų junginių bei dalinių narių skaičių stengtasi labiau remtis pačių partizanų dokumentais, nes nustatyti viename ar kitame dalinyje vienu metu partizanavusių žmonių skaičių, remiantis vien NKVD–MGB dokumentais, įmanoma tik labai apytikriai. Taip yra visų pirma todėl, kad NKVD–MGB įskaitoje retai kada būdavo visi konkretaus partizanų dalinio nariai; negana to, NKVD–MVD operatyvininkų ilgokai vartotas terminas „banda“ (liet. „gauja“) jų dokumentuose gali reikšti ir partizanų būrį, ir jų kuopą, ir batalioną, ir netgi visą rinktinę (gaila, kad į šią aplinkybę atsižvelgia toli gražu ne visi pasipriešinimo istorijos tyrinėtojai).

Nustatant pokario pradžioje partizanų turėtus karinius laipsnius, remtasi daugiausia leidinyje „Lietuvos kariuomenės karininkai

1918–1953“²⁴ pateiktais karininkų sąrašais, o siekiant pateikti kuo autentiškesnę vieno ar kito partizano pavardės formą (NKVD–MGB dokumentuose dauguma partizanų pavardžių iškraipytos), nevengta pasinaudoti ir „Lietuvių pavardžių žodynu“²⁵.

PARTIZANINIO PASIPRIEŠINIMO ŠVENČIONIŲ APSKRITYJE IŠTAKOS. PIRMIEJI LIETUVOS PARTIZANŲ BŪRIAI ŠVENČIONIŲ KRAŠTE

Lietuvos antrosios sovietinės okupacijos pradžioje svarbiausia Lietuvoje pasipriešinimo jėgų veikimą vienijanti ir koordinuojanti organizacija buvo 1941 m. pabaigoje Vilniuje įkurta Lietuvos laisvės armija (toliau – LLA). Ji laikytina ir ginkluoto lietuvių pasipriešinimo 1944 m. vasarą artėjančiai Raudonajai armijai iniciatore. 1944 m. rugpjūčio mėn. įkūrus LLA centrinį štabą (vadinamąjį Lietuvos gynimo komitetą) ir suformavus Vanaugų (LLA Veikiančiojo sektoriaus) štabą, buvo galutinai sudaryta vyriausioji pasipriešinimo vadovybė, pajėgi atlikti savo funkcijas visos tautos partizaninio karo sąlygomis; tuo pat metu šios vadovybės rūpesčiu buvo parengti LLA narių ginkluoto pasipriešinimo sovietinei okupacijai planai, taip pat nustatyta LLA ginkluotos kovos taktika²⁶. Tačiau 1944 m. pabaigoje žuvus LLA įkūrėjui ir pirmajam vadui lt. Kaziui Veverškiui, o 1945 m. sausio–balandžio mėn. enkavedistams suėmus daugumą LLA vadovybės, vėliau LLA tradicijas tęsė tik Šiaurės Vakarų Žemaitijos, Kėdainių, Šiaulių, Panevėžio ir Biržų aps. bei Šiaurės Rytų Lietuvos partizanai, nors Šiaurės Rytų Lietuvoje (ypač Švenčionių aps.) vykusioms partizanų kovoms iki pat 1945 m. vasaros di-

^{*} Didžiausias skirtumas tarp rinktinės dokumentų rinkinio įvado ir pastarojo darbo – tai rinktinės istorijos skirstymas nebe į du („iki Karijoto žūties“ ir „nuo Karijoto žūties iki rinktinės sumaikinimo“), o į keturis etapus; be to, rašydamas šį darbą, autorius ištaisė kelias minėtame įvade buvusias faktines klaidas ir daugelį datavimo bei kitokių netikslumų.

dele įtaką turėjo ir „Kęstučio“* organizacija. 1945 m. didesnėje Lietuvos dalyje LLA autoritetas labai sumenko (kai kurių apygardų pavaldumas LLA vadovybei liko deklaratyvus), o ankstesnis jos vaidmuo atiteko 1945 m. pradžioje įkurtai Lietuvos partizanų sąjungai (toliau – LPS) ir kitoms organizacijoms (nuo 1945 m. pavasario šiek tiek LPS narių buvo ir Švenčionių aps.).

Švenčionių krašte pirmosios LLA grupės susibūrė dar 1942 m. 1943–1944 m. bene svarbiausias LLA veikimo Švenčionių aps. koordinatorius buvo LLA vado adjutantas Valerijonas Gylys (slapyvardžiai Vaikas, Jaunutis; g. 1922 m. dabartinio Ignalinos r. Lisiškės k., nuo 1944 m. lapkričio mėn. vidurio – tuomet atkurto LLA Vilniaus apygardos štabo narys ir apygardos įgaliotinis ryšiams su Tigro rinktine; 1945 m. sausio 17 d. suimtas, netrukus pabėgo iš kalėjimo, bet jau gegužės mėn. (?) buvo susektas ir prieš pakartotinį suėmimą dar kurį laiką (bent 1945 m. birželio mėn.) naudotas NKVD kombinacijose jam pačiam to nežinant; nuteistas 10 metų kalėjo lageryje; mirė 1989 m.); nurodytu laikotarpiu jis LLA veiklą koordinavo taip pat Vilniaus m. policijos, priešgaisrinės saugos ir švietimo įstaigose bei LLA Kaišiadorių apylinkėje²⁷. Iš 1943–1944 m. LLA Švenčionių aps. padalinio veikloje aktyviau dalyvavusių asmenų paminėtini kapitonas Jurgis Valtys ir Mikas Augutis, LLA Švenčionių apylinkės štabo viršininkas lt. Jonas Gimžauskas-Gaižutis (1943 m. perėjo į „Kęstučio“ organizaciją, iki 1944 m. pavasario vėl grįžo į LLA), to paties štabo organizacinio skyriaus viršininkas [Jozas?] Garla²⁸.

1943 m. rudenį Švenčionių bei gretimose apskrityse ėmė kurtis ir „Kęstučio“ grupelės (vadinamosios „trejukės“), o 1944 m.

pavasariį į šią organizaciją jau buvo perėjusi absoliuti dauguma LLA Švenčionių aps. padalinio narių – išskyrus Saldutiškio ir Joniškio vlsč. pagrindininkus; tuo tarpu Zarasų ir Utenos aps. LLA priklausę pagrindininkai vyravo ir 1944 m.²⁹ (autorius manymu, didesnę „Kęstučio“ organizacijos populiarumą Švenčionių aps. labiau nei kuri kita priežastis lėmė Lenkijos 1919–1939 m. okupuotoje Rytų Lietuvoje itin aktyvi Lietuvių šv. Kazimiero draugijos veikla). 1944 m. gegužės 1 d. Utenos aps. LLA priklausė iki 400 narių, Zarasų – apie 200, Trakų – apie 330, Ukmergės – apie 300, Vilniaus aps. (be miesto) – apie 120, Vilniaus m. – iki 450, Eišiškių mstl. – 50 (kitose Eišiškių aps. vietovėse 1944 m. pavasariį dėl Armijos krajevės (toliau – AK) veiksmų neliko ne tik LLA narių, bet ir iš viso jokių lietuvių tarnautojų bei inteligentų), Švenčionių aps. (tiksliau, „LLA Saldutiškio rajone“) – apie 140 narių; visame LLA Vilniaus apygardos padalinyje (įskaitant nedideles LLA Ašmenos ir Svierių [apskričių] apylinkių grupes) 1944 m. gegužės mėn. buvo daugiau kaip 2000 narių³⁰.

1943–1944 m. LLA veikloje aktyviai dalyvavo ir būsimasis Tigro rinktinės steigėjas, tuomet Vilniaus technikumui studentas L. Vitutis (g. 1918 m. Saldutiškio vlsč. Derviniškės k. (dabar – Ignalinos r. Linkmenų sen.), mirė 1993 m.). Būtent šis rezistentas laikytinas organizuoto partizanų sąjūdžio Švenčionių ir Utenos aps. pradininku. 1944 m. rugpjūčio mėn. antroje pusėje jis dalyvavo Raudonosios armijos dar neužimtoje Vakarų Lietuvoje, vadinamojoje „LLA Platelių stovykloje“ vykusiame LLA vadovybės pasitarime. Jo metu LLA vado K. Veverskio buvo įgaliotas persiritus per Lietuvą fronto linijai vykti į savo gimtąjį kraštą ir kurti jame

* 1941 m. gruodžio mėn. susikūrusio krikdemiškos politinės krypties „Lietuvių fronto“ karinis sektorius (pradėtas formuoti 1942 m. gegužės mėn., analogiškas nuo 1944 m. liepos mėn. pabaigos egzistavusiems LLA Vanagams). Jo nariais galėjo tapti tik lietuviai (sulaukę 18 metų) ir tikrai tikintieji (bet nebūtinai katalikai).

„LLA Rytų Lietuvos rinktinė“³¹. Spalio mėn. atvykęs į Saldutiškio vlsč., L. Vilutis jame rado keletą jau veikiančių partizanų būrių.

Iš LYA saugomų Tigro rinktinės narių sąrašų ir kitų partizanų dokumentų matyti, kad absoliuti dauguma net ir 1947 m. partizanavusių švenčioniškių į miškus buvo išėję jau 1944 m. liepos mėn.³² Pagrindiniai Švenčionių aps. partizanų telkimosi židiniai 1944 m. buvo Labanoro giria, „Antanų miškai“ (taip Švenčionių krašto partizanai vadino Adutiškio girią) ir Daugėliščio vlsč. Pirmieji Švenčionių aps. partizanų būriai ginklų įsigydavo įvairiais būdais, tačiau bene daugiausia ginkluotės jie „paveldėjo“ iš 1941–1944 m. apskrities valsčiuose ir daugelyje kaimų veikusių vietos gyventojų savigynos būrių, kurių narių (kartu – ir būsimų Lietuvos partizanų) apginklavimu ypač rūpinosi tuometinis Švenčionių aps. policijos viršininkas lt. Antanas Kenstavičius (g. 1906 m. dabartiniame Mažeikių r.; dar mokydamasis gimnazijoje buvo Šaulių sąjungos narys, 1923 m. dalyvavo Klaipėdos krašto išvadavimo operacijoje, 1941 m. – Birželio sukilime; 1944 m. rugpjūčio–spalio mėn. – Tėvynės apsaugos rinktinės* bataliono vadas; mirė Kanadoje 1997 m.)³³.

Bene pirmasis Saldutiškio vlsč. susikūrus partizanų būrys nuo 1944 m. liepos mėn. veikė Šarkių k. apylinkėse. Šio būrio įkūrėjas ir pirmasis vadas buvo Bronius Zinkevičius-Skudutis (kiti slapyvardžiai – Aitvaras, Granitas, Kalvis, Artojas, Algimantas; nuo 1945 m. rugsėjo mėn. – LLA Vytauto apygardos štabo viršininkas, nuo tų metų gruodžio mėn. – apygardos vadas; žuvo 1946 m. spalio pradžioje). Nuo 1944 m. spalio mėn. Skudučio būriui va-

dovavo B. Zinkevičiaus brolis Kazys (slap. Kirvis, Saldaitis)³⁴. Jau 1944 m. vasarą Saldutiškio vlsč. veikė ir Jono Gimžausko-Beržo bei Antano Krinicko-Kriaušės vadovaujami partizanų būriai. 1945 m. sausio mėn. suformuota Adutiškio girios (Puščios) kuopa išaugo iš 1944 m. rugsėjo mėn. susikūrusio partizanų būrio³⁵. Pirmąjį Daugėliščio vlsč. partizanų būrį 1944 m. liepos mėn. Paringio k. apylinkėse sutelkė Vinco Žaliaduočio-Roko žmonos Jadvygos broliai Klemensas ir Kazimieras Basiai. Joniškio vlsč. ir Utenos aps. Molėtų vlsč. rytuose veikusi Juozo Straišio-Leopardo (žuvo 1948 m. lapkričio mėn.) kuopa taip pat išaugo iš 1944 m. vasarą susibūrusio partizanų junginio. 1945 m. pavasarį kuopoje buvo maždaug 35 kovotojai; gegužės viduryje ji perėjo į Utenos aps. ir susijungė su Tauragnų, Kuktiškių bei Utenos vlsč. veikusiu Jono Stundžios-Kovo daliniu. Vos įsikūrusią jungtinę Straišio ir Stundžios kuopą gegužės 19 d. prie Gudeniškio k. (Kuktiškių vlsč.) įvykusiame mūšyje beveik sunaikino NKVD kariuomenė³⁶.

Autoriaus manymu, 1944 m. rugsėjo mėn. Lietuvos partizanų buvo jau visuose Švenčionių aps. valsčiuose ir BSSR Vidžių bei Pastovių rajonuose (tikėtina, kad buvusioje Svierių aps.** 1944 m. į miškus išėjo ir kažkiek Gervėčių mstl. apylinkių jaunimo).

Svarbiausia staigaus ir masiško švenčioniškių vyrų išėjimo į miškus priežastimi laikytina 1944 m. liepos pabaigoje (neoficialiai – jau apie to mėnesio vidurį) Rytų Lietuvoje pradėta mobilizacija į Raudonąją armiją. Švenčionių krašte ji sužlugo – kaip ir visur kitur Lietuvoje. Nuo liepos 27 d. iki

* Lietuviškas karinis junginys (dar vadinamas „Žemaičių rinktinė“), įsteigtas 1944 m. liepos mėn. pabaigoje. Jį sudarė du pėstininkų pulkai, suformuoti kaip Vermachto lauko žandarmerijos daliniai. Spalio mėn. per 100 rinktinės karių žuvo Sedos kautynėse, apie 1000 pasitraukė į Rytprūsius (ten iš jų buvo suformuotas vadinamasis Lietuvių inžinerijos batalionas), o dar keli šimtai išsisklaidė prieš užnugaryje ir netrukus prisidėjo prie partizanų arba sugrįžo į savo tėviškes.

** Ostlando Lietuvos generalinės srities Vilniaus sr. apskritis. Lietuvos generalinei sričiai priklausė nuo 1942 m. balandžio iki 1944 m. liepos mėn., tuomet panaikinta, o jos teritorijoje sudaryti keli Baltarusijos SSR rajonai.

rugpjūčio 10 d. į sovietinį Švenčionių aps. karinį komisariatą privalėjo atvykti 5000 šauktinių, o atvyko tik 685 (439 lenkai, 90 lietuvių ir 156 kitų tautybių asmenys)³⁷.

RINKTINĖ ORGANIZACINIO LAIKOTARPIO PIRMOJOJE PUSĖJE (1944 m. spalio–1945 m. kovas)

Prieš pradėdant kalbėti apie Tigro rinktinės pavaldumą, struktūrą ir veikimo teritoriją įvairiais rinktinės gyvavimo etapais, pirmiausia vertėtų aptarti šiame darbe taikomą rinktinės istorijos periodizaciją. Pirmuoju, arba organizaciniu, rinktinės istorijos etapu autorius laiko Leono Vilučio, Leono Basio, Vinco Žaliaduonio, Benedikto Kaletkos ir Jono Kimšto vadovavimo laikotarpį (1944 m. spalio pabaiga–1945 m. rugsėjo pradžia); tuo metu kai kuriose rinktinės kuopose buvo net per 100 kovotojų, tačiau jų vadai dažniausiai laikėsi LLA vadovybės nuostatos patiems į kautynes nesivelti. Nuo kitų rinktinės istorijos etapų šis laikotarpis skiriasi ir gana dažna vadų kaita; rinktinės organizacijos raidos požiūriu ryški skiriamoji riba tarp organizacinio etapo pirmosios ir antrosios pusės buvo 1945 m. kovo 10–12 d. vykusios Kiauneliškio kautynės. Antrasis rinktinės istorijos etapas (1945 m. rugsėjis–1946 m. spalio) sutampa su J. Kamarausko vadovavimo laikotarpiu, kai nuolat mažėjanti (nuo maždaug 300 partizanų 1945 m. rugsėjo mėn. iki maždaug 220 partizanų* 1946 m. rugsėjo mėn.³⁸) Tigro rinktinė dažniau puldavo negu gindavosi; šis laikotarpis laikytinas rink-

tinės karinio aktyvumo kulminacija. Kaip svarbus rinktinės istorijos tarpsnis paminėtinas nuo 1946 m. spalio pabaigos keturis mėnesius trukęs „bevaldystės“ laikotarpis, kurį su tam tikromis išlygomis galima priskirti rinktinės istorijos trečiajam etapui. Pastarasis etapas, arba, anot K. Girniaus³⁹ terminijos, rinktinės konsolidavimosi ir persitvarkymo laikotarpis (1946 m. spalio pabaiga–1950 m. pavasaris) sutampa su L. Basio antrojo vadovavimo laikotarpiu ir V. Žaliaduonio antrojo vadovavimo laikotarpio pirmąja puse, o ketvirtasis etapas (1950 m. pavasaris – 1952 m. vasara), t. y. rinktinės sunaikinimo laikotarpis – su V. Žaliaduonio antrojo vadovavimo laikotarpio antrąja puse ir Kazio Bukausko** vadovavimo laikotarpiu. Šiuodu etapais nuo dviejų ankstesniųjų skiria itin spartus rinktinės gretų retėjimas (pavyzdžiui, 1947 m. sausio–kovo mėn. rinktinėje buvo apie 110–120 partizanų, o jau tų metų rudenį liko vos 70 kovotojų⁴⁰), o trečiąjį – dar ir išskirtinis rinktinės dalinių operacinis pasyvumas.

Netrukus po Platelių apylinkėse „Rytų Lietuvos rinktinės“ vadu prisaikdinto L. Vilučio sugrįžimo į tėviškę, 1944 m. spalio 22 d. (pasak K. Kasparo – spalio 20–22 d.⁴¹) Derviniškės k., L. Vilučio tėvų namuose, vyko keliolikos vietos partizanų junginių (veikusių daugiausia Utenos ir Švenčionių aps. paribyje) vadų pasitarimas, kurio dalyviai (L. Vilutis, jo brolis Mykolas, ltn. J. Gimžauskas (nuo 1944 m. pavasario – LLA Utenos apylinkės štabo viršininkas⁴²), jaun. ltn. Jonas Kiela, jaun. psk. Apolinaras Juršys, Vytautas Blažiūnas, Valentinas Brukštus, Antanas Krinickas, Adolfas Kuryla, Kazys Kuzelis,

* Įskaitant 1946 m. birželio mėn. nuo Tigro rinktinės atskilusią LLA Rytų grupę.

** Po V. Žaliaduonio žūties rinktinės likučiams vadovavęs K. Bukauskas laikinuoju rinktinės vadu veikiau- siai tapo savo paties iniciatyva.

Juozas Murmulis ir kt.) visus Švenčionių, Svierių, Utenos ir Zarasų aps. partizanus nutarė sujungti į LLA Vilniaus apygardos Vanagų Tigro rinktinę. Pirmojo jos vado L. Vilučio-Bitinėlio 1944 m. spalio 28 d. įsakymu Nr. 2 buvo suformuotas pirmasis rinktinės štabas. Iki 1945 m. pradžios jį sudarė štabo viršininkas Jeronimas Bulka-Deimantas (1945 m. pradžioje įsteigus štabo viršininko pavaduotojo pareigas, pirmasis jas pradėjo eiti Adolfas Grigonis-Paberžis), štabo operacinio skyriaus viršininkas Jonas Kia-la-Titnagas (nuo lapkričio mėn. – ltn. Juozas Budrys, nuo 1945 m. pradžios – psk. Leonas Basys-Putinas), žvalgybos ir ryšių skyriaus viršininkas A. Kuryla-Žėrutis (1949 m. pateko į nelaisvę), ypatingojo (kontržvalgybos) skyriaus viršininkas Jūrėnas, mobilizacinio skyriaus viršininkas Bronius Zinkevičius-Granitas, ūkio skyriaus viršininkas Juozas Murmulis (slap. Smiltainis, Lokys), mašininkas Putnagas ir Tigro rinktinės karo tribunolo (veikė rinktinės štabo skyriaus teisėmis) pirmininkas Petras Liutkus-Žvainys (Kirdeikių klebonas, pirmasis rinktinės kapelionas; dar vadinosi „Juoduojų Petru“). Pirmaisiais rinktinės karo tribunolo nariais Bitinėlis paskyrė Žaliajį Diemedį ir Juodąjį Mykolą⁴³. Tuo pačiu įsakymu keletas partizanų buvo paskirti pirmaisiais rinktinės kuopų vadais. J. Gimžauskas-Beržas tapo Kirdeikių kuopos, Ažuolas – Saldutiškio, [Vladas Mikulėnas (?)-] Liepa – Labanoro, Juozas Garla-Juodalksnis – Ignalinos, Karklas – Kaltanėnų, Žilvitis – Kuktiškių, Putinas – Tauragnų kuopos, Kadugys – Vidžių kuopos ar būrio, M. Vilutis-Klevas – Slėnkrūmio būrio (taip 1944 m. turbūt vadintas rinktinės štabo dalinys; vėliau M. Vilutis vadovavo Tauragnų kuopai), A. Krinickas-Kriaušė – Krivasalio būrio vadu. Kitų rinktinės kuopų ir būrių vadai, pasak L. Vilučio, buvo „pasilikę [dar] iš vokiečių okupacijos meto“⁴⁴, t. y. jų vadovaujami junginiai buvo išaugę iš lietuvių antinacinio pogrindžio

organizacijų valsčių bei seniūnijų padalinių.

Nacių okupacijos metais LLA Švenčionių aps. štabas buvo pavaldus LLA Vilniaus apygardos štabui, tačiau 1944 m. vasarą LLA vadams nutarus pernelyg didelę Vilniaus apygardos teritoriją padalyti į dvi ar tris dalis, L. Vilučiu buvo nurodyta kurti būsimai „LLA Šiaurės Rytų Lietuvos apygardai“ pavaldžią „Rytų Lietuvos rinktinę“⁴⁵ (atrodo, sąvoka „Rytų Lietuva“ tuometinei LLA vadovybei reiškė ne tik Utenos, Zarasų, Švenčionių ir Svierių aps., bet ir buv. Ašmenos aps. bei rytinės (?) Vilniaus aps. dalies teritoriją, suvokiamą kaip potencialią „Rytų Lietuvos rinktinės“ veikimo erdvę⁴⁶). Vis dėlto 1944 m. rudenį susikūrusi Utenos ir Švenčionių krašto partizanų rinktinė jos štabo dokumentuose dažniausiai vadinta tiesiog „Tigro rinktinė“, o nuo 1944 m. gruodžio vidurio ar pabaigos iki 1945 m. vasario pradžios (?) – tikriausiai dar „LLA Vilniaus apygardos 2-osios apylinkės Vanagais“⁴⁷. 1944 m. lapkričio mėn. L. Vilučiu paprašius LLA Vilniaus apygardos (nuo 1944 m. lapkričio vidurio beveik iki tų metų Kalėdų vadas ltn. Algimantas Zaskevičius-Zizas, nuo 1944 m. pabaigos (?) iki 1945 m. sausio 6 d. – ltn. Aleksandras Tuinyla, nuo 1945 m. sausio vidurio ar pabaigos iki kovo 11 ar 12 d. – (faktiškai) V. Vaitkevičius-Gaidukas, maždaug nuo kovo vidurio iki balandžio 11 d. – kpt. Albinas Karalius-Varenis⁴⁸) vadovybės atsiųsti besikuriančiai rinktinei labai reikalingų patyrusių organizatorių, netrukus rinktinės štabą (1944 m. veikusį netoli Saldutiškio – iš pradžių Ripaičiuose, vėliau – Staniuliškių k.) papildė keletas minėtos apygardos štabo į Tigro rinktinę nusiųstų karininkų (tikriausiai kartu su jais į rinktinės vado būstinę buvo atvykęs ir būsimasis rinktinės vadas kpt. B. Kaletka; L. Vilutis-Bitinėlis jau 1944 m. jam siūlė perimti Tigro rinktinės vado pareigas, tačiau tuomet B. Kaletka sutiko vadovauti tik vienai iš rinktinės kuopų). 1945 m. sausio

mėn. priešui iš esmės sunaikinus 1944 m. lapkričio–gruodžio mėn. Vilniuje suformuotą LLA Vilniaus apygardos štabą* (du jo nariai – lttn. A. Tuinyla ir V. Gylys – buvo suimti atitinkamai sausio 6 ir 17 d., o kiti, t. y. vyr. lttn. Mykolas Sabaliauskas, Medardas Juršėnas ir Antanas Nasevičius iki vasario pradžios patys pasitraukė iš Vilniaus vengdami suėmimo⁴⁹), vasario pradžioje jo funkcijas perėmė Tigro rinktinės štabas (greičiausiai LLA centrinės vadovybės atstovo Tigro rinktinėje V. Vaitkevičiaus iniciatyva). Todėl pastarasis nuo 1945 m. vasario pradžios iki tų metų gegužės pabaigos veikė kaip LLA centriniam štabui (nominaliai) pavaldus „apygardinis“ štabas (istorikai maždaug dviejų apskričių dydžio teritoriją aprėpusią Tigro rinktinę vadina „jungtine“, taip ją atskirdami nuo vėlesnės, jau tik Švenčionių aps. veikusios Tigro rinktinės)⁵⁰.

Vanagų vyriausiojo štabo 1944 m. gruodžio 10 d. įsakymu Nr. 4 visas LLA Veikiančiosios sektoriaus turėjo būti suskirstytas į Vilniaus, Kauno, Šiaulių ir Panevėžio apygardas, pastarosios – į rajonus, rajonai – į batalionus, o batalionai – į kuopas⁵¹. Tigro rinktinė, kaip ir dauguma kitų LLA junginių, šį įsakymą pradėjo vykdyti, matyt, jau 1944 m. pabaigoje. Pagrindinis Tigro rinktinės kovos vienetas buvo kuopa. Nuo pat įkūrimo rinktinė skirstyta į kuopas (nuo 1944–1945 m. žiemos iki 1946 m. vasaros pabaigos⁵² – taip pat į batalionus, jungusius po dvi arba tris kuopas), kuopos – į būrius, būriai – į skyrius (nuo 1945 m. kovo vidurio dauguma rinktinės būrių narių skaičiumi teprilygo skyriams – tokie nedideli būriai į mažesnius kovos vienetus neskirstyti), skyriai – į grandis. Vieną Tigro rinktinės grandį sudaryda-

vo 3 arba 4 partizanai, skyrių – 2 arba 3 grandys (nuo 6 iki 12 kovotojų), būrį – nuo 2 iki 4 skyrių, o kuopą – nuo 2 iki 4 būrių⁵³. Tigro rinktinės kuopų vadai buvo pavaldūs rinktinės vadui ir kartu pastarajam atskaitingam rinktinės štabui, kurį sudarė štabo viršininkas, rinktinės vado pavaduotojas, rinktinės vado adjutantas, keletas štabo skyrių (operacinio, organizacinio, ryšių, agitacijos ir propagandos (spaudos ir švietimo), žvalgybos, ypatingojo (kontržvalgybos), mobilizacinio, izdo, sanitarijos ir ūkio**) viršininkų ir štabo skyriaus teisėmis veikusio rinktinės karo tribunolo pirmininkas. Prie rinktinės vado būstinės nuolat veikė rinktinės štabo apsaugos dalinys.

Tigro rinktinės Organizacinio sektoriaus (OS; savotiškas rinktinės Veikiančiojo sektoriaus rezervas) nariai*** užsiėmė lėšų, maisto produktų, drabužių ir kanceliarijos reikmenų rinkimu bei tiekimu, veikė kaip ryšininkai ir žvalgai. Valsčiuose OS nariams jau 1946 m. vadovavo valsčių komitetai. Ne vėliau kaip 1946 m. kovo mėn.⁵⁴ Tigro rinktinės OS imta skirstyti į rajonus, kurių iš pradžių buvo 8 (nuo 1948 m. rugsėjo – 11, nuo 1949 m. rugsėjo – 8, nuo 1949 m. gruodžio – 5). Kiekvienam OS rajonui vadovavo rajono viršininkas. Nuo 1947 m. vasaros rinktinės OS rajonų viršininkams buvo pavaldūs to paties sektoriaus apylinkių viršininkai.

Tigro rinktinės steigėjai tikėjosi, kad šio junginio veikla aprėps mažiausiai keturias apskritis – Švenčionių (1942–1944 m. ribų, taigi su Vidžių vlsč.****), Utenos, Zarasų ir Svierių. Iki 1944 m. pabaigos Švenčionių, Utenos, Zarasų ir buvusioje Svierių aps. į (Jungtinę) Tigro rinktinę buvo priimta per 600 aktyvių partizanų⁵⁵, o apie 1945 m. va-

* 1945 m. kovo mėn. LLA Vilniaus apygardos štabas dar buvo atkurtas, tačiau realios įtakos daugumos apygardos teritorijoje veikusią LLA dalinių (įskaitant ir Tigro rinktinę) veiklą jis jau neturėjo.

** Čia išvardyti tikslai iki 1945 m. kovo mėn. veikę rinktinės štabo skyriai, vėliau jų buvo šiek tiek mažiau.

*** Dar vadinti „pasyviaisiais partizanais“.

**** 1942 m. balandžio–1944 m. liepos mėn. šis valsčius priklausė Lietuvos generalinės srities Švenčionių aps.

sario ir kovo mėn. sandūrą prie rinktinės prisijungė ir didesnioji Švenčionių bei Utenos aps. „kęstutėnų“ dalis (tikėtina, kad dėl Švenčionių ir Utenos aps. veikusių Vanagų ir „Kęstučio“ organizacijos kovotojų susivienijimo buvo susitarta jau 1944 ir 1945 m. sandūroje⁵⁶); daugelio istorikų manymu, tuo metu Švenčionių ir gretimų apskričių girios glaudė gausiausias Lietuvoje partizanų junginius.

1945 m. sausio–kovo mėn. Tigro rinktinėi priklausė bent 14 kuopų*: J. Straižio-Leopardo, Romelio, Kirdeikių, M. Vilučio-Klevo (veikė daugiausia Tauragnų vlsč.; dar vadinta „Ivanausko kuopa“, mat nuo 1945 m. sausio mėn. (?) jos vadas buvo Bronius Ivanauskas; kuopa sunaikinta 1945 m. gegužės pabaigoje – tuomet žuvo jos vadas B. Ivanauskas ir dar 39 (?) kuopos nariai), Karijoto, Ceikinių (1945 m. pavasarį pertvarkyta į Karijoto kuopos būrį), Pavasario, Juodalksnio (1945 m. sausio ar vasario mėn. pertvarkyta į Pavasario kuopos būrį), Kęstučio, Puščios, Aukštaičio, Kovo, Dilgėlės (atrodo, taip vadinta apie Suginčius ir Skudutiškį veikusi kuopa, 1944 m. pabaigoje sutelkta būsimos Sakalo rinktinės vado Prano Švilpos) ir Jono Tumėno. Ne Švenčionių aps. veikusios Klevo, kpt. J. Tumėno, psk. Vlodo Patumsio-Aukštaičio (veikė daugiausia Kuktiškių vlsč.), J. Stundžios-Kovo ir Dilgėlės (slap.) kuopos maždaug nuo 1945 m. kovo vidurio jungtinei rinktinėi priklausė tik nominaliai, o gegužės viduryje J. Straižio kuopai iš Joniškių vlsč. perėjus į Utenos apylinkes bei to paties mėn. 23 d. Kovo, Aukštaičio ir Dilgėlės kuopų pagrindu įsteigus atskirą Utenos aps. rinktinę, Tigro rinktinėje jau ir oficialiai liko tik 6 kuopos – Romelio, Beržo, Karijoto, Pavasario, Sakalo (buv. Kęstučio) ir Puščios (1945 m. pavasarį nuo Kęstučio kuopos at-

skilus Roko, o nuo Romelio kuopos – Kavarsko daliniui, gegužės pabaigoje rinktinę realiai sudarė 8 kuopos, tačiau jau birželio pradžioje nuo jos atsiskyrė Kirdeikių, o rugsėjo mėn. – ir buv. Romelio kuopa). Rinktinės vadas nuolatinį ryšį tiek 1944–1945 m., tiek vėliau įstengdavo palaikyti tik su dvejomis–trejomis kuopomis, veikusiomis arčiausiai rinktinės vadovybės būstinės.

Prasčiausiai partizanų vienijimo darbas Tigro rinktinės štabui sekėsi Zarasų aps. – čia prie rinktinės prisijungė tik Rimšės vlsč. ir rytinėje Dūkšto vlsč. dalyje veikę partizanai. Visi kiti Zarasų aps. partizanai atsisakė paklusti Tigro rinktinės vadovybei ir ilgainiui prisijungė prie 1944 m. gruodžio 15 d. įsteigtos LLA Lokio rinktinės⁵⁷. Kai kurie tyrinėtojai rašo⁵⁸, kad Lokio rinktinėi esą priklausė ir Svierių aps. partizanai. Autoriaus nuomone, toks teiginys laikytinas paprasčiausiu nesusi-pratimu, nes buv. Svierių aps. su Zarasų aps. net nesiribojo, o Lokio rinktinėi niekuomet nepriklausė ir Zarasų aps. rytuose veikę partizanai. Tuo tarpu Zarasų aps. šiaurės rytuose pokariu nebuvo nei Tigro, nei Lokio rinktinės partizanų, nes tarpukariu Smalvų, Turmanto ir dabartinio Visagino m. apylinkių gyventojai bemaž visiškai sulenkėjo (1943–1945 m. Zarasų aps. šiaurės rytuose veikė keli AK būriai⁵⁹, tačiau 1945 m. daugumai vietos lenkų išvykus į Lenkiją, nurodytoje teritorijoje neliko nė lenkų partizanų).

Į pietryčius nuo būsimos Tigro rinktinės veikimo teritorijos dar 1944 m. vasario mėn. galutinai susiformavo vienas didžiausių Rytų Lietuvoje veikusių AK junginių – vadina-moji 5-oji brigada (telkė iki 2000 partizanų, veikė daugiausia Svierių, Mikailiškių ir Kiemeliškių apylinkėse; nuo 1943 m. vasaros jai vadovavo Zygmundas Šendzeliažas-Lupaška), kuri labiau nei bet kuris kitas AK dalinys iš-

* Autoriaus manymu, 1944 m. spalio–gruodžio mėn. jų turėjo būti dar daugiau.

garsėjo tiek kovomis su sovietų partizanais, tiek civilių lietuvių žudynėmis⁶⁰. Organizuoto ginkluotojo lenkiškojo pogrindžio Vilniuje neliko jau 1945 m. vasario mėn., tačiau BSSR šiaurės vakaruose dar ilgai veikė keli nedideli buvusios AK ir jau po 1945 m. vasario susikūrę lenkų partizanų būriai. Paskutinytis iš jų – daugiausia Kamojų apylinkėse (Pastovių r.) veikęs keturių „akovcų“ būrys – sunaikintas tik 1951 (?) m.⁶¹ Nuo 1943 m. vasaros AK partizanai veikė ir Švenčionių aps.; tų metų liepos mėn. vienas AK būrys įsikūrė į pietus nuo Švenčionių esančiame Vidutinės k.⁶², o nuo 1944 m. kovo mėn. svarbiausias Švenčionių krašto „akovcų“ telkimosi židinytis buvo Pabradės miškai. Juose 1944 m. rugpjūčio mėn. Marijano Plucinskio-Mscislavo suburtas maždaug 70 partizanų junginys 1944 m. lapkričio pabaigoje buvo paleistas paties vado. Iš vienos šio junginio grupių išaugęs maždaug 40 partizanų Vlodziemiežo Mikucio-Jaremos būrys Pabradės apylinkėse veikė iki 1945 m. vasario vidurio – tuomet perėjo į dabartinio Šalčininkų r. teritoriją⁶³.

1944 m. vasarą Švenčionių aps. pradėjus kurtis ir Lietuvos partizanų būriams, iš pradžių tarp jų ir AK būrių kildavo nemažai konfliktų ir net susirėmimų, tačiau pasikeitus okupantui, netruko pakisti ir lietuvių bei lenkų partizanų santykiai. Susitarti dėl taikaus sambūvio mėginta jau 1944–1945 m. žiemą. Nuo 1945 m. vasario mėn. Tigro rinktinės kaimynystėje veikė tik tai keli negausūs lenkų partizanų būriai. Būtent su jų vadais 1945 m. rudenį Vytauto apygardos laikinojo vado lt. Vlodo Mikulėno-Storulio pavedimu teko derėtis apygardos štabo agitacijos ir propagandos skyriaus viršininkui lt. V. Žaliaduoniui-Rokui. Vadinamojo „Vilniaus krašto“ šiaurėje veikusių lietuvių ir lenkų partizanų santykius

tų derybų metu „normalizavus“, vėliau Tigro rinktinės ir lenkų partizanai sugyveno visai taikiai, kartais net bendradarbiaudavo⁶⁴ (ypač glaudžiai – 1947–1949 m.), tiesa, beveik vien žvalgybos srityje* (šiek tiek Tigro rinktinės 1945–1949 m. susirašinėjimo su lenkų partizanais dokumentų dabar saugoma LYA Lietuvos partizanų dokumentų kolekcijoje⁶⁵).

Į Tigro rinktinės kaimynystėje veikusius baltarusių partizanų būrius (jų buvo tik BSSR šiaurės vakaruose, t. y. katalikybės išpažinimo areale) ėjo Baltarusijos krašto apsaugos** dalinių kariai, buvę Baltarusijos ir Lietuvos generalinių sričių policininkai, sovietų valdžios represuotų baltarusių ūkininkų šeimų nariai, net buvę sovietų partizanai. Deja, LYA KGB dokumentų fonde saugomi tik buvusios LSSR teritorijoje funkcionavusių NKVD–MGB Kovos su banditizmu padalinių dokumentai, todėl darbo autoriui, iki šiol neturėjusiam galimybės susipažinti su analogiškais specialiuosiuose Minsko archyvuose išlikusiais dokumentais, sunku pasakyti ką nors konkretaus apie baltarusių partizanų dalinius, veikusius į rytus bei pietryčius nuo Tigro rinktinės. Labai nedaug žinių apie antisovietinį Baltarusijos partizanų sąjūdį pateikta ir lietuviškojoje istoriografijoje. Gerai žinoma tik tai, kad šis judėjimas nei savo mastu, nei organizuotumu nė iš tolo neprilygo analogiškiems Lietuvos ir Vakarų Ukrainos sąjūdžiams. Apibūdinant Tigro rinktinės ir baltarusių partizanų santykius 1944–1945 m., ypač tiktų paminėti vieną šiuo atžvilgiu itin iškalbingą epizodą: 1945 m. kovo mėn. kažkuris Labanoro girioje veikęs rinktinės dalinys (atrodo, tai buvo rinktinės štabo dalinys⁶⁶) pasitraukė pailsėti į Naručio ežero apylinkes; ten sutikę vieną į rytus nuo šio ežero veikusį baltarusių partizanų dalinį, lietuviai padėjo jam persitvarkyti Tigro rinktinės

* Trakų aps. veikę LLA ir AK partizanai 1945 m. kovo mėn. pradžioje buvo susitarę netgi dėl bendrų kovos veiksmų.

** Baltarusių politikų karo metais projektuotos nepriklausomos Baltarusijos kariuomenės užuomazga.

pavyzdžiu. Tiesa, dėl kai kurių baltarusių partizanų vadų ambicijų ir baltarusių partizanų sąjūdžiui itin būdingos programinių nuostatų įvairovės toji „lietuviška tvarka“ neilgai gyvavo⁶⁷.

Pietvakariuose Tigro rinktinės kaimynė buvo jau 1944 m. rugsėjo mėn. įkurta LLA Didžiosios Kovos rinktinė ir 1945 m. gruodžio 1 d. jos (tiksliau, „LLA Vilniaus apygardos 5-osios apylinkės“) pagrindu susikūrusi LLA 5-oji Didžiosios Kovos apygarda (DKA; veikė beveik visoje Trakų aps., Nemuno ir Neries tarpupyje esančioje Kauno aps. dalyje, į rytus nuo Šventosios esančioje Ukmergės aps. dalyje, Utenos aps. pietuose ir Vilniaus aps. Paberžės bei Maišiagalos vlsč. dalyse); į šiaurę nuo Neries žemupio veikusi apygardos dalis (t. y. nuo 1945 m. gegužės mėn. gyvavusi LLA Vilniaus apygardos 5-osios apylinkės 2-oji Ukmergės rinktinė⁶⁸) 1945 m. gruodžio 1 d. virto rinktine „B“. Jos ir Tigro rinktinės veikimo teritorijos ribojosi ne ilgiau kaip iki 1946 m. rugpjūčio ar rugsėjo mėn. 1945–1946 m. Tigro rinktinė glaudžiausiai bendradarbiavo su rinktine „B“, o 1947–1952 m. – su Vytauto apygardos Liūto rinktine. Silpniausias Tigro rinktinės ryšys visą pokario laikotarpį buvo su Lokio rinktine (tiesa, 1945–1946 m. glaudžiai bendradarbiavo Tigro rinktinės Karijoto ir Lokio rinktinės Erškėčio kuopos, tačiau 1946 m. pabaigoje joms ėmus nesutarti dėl veikimo ribų, ilgam nutrūko ir šis „periferinis“ dvi rinktinės jungęs ryšys).

Tigro rinktinę labai sustiprino 1944 m. gruodžio pabaigoje (apie Kalėdas) į Linkmenų apylinkių miškus nuleista 12 desantininkų grupė – buvusią Abvero* karo žvalgų ir diversantų rengimo mokyklą „FAK-204“ (vei-

kė Dancigo (dabar – Gdanskas, Lenkija) regione) baigę LLA nariai psk. Leonas (Mykolo s.) Basys-Putinas (grupės vadas; g. 1916 m. Dainių k. (dabar – Ignalinos r. ir sen.) tautiškai susipratusių lietuvių šcimoje; domėjosi grožine literatūra, rašė lenkų okupuotos Rytų Lietuvos lietuvių laikraščiams, dalyvavo įvairių lietuviškų organizacijų veikloje; 1941 m. aktyviai kovojo Birželio sukilėlių gretose; svajojo tapti liaudies mokytoju, todėl nacių okupacijos metais lankė mokytojų kursus, tačiau jų nebaigęs 1944 m. vasarą pasitraukė į Vokietiją), Adolfas Grigonis-Paberžis (radistas), Vladas Kliukas-Ožys, Antanas Bilkis-Kavarskas, Teofilis Vinciūnas-Kalnelis, Bronius Lapėnas-Miškinis, Jonas Baraniūnas-Šakalys, Julius Saulis-Paukštelis (radistas), Juozas Šilinskas-Papinigis, psk. Juozas Čėponis-Mikimauzė, Edvardas Urbanavičius-Sielys ir Antanas Paukštė-Sakalas. Visi jie buvo gimę Švenčionių aps. arba netoli jos ribų, gerai ginkluoti, puikiai parengti diversinei veiklai ir aprūpinti sovietine valiuta. Po 1944 m. liepos mėn. įvykusio pasikėsinimo prieš A. Hitlerį Abvero funkcijas perėmusi tarnyba SD** šiais desantininkais tikėjosi pasinaudoti ir kaip žvalgybinės informacijos tiekėjais, tik vargu ar bent vienas iš dvylikos išvardytų LLA narių rimtai ketino tesėti visus naciams duotus pažadus. 1945 m. pradžioje didžioji „Linkmenų desanto“ dalis jau buvo susitikę su Tigro rinktinės štabo nariais. Jie desantininkams išaiškino LLA veikimo tikslus bei taktiką ir pasiūlė stoti į Tigro rinktinę⁶⁹. Netrukus daugelis LLA „parašiutininkų“ tapo rinktinės štabo nariais arba kuopų vadais (sprendžiant iš MGB dokumentų, didesnė jų dalis partizanavo dar ir 1946 m. balandžio mėn.⁷⁰) ir aktyviai prisidėjo prie rink-

* Nacių Vokietijos karinės žvalgybos žinyba.

** *Vok. Sicherheitsdienst* – „saugumo tarnyba“. Buvusi Vokietijos nacionalsocialistų partijos saugumo tarnyba. Nuo 1937 m. veikė kaip svarbiausias nacių partijos ir kartu „Trečiojo reicho“ politinio sekimo, žvalgybos bei kontržvalgybos organas (nuo 1939 m. priklausė Vyriausiajai reicho saugumo valdybai, pertvarkyta į šios valdybos 2-ąją ir 6-ąją valdybas).

tinės organizavimo bei ginkluotų jos narių skaičiaus didinimo.

1944 m. lapkričio 18 d. prie Ginučių piliakalnio įvyko pirmas didesnis rinktinės mūšis. Apie 100 ant piliakalnio įsitvirtinusių Beržo kuopos partizanų kulkosvaidžių, automatų ir šautuvų ugnimi pasitiko partizanų ieškoti žygiuojantį maždaug 200⁷¹ (ne 300, kaip rašo L. Vilutis) NKVD kareivių dalinį. Po gerą pusdienį trukusio mūšio didelių nuostolių patyrę enkavedistai pasitraukė⁷², o iš partizanų tąkart niekas nežuvo. To paties mėnesio pradžioje, pačiose sovietinių „spalio švenčių“ išvakarėse, kažkuris rinktinės dalinys įsiveržė į Videniškių mstl. (į vakarus nuo Molėtų)⁷³.

1944 m. lapkričio 29 d. kpt. Jono Tumėno (g. 1908 m.; 1945 m. sausio (?))– gegužės mėn. vadovavo visai į vakarus nuo Švenčionių aps. veikusiai Tigro rinktinės daliai; suimtas 1945 m. liepos 13 d.) vadovaujama Alantos kuopa (suformuota 1944 m. rugsėjo mėn., telkė iki 130 partizanų, veikė daugiausia Utenos aps. Alantos ir Molėtų vlsč., taip pat Ukmergės aps. Balninkų ir Želvos vlsč.) puolė Alantą; ten per susirėmimą su sribais nuostolių patyrė abi pusės⁷⁴.

1944 m. lapkričio mėn. Tigro rinktinės štabo operacinio skyriaus viršininkas lt. Juozas Budrys Saldutiškio vlsč. Kemėšio k. sušaukė pasitarimą. Jo metu rinktinės dalinių vadams jis išaiškino partizaninės kovos taktikos ypatybes. Pasitarimo dalyviai dar aptarė organizacinius reikalus ir nutarė rengti nuolatinės rinktinės naujokų karinio rengimo pratybas bei nustatyti rinktinės pareigūnų atestavimo taisykles⁷⁵.

1944 m. Švenčionių krašto partizanai labai didelių nuostolių nepatirdavo (lyginant

su 1945 m. patirtais nuostoliais). Švenčionių aps. miškus NKVD kariuomenė pirmą kart „šukavo“ tik prieš pat 1944 m. Kalėdas⁷⁶, o pirmasis tikras siautimas* Švenčionių aps. vyko nuo 1945 m. birželio vidurio iki vėlyvo rudens⁷⁷. Labai nepatikimais NKVD duomenimis, 1944 m. Švenčionių aps. žuvo 130⁷⁸ (plg. visoje Lietuvoje – apie 2400⁷⁹), o 1945 m. – 350 lietuvių ir lenkų partizanų⁸⁰.

Pirma tikrai skaudi nesėkmė rinktinę ištiko naujųjų 1945-ųjų sutikimo naktį. Tuomet NKVD kariuomenė netikėtu puolimu smarkiai sumušė sargybų neišstačiusį Adutiškio girioje stovyklavusį Jozefo Horno-Jupo (g. 1913 m. Lapersdorfe, netoli Rėgensburgo⁸¹; 1949 m. kovo mėn. pateko į nelaisvę) dalinį. Iš maždaug 80 jo narių 25 žuvo ir 2 pateko į nelaisvę. Šiame Mielagėnų, Tverėčiaus ir Adutiškio vlsč. sandūroje veikusiame partizanų dalinyje (vėliau – Puščios kuopoje) partizanavo ir keli 1944 m. liepos mėn. nuo besitraukiančio iš Lietuvos Vermachto atsilikę vokiečiai⁸².

1945 m. sausio 8 ar 9 d. žuvo Tauragnų kuopos vadas Mykolas Vilutis-Klevas, o apie sausio 13 d. Derviniškės k. suimtas po brolio laidotuvių tėviškėje paviešėti nutaręs Tigro rinktinės vadas L. Vilutis-Arūnas⁸³ (nuteistas iki 1956 m. kalėjo Intos lageriuose). Maždaug tuo pat metu labai nukentėjusi Ignalinos vlsč. veikusi psk. J. Garlos-Juodalksnio (g. Daugėliškių vlsč. Seniškio k., 1941–1944 m. tarnavo Lietuvių savisaugos daliniuose) kuopa 1945 m. vasario (?) mėn. buvo pertvarkyta į Mielagėnų kuopos būrį (nuo 1945 m. rugpjūčio mėn. priklausė Mingailos kuopai, nuo 1946 m. sausio veikė Salako vlsč.; gegužės mėn. grįžo į Švenčionių

* Tigro ir kitų partizanų rinktinių narių vartotas terminas, reiškiantis palyginti ilgą laiką (vieną ar kelis mėnesius) trunkantį NKVD kariuomenės atliekamą apsuptos teritorijos „šukavimą“ ieškant joje galinčių būti partizanų.

aps., tačiau jau birželio mėn. perėjo į Rimšės ir Dūkšto vlsč. ir nuo tol priklausė LLA Rytų grupei; 1947 m. balandžio mėn. J. Garlai patekus į nelaisvę⁸⁴, netrukus buvo sunaikintas ir Juodalksnio būrys).

Po L. Vilučio suėmimo vienu metu atsirado iškart du nauji Tigro rinktinės vadai: rinktinės štabo operacinio skyriaus viršininkas L. Basys-Putinas (iki 1945 m. vasario vidurio būtent jis buvo faktiškasis rinktinės vadas) ir LLA centrinio štabo narys V. Vaitkevičius-Gaidukas. Apie 1945 m. sausio vidurį Putinas sudarė laikinąją rinktinės štabą, kurio nariai buvo štabo viršininkas Zenonas Jasaitis-Ūdras, štabo operacinio skyriaus viršininkas Putinas (nuo vasario pradžios – V. Žaliaduonis-Rokas), agitacijos ir propagandos skyriaus viršininkas P. Švilpa-Barzdyla (kiti slapyvardžiai – Ažuolis, Abstinentas), ūkio skyriaus viršininkas Meška (slap.) ir Tigro rinktinės OS viršininkas Gaidukas. Tačiau 1945 m. vasario pradžioje Putinui ir Gaidukui pradėjus aiškintis, kuris gi iš jų iš tiesų yra paskirtasis rinktinės vadas, vadovavimą rinktinei Ūdro siūlymu perėmė lt. V. Žaliaduonis-Rokas (g. 1910 m. Seinų aps. Kučiūnų vlsč. Kalviškių k.*; nuo 1944 m. rugsėjo kurį laiką slapstėsi žmonos tėviškėje Daugėliško vlsč. Paringio k.; tikėtina, kad į vakarus nuo šio bažnytkaimio esančiame Didžiagirio miške jis ir pradėjo savo partizanišką „karjerą“); nuo 1945 m. vasario pradžios jis buvo rinktinės štabo narys; rinktinės vado pareigas tais metais ėjo nuo vasario vidurio iki kovo pradžios.

1945 m. vasario viduryje Rokas suformavo naują (Jungtinės) Tigro rinktinės štabą (veikė Labanoro girioje, netoli Saldutiškio); jo nariai buvo rinktinės štabo (taip pat jo operacinio skyriaus) viršininkas Rokas (štabo viršininko pareigas iš Roko netrukus perėmė Kazys Zinkevičius-Kirvis), rinktinės OS vir-

šininkas Gaidukas (žuvo 1945 m. kovo 11 ar 12 d.), štabo spaudos ir švietimo skyriaus viršininkas Barzdyla, žvalgybos, ryšių ir ūkio skyrių viršininkas Putinas ir sanitarijos skyriaus viršininkas Z. Jasaitis-Ūdras (žuvo 1945 m. kovo 11 d.)⁸⁵.

1945 m. kovo pradžioje LLA Vilniaus apygardos štabo narys V. Vaitkevičius-Gaidukas (?) (K. Kasparas mini „apygardinio štabo narius“ Švenčionių aps. 1945 m. vasario mėn.⁸⁶) Tigro rinktinės vadu paskyrė kpt. B. Kaletką-Kęstutį (vėlesnis slapyvardis – Senis; nuo 1943 m. balandžio mėn. – „Kęstučio“ narys, 1944 m. pavasarį – Lietuvos vietinės rinktinės 395-ojo atskirojo bataliono vadas; nuo 1944 m. gegužės vidurio rezistencinėje veikloje kurį laiką nedalyvavo; apie 1944 m. pabaigą ėmėsi organizuoti Tverečiaus vlsč. partizanus). Rinktinei jis vadovavo iki 1945 m. gegužės pabaigos; tuomet, greičiausiai ketindamas formuoti naują apygardos štabą, rinktinės vado postą perdavė lt. J. Kimštui ir perėjo į Utenos aps.

Roką Kęstutis paskyrė Labanoro girioje stovyklavusios 2-osios kuopos vadu, tačiau po Kiauneliškio kautynių Rokas grįžo į Daugėliško vlsč. ir jame jau Kęstučio kuopos dalies pagrindu suformavo kitą – vadinamąją Roko kuopą. B. Kaletka kuopos statuso jai niekuomet nepripažino.

RINKTINĖ ORGANIZACINIO LAIKOTARPIO ANTROJOJE PUSĖJE (1945 m. kovas–1945 m. rugsėjis)

1945 m. kovo 10–12 d. netoli Kiauneliškio (kaimas ir geležinkelio stotis už 3 km į šiaurės rytus nuo Labanoro) vyko Romelio kuopos (iki 100 partizanų) kautynės su Romelio ir Vytenio bunkerius apsupusia NKVD kariuomene. Šių didžiausių Tigro rinktinės kauty-

* 1923 m. Lietuvos Respublikos gyvenviečių sąvade Kalviškiai įrašyti kaip Seinų (Lazdijų) aps. Kučiūnų vlsč. kaimas, turintis beveik 100 gyventojų.

nių metu žuvo 62 ar 63 partizanai, įskaitant štabo viršininką K. Zinkevičių-Kirvį ir OS viršininką V. Vaitkevičių-Gaiduką (galimas daiktas, kad V. Vaitkevičius žuvo ne Labanoro girioje, bet per rinktinės štabo dalinio (?) susirėmimą su priešu prie Naručio ežero, įvykusį netrukus po Kiauneliškio kautynių⁸⁷; pasak J. Lukšos-Daumanto, prieš karių Kiauneliškio kautynėse krito apie 800, o partizanų – iki 150; kiti autoriai nurodo daug mažesnę žuvusiųjų skaičių⁸⁸). Be to, enkavėdistai tomis dienomis dar nužudė 10 civilių – artimiausių vietovių gyventojų. A. Krinicko-Romelio būrys, netekęs 14 žuvusiųjų, iš apsupties prasiveržė jau kovo 11 d., o Vytenio būrio partizanai veržtis net nemėgino. Kai temstant prie mūšio vietos priartėjo Roko ir J. Kimšto-Dobilo vedamos kuopos (iki 200 partizanų; deja, netrukus abidvi kuopos pasuko atgal į savo stovyklavietes – jų vadai pamanė, kad apsuptieji arba prasiveržė, arba jau yra žuvę), enkavėdistai nuo Vytenio bunkerio šiek tiek atsitraukė. Apsuptieji vis tiek nemėgino veržtis. Kovo 12 d. rytą prasidėjo naujas bunkerio šturmas. Pasibaigus partizanų šaudmenims, enkavėdistai visus 45 būrio narius (įskaitant ir Apolinarą Juršį-Vytenį) tiesiog palaidojo gyvus, užpylę žemėmis bunkerio duris bei šaudymo angas⁸⁹.

Kiauneliškio kautynės laikytinos dviejų pagrindinių Jungtinės Tigro rinktinės istorijos tarpsnių skiriamąja riba. Po šių kautynių rinktinės štabas su maždaug 80 kovotojų telkusi štabo daliniu neilgam įsikūrė Adučiškio girioje (vėliau kurį laiką stovyklavo įvairiose gyvenvietėse)⁹⁰, o Švenčionių ir Utenos aps. partizanai vienai rinktinei priklausė jau tik nominaliai. 1945 m. į dvi dalis suskilo ir A. Krinicko-Romelio kuopa: Kiauneliškio kautynių metu Romelis buvo sužeistas, todėl kuopos vado pareigas po kautynių perėmė Antanas Bilkis-Kavarskas; gegužės

mėn. (?) pasveikęs Romelis grįžo į kuopos vado postą, tačiau daliai kuopos ir toliau vadovavo Kavarskas.

Iki 1945 m. gegužės mėn. pabaigos gyvavusios Jungtinės Tigro rinktinės daliniai veikė Švenčionių (išskyrus Pabradės vlsč.), Utenos (išskyrus pietinę dalį), Ukmergės (tik Balninkų vlsč. ir Želvos vlsč. dalyje) ir Zarasų (tik pietinėje dalyje) apskrityse bei dalyje BSSR teritorijos – buvusioje Svierių aps. (tiksliau, Pastovių r. šiaurės vakarų pakraštyje ir nedidelėje Svierių r. dalyje), Vidžių r. (buv. Vidžių vlsč. ir Apso mstl. apylinkėse) ir Breslaujos r. pietvakariuose. Nors šios Baltarusijos Respublikos dalies gyventojai jau nuo XIX a. pabaigos kalba daugiausia baltarusiškai, XX a. penktajame ir šeštajame dešimtmėčiais dauguma jų dar mokėjo ar bent suprato ir lietuvių kalbą, taigi Lietuvos partizanai minėtuose rajonuose neturėjo jaustis svetimais* (kita vertus, tuometinės Breslaujos–Vidžių ir Kamojų–Lentupio kraštų gyventojų priklausomybės vienai ar kitai lingvistinei grupei nederėtų painioti su jų daugiausia lenkiška arba „tuteišiška“ tautine savimone); pažymėtina, kad iki 1949 m. (kai Svierių kuopa perėjo į Kanstantinavos apylinkes) Tigro rinktinės partizanai buvusioje Svierių aps. veikė tik maždaug iki Pastovių–Kamojų–Lentupio–Kliukščionių linijos, t. y. iki tuometinio lietuvių kalbos vartojimo arealo rytinės ribos.

1945 m. pavasarį didžiausi Švenčionių krašte veikę rinktinės daliniai buvo:

Kirdeikių kuopa (veikė Ignalinos ežeryno baseino giriose, t. y. Švenčionių aps. Saldutiškio, Utenos aps. Tauragnų ir Zarasų aps. Salako vlsč. sandūroje; pirmasis vadas – J. Gimžauskas-Beržas);

Romelio kuopa (veikė Labanoro girioje, į pietus nuo Švenčionių–Utenos geležinke-

* Kai kurie Tigro rinktinės kovotojai buvo kilę iš 1944 m. BSSR teritorijoje atsidūrusių lietuviškų kaimų.

lio; pirmuoju kuopos vadu neilgai buvo [Vladas Mikulėnas (?)-] Liepa);

J. Straizio-Leopardo kuopa (veikė Jonišio vlsč. šiaurėje, t. y. pietinėje Labanoro girios dalyje, ir Utenos aps. Molėtų vlsč. rytuose);

J. Kamarausko-Karijoto kuopa (suformuota 1945 m. sausio pabaigoje; veikė daugiausia Daugėlišio vlsč. ir Ignalinos bei Kaltanėnų vlsč. rytinėse dalyse; nuo kitų rinktinės kuopų skyrėsi daug didesniu aktyvumu ir nuolatiniu dislokacijos vietos keitimu);

J. Garlos-Juodalksnio kuopa (veikė Ignalinos vlsč. rytuose ir kitur, nuo 1946 m. vasaros – Zarasų aps. Rimšės ir Dūkšto vlsč.; 1945 m. sausio ar vasario mėn. pertvarkyta į būrį, nuo tada priklausiusį įvairioms Tigro ir Lokio rinktinių kuopoms);

B. Kaletkos-Kęstučio kuopa (veikė Tverėčiaus, Daugėlišio ir Rimšės vlsč., taip pat BSSR Vidžių r.; B. Kaletka šios kuopos vadu tapo 1944 m. lapkričio ar gruodžio mėn.; 1945 m. kovo mėn. nuo Kęstučio kuopos atskilo Roko dalinys, t. y. Daugėlišio vlsč. veikę būriai);

Mielagėnų kuopa (veikė Mielagėnų vlsč. ir gretimų valsčių dalyse; nuo 1944 m. lapkričio (?) iki 1945 m. sausio mėn. kuopai vadovavo kpt. Vincas Gumauskas-Gailius (g. 1909 m. Marijampolės aps.; tarpukariu mokytojavo Salake), o antruoju jos vadu 1945 m. sausio mėn. tapo L. Basys-Putinas);

Mykolo Cicėno-Kapitono kuopa (veikė Mielagėnų vlsč. vakaruose, t. y. Ceikinių apylinkėse, ir Švenčionių vlsč. šiaurėje; 1945 m. vasario pradžioje patyrusi labai didelių nuostolių, pavasarį buvo pertvarkyta į Karijoto kuopos būrį);

Puščios kuopa (veikė Adutiškio ir Tverėčiaus vlsč. bei BSSR Pastovių r.; pirmuoju kuopos vadu tapo „parašiutininkas“ V. Kliukas-Ožys; būtent jo pastangomis beveik jokių tarpusavio ryšių nepalaidę „Antanų miškų“ partizanų būriai pirmaisiais 1945 m. mėnesiais⁹¹ buvo sujungti į vieną Tigro rinktinės dalinį);

J. Horno-Jupo dalinys (priklausomybė Tigro rinktinei abejotina; veikė Mielagėnų, Tverėčiaus ir Adutiškio vlsč., 1945 m. sausio mėn. prisijungė prie Ožio kuopos);

rinktinės štabo apsaugos dalinys (40–60 (?) partizanų; nuo 1945 m. pradžios šiam daliniui vadovavo A. Grigonis-Paberžis).

Autoriaus skaičiavimais, 1945 m. kovo pradžioje apie 400 ginkluotų rinktinės narių veikė Švenčionių, Zarasų bei buv. Svierių aps. ir dar apie 300 – Utenos ir Ukmergės aps.

Kelios Utenos aps. veikusios Tigro rinktinės kuopos maždaug nuo 1945 m. pradžios ėmė puoselėti planus atsiskirti nuo „švenčioniškių“ ir susijungti į atskirą partizanų rinktinę. Buvęs LLA centrinio štabo narys Gaidukas formuoti tam štabui pavaldžią Utenos aps. rinktinę siūlė jau 1945 m. vasario mėn., tačiau tuomet šiam sumanymui griežtai pasipriešino Tigro rinktinės štabo viršininkas (tikriausiai Z. Jasaitis arba V. Žaliaduonis). Gaiduko siūlymas buvo įgyvendintas 1945 m. gegužės pabaigoje, Kovo, Aukštaičio ir Dilgėlės kuopų pagrindu suformavus LLA Sakalo rinktinę⁹². Jos įsteigimo data laikytina 1945 m. gegužės 23 d., kai P. Švilpa (g. 1920 m. Leliūnų vlsč.; po Sakalo rinktinės išblaškymo gyveno Šeduvoje; 1952 m. spalio mėn. suimtas, vėliau nuteistas ir sušaudytas) pasirašė pirmąją naujosios rinktinės vado įsakymą. Pažymėtina, kad B. Kaletkos ir P. Švilpos sutarimu Sakalo rinktinės štabas turėjo būti pavaldus „apygardiniam“ štabui (tik vargu ar „apygardiniam Tigro štabui“, kaip teigia L. Abarius ir kai kurie kiti tyrinėtojai; autoriui įtikimesnė atrodo visiškai naujo apygardos štabo sudarymo 1945 m. gegužės mėn. versija)⁹³. Iš pradžių Sakalo rinktinę sudarė tik trys minėtos kuopos (veikusios daugiausia Alanotos, Kuktiškių, Leliūnų, Molėtų, Skiemonių, Tauragnų ir Utenos vlsč.), tačiau jau gegužės pabaigoje prie jos prisijungė tuomet kelių LPS būrių pagrindu suformuota Gedimino kuopa (veikė Utenos aps. Daugailių vlsč. ir

Zarasų aps. Antalieptės bei Degučių vlsč.), birželio pradžioje – Kirdeikių kuopa bei Ukmergės aps. Kurklių vlsč. partizanai, o iki birželio vidurio – ir visi kiti Utenos aps. šiaurėje veikę partizanų daliniai (birželio viduryje rinktinė telkė iki 350 (?) kovotojų); apytikslė pietvakarinė Sakalo rinktinės (taip pat kiek vėliau įsteigtos Šarūno–Liūto rinktinės) veikimo riba buvo Labanoro–Molėtų–Alantos–Kurklių linija. Deja, 1945 m. liepos 5–6 d. ši rinktinė patyrė labai didelių nuostolių, o iki mėnesio pabaigos buvo visiškai sunaikinta⁹⁴.

1945 m. vasara nebuvo sėkminga ir Tigro rinktinei. Po tų metų birželio 2 d. prie Nevaišių k. (Mielagėnų sen.) įvykusių nesėkmingų rinktinės štabo dalinio kautynių su NKVD kariuomene iširo rinktinės štabas. Po to ltn. J. Kimštui-Dobilui (g. Vilniuje 1911 m.; 1941–1944 m. vadovavo vienam iš Lietuvių savisaugos dalinių, nuo 1944 m. vasaros iki 1945 m. kovo mėn. slapstėsi Lietuvoje; nuo 1945 m. kovo pradžios – partizanas ir Tigro rinktinės štabo narys), kuris rinktinei vadovavo nuo 1945 m. gegužės pabaigos iki rugsėjo pradžios (?) *, suformuoti naują rinktinės štabą pavyko tik „rudeniop“⁹⁵. Negana to, 1945 m. liepos 8 d. enkavedistai suėmė buvusį Tigro rinktinės vadą kpt. B. Kaletką (1945 m. rugsėjo mėn. tardomas šoko pro LSSR NKGB rūmų langą, susižalojo ir netrukus mirė), liepos 14 d. – buvusį rinktinės štabo viršininką, B. Kaletkos gegužės mėn. suformuoto apygardos štabo narį kpt. Feliksą Kvantūną, apie liepos 20 d. – pirmąjį rinktinės kapelioną P. Liutkų. B. Kaletkos 1945 m. kovo pradžioje suformuoto Tigro rinktinės štabo nariai buvo štabo viršininkas

kpt. B. Kaletka-Senis (vėliau – kpt. F. Kvantūnas, nuo gegužės pabaigos – tikriausiai ltn. J. Kimštas), štabo viršininko pavaduotojas ltn. J. Kimštas (slap. Dobilas, Dėdė, Žalgiris, Žygūnas; nuo gegužės pabaigos – rinktinės vadas ir kartu rinktinės štabo viršininkas (?), rugpjūčio mėn. išrinktas pirmuoju Vytauto apygardos vadu), operacinio skyriaus viršininkas kpt. F. Kvantūnas, žvalgybos, ryšių ir sanitarijos skyrių viršininkas L. Basy-Putinas, spaudos ir švietimo skyriaus viršininkas, taip pat rinktinės vado adjutantas P. Švilpa-Barzdyla (redagavo Tigro rinktinės laikraštį „Kelias į laisvę“ **) ir ūkio skyriaus viršininkas Griausmelis⁹⁶.

1945 m. gegužės pabaigoje J. Kimštas įpareigojo rinktinės ryšininką (?) Algimantą Šuminą-Kurklį formuoti naują Tigro rinktinės štabui pavaldų Utenos aps. partizanų štabą. Tačiau Kurklio birželio 15 d. Biliakiemyje (Utenos vlsč.) į pasitarimą susaukti partizanų vadai nutarė vėliau steigti naują – LLA Šarūno rinktinę. Pastaroji kurį laiką veikė tik palyginti nedidelėje teritorijoje į rytus nuo Utenos⁹⁷; 1945 m. gruodžio mėn. ir 1946 m. sausio mėn. Šarūno rinktinė patyrė labai didelių nuostolių⁹⁸, o 1946 m. pavasarį Utenos aps. veikė jau tik šios rinktinės likučiai (jų pagrindu 1946 m. birželio mėn. įsteigta LLA Liūto rinktinė greitai užėmė Šarūno rinktinės „nišą“ ir maždaug iki 1949 m. buvo svarbiausia bei pajėgiausia Vytauto apygardos rinktinė).

Ne visai patikimais NKVD duomenimis, nuo 1945 m. birželio 15 iki spalio 15 d. Švenčionių aps. buvo nukauti 132 ir pateko į nelaisvę 140 partizanų⁹⁹.

* 1945 m. rugpjūčio mėn. tapęs Vytauto apygardos vadu, rugsėjo mėn. J. Kimštas Tigro rinktinės vadu paskyrė J. Kamarauską. Nuo 1946 m. birželio iki 1948 m. rugpjūčio mėn. ir nuo 1949 m. spalio iki 1952 m. rugpjūčio mėn. J. Kimštas buvo Šiaurės Rytų Lietuvos srities vadas. 1952 m. rugpjūčio mėn. suimtas, rugsėjo mėn. užverbuotas MGB agentu (slap. „Jurginas“) ir iki 1953 m. vasaros naudotas daugelyje MGB–MVD agentūrinių kombinacijų. LSSR AT Prezidiumo amnestuotas; mirė 1974 m.

** Leistas nuo 1945 m. vasario mėn. 150 egz. tiražu. Barzdylai 1945 m. gegužės mėn. tapus Utenos aps. partizanų rinktinės vadu, laikraščio leidimas ilgam nutrūko (1947 m. kovo mėn. L. Basio atgaivintas rinktinės laikraštis vadintas „Rytų Lietuva“. Visi keturi „Kelio į laisvę“ numeriai buvo išleisti Labanoro girioje.

1945 m. birželio mėn., prieš didžiojo tų metų vasaros ir rudens NKVD kariuomenės siautimo pradžią, svarbiausi rinktinės daliniai buvo:

Sakalo (buv. Kęstučio) kuopa (apie 140–150 partizanų; 1945 m. pavasarį (?) kuopos vadu tapusį Antaną Paukštę-Sakalą tų metų liepos mėn. (?) pakeitė Jonas Kluonis-Navikas; 1945 m. vasaros pabaigoje kuopoje liko maždaug 60 partizanų¹⁰⁰);

A. Krinicko-Romelio kuopa (iki 120 partizanų; veikė daugiausia Saldutiškio vlsč. (išskyrus šiaurinę dalį) ir Joniškio vlsč. šiaurėje; 1945 m. vasarą žuvo apie 30 ir pateko į nelaisvę 15 kuopos narių; daliai kuopos kovotojų perėjus į kitus partizanų dalinius, apie rugsėjo pradžią kuopos likučius sutelkė B. Zinkevičius; rugsėjo mėn. Karijotui kuopos vadu paskyrus Boleslovą Guobį-Varną (būtent Varną, o ne „Varpą“, kaip šį slapyvardį perteikia L. Abarius), kuopa (iki 50 kovotojų) atsiskyrė nuo Tigro ir prisijungė prie Šarūno rinktinės; 1945 m. gegužės mėn. (?) nuo Romelio kuopos atskilusi A. Bilkio-Kavarsko kuopa (veikė prie Labanoro) 1945 m. rudenį liko Tigro rinktinėje¹⁰¹);

Karijoto kuopa (nuo 1945 m. gegužės pabaigos didžiajai kuopos daliai (maždaug 134 Ažvinčių girioje įsikūrusiems partizanams¹⁰²) vadovavo Mamertas Laurinėnas-Mingaila, o Karijotas ėmėsi formuoti naują kuopą (veikė Daugėliško vlsč. ir gretimų valsčių dalyse); 1945 m. vasarą Mingailos ir Karijoto daliniai neteko 26 žuvusių, 4 suimtų ir dar maždaug 10 išėjusių legalizuotis partizanų¹⁰³);

Roko kuopa (birželio pradžioje telkė 63 partizanus; labai nukentėjo 1945 m. vasarą¹⁰⁴);

Puščios kuopa (pirmasis kuopos vadas V. Kliukas-Ožys, tarp jo ir kitų partizanų prasidėjus nesutarimams, 1945 m. balandžio pabaigoje išvyko gyventi į Vilnių ir ten 1947 m. buvo suimtas¹⁰⁵; antrasis vadas psk. Adolfas Griškėnas-Karužis (vadovavęs maždaug 60 partizanų¹⁰⁶) 1945 m. birželio 21 d. pateko į nelaisvę; trečiuoju kuopos vadu tapo Edvardas Urbanavičius-Svajūnas^{*}; 1945 m. vasarą kuopa neteko maždaug pusės birželio pradžioje turėtų narių);

Kirdeikių kuopa (apie 60 partizanų; nuo 1945 m. birželio pradžios kurį laiką priklausė Sakalo, vėliau – Šarūno rinktinei; duomenų apie buvusio kuopos vado lt. J. Gimžausko (mirė Lietuvoje 1991 ar 1992 m.) rezistencinę veiklą po 1945 m. liepos pradžioje įvykusio Ginučių miško mūšio autoriui nepavyko aptikti; 1945 m. liepos mėn. kuopos vadu tapo Jeronimas Bulka-Svajūnas);

Mielagėnų kuopa (nuo 1945 m. sausio mėn. jai vadovavo būsimasis rinktinės štabo organizacinio skyriaus (nuo 1946 m. kovo mėn. – rinktinės OS) viršininkas L. Basys (slap. Putinas, Pavasaris, Švyturys); 1945 m. liepos mėn. laikinuoju kuopos vadu neilgam tapo Bronius Malikėnas-Ešerys; vėliau jis vadovavo Švenčionių vlsč. veikusiam kuopos būriui, žuvo 1948 m. kovo mėn.¹⁰⁷);

Paberžio vadovaujamas rinktinės štabo dalinys (maždaug 45 partizanai, 1945 m. birželio mėn. dar veikė Daugėliško vlsč.; tą pačią vasarą Paberžio vadovaujamas 12–15 kovotojų būrys, t. y. štabo dalinio liku-

* 1945 m. sausio (?)–vasario mėn. – LLA Vilniaus apygardos 5-osios apylinkės štabo ginklavimosi skyriaus viršininkas; vasario mėn. kaip Didžiosios Kovos rinktinės vado ryšininkas atvyko į Švenčionių aps. ir netrukus tapo Karužio pavaduotoju.

čiai, įsikūrė Gelednės–Kasčiukų miškuose ir nuo tol iki 1952 m. veikė Švenčionių, Strūnaičio ir Švenčionėlių vlsč. bei BSSR Pastovių ir Svierių r. dalyse¹⁰⁸; galimas daiktas, kad Paberžio būrys kartu su Švenčionėlių vlsč. veikusiu Juozo Miškinio-Lapės būriu (maždaug 20 kovotojų – beveik visi jie žuvo ar pateko į nelaisvę 1945 m. vasarą) jau 1945 m. sudarė Tigro rinktinės Paberžio kuopą).

1945 m. birželio mėn. viduryje vien Adučiškio, Daugėliško, Dūkšto, Ignalinos, Kaltanėnų, Mielagėnų, Rimšės ir Tverečiaus vlsč. veikė 388 Tigro rinktinės partizanai¹⁰⁹, o visoje rinktinėje tuo metu turėjo būti per 500 ginkluotų kovotojų. Nuo 1945 m. gegužės pabaigos, kai buvo įsteigta atskira Utenos aps. rinktinė, Tigro rinktinė veikė šiuose LSSR valsčiuose: Švenčionių aps. – Adučiškio, Daugėliško, Ignalinos, Kaltanėnų, Mielagėnų, Švenčionėlių, Švenčionių ir Tverečiaus, Zarasų aps. – Dūkšto (tik rytinėje dalyje), Rimšės (išskyrus lenkų gyvenamą šiaurinę dalį) ir Salako (daugiausia jo pietuose)*. Pažymėtina, kad Švenčionių aps. Joniško, Strūnaičio, Švenčionėlių ir Švenčionių vlsč. rinktinės narių buvo kur kas mažiau negu šiaurinėje apskrities dalyje; tokį nevienodumą lėmė pietiniame apskrities trečdalyje dar XIX ir XX a. sandūroje įsigalėjusi lenkiška tautinė vietos gyventojų savimonė.

Rašantieji apie Tigro rinktinės kovas 1945 m., be Kiauneliškio kautynių, dažniausiai dar mini Reškutėnų (kaimas Kaltanėnų vlsč., į rytus nuo Kretuono ežero) mūšį. 1945 m. balandžio 13 d. Karijoto kuopa su-

rengė pasalą į Reškutėnus užsukusiam Kaltanėnų vlsč. sribų būriui. Mūšio metu nukauti 12 sribų, NKVD Kaltanėnų vlsč. poskyrio viršininkas ir Kaltanėnų vlsč. komjaunimo organizacijos sekretorius. Partizanų 1 žuvo ir 1 buvo sužeistas¹¹⁰. Paminėtinas ir A. Krinicko-Romelio kuopos įsiveržimas į Saldutiškį 1945 m. birželio 3 d. Tą kart partizanai puldami užėmė visą valsčiaus centrą, išskyrus NKVD valsčiaus poskyrio būstinę. Ją buvo tik apsupę ir užblokavę¹¹¹.

RINKTINĖ J. KAMARAUSKO VADOVAVIMO LAIKOTARPIU (1945 m. rugsėjis–1946 m. spalio)

1945 m. gegužės pabaigoje oficialiai nustojus gyvuoti „apygardinei“ Tigro rinktinėi, maždaug po mėnesio Šarūno rinktinės pagrindu mėginta kurti Utenos, Švenčionių ir Zarasų aps. partizanus vienijančią LLA Geležinio Vilko apygardą. Liepos 10 d. žuvus jos vadui kpt. Vincui Gumauskui-Gailiui, ši apygarda netrukus iširo. Vis dėlto rugpjūčio mėn. Saldutiškio vlsč. Sudalaukio k. įvykusio kelių buvusių Geležinio Vilko apygardos štabo narių ir Tigro rinktinės vado J. Kimšto pasitarimo metu buvo įsteigta LLA 4-oji Vytauto apygarda. Beje, Tigro rinktinės narys V. Žaliaduonis beveik nuo pat šios apygardos įsteigimo nuolat buvo jos štabo narys (nuo 1945 m. rugsėjo iki 1949 m. liepos (?)) – agitacijos ir propagandos skyriaus viršininkas¹¹²), o nuo 1950 m. gegužės – kartu Lietuvos laisvės kovos są-

* 1919–1939 m. Lenkijos okupuoti Švenčionių aps. Švenčionėlių, Kaltanėnų ir Ignalinos vlsč. bei Zarasų aps. Dūkšto vlsč. Lietuvai grįžo 1939 m. spalio mėn., o Švenčionių aps. Adučiškio, Daugėliško, Mielagėnų, Švenčionių ir Tverečiaus vlsč. bei Zarasų aps. Rimšės vlsč. (nuo 1939 m. rugsėjo mėn. priklausę Baltarusijos SSR) – 1941 m. pradžioje. 1947 m. lapkričio mėn. sovietų valdžia Švenčionių vlsč. dalies pagrindu sudarė naują Strūnaičio vlsč., Mielagėnų vlsč. dalies pagrindu – Ceikinių vlsč. 1950 m. liepos mėn. Švenčionių aps. panaikinus, jos pagrindu buvo sudaryti Ignalinos, Švenčionėlių, Švenčionių ir Pabradės r.; Zarasų aps. Dūkšto, Rimšės ir Salako vlsč. pagrindu tuo pat metu sudarytas Dūkšto r.

TIGRO RINKTINĖS VEIKIMO TERITORIJA 1945-05-1953-09

..... Tigro rinktinės veikimo ribos

Ceikiniai LSSR valsčių centrai
Kamojys kitos vietovės

— platusis geležinkelis
- - - siaurasis geležinkelis

Sudarė G. Gečiauskas

jūdžio* (toliau – LLKS) Rytų Lietuvos srities vado pavaduotojas bei LLKS Tarybos Prezidiumo narys.

Nors Vytauto apygarda nuo pat savo gyvavimo pradžios formaliai aprėpė visą buvusią (Jungtinės) Tigro rinktinės veikimo teritoriją, pati Tigro rinktinė 1945 m. Vytauto apygardai priklausė vos dvi ar tris savaites, nes tuoj po apygardos įsteigimo Tigro rinktinės vadu tapęs J. Kamarauskas-Karijotas 1945 m. rugsėjo mėn. beveik visą rinktinę prijungė prie LLA Vilniaus apygardos 5-osios

apylinkės. Po to vienerius metus Vytauto apygardai realiai priklausė tik dvi – Šarūno-Liūto ir Lokio rinktinės. 1946 m. rugsėjo mėn. prie apygardos prisijungė (tiksliau, į ją sugrįžo) Tigro rinktinė, lapkričio mėn. – Šarūno (kupiškėnų) rinktinė (įsteigta 1945 m. sausio mėn.; veikė daugiausia 1950–1959 m. Kupiškio, Troškūnų ir Pandėlio r.), o gruodžio 1 d. – ir Žaliosios (girios) rinktinė (buvusi LLA 3-iosios Šiaurės apygardos Žaliosios rinktinės rytinė dalis; veikė daugiausia į šiaurę nuo Panevėžio). Taigi nuo 1946 m.

* Įsteigtas 1949 m. vasario mėn. Vienijo 3 partizanų sritis ir kartu 9–6 partizanų apygardas; sunaikintas 1953 m.

gruodžio iki 1947 m. balandžio mėn. Vytauto apygardą (nuo 1947 m. pradžios ji kartu su Didžiosios Kovos, Vyčio ir vėliau įsteigta Algimanto apygardomis kurį laiką priklausė MVD–MGB sukurto fiktyvaus „Lietuvos BDPS“^{*} Šiaurės Rytų Lietuvos sričiai, o nuo tų metų rugsėjo mėn. (bent nominaliai) – BDPS^{**} – BDLS Šiaurės Rytų Lietuvos sričiai) sudarė net penkios rinktinės. 1946 m. lapkričio mėn. prie apygardos dar prisijungė LPS Gedimino rinktinės likučiai; juos ir jų veikimo teritoriją (Rokiškio aps. Jūžintų, Kamajų ir Svėdasų vlsč. bei Utenos aps. Užpalių vlsč.) pasidalijo Lokio ir Liūto rinktinės. 1947 m. gegužės 1 d. dauguma buvusios Gedimino rinktinės dalinių atiteko Algimanto apygardos Šarūno rinktinei, o nuo 1948 m. rugpjūčio mėn. priklausė tuomet įsteigta Algimanto apygardos Kunigaikščio Margio rinktinei.

1947 m. gegužės 1 d. Vytauto apygardos Šarūno (kupiškėnų) rinktinės pagrindu įsteigus Algimanto apygardą, Vytauto apygardos teritorija gerokai sumažėjo. 1950 m. lapkričio pabaigoje LLKS vadovybei Algimanto apygardą panaikinus, Kunigaikščio Margio rinktinės pagrindu buvo suformuota Vytauto apygardos Vaižganto rinktinė (galimas daiktas, kad 1950 m. pabaigoje prie Vytauto apygardos bent formaliai buvo prijungti ir LLKS vadovybės panaikintos DKA likučiai, 1950 m. lapkričio pabaigoje pertvarkyti į Didžiosios Kovos rinktinę).

1945 m. rugpjūčio mėn. tapęs Vytauto apygardos vadu J. Kimštas Tigro rinktinės vado pareigas ketino perleisti Rokui. Niekaip neįstengdamas su juo susisiekti, rugsėjo mėn. rinktinės vadu paskyrė J. Kamarauską-Karijotą (g. 1917 m. Daugėlišio vlsč. Taujūnų k.;

baigęs tik pradinę mokyklą, nuo 1939 m. rudens kurį laiką dirbo Lietuvai grįžusio Vilniaus miesto policijoje; dauguma rinktinės partizanų ir jų rėmėjų Karijoto nemėgo, ypač dėl jo polinkio kiekvieną jam neįtikusį „auklėti“ kumščiais), o šis tą patį mėnesį su beveik visa Tigro rinktine prisijungė prie LLA Vilniaus apygardos 5-osios apylinkės (Vytauto apygardai iš visos rinktinės tuomet liko tik Roko kuopa).

Dalis tyrinėtojų nepakankamai aiškiai įvardijama¹¹³ Tigro rinktinės prisijungimą prie LLA Vilniaus apygardos 5-osios apylinkės (būsimos DKA) daugiausia lėmė iš esmės tapačios Karijoto (kai kurių istorikų tapatinamo su įvairiais MGB agentais¹¹⁴) ir Vilniaus apygardos 5-osios apylinkės vado Jono Misiūno-Žalio Velnio nuostatos dėl partizanų veikimo taktikos. Tigro rinktinės, arba DKA rinktinės „D“, kaip ji vadinta nuo 1945 m. gruodžio mėn.¹¹⁵, priklausymo DKA faktą patvirtina, be kita ko, ir buvusio DKA štabo viršininko Benedikto Trakimo bei kitų DKA partizanų atsiminimai¹¹⁶.

Dalis pasipriešinimo istorikų iki šiol manė J. Kamarauską uzurpavus Tigro rinktinės vado pareigas¹¹⁷, tačiau Rokas rinktinės „Kronikoje“ teigia, kad Karijotą rinktinės vadu paskyrė pats Vytauto apygardos vadas¹¹⁸; taigi jei Karijotas ką ir „uzurpavo“, tai nebent tik apygardos vadovybės teisę keisti apygardos dalinių pavaldumą.

Karijotas ne tik labai suaktyvino Tigro rinktinės veikimą, bet ir sugriežtino jos vidaus tvarką, ėmė taikyti kūno bausmes (vienas kitas kovos draugas legalizuotis raginęs partizanas Karijoto įsakymu buvo net sušaudytas), įvedė rinktinės nariams privalomą uniformą.

* „Lietuvos bendro demokratinio pasipriešinimo sąjūdis“. Provokacine veikla užsiėmė 1947 m. sausio–1948 m. rugpjūčio mėn.

** Bendro demokratinio pasipriešinimo sąjūdis. Veikė 1946 m. birželio–1948 m. vasario mėn. (nuo 1947 m. vasaros vadintas „Bendru demokratinium Lietuvos sąjūdžiu (BDLS)“; nepainioti su „Lietuvos BDPS“). 1948 m. birželio pabaigoje atkurta kaip Vieningos laisvės kovos sąjūdžio organizacija (pastaroji 1948 m. lapkričio–1949 m. vasario mėn. vėl vadinta BDPS).

J. Kamarausko-Karijoto rinktinės vadu nepripažinęs V. Žaliaduonis-Rokas ne kartą pasisakė prieš Karijoto pasirinktą aktyvios kovos taktiką, kaltino Karijotą dėl visų rinktinės netekčių ir laikė jį garbėtroška bei visiškai prastu organizatoriumi, tačiau kartu – ir „tikru kariu pasiryžėliu“, „sumaniu ir kietu kovoje“¹¹⁹. Apie šių dviejų partizanų konfliktą sužinoję MVD operatyvininkai net mėgino išprovokuoti ginkluotą jų dalinių susirėmimą.

Laikotarpis nuo 1945 m. rudens iki 1946 m. vasaros pradžios laikytinas ne tik Tigro rinktinės, bet ir visos DKA didžiausio aktyvumo laikotarpiu. Paminėtina unikali tuometinė Vilniaus padėtis: jeigu, tarkim, 1946 m. pavasarį būtų kilęs Vakarų šalių ir SSRS karas, Lietuvos sostinę vienu metu iš trijų pusių būtų galėję pulti vienos apygardos partizanai. 1946 m. padidėjo ir Tigro rinktinės veikimo teritorija. Karijotas tų metų pavasarį visų Saldutiškio vlsč. veikusių dalinių vadams įsakė klausyti tik jo ir Tigro rinktinės štabo nurodymų¹²⁰. Dėl Karijoto siekio vadovauti visiems Švenčionių aps. partizanams dar labiau pablogėjo jau ir taip nekokie jo santykiai su Vytauto apygardos bei Šarūno–Liūto rinktinės vadais.

Iš Karijoto vadovavimo laikotarpiu vykusių rinktinės kovų ypač paminėtini Davedynų ir Minčiagirės mūšiai. 1945 m. gruodžio 12 d. dalis Mingailos kuopos rogėmis atvyko į Rimšės vlsč. ir gruodžio 13 d. netoli Davedynų k. (Rimšės vlsč. pietuose, į vakarus nuo Vidžių) surengė pasalą prieš juos pasiūstam sribų būriui. Žuvo 4 partizanai, visi 11 sribų ir jiems vadovavęs NKVD Rimšės vlsč. poskyrio viršininkas. Tuo po šio mūšio partizanus apsupo 34 Dūkšto vlsč. sribai. Apsuptiesiems (jie neteko dar dviejų žuvusiųjų) iš apsupties išsiveržus, padėti

sribams atskubėjo NKVD kariuomenės 137-ojo šaulių pulko* būrys (18 kareivių). Tačiau trečiasis Davedynų kautynių epizodas baigėsi vos prasidėjęs, nes enkavėdistai, vieno iš dar dviejų tuomet žuvusių partizanų kišenėse radę minėto NKVD pareigūno asmens dokumentus, partizanus palaikė sribais. Partizanai nedelsdami pasinaudojo prieš sumišimu ir dviem grupėmis pasitraukė Dūkšto bei Ignalinos kryptimis¹²¹.

1946 m. sausio 16 d. NKVD surengė karinę operaciją prieš sausio 14 d. Minčiagirėje, Želmeniškės k.** (Salako vlsč.) apsistojuosią Mingailos kuopos dalį (visa kuopa tuo metu telkė apie 60 partizanų; toje pačioje girioje iki aprašomų įvykių veikė ir Tigro rinktinės štabas; deja, trūkstant rinktinės 1945–1946 m. dokumentų, nustatyti bent apytikslę štabo sudėtį Karijoto vadovavimo laikotarpiu šiuo metu vargiai įmanoma). Naktį į sausio 16 d. kaimą apsupę NKVD kareiviai ir Salako sribai partizanus puolė nuo ankstyvo sausio 16-osios ryto iki tos dienos pavakarės; mūšio metu 24 partizanai žuvo ir 2 pateko į nelaisvę. Kosto Padvaisko-Mazgelio būrio tą dieną iš esmės nebeliko. Prasiveržti pavyko tik sužeistam Mingailai (jam buvo persautas kelis) ir dar keliems kovotojams. Erškėčio būrys (Zarasų aps. Salako vlsč. veikusios Kazio Kalandinsko-Erškėčio kuopos likučiai; prie Mingailos kuopos jie buvo prisijungę 1945 m. gruodžio mėn.) po Minčiagirės mūšio vėl prisijungė prie Lokio rinktinės. Sausio 18 d. buvo suimti dar trys Mingailos kuopos nariai, o sausio 30 d. – ir pats Mingaila (tardomas išdavė daug rinktinės kovotojų ir ryšininkų; vis dėlto sužlugus visiems enkavėdistų mėginimams su Mingailos pagalba sučiupti ir Karijotą, 1946 m. rugsėjo mėn. Mingaila buvo nuteistas mirties bausme ir tų pačių

* Šio pulko štabas beveik visą pokarį buvo įsikūręs Utenoje.

** Kelių sodybų kaimas netoli Jakėnų; vietos gyventojų dar vadinamas „Prūsija“ (dabar – Ignalinos r. Kazitiškio sen.).

metų gruodžio 25 d. sušaudytas; mirties bausmę Mingailai už akių paskyrė ir Tigro rinktinės karo tribunolas). Po Mingailos suėmimo kuopai vadovavęs Kazys Penkauskas-Narcizas žuvo kovo 13 d., o pati kuopa nuo 1946 m. sausio vidurio iki kovo mėn. pabaigos neteko daugiau kaip pusės narių¹²². Dalis jų perėjo į kitus junginius, pavyzdžiui, Mingailos pavaduotojo Antano Skunčiko-Kolto būrys (10 partizanų) tuoj po Minčiagirės mūšio prisijungė prie Lokio rinktinės (vėliau A. Skunčikas vadovavo atkurtai Lokio rinktinės Erškėčio kuopai, kartuėjo ir Lokio rinktinės vado adjutanto pareigas; žuvo 1947 m. lapkričio mėn.). Po Narcizo žūties kuopai ėmė vadovauti buvęs pirmasis jos vadas J. Kamaraukas. Kuopa greitai atsigavo ir 1946 m. vasarą vėl buvo didžiausia ir pajėgiausia visoje rinktinėje.

Nuo 1946 m. balandžio mėn. daugumoje LSSR valsčių (165 miestuose ir miesteliuose) buvo dislokuota po vieną nuolatinę MVD kariuomenės įgulą¹²³, o Švenčionių aps. tų metų pavasarį dar ėmė veikti šešios MVD spec. grupės, t. y. specialūs provokaciniai partizanais perrengtų emvėdistų ir sribų daliniai¹²⁴. Kelios MVD kariuomenės įgulos, veikdamos prieš konkretų Tigro rinktinės dalinį, dažniausiai susijungdavo į vieną „operatyvinę-karinę“ grupę. 1946 m. spalio mėn. Švenčionių aps. mėginta praktikuoti „novatorišką“ kovos su partizanais metodą: kiekviename valsčiuje iš MVD operatyvininkų ir sribų suformuotos „operatyvinės-karinės grupės“ turėjo stengtis sudaryti „didelio [MVD] kariuomenės skaičiaus regimybę“, todėl kiekvienai 20–30 asmenų grupei buvo įsakyta nuolat keisti buvimo vietą¹²⁵. Taikydami šį „kovos su banditizmu metodą“, emvėdistai tikėjosi bent iš dalies paralyžiuoti Tigro rinktinės veikimą, tačiau partizanai MVD gudrybę perprato labai greitai, ir jau antrąjį spalio dešimtadienį MVD apskrities sky-

riui teko grįžti prie kur kas veiksmingesnio „miško masyvo šukavimo metodo“.

Stribai po Reškutėnų mūšio prieš Tigro rinktinę nukreiptose operacijose būdavo pasitelkiami tik retkarčiais. Didesnė Švenčionių aps. sribų dalis buvo atvykėliai iš SSRS bei vietos nelietuviai. Nuo 1947 m. pabaigos LSSR sribų būriai formuoti jau tik iš Lietuvos gyventojų, tačiau Rytų Lietuvoje „vietos gyventojais“ buvo laikomi ir 1945–1947 m. iš BSSR atkeldinti kolonistai. 1946 m. liepos 1 d. Švenčionių aps. veikė 225 stribai; vidutiniškai kiekvienoje iš 30 LSSR apskričių tuo metu buvo po 247–248 stribus, o skaičiuojant be Klaipėdos krašto (jame partizanų beveik nebuvo) – po 267 stribus kiekvienoje iš 27 apskričių¹²⁶.

1946 m. birželio mėn. Tigro rinktinei (apie 230–240 partizanų¹²⁷) priklausė aštuonios kuopos:

buvusi Mingailos kuopa (apie 50 partizanų; veikė Daugėliško ir Ignalinos vlsč. bei gretimų valsčių dalyse; nuo 1946 m. kovo vidurio kuopai vadovavo Karijotas);

L. Basio-Švyturio kuopa (25–30 partizanų; veikė Mielagėnų vlsč. ir kitų valsčių dalyse);

Jono Kluonio (slap. Navikas, Gintautas) kuopa (veikė Tverėčiaus vlsč. ir Vidžių r.; ši kuopa labai nukentėjo 1946 m. pavasarį, kai žuvo ir pateko į nelaisvę apie du trečdalius jos kovotojų; kuopos narių skaičius 1946 m. vasarą autoriui nežinomas);

Kirdeikių kuopa (nuo 1946 m. liepos (?) Tigro rinktinei priklausė tik nominaliai);

Roko kuopa (1946 m. gegužės mėn. (?) prasidėjus neregėtai intensyviai MVD kariuomenės siautimui, maždaug 50 partizanų telkusi kuopa iš Daugėliško vlsč. perėjo į Adutiškio girią ir ten birželio mėn. su Puščios kuopa susijungė į Tigro rinktinei nepavaldų 70–75 partizanų junginį – vadinamąją LLA Rytų grupę; 1946 m. rugpjūčio mėn. Roko tiesiogiai vadovaujama Rytų grupės dalis įsikūrė Belmonto miškuo-

se^{*}; nuo šiol iki pat 1950 m. birželio mėn. V. Žaliaduonis su keliomis dešimtimis jam tiesiogiai pavaldžių kovotojų stovyklavo daugiausia BSSR Vidžių, Breslaujos ir Šarkauščinos r.¹²⁸);

Puščios kuopa (apie 30 partizanų; nuo 1945 m. birželio mėn. – LLA Rytų grupės dalis; buvęs kuopos vadas (LLA Rytų grupės vado pavaduotojas) E. Urbanavičius-Svajūnas žuvo 1946 m. spalio mėn.¹²⁹);

A. Grigonio-Paberžio kuopa (15–20 narių; veikė į pietus bei pietryčius nuo Švenčionių; šiai kuopai priklausė ir 1945 m. pavasarį susikūręs Zigmo Siniaus-Šeško būrys, veikęs Kasčiukų, Sarių ir Daumilų k. apylinkėse; 1946 m. vasarą Šeško būryje buvo 5 kovotojai (3 partizanai ir 2 partizanės; visi penki – vietos gyventojai);

B. Guobio-Varno (buvusi Romelio) kuopa (iki 70 kovotojų 1946 m.¹³⁰; veikė Saldutiškio ir Joniškio vlsč., 1946 m. liepos ar rugpjūčio mėn. prisijungė prie Liūto rinktinės; B. Guobys 1946 m. spalio 28 d. sunkiai sužeistas pateko į nelaisvę ir po dviejų dienų mirė¹³¹; nuo 1948 m. pradžios kuopai vėl vadovavo A. Krinickas-Romelis; tų metų rugpjūčio mėn. jis buvo sušaudytas savo pavaduotojo Dominyko Zaptoriaus-Tigro įsakymu, pastarajam patikėjus emgėbistų tyčia „pamestais“ Romelį išdaviku vaizduojančiais dokumentais¹³²; buvusi A. Bilkio-Kavarsko kuopa nuo 1946 m. pavasario iki Varno kuopos atsiskyrimo nuo Tigro rinktinės greičiausiai turėjo Varno kuopos būrio statusą; 1946 m. vasarą Kavarsko dalinys veikė į rytus nuo Labanoro ir telkė apie 12 partizanų, o tų metų spalio mėn. Tigro rinktinės Kavarsko kuopoje buvo tik 7 partizanai;

A. Bilkis žuvo spalio 26 d., keli paskutiniai kuopos nariai – tikriausiai 1947 m.).

1946 m. spalio laikytinas vienu svarbiausių Tigro rinktinės istorijos tarpsnių. Tą mėnesį Švenčionių aps. – įskaitant ir Liūto rinktinės veikimo teritoriją – žuvo apie 20, pateko į nelaisvę 2 ir legalizavosi 4 partizanai¹³³. Tačiau svarbiausia, kad 1946 m. spalio mėn. dėl aktyvių MVD kariuomenės veiksmų ir Karijoto žūties prasidėjo maždaug keturis mėnesius trukęs „bevaldystės“ ir Tigro rinktinės irimo laikotarpis. Jo metu dalis būrių perėjo į kitas rinktines. 1946 m. spalio 1 d. rinktinės vadu paskirtas Rokas nuo 1946 m. rugpjūčio mėn. buvo Belmonto miškuose ir dėl prastų ryšių apie savo paskyrimą nežinojo net iki 1948 m. pavasario.

1946 m. gegužės mėn. DKA veikimą ėmė kontroliuoti MGB agentūra. Rugpjūčio 14 d. Vilniuje suėmus buvusį DKA vadą Žalią Velnią^{**}, Karijotas, galbūt kažkieno įspėtas, nutraukė visus ryšius su DKA (tai turėjo įvykti tuoj po Žalio Velnio suėmimo) ir jau rugsėjo mėn. grąžino Tigro rinktinę į LLA 3-iąją Vytauto apygardą. Pastaroji pirmąjį savo gyvavimo pusmetį vadinta „LLA 4-ąja Vytauto apygarda“, 3-iąją ji tapo tik 1946 m. sausio mėn. Tigro rinktinę Vytauto apygardos vadovybė tuomet ėmė vadinti „LLA 3-iosios Vytauto apygardos 3-iąją Tigro rinktinę“ (1946 m. birželio mėn. šiam pavadinimui pritarė ir BDPS steigėjai; Vytauto apygardos 1-ąją rinktinę vadinta Liūto, 2-ąją – Lokio rinktinę).

1946 m. spalio 1 d. Vytauto apygardos vadas patenkino Karijoto 1946 m. rugsėjo 5 d. prašymą atleisti jį iš rinktinės vado pareigų, o nauju Tigro rinktinės vadu tą pačią dieną

* Lietuvos partizanų dar vadinti „Kazėnų miškais“. Šie pelkėti miškai (Belmonto, Blažiškės, Žuravoušcynos ir kt.) nuo Dysnos vidurio driekiasi į šiaurę beveik iki pat Daugpilio, o rytuose siekia vakarines Šarkauščinos apylinkes. 1946–1949 m. Roko vadovaujamas dalinys stovyklavė ir Varapajevo miškuose (į pietus nuo Dysnos upės).

** 1946 m. gegužės 19 d. čekistai į jo vietą „paskyrė“ MGB agentą „Gediminą“ (tariamą rezistentą Viktorą Pečiūrą-kpt. Griežtą), o patį J. Misiūną-Žalią Velnią paliko šio agento „pavaduotoju“.

paskyrė Roka¹³⁴, tačiau realiai rinktinės vadovo pareigas Karijotas ėjo iki pat savo žūties 1946 m. spalio mėn.

1945 m. rugpjūčio mėn. NKVD Daugėliškio vlsč. poskyrio viršininkas Demidovas NKVD agentu (slap. „Milžinas“) užverbavo buvusį Karijoto kuopos partizaną Mykolą Kamarauską (partizanas nuo 1944 m. rudens, legalizavosi 1945 m. liepos mėn.). Agentui buvo liepta iširti Mingailos kuopą; netrukus jis enkavedistams suteikė vertingos informacijos apie kuopos narius ir ginkluotę, 1946 m. sausio pabaigoje dar padėjo rasti Minčiagirės mūšio metu sužeistą Mingailą. Buvusios Mingailos kuopos vadu tapus Karijotui, jo giminaitis ir NKVD agentas M. Kamarauskas gavo naują užduotį – grįžti į kuopą ir sudaryti kuo palankesnes sąlygas jos sunaikinimui¹³⁵. 1946 m. spalio pabaigoje MVD Daugėliškio vlsč. poskyris sužinojo (matyt, iš „Milžino“), kad Karijotas ir dar 5 partizanai iš Daugėliškio vlsč. perėjo į Tverėčiaus vlsč.; spalio 21 d. trys MVD karinės grupės (iš viso – 18 žmonių) buvo išsiųstos į spėjamą Karijoto apsistojimo vietą. Vienai tų grupių tą pačią dieną aptikus Dvarkščiaus vienkiemyje (netoli Dietkauščiznos) apsistojusius partizanus (Karijotas vienintelis iš Tigro rinktinės vadų stovyklaudavo ne miške, bet partizanų rėmėjų soduose – nuolat keisdamas savo ir kartu rinktinės štabo apsistojimo vietą), po valandą trukusio mūšio, kuriame dalyvavo visos trys minėtos MVD karinės grupės, trys partizanai (įskaitant rinktinės štabo mašininkę Miglovarą) iš apsupties prasiveržė, o Karijotas ir dar du partizanai žuvo kaudamiesi¹³⁶.

Dalis tyrinėtojų mano, kad Dvarkščiuje įsikūręs Tigro rinktinės štabas (3 ar 4 iš 6 į minėtą vienkiemį atvykusių partizanų) buvo sunaikintas dėl paties Karijoto išdavystės, tapatina Karijotą su įvairiais MVD–MGB agentais, o jo žūtį vaizduoja kaip MVD ir MGB organų suplanuotą ir suvaidintą žūtį

imitaciją. Karijotą „MGB agentu Vlasovu“ ir „A. Kamarausku“ bei „plk. Vyčiu“ vadinantis Algis Rupainis remiasi¹³⁷ J. Lukša-Daumantu, tačiau iš tiesų Daumantas savo knygoje apie tariamą Vyčio išdavystę net neužsimena, be to, vargu ar plk. Vytį (jis buvo net ne Rytų Lietuvos, o Tauro apygardos partizanas) apskritai galima tapatinti su Karijotu¹³⁸. Tuo tarpu LYA saugomose MGB Švenčionių aps. skyriaus ataskaitoje LSSR MGB ministrui ir MVD Švenčionių aps. skyriaus ataskaitoje LSSR MVD ministrui¹³⁹ aiškiai kalbama apie Karijoto ir dar dviejų kovotojų žūtį po atkaklaus pasipriešinimo (abi ataskaitos – su grifu „Visiškai slaptai“).

Dabar sunku pasakyti, kas kaltas dėl tariamos J. Kamarausko „nešlovės“, tačiau labai tikėtina, kad kuris nors tyrinėtojas tiesiog supainiojo Joną ir Mykolą Kamarauskus. J. Kamarausko nemėgęs V. Žaliaduonis rinktinės „Kronikoje“ jį apibūdina kaip nepaprastai drąsų karį ir kone fanatišką patriotą (beje, iš visų paskirtųjų Tigro rinktinės vadų tik tai J. Kamarauskas buvo „vilnietis“, t. y. vadinamojo „Vilniaus krašto“ lietuvis), ant Lietuvos laisvės ir nepriklausomybės aukuro paaukojusį brangiausią savo turtą – gyvybę. O štai kaip Rokas palygino dviejų savo bendražygių operacinės taktikos pobūdį: „[...] Mingailai nebuvo svertimi išdavikiški veiksmai kitų vadų atžvilgiu. To Karijotas niekuomet nepadarytų“¹⁴⁰.

RINKTINĖ L. BASIO ANTROJO VADOVAVIMO LAIKOTARPIU (1946 m. spalio–1948 m. rugpjūtis)

1946 m. spalio pabaigoje Tigro rinktinės vadovo pareigas ėmusį citi L. Basį-Švyturį laikinuoju rinktinės vadu Vytauto apygardos vadovybė paskyrė tik 1948 m. pavasarį¹⁴¹. Švyturys nemažai rinktinės daliai vadovavo tik nomina-

liai, o į vakarus nuo Vilniaus–Daugpilio geležinkelio veikusių rinktinės 2-ojo ir 3-iojo rajonų (Labanoro ir Kirdeikių kuopų) jau ir pats nebelaikė Tigro rinktinės dalimis. Tiedu rajonai nuo Tigro rinktinės galutinai atsiskyrė dar 1946 m. vasarą. Beje, šį Švenčionių aps. rytinės ir vakarinės dalių partizanų kelių išsiskyrimą iš dalies lėmė tų apskrities dalių etnografinės skirtybės (pavyzdžiui, buvusių Saldutiškio ir Joniškio vlsč. gyventojai kalba uteniškių, o „tikrieji švenčioniškiai“ – vilniškių patarme). Taigi nuo 1946 m. vasaros visi Tigro rinktinės daliniai veikė vien 1919–1939 m. Lenkijos okupuotoje Rytų Lietuvoje. Vakarinė rinktinės (įskaitant nuo jos atskilusią Rytų grupę) veikimo riba nuo tada buvo Vilniaus–Daugpilio geležinkelis, šiaurinė – Dūkšto miškai ir Druveto ežeras, rytine riba sąlygiškai laikytini Belmonto ir Varapajevo miškai, pietrytine – Pastovių–Kamojų–Lentupio–Kliukščionių linija, o pietuose Tigro rinktinė nuo pat jos įsteigimo iki Paberžio kuopos sunaikinimo (1952 m. vasario mėn.) veikė iki Švenčionių (nuo 1947 m. lapkričio mėn. – Strūnaičio), Švenčionėlių ir Joniškio vlsč. ribos su Pabradės vlsč.

1947 m. kovo mėn. Švyturys visus jam nominaliai pavaldžius partizanus suskirstė į šešis laikinus rajonus* (1-ąjį, 4-ąjį, 5-ąjį, 6-ąjį, 7-ąjį ir 8-ąjį, tris iš šių rajonų jis dar padalijo į grupes) ir apibrėžė laikino jų veikimo (iki Rokui perimsiant rinktinės vado pareigas) teritorijas¹⁴². Nuo 1947 m. pradžios Švyturys Rokui parašė keletą laiškų, kuriuose ragino jį greičiau pradėti eiti rinktinės vado pareigas,

tačiau dauguma tų laiškų Roko-Dijakomo nepasiekė, todėl pirmasis po ryšio užmezgimo (1948 m. pavasarį) Dijakomo ir Švyturio susitikimas įvyko tik 1948 m. rugpjūčio mėn.

1947 m. pradžioje Tigro rinktinėje (be LLA Rytų grupės) dar turėjo būti apie 110–120 partizanų (rugpjūčio pabaigoje liko maždaug 70¹⁴³). Sausio–kovo mėn. nežuvo nė vienas rinktinės partizanas, tačiau 5 iš jų tuomet pateko į nelaisvę ir dar 5 legalizavosi; balandžio–gegužės mėn. 5 rinktinės nariai žuvo ir 5 pateko į nelaisvę. 1947 m. sovietų valstybės saugumo pajėgos** Švenčionių aps. iš viso nukovė 32 ir paėmė į nelaisvę 29 partizanus¹⁴⁴.

Po Tigro rinktinės 1946 m. patirtų nesėkmių 1947 m. pradžioje ankstesnėje rinktinės veikimo teritorijoje liko šeši (?) skirtingo pavaldumo partizanų junginiai:

Erelis (buvusi Karijoto) kuopa (1946 m. lapkričio mėn. patyrusi itin didelių nuostolių, metų pabaigoje telkė vos keliolika partizanų; nuo 1946 m. gruodžio mėn. kuopai vadovavo Kostas Malikėnas-Erelis; 1947 m. pabaigoje kuopa iširo – dalis jos prisijungė prie LLA Rytų grupės, Kalnelio ir Gylio būriai – prie Švyturio kuopos, o pats Erelis liko niekam nepavaldaus būrio vadu (žuvo 1949 m. rugsėjo mėn.); tiesa, šį „partizaną“ labiau tiktų vadinti kriminaliniu nusikaltėliu: 1941 m. gyvendamas Vilniuje jis išdavė naciams vieną žydų šeimą ir pasisavino jos turtą, nuo 1944 m. partizanaudamas nuolat plėšė Daugėlišio ir kitų valsčių gyventojus – neišskiriant net aktyviausių partizanų rėmėjų; V. Žaliaduonis, atsižvelgęs į šiuos faktus, 1949 m. kovo 25 d. K. Mali-

* Į rajonus (tam tikroje aiškiai apibrėžtoje teritorijoje veikiančius abiejų rinktinės sektorių padalinius) Tigro rinktinę pirmasis ėmė skirstyti J. Kamarauskas-Karijotas.

** 1947 m. kovo mėn. kovos su Lietuvos partizanais funkcija ir visa Lietuvoje dislokuota SSRS vidaus kariuomenė bei sribai, iki tol veikę LSSR MVD žinioje, buvo perduoti 1947 m. vasario mėn. įkurtai LSSR MGB 2-N valdybai.

kėną už akių perdavė Tigro rinktinės karo lauko teismui¹⁴⁵);

L. Basio-Švyturio kuopa (veikė Mielagėnų ir Ceikinių vlsč., šiaurinėje Švenčionių vlsč. dalyje bei kitų valsčių pakraščiuose; Mielagėnų vlsč. būriui iki 1947 m. gruodžio mėn. vadovavo pats Švyturys*, o iki 1949 m. vasario mėn. – jį pakeitęs T. Vinciūnas-Kalnelis (1949 m. vasario mėn. pateko į nelaisvę); Švenčionių vlsč. būriui (sunaikintas 1948 m. kovo mėn.) vadovavo B. Malikėnas-Ešerys, Daugėliškių būriui – Adolfas Matuliaskas-Gylys, Ceikinių būriui (iki 1950 m. vasaros) – Jeronimas Kaukėnas-Ūsas);

Roko vadovaujama LLA Rytų grupė (1947 m. veikė Adutiškio girioje, Zarasų aps. pietuose ir BSSR Vidžių, Breslaujos, Šarkauščinos, Pastovių bei Varapajevo r.; iki 1947 m. rugpjūčio mėn. grupę sudarė V. Žaliaduonio-Roko, J. Garlos-Juodalksnio** (veikė Rimšės ir Dūkšto vlsč.), Svajūno (veikė Adutiškio girios vakaruose ir gretimoje teritorijoje), Jeronimo Dubakos-Bečelio (veikė Antanų k. apylinkėse; J. Dubaka žuvo 1947 m. balandžio mėn.) ir Klemenso Basio-Dariaus (veikė Pastovių r.) būriai);

Pušcios grupė (LLA Rytų grupės dalis; iš pradžių veikė suskirstyta į Svajūno, Bečelio ir Dariaus būrius, o 1947 m. rugpjūčio mėn. Rokas ją padalijo į du būrius, kurių vadais tapo Kazys Gaidelis-Gailius ir Jonas Galaitis-Briedis¹⁴⁶);

J. Kluonio (slap. Gintautas, Jakutis) kuopa (veikė Tverėčiaus vlsč. ir BSSR Vidžių r.);

A. Grigonio-Paberžio kuopa (veikė daugiausia pietinėje Švenčionių vlsč. dalyje ir gre-

timose BSSR Svierių bei Pastovių r. dalyse).

Su Vytauto apygardos vadovybe Švyturys iki 1947 m. gegužės mėn. susisiekdavo dažniausiai per Tigro rinktinės OS narį Anuprą Bukauską, o pastarąjį suėmus¹⁴⁷ – per Lokio rinktinės vadą K. Kaladinską-Erškėtį. Šiam 1947 m. lapkričio mėn. žuvus, rinktinės ryšiai ilgai buvo labai prasti. Nuo 1948 m. pabaigos Tigro rinktinė su apygarda susirašinėjo per Lokio rinktinės Kiaunės rajono vadą Joną Bulką-Skrajūną ir buvusį (1946 m. spalį–1948 m. lapkritį) Tigro rinktinės OS Tverėčiaus–Vidžių rajono štabo viršininką Mykolą Žemaitį (slap. Vilkas, Aušrūnas). 1948 m. gruodžio mėn. jis tapo centriniu rinktinės ryšininku (nuo 1950 m. sausio mėn. kartu buvo rinktinės Tverėčiaus–Vidžių rajono štabo viršininkas). Susirašinėta ir per jo pavaduotoją Adolfą Bielinį-Karosą. 1950 m. rugsėjo mėn. emgėbistai Aušrūną suėmė, o Karosu ir jo ryšių linijomis dar bent dvejus metus naudojosi jam pačiam to nežinant¹⁴⁸.

1947 m. vasarą vos ne visa Šiaurės Rytų Lietuvos partizanų vadovybė buvo patekusi į MGB provokatoriaus Juozo Albino Markulio*** pinkles. Tais pačiais metais pastebimai suaktyvėjo ir prieš Tigro rinktinę nukreipta MGB veikla. „LLA centrinio štabo įgaliotiniu Uosiu“ pasivadinęs MGB agentas Algirdas Antanaitis mėgino „koordinuoti“ Rytų grupės ir Tigro rinktinės veikimą, rinko neva fiktyvių dokumentų gamybai reikalingas partizanų vadų nuotraukas, netgi įsigudrino gauti Tigro rinktinės narių sąrašą. L. Basys apsišaukėliu pasitikėjo bent iki 1947 m. rugsėjo mėn.

* Nuo 1946 m. kovo mėn. – rinktinės OS viršininkas, nuo 1947 m. pradžios – kartu rinktinės štabo spaudos ir švietimo skyriaus viršininkas. Nuo 1947 m. kovo mėn. redagavo mašinėle dauginatą rinktinės laikraštį „Rytų Lietuva“; iš viso 1945–1950 m. pasirodė apie 14 „Kelio į laisvę – Rytų Lietuvos“ numerių; paskutinis, jau V. Žaliaduonio suredaguotas laikraščio numeris išleistas 1950 m. liepos 10 d.

** 1947 m. balandžio 13 d. sužeistas pateko į nelaisvę ir kankinimais buvo priverstas parodyti savo bunkerio vietą – dėl to balandžio 15 d. žuvo du Juodalksnio būrio nariai.

*** Buvęs provincijos gydytojas. Hitlerinės okupacijos laikotarpiu tapo LLA nariu, nuo 1944 m. vadovavo Vilniaus universiteto Medicinos fakulteto Anatomijos katedrai. 1945 m. liepos mėn. suimtas ir užverbuotas NKVD agentu.

1949 m. į Adučiškio kuopą buvo infiltruotas 1945 m. legalizavęsis¹⁴⁹ ir vėliau MVD agentu užverbuotas Kazys (Kazio s.) Gaidelis-Šernas. Pasak L. Abariaus, 1948 m. jis tapo Puščios kuopos vadu „vietoj Galatiličio-Briedžio“¹⁵⁰. Tačiau LYA saugomi dokumentai rodo, kad nuo 1946 m. birželio iki 1948 m. rugpjūčio mėn. Puščios kuopa išvis neegzistavo, o buvęs jos vado pavaduotojas J. Galatilis-Briedis nuo 1947 m. rugpjūčio mėn. vadovavo tik vienam Rytų grupės būriui. Kito grupės būrio vadu 1947 m. rugpjūčio mėn. tapo minėto MVD–MGB agento bendravardis ir bendrapavardis Kazys (Jono s.) Gaidelis-Gailius¹⁵¹; būtent jis vėliau buvo paskirtas vienos iš rinktinės kuopų vadu.

1947 m. gruodžio mėn. iširus Erelio kuopai, ankstesnėje rinktinės veikimo teritorijoje liko penki menkai susiję partizanų daliniai: V. Žaliaduonio-Roko (nuo 1948 m. vasaros (?) vadinosi „Dijakomu“) vadovaujama LLA Rytų grupė (nuo 1948 m. gegužės (?) – LP Rytų grupė), jai formaliai pavaldi Puščios grupė ir LLA Tigro rinktinės Švyturio, Gintauto bei Paberžio kuopos.

RINKTINĖ V. ŽALIADUONIO ANTROJO VADOVAVIMO LAIKOTARPIO PIRMOJOJE PUSĖJE (1948 m. rugpjūtis–1950 m. kovas)

1948 m. rugpjūčio 5 d. Lietuvos partizanų (toliau – LP) Rytų grupė buvo panaikinta

(oficialiai – tik rugpjūčio 23 d.¹⁵²) ir prijungta prie Tigro rinktinės. Tą dieną Dijakomas pagaliau perėmė rinktinės vado pareigas, o L. Basį paskyrė štabo viršininku¹⁵³. Tigro rinktinė jau nuo 1948 m. gegužės mėn. vadinta „LP“ (nuo 1949 m. vasario – LLKS) Šiaurės Rytų (nuo 1948 m. lapkričio – Rytų) Lietuvos srities^{***} Vytauto apygardos Tigro rinktinė“. Vytauto apygardai ji priklausė iki 1951 m. gruodžio mėn. (kai buvo sunaikintas paskutinysis apygardos štabas), o nuo 1947 m. sausio mėn. iki 1952 m. lapkričio mėn.^{****} gyvavusiai „Lietuvos BDPS“ – BDPS–BDLS–LP–LLKS (Šiaurės Rytų) Rytų Lietuvos (Karaliaus Mindaugo) sričiai – iki 1952 m. birželio mėn., t. y. iki pat savo egzistavimo pabaigos. Nuo 1949 m. balandžio mėn. pabaigos iki 1952 m. vasaros (?) partizanų dokumentuose Tigro rinktinę žymėjo^{*****} santrumpa „CR“ („Cezario rinktinė“; beje, sakytinis rinktinės slapyvardis 1949 m. pavasarį nebuvo pakeistas); Liūto rinktinę nuo 1949 m. balandžio mėn. reiškė santrumpa „AR“ („Aro rinktinė“), Lokio rinktinę – „BR“ („Baro rinktinė“), o Vytauto apygardą – raidė „N“ („Neptūnas“)¹⁵⁴.

1948 m. rugsėjo mėn. pradžioje įvykusio rinktinės vadų pasitarimo metu visa rinktinė buvo suskirstyta į Adučiškio, Daugėlišio, Ignalinos, Jonišio, Kaltanėnų, Miлагėnų, Pabradės, Svierių, Švenčionėlių, Švenčionių ir Tverėčiaus rajonus, o rinktinės Veikiantysis sektorius (iki 50 partizanų) – į septynias kuopas¹⁵⁵. Švenčionių (1-ojo) ir Švenčionėlių (2-ojo) rajonų kuopos vadu bu-

* Iki 1950 m. gegužės mėn. V. Žaliaduonis dažnai pasirašydavo ir ankstesniu slapyvardžiu.

** Siekiant atsiriboti nuo MGB agento ir provokatoriaus J. A. Markulio, 1948 m. gegužės mėn. LLA Šiaurės Rytų Lietuvos srities dokumentuose vietoj santrumpų „BDPS“ ir „LLA“ imta vartoti žodžių „Lietuvos partizanai“ santrumpą („LP“).

*** Įsteigta 1946 m. birželio pradžioje, realiai veikė nuo 1947 m. balandžio (iki 1947 m. rugsėjo mėn. – kontroliuojama sovietų saugumiečių); nuo 1948 m. rugpjūčio mėn. vadinta Karaliaus Mindaugo sritimi, o rašytinis jos slapyvardis nuo to paties mėnesio buvo raidė „K“ (žodžio „Kalnai“ abreviatūra).

**** Paskutinysis Karaliaus Mindaugo srities vadas (J. Kimštas) buvo suimtas 1952 m. rugpjūčio mėn., o paskutinįjį srities štabą emgėbistai galutinai sunaikino tų pačių metų lapkričio mėn.

***** Išskyrus laikotarpį nuo 1950 m. kovo mėn. iki tų metų vasaros (?), kai rašytinis Tigro rinktinės slapyvardis buvo santrumpa „Žb“ („Žibintas“).

vo paskirtas A. Grigonis-Paberžis, Kaltanėnų (3-iojo) ir Ignalinos (4-ojo) rajonų kuopos vadu – Jonas Makauskas-Šilas (jau nuo 1947 m. kovo mėn. vadovavęs Ignalinos vlsč. partizanams), Daugėlišio (5-ojo) rajono kuopos vadu – Adolfas Matuliauskas-Gyls (partizanauti pradėjo Juodalksnio kuopoje, vėliau buvo Karijoto kuopos būrio vadas), Mielagėnų (6-ojo) rajono kuopos vadu – Bronius Misiūnas-Gaidys (1950 m. gruodžio 8 d. kartu su Kazimieru Basiu-Dikeriu* ir Bevardžiu nuskendo Dysnoje, keldamasis per ją skylėta valtimi¹⁵⁶). Puščios grupė 1948 m. rugsėjo mėn. buvo padalyta į dvi rajonines kuopas – Adutiškio ir Svierių. Adutiškio (7-ojo) rajono kuopos (veikė tik LSSR teritorijoje) vadu tapo Leonas Galatiltis-Pušynas. 1948 m. rugsėjo mėn. jam buvo jau 57 metai. Kartu su Pušynu partizanavo ir trys jo dukterys (Marija, Salomėja ir Janina Galatilytės) bei trys broliai Galatilčiai (L. Galatilčio giminaičiai) – Jonas-Briedis, Juozas-Pinčiukas ir Vytautas-Mikasius (Briedis 1948 m. vasario 15 d. sužeistas pateko į nelaisvę, tačiau neišdavė nė vieno kovos draugo net sadistiškai kankinamas MGB tardytojų; po kelių dienų mirė vežamas į Adutiškį). Naujai suformuota K. Gaidelio-Gailiaus vadovaujama rinktinės 11-ojo (Svierių aps.) rajono kuopa iš pradžių veikė rytinėje Adutiškio girios dalyje, o nuo 1949 m. pradžios ar pavasario – Svierių miškuose**, daugiausia Kanstantinavos bažnytkaimio apylinkėse (pasirūpinti atskiros Svierių aps. rinktinės užuomazgos formavimu Roką dar 1946 m.

lapkričio mėn. buvo įpareigojęs Vytauto apygardos vadas Vytautas Pakštas-Algimantas¹⁵⁷). Tverečiaus (8-ojo) rajono kuopos vadu paskirtas Kostas Romančiukas-Ažuolas žuvo, kaip netrukus paaiškėjo, pačiose jo paskyrimo išvakarėse (1948 m. rugsėjo 2 d.); jį pakeitęs J. Kluonis-Jakutis 8-ojo rajono kuopai vadovavo iki 1949 m. rugsėjo mėn. Pabradės (9-ojo) ir Joniškio (10-ojo) rajonų kuopų vadų Dijakomas nepaskyrė, nes šiuose rajonuose veikė vien rinktinės OS nariai. 1948 m. spalio mėn. atkūrus rinktinės štabo apsaugos dalinį, jo vadu tapo Švyturio bendrapavardis, Dijakomo žmonos brolis Klemensas Basys-Bajoras (anksčiau rinktinės štabo dalinio vadu yra buvęs ir kitas L. Basio bendrapavardis – Juozas Basys-Šarūnas).

Rinktinę suskirsčius į vienuolika rajonų, kai kurioms iš septynių rajoninių kuopų teko vos po keletą partizanų. Roko 1949 m. rugsėjo 28 d. įsakymu¹⁵⁸ Tigro rinktinė buvo suskirstyta į 8 rajonus. Paskirti jų vadai nuo šiol vadovavo jau abiem sektoriams (ankstesnieji rajonų vadai tvarkė vien OS reikalus, o kuopų vadai vadovavo tik Veikiančiojo sektoriaus nariams). 1-ojo (Švenčionių*** ir Švenčionėlių) rajono vadu tapo A. Grigonis-Paberžis, 2-ojo (Kaltanėnų ir Ignalinos) – J. Makauskas-Šilas, 3-iojo (Daugėlišio) – A. Matuliauskas-Voldemaras, 4-ojo (Mielagėnų) – B. Misiūnas-Gaidys, 5-ojo (Ceikinių) – J. Basys-Šarūnas, 6-ojo (Adutiškio) – L. Galatiltis-Pušynas, 7-ojo (Tverečiaus ir Vidžių) – buvęs Adutiškio kuopos būrio vadas Bronius Untanas-Liūtas

* Ankstesnis jo slapyvardis buvo Girėnas. Nuo 1948 m. rugpjūčio mėn. – rinktinės baudžiamojo būrio vadas.

** Plati miškų juosta buvusios Svierių aps. teritorijoje, prasidedanti LR teritorijoje tuoj į rytus nuo Švenčionių ir besidriekianti į pietryčius iki pat Naručio ežero.

*** Įskaitant 1947 m. lapkričio mėn. sudarytą Strūnaičio vlsč.

(tą patį rudenį jį pakeitė Juozas Martinėnas-Galiūnas), 8-ojo (Svierių) – Julius Kliukas-Dagilis (žuvo 1952 m. liepos mėn.).

Tuo pačiu įsakymu Rokas kiekvieną rajono vadą įpareigojo suformuoti savo rajono štabą, sudarytą iš keturių skyrių: organizacinio, žvalgybos, operacinio-mobilizacinio ir ūkio.

1949 m. gruodžio 4 d. Roko pasirašytu įsakymu¹⁵⁹ Tigro rinktinė buvo reorganizuota dar kartą. Nuo šiol ją sudarė rinktinės štabas ir 5 rajonai:

1-asis – Švenčionių ir Švenčionėlių vlsč., vadas Paberžis;

2-asis – Kaltanėnų ir Ignalinos vlsč., vadas Šilas;

3-iasis – Daugėlišio ir Ceikinių vlsč., vadas Voldemaras (buvęs Ceikinių rajono vadas J. Basys-Šarūnas (1950 m. liepos mėn. pateko į nelaisvę) 1949 m. gruodžio mėn. tapo Daugėlišio–Ceikinių rajono štabo organizacinio skyriaus viršininku);

4-asis – Adutiškio ir Mielagėnų vlsč., vadas Liūtas (Pušynas liko rajono štabo ūkio skyriaus viršininku; 1950 m. liepos 11 d. BSSR Maladečinos srities emgėbistams B. Untaną-Liūtą paėmus į nelaisvę (kartu su J. Basiu-Šarūnu ir Broniumi Gaideliu-Pipiru), rajono vadu vėl tapo Pušynas);

5-asis – Tverečiaus vlsč. ir BSSR Vidžių r., vadas Galiūnas (1950 m. birželio pabaigoje ar liepos pradžioje Galiūno vadovaujama kuopa panaikinta ir prijungta prie rinktinės štabo dalinio, tačiau TverečiausVidžių rajono OS liko veikti ir toliau; rajono vadas J. Martinėnas-Galiūnas žuvo 1952 m. kovo 25 d.).

Nuo 1949 m. gruodžio 4 d. Tigro rinktinės veikimo teritorija oficialiai laikyta jau visa Švenčionių aps. ir BSSR Vidžių r. Tačiau veikti Saldutiškio vlsč. apygardos vadovybė leido tik Tigro rinktinės Veikiančiajam sektoriui (organizaciniu požiūriu Saldutiškio vlsč. ir toliau liko Liūto rinktinės žinioje). Tuo tar-

pu Zarasų aps. Rimšės vlsč. ir Švenčionių aps. Ignalinos bei Daugėlišio vlsč. nuo 1949 m. gruodžio mėn. oficialiai laikyti Lokio rinktinės veikimo teritorija; tiesa, realiai ši rinktinė savo veikimą 1950 m. išplėtė tik į rytinę Dūkšto ir šiaurinę Ignalinos vlsč. dalis.

1948 m. rugpjūčio–rugsėjo mėn. suformuoto Tigro rinktinės štabo nariai buvo¹⁶⁰:

štabo viršininkas (taip pat rinktinės OS viršininkas, rinktinės štabo spaudos ir švietimo skyriaus viršininkas) L. Basys-Švyturys (nuo 1948 m. rugpjūčio 5 d. jis buvo ir Tigro rinktinės vado pavaduotojas; 1949 m. rugsėjo 28 d. paskirtas Tigro rinktinės Visuomeninės dalies viršininku; tą pačią dieną įkurto rinktinės štabo organizacinio skyriaus viršininku tapo Klemensas Basys-Bajoras (žuvo 1952 m. kovo mėn.); 1949 m. gruodžio 4 d. Bajorą pakeitė Valentas Rimšelis-Pakalnis);

rinktinės štabo operacinio-mobilizacinio skyriaus viršininkas Dijakomas (1949 m. rugsėjo 28 d. Dijakomą šiame poste pakeitė jo žmonos brolis Kazimieras Basys-Dikeris (1950 m. gruodžio 8 d. nuskendo Dysnoje)¹⁶¹;

rinktinės štabo žvalgybos skyriaus viršininkas Dagilis* (žuvo 1948 m. spalio 2 d.¹⁶²; spalio 4 d. naujuoju skyriaus viršininku tapo Kazys Bukauskas-Seklys);

štabo ūkio skyriaus viršininkas Boleslovas Beinoras-Budrys (žuvo 1952 m. lapkričio mėn.);

rinktinės karo lauko teismo pirmininkas Švyturys (jo pavaduotoju 1948 m. rudenį buvo paskirtas Pušynas);

rinktinės vado adjutantas V. Rimšelis-Pakalnis (nuo 1948 m. spalio mėn. jis buvo ir Tigro rinktinės bibliotekininkas¹⁶³ (1950 m. rugpjūčio 28 d. nusišovė neatsargiai elgdamasis su ginklu¹⁶⁴); 1949 m. gruodžio mėn. Pakalnį paskyrus rinktinės štabo organizacinio skyriaus viršininku, naujuoju rinktinės vado adjutantu tapo Kadu-

* Nepainioti su antruoju Svierių kuopos vadu Juliumi Kliuku-Dagiliu.

gys* (žuvo 1950 m. birželio 4 d.¹⁶⁵); paskutiniai Dijakomo adjutantai buvo Jeronimas Kaukėnas-Ūsas (žuvo 1952 m. kovo 25 d.) ir Mykolas Cicėnas-Erškėtis).

1948 m. gegužės pabaigoje sovietų valdžia įvykdė didžiausią per visą pokarį Lietuvos gyventojų trėmimą. Pasak Adolfo Damušio, tą kartą nukentėjo daugiausia valstiečiai (nemažai ir vargingųjų), ypač „lietuvių ūkininkų židiniai palei Baltgudijos rubežius“¹⁶⁶. Svarbiausius Tigro rinktinės rėmėjus, Švenčionių krašto ūkininkus, dar labiau susilpnino tais pačiais metais Lietuvoje pradėta sovietinė žemės ūkio kolektyvizacija, iki 1949 m. pabaigos apėmusi daugiau kaip pusę Švenčionių aps. valstiečių ūkių. 1948–1951 m. rinktinės kovotojų gretos tolydžio retėjo. Šiek tiek naujų Veikiančiojo sektoriaus narių į rinktinę buvo priimta tik po didžiųjų 1948 ir 1949 m. trėmimų bei 1950 m., kai visoje Lietuvoje į miškus išėjo nemažai jaunų vyrų, nepanorusių „ruso pusėje“ dalyvauti „trečiajame pasauliniame kare“, kurio tuomet labai laukė dauguma lietuvių, įskaitant ir Tigro rinktinės vadą (1950 m. vasarą karas iš tiesų prasidėjo, tik ne pasaulinis, o Korėjos).

1948 m. vien mūšiuose žuvo apie 20 ir pateko į nelaisvę apie 10 Tigro rinktinės kovotojų¹⁶⁷. Vis dėlto 1949 m. pavasarį rinktinėje dar buvo keturios dešimtys partizanų¹⁶⁸ (autorius skaičiavimais, 1950 m. rudenį rinktinės Veikiantįjį sektorių sudarė jau tik apie 30 kovotojų). Per 25 tų metų kovo–lapkričio mėn. įvykusius karinius susirėmimus 6 rinktinės kovotojai (4 partizanai ir 2 partizanės) žuvo ir 4 pateko į nelaisvę; partizanai tuose susirėmimuose nukovė 8 ir sužeidė 4 MGB kariškius bei stribus¹⁶⁹.

Rinktinės vadas V. Žaliaduonis nuo 1949 m. liepos¹⁷⁰ iki 1950 m. gegužės mėn. kartu buvo Vytauto apygardos štabo viršininkas. 1950 m. gegužės mėn. Rytų Lietuvos srities vadas V. Žaliaduonį-Dijakomą pasky-

rė apygardos štabo organizacinio skyriaus viršininku¹⁷¹, netrukus Dijakomas tapo ir srities štabo nariu (Rytų Lietuvos srities vado pavaduotoju) bei LLKS Tarybos Prezidiumo nariu. 1949–1950 m. V. Žaliaduoniui ne kartą siūlyta tapti Vytauto apygardos ir net Rytų Lietuvos srities vadu¹⁷², tačiau jis tų pareigų vis atsisakydavo, nenorėdamas veikti ne „Vilniaus krašte“. Pažymėtina, kad V. Žaliaduonis labai rūpinosi 1919–1939 m. lenkų okupuotos Rytų Lietuvos reikalais, nuolat visokeriopai rėmė šio krašto šiaurės rytuose jau gerokai apnykusią lietuvių, o Tigro rinktinės veikimą stengėsi išplėsti kuo toliau į rytus ir pietryčius. Taip jis tikėjosi užtikrinti 1920 m. sutartimi Rusijos Lietuvai pripažintos teritorijos reintegravimą į Lietuvos valstybę jos nepriklausomybės atkūrimo momentu¹⁷³. Beje, V. Žaliaduonio veiklą užtikrinant Šiaurės Rytų Vilnijos „suverenių priklausomumą“ Lietuvai labai vertino ir skatino tiek Vytauto apygardos, tiek LLKS Rytų Lietuvos srities vadovybė; jai turbūt nebūtų prieštaravusi ir LLKS Taryba, 1950 m. vasarą būsimos rytinės Lietuvos valstybės sienos pagrindu apsisprendusi laikyti Lietuvos ir Sovietų Rusijos 1920 m. sutartimi nustatytą sieną¹⁷⁴.

Apie Tigro rinktinės kaimynystėje veikiančius lenkų partizanus viename Dijakomo 1949 m. gegužės mėn. raporte apygardos vadui rašoma, kad jie yra negausūs, neorganizuoti, neturi bendros vadovybės, gyvena izoliuotomis grupelėmis po 2–3 žmones, neleidžia nei jokių įsakymų, nei laikraštėlių¹⁷⁵. Nuo 1947 m. vasaros Belmonto ir Varapajevo miškuose dažnai susitikdavę lietuvių partizanai ir jų likimo draugai lenkai dvejus metus sugyveno kone broliškai (1947–1948 m. LLA Rytų grupės branduolio nariai ir keli lenkų partizanai netgi žiemojo „vienoje vietoje“). Tačiau 1949 m. pavasario pabaigoje ir vasaros pradžioje šis tiesiog idiliš-

* Galimas daiktas, kad šis partizanas buvo Apso krašto lietuvis.

kas sambūvis kuriam laikui nutrūko. Tuomet dėl dalies lenkų partizanų pradėtos antilietuviškos agitacijos ir ypač jų pastangų išprovokuoti Tigro rinktinės kautynes su MGB kariuomene labai pablogėjo rinktinės ir vieno BSSR Vidžių bei Pastovių r. veikusio lenkų partizanų būrio santykiai (kita vertus, dauguma Pastovių, Vidžių ir Breslaujos r. gyventojų Lietuvos partizanų atžvilgiu visą pokarį buvo nusiteikę netgi labai draugiškai¹⁷⁶). Tiesa, tų metų vasarą MGB pajėgoms nukovus ir paėmus į nelaisvę 6 iš 13 to būrio narių, liovėsi ir antilietuviškos provokacijos¹⁷⁷. Autoriaus manymu, šį epizodišką Tigro rinktinės ir lenkų partizanų santykių pablogėjimą reikėtų sieti su 1949 m. gerokai padidėjusia pasaulinio karo kilimo tikimybe, kuri atgaivino dalies lenkų išėivijos politikų viltis netrukus „susigrąžinti“ Lietuvos 1939 m. neva okupuotą Rytų Lietuvos dalį.

V. Žaliaduonio vadovavimo laikotarpiu kur kas geresni buvo Tigro rinktinės ir Baltarusijos partizanų santykiai. 1948–1950 m. kai kuriems apie Kazėnus veikusiems baltarusių partizanų būriams net vadovavo Dijakomo paskirti vadai, pavyzdžiui, Goga Ramanouski-Arlou (žuvo 1949 m. vasario mėn.), Miša (slap. (?), žuvo 1949 m. rugpjūčio mėn.). Nuo 1948 m. gruodžio 10 d. (neoficialiai – jau nuo lapkričio pabaigos) rinktinės štabe veikė 1-asis poskyris (gudų reikalams) ir 2-asis poskyris (lenkų reikalams)¹⁷⁸; tą pačią dieną paskirtus jų viršininkus Kadugį (slap.) ir J. Basį-Šarūną Dijakomas įpareigojo palaikyti ryšius su kaimynystėje veikiančiais baltarusių ir lenkų partizanais.

TIGRO RINKTINĖ JOS SUNAIKINIMO LAIKOTARPIU (1950 m. balandis–1952 m. birželis)

1950 m., kaip jau minėta, prasidėjo galutinio Tigro rinktinės sunaikinimo laikotarpis. Tų metų pavasarį visoje Vytauto apygardos

veikimo teritorijoje vykstant miškų „šukavimui“, sunaikintas Paberžio kuopos Šeško būrys, labai nukentėjo ir Tverečiaus–Vidžių kuopa. Balandžio 16 d. Svierių kuopos veikimo rajone, BSSR Svierių r. Kanstantinavos apyl. Kujelių vienkiemyje išduotas žuvo rinktinės vado pavaduotojas (taip pat rinktinės Visuomeninės dalies, rinktinės štabo ir štabo spaudos skyriaus viršininkas) L. Basys-Švyturys¹⁷⁹. Du „Rytų Lietuvos“ numerius po Švyturio žūties teko suredaguoti pačiam Dijakomui. Nuo 1950 m. balandžio mėn. iki rugsėjo pradžios žuvo ir pateko į nelaisvę palyginti nedaug – tik 8 rinktinės kovotojai¹⁸⁰, tačiau nei tų metų pavasarį, nei vasarą taip ir neprasidėjus „trečiajam pasauliniam karui“, kurio rinktinės nariai kasdien laukė jau nuo ankstyvo 1949 m. pavasario, apie 1950 m. rudenį pradžią akivaizdžiai pašlijo kovotojų drausmė, prasidėjo nesibaigiantis rinktinės narių girtavimas, subjuro jų tarpusavio santykiai¹⁸¹.

Nuo 1950 m. birželio pabaigos Tigro rinktinė veikė daugiausia Švenčionių aps. rytuose ir Zarasų aps. pietryčiuose (1950–1951 m. ir 1951–1952 m. žiemos Dijakomas su rinktinės štabu praleido Adutiškio girioje)¹⁸². Dijakomui panaikinus Tverečiaus–Vidžių kuopą, nuo 1950 m. liepos mėn. pradžios (?) rinktinę (iki 35–40 partizanų) sudarė jau tik penki nedideli daliniai¹⁸³:

rinktinės štabo dalinys (maždaug 10 partizanų; veikė Zarasų aps. pietryčiuose, Švenčionių aps. šiaurės rytuose ir Vidžių r.; vadas – Klemensas Basys-Bajoras);

Paberžio kuopa (8 partizanai 1950 m. rudenį; nuo 1951 m. rugsėjo mėn. šios kuopos nariai nuolat lankydavosi Joniškio apylinkėse);

Pušyno kuopa (maždaug 12 partizanų);
Šilo kuopa (4 partizanai; veikė Kaltanėnų vlsč.; kuopa sunaikinta 1950 m. rudenį);

Voldemaro kuopa (5 partizanai, veikė Daugėlišio vlsč.; 4 iš jų žuvo 1950 m. rugpjūčio mėn., o vienintelis likęs gyvas Volde-

maras nuo tol iki pat savo žūties (1952 m. kovo 8 d.) vadovavo vienam Pušyno kuopos būrių).

Ceikinių ir Mielagėnų vlsč. veikę rinktinės būriai prieš buvo sunaikinti 1950–1951 m. Svierių kuopą 1949 m. gruodžio mėn. panaikino pats Dijakomas, vykdydamas apygardos vadovybės nurodymus dėl naujų rinktinės veikimo ribų. Tačiau trys paskutiniai šios kuopos nariai dar kurį laiką liko veikti Svierių miškuose ir tik 1950 m. vasarą ar rudenį grįžo į Adučiškio girią.

1951 m. balandžio mėn. MGB agentūrai pavyko „iškvieti į susitikimą“ ir apsvaiginus spec. preparatu suimti L. Galatiltį-Pušyną (vadinamuoju spec. preparatu atmiestu alkoholiu MGB agentūra Tigro rinktinės partizanus „vaišino“ jau nuo 1950 m.). Po to be vado likusi Pušyno kuopa buvo prijungta prie rinktinės štabo dalinio¹⁸⁴. Tų pačių metų rugpjūčio mėn. žuvo buvęs Tverečiaus–Vidžių kuopos vadas (1945–1949 m.) J. Kluonis-Jakutis.

Vadinamieji agentai smogikai Tigro rinktinės kovotojų gretas retino jau 1949–1950 m., tačiau tuomet prieš rinktinę nukreiptose MGB kombinacijose jie buvo naudojami tik retkarčiais; tuo tarpu 1951–1952 m. emgėbistai šių agentų „paslaugomis“ naudojosi jau reguliariai ir metodiškai. 1951 m. birželio ar liepos mėn. į rinktinę infiltruotas MGB agentas smogikas „Ungurys“ tų metų spalio pabaigoje du partizanus nušovė pats, kiti du jo išduoti po kelių dienų žuvo nuo MGB kareivių kulku, dar du netrukus buvo suimti¹⁸⁵.

1951–1952 m. žiemą visoje rinktinėje buvo likę vos 15–20 partizanų. Paberžio kuopos likučiai tą žiemą tikėjosi praleisti BSSR Pastovių r. Rinkionių apylinkėje įsirengtame bunkeryje. 1952 m. vasario 10-osios naktį į 11-ąją kuopos bunkerį apsupo 65 sribai bei milicininkai ir puolė 20 MGB kareivių; po

neilgo susišaudymo partizanai patys padegė savo bunkerį ir mėgino pasitraukti pasinaudodami dūmų uždanga, tačiau apsupties žiedas buvo pernelyg tankus. Žuvo Adolfas Grigonis-Paberžis, jo brolis Pranas Grigonis-Narbutas ir Bronius Laurikėnas-Uosis. Iš apsupties per stebuklą ištrūko tik Stasys Guiga-Tarzanas. Nuo 1952 m. vasaros jis net 33 metus slėpdamasis išgyveno partizanų rėmėjos Onos Činčikaitės namuose (Činčikų k., netoli Švenčionių)¹⁸⁶.

Sunaikinus Paberžio kuopą, iš visos Tigro rinktinės beliko vienintelė paties V. Žaliaduonio vadovaujama kovotojų grupė. 1952 m. kovo 27 d. į Bujutiškės vienkiemį (prie Ceikinių) susitikti su Vytauto apygardos vadu atvykusius V. Žaliaduonį-Dijakomą ir jo adjutantą M. Cicėną-Erškėtį apsupo trejomis rogėmis atvežti Ceikinių ir Ignalinos sribai. Tariamasis apygardos vadas Bronius Kalytis-Liutauras* (o iš tiesų – jau MGB agentas smogikas „Ramojus“) Dijakomą neva aptarti naujo srities štabo formavimo reikalų kvietė jau nuo vasario mėn., tačiau V. Žaliaduonis vykti į susitikimą sutiko tik po ilgų dvejonių. Neilgai trukusio mūšio metu žuvo abu partizanai, vienkiemio šeimininkas Mykolas Vaiškūnas, LSSR MGB Ignalinos r. skyriaus viršininko pavaduotojas A. Kozodojevas ir jungtinio sribų dalinio vadas T. Ivanovas¹⁸⁷.

PASKUTINIEJI TIGRO RINKTINĖS KOVOTOJAI. PARTIZANINIO PASIPRIEŠINIMO NUSLOPINIMAS VYTAUTO APYGARDOS VEIKIMO TERITORIJOJE

Po V. Žaliaduonio žūties apie 7 iš paskutiniųjų 10 (?) Tigro rinktinės kovotojų Adučiškio girioje ir kitur išsilaukė iki 1952 m.

* Nuo 1949 m. balandžio mėn. – Vytauto apygardos vadas; 1951 m. lapkričio 11 d. suimtas ir netrukus užverbuotas MGB agentu; nuo 1952 m. pradžios dvejus metus „vadovavo“ sovietų saugumiečių sukurtam „Vytauto apygardos štabui“.

vasaros. Birželio 18 d. MGB agentai smogikai sunaikino rinktinės štabo dalinio likučius: du partizanus (Zenoną Cicėną ir Vytautą Galatiltį) nušovė¹⁸⁸, o rinktinės vado pareigas ėjusį¹⁸⁹ rinktinės štabo dalinio vadą Kazį Bukauską-Seklį paėmė į nelaisvę. Netrukus užverbuotas MGB agentu (slap. „Gudas“), jis dar bent iki 1953 m. vasaros „vadovavo“ sovietų saugumiečių sukurtam „Tigro rinktinės štabui“¹⁹⁰.

Iki 1952 m. lapkričio mėn. organizuotas ginkluotas pasipriešinimas buvo nuslopintas ir visoje Vytauto apygardos veikimo teritorijoje¹⁹¹. Visos šios apygardos rinktinės, kaip organizuoti kovos vienetai, sunaikintos 1951–1952 m. 1951 m. gruodžio mėn. sunaikinta Liūto, 1952 m. birželio mėn. – Tigro, tų pačių metų rugpjūčio mėn. – Lokio, rudens pabaigoje – Vaižganto rinktinė. 1953 m. rudenį visoje buvusios apygardos teritorijoje tebuvo apie 20 veikiančių partizanų. Ilgiausiai iš jų sovietų saugumiečių ieškoti Antanas Kraujelis-Siaubūnas ir jau minėtas S. Guiga. 1965 m. kovo mėn. susektas ir nušautas A. Kraujelis laikytinas ir ilgiausiai veikusiu LLKS Rytų Lietuvos srities partizanu¹⁹².

1953 m. sausio mėn. Adutiškio girioje ir jos kaimynystėje veikė jau tik du paskutiniai buvusios Tigro rinktinės partizanai – Zenonas Puzanas-Ungurys (žuvo 1953 m. balandžio mėn.)¹⁹³ ir Vaclovas Vaitiekėnas-Barzdėnas (žuvo 1953 m. rugsėjo mėn.)¹⁹⁴. Tiesa, Apolonijos Bielinytės-Augės ir S. Guigos-Liūto LSSR KGB operatyvininkai ieškojo dar ir 1954 m. pavasarį¹⁹⁵, tačiau veikiančiais partizanais jiedu nelaikytini jau nuo 1952 m.

1953 m. spalio mėn. MVD operatyvininkai buvusioje Tigro rinktinės veikimo teritorijoje (t. y. 1950 m. liepos mėn. sovietų valdžios sudarytuose LSSR Dūkšto, Ignalinos, Švenčionių ir Švenčionėlių rajonuose) jau neužfiksavo nė vienos partizaniškos akcijos¹⁹⁶.

IŠVADOS

1. LLA–LP–LLKS Tigro rinktinė 1944 m. spalio mėn. buvo steigama kaip visų Utenos, Zarasų, Švenčionių ir Svierių aps. veikusių Vanagų junginys. Iki 1945 m. vasario mėn. pradžios rinktinė priklausė LLA Vilniaus apygardai, o 1945 m. vasario–birželio mėn. rinktinės štabas veikė LLA apygardos štabo teisėmis. Nuo 1945 m. rugpjūčio mėn. rinktinė priklausė LLA 4-ajai Vytauto apygardai, nuo 1945 m. rugsėjo iki 1946 m. rugpjūčio – LLA Vilniaus apygardos 5-ajai apylinkei – LLA 5-ajai Didžiosios Kovos apygardai, nuo 1946 m. rugsėjo iki 1951 m. gruodžio – LLA–LP–LLKS 3-iajai Vytauto apygardai (1947 m. rugsėjo–1952 m. birželio mėn. – kartu BDPS–BDLS–LP–LLKS Šiaurės Rytų Lietuvos – Rytų Lietuvos (Karaliaus Mindaugo) sričiai).

2. Tigro rinktinės nariai skirstyti į du sektorius – Veikiantįjį ir Organizacinį (šiam priklausė civiliai rinktinės nariai). Pagrindinis rinktinės kovos vienetas buvo iš 2–4 būrių sudaryta kuopa; nuo 1944–1945 m. žiemos iki 1946 m. rugsėjo (?) rinktinė taip pat skirstyta į dvi–tris kuopas jungusius batalionus. Kuopų vadai pakluso rinktinės vadui ir štabui, kurį sudarė rinktinės vadui pavaldus štabo viršininkas, rinktinės vado pavaduotojas, vado adjutantas, karo tribunolo – karo lauko teismo pirmininkas ir keletas štabo skyrių bei poskyrių viršininkų.

3. 1945 m. sausio–kovo mėn. Tigro rinktinę sudarė mažiausiai 14 kuopų ir rinktinės štabo apsaugos dalinys. Nuo 1945 m. birželio mėn. iki 1947 m. pabaigos rinktinei priklausė 6–8 kuopos. 1947 m. pabaigoje ankstesnėje rinktinės veikimo teritorijoje liko penki menkai susiję junginiai – 1946 m. birželio mėn. nuo Tigro rinktinės atskilusi LLA Rytų grupė, jai pavaldi Puščios grupė ir LLA Tigro rinktinės Švyturio, Gintauto ir Paberžio kuopos. 1948 m. rugpjūčio mėn. vėl susivienijusi LP–LLKS Tigro rinktinė nuo tų me-

tų rugsėjo skirstyta į štabo dalinį ir 7 kuopas, nuo 1949 m. rugsėjo – į štabo dalinį ir 8 rajonines kuopas, nuo 1949 m. gruodžio mėn. iki 1951 m. pavasario – į štabo dalinį ir 5–2 rajonines kuopas.

4. Tigro rinktinei vadovavo: nuo 1944 m. spalio iki 1945 m. sausio mėn. – Leonas Vilutis, 1945 m. sausio–vasario mėn. – Leonas Basys, 1945 m. vasario–kovo mėn. – Vincas Žaliaduonis, 1945 m. kovo–gegužės mėn. – Benediktas Kaletka, 1945 m. gegužės–rugsėjo mėn. – Jonas Kimštas, nuo 1945 m. rugsėjo iki 1946 m. spalio – Jonas Kamauskas, nuo 1946 m. spalio (?) iki 1948 m. rugpjūčio – L. Basys (antrą kartą), nuo 1948 m. rugpjūčio iki 1952 m. kovo – V. Žaliaduonis (antrą kartą), 1952 m. kovo (?)–birželio mėn. – Kazys Bukauskas.

5. Iki 1945 m. gegužės pabaigos LLA (Jungtinė) Tigro rinktinė veikė Švenčionių ir Utenos aps., Ukmergės aps. rytuose, Zarasų aps. pietuose, BSSR Vidžių r. ir BSSR Breslaujos, Pastovių bei Svierių r. dalyse. Ne Švenčionių aps. veikusios Tigro rinktinės kuopos maždaug nuo 1945 m. kovo vidurio šiai rinktinei priklausė tik nominaliai.

6. Nuo 1946 m. vasaros Tigro rinktinė veikė vien 1919–1939 m. Lenkijos okupuotoje Rytų Lietuvoje, o jos veikimo teritorija sutapo su rytų aukštaičių tarmės vilniškių patarmės arealu (tai rodo, kad 20 metų tru-

kusi lenkų okupacija vis dėlto nepajėgė nuslo-pinti Švenčionių krašto gyventojų lietuviško valstybinio patriotizmo). Rinktinės (įskaitant 1946 m. birželio mėn. nuo jos atskilusią LLA Rytų grupę) veikimo vakarinė riba nuo tada buvo Vilniaus–Daugpilio geležinkelis, šiaurinė–Dūkšto miškai ir Druveto ežeras, rytinė – Belmonto ir Varapajevo miškai, pietrytinė – Pastovių–Kamojų–Lentupio–Kliukščių linija (išskyrus 1949–1950 m., kai dalis rinktinės kovotojų veikė ir kitapus šios linijos), o pietuose Tigro rinktinė nuo pat susikūrimo veikė iki šiaurinės Pabradės vlsč. ribos.

7. Tigro rinktinės veikimo teritorijos branduoliu laikytina teritorija tarp Vilniaus–Daugpilio geležinkelio, Dysnos aukštupio, Medilos žemupio ir Adutiškio–Švenčionių–Švenčionėlių linijos.

8. Tigro rinktinės daliniai stovyklavado daugiausia Adutiškio, Ažvinčių, Belmonto, Dūkšto, Gelednės, Labanoro, Minčios, Svierių ir Varapajevo miškuose.

9. Tigro rinktinės veikimo teritorijos dalį, buvusią kitapus 1941 m. nustatytos LSSR ir BSSR administracinės ribos, tiek pačios rinktinės, tiek LLKS Rytų Lietuvos srities bei Vytauto apygardos vadai laikė neatskiriama Lietuvos valstybės teritorijos dalimi. Rinktinės vadovybė nuolat rūpinosi 1944 m. BSSR tekusios Rytų Lietuvos krašto dalies lietuvių reikalais.

Nuorodos

¹ K. K. Girnius, *Partizanų kovos Lietuvoje*, V., 1990, p. 249, 250.

² *Pasipriešinimo kovos Švenčionių krašte 1944–1953 metais: Konferencijos tezės*, sud. G. Geniušienė, V., 2000.

³ J. Baltakis, „Rastas Tigro partizanų rinktinės archyvas“, *Lietuvos aidas*, 1999, rugpjūčio 24, Nr. 164, p. 14.

⁴ Tigro rinktinės kronika, Lietuvos ypatingasis archyvas (toliau – LYA), f. K-5, ap. 5, b. 105, l. 6–7.

⁵ L. Abarius, „Lietuvos partizanų Šiaurės Rytų sri-

ties 3-ioji Vytauto apygarda (1945–1952 m.)“, *Laisvės kovų archyvas* (toliau – LKA), 1996, Nr. 16, p. 62.

⁶ Baltarusijos SSR MGB 2-N valdybos 1-ojo skyriaus 1950 m. gegužės 4 d. sudarytas Kujelių vieniemyje paimtų partizanų dokumentų sąrašas, LYA, f. K-1, ap. 58, b. 42509/3, t. 5, l. 3–5; LSSR MGB Vilniaus sr. valdybos 2-N skyriaus 1953 m. sausio 6 d. pranešimas apie partizanų dokumentų sunaikinimą, *ibid.*, ap. 16, b. 278, l. 279–280.

⁷ J. Baltakis, *op. cit.*

⁸ G. Vaičiūnas, *Rezistencija Švenčionių krašte*.

LLA Tigro rinktinė, 1997, rankraštis, Lietuvos gyventojų genocido ir rezistencijos tyrimo centro Memorialinis departamentas, b. 3; to paties, *Rytų Lietuvos LLA partizanų daliniai. LLA Sakalo rinktinė. LLA Šarūno rinktinė. LLA Tigro rinktinė*, 1997, rankraštis, ibid., b. 4.

⁹ Žr. 5 nuorodą.

¹⁰ N. Gaškaitė, D. Kuodytė, A. Kašėta, B. Ulevičius, *Lietuvos partizanai 1944–1953 m.*, K., 1996.

¹¹ A. Šiukščius, „Labanoro girios partizanai“, *Lietuvos aidas*, 1995, sausio 12, p. 14; to paties, „Tėsėjęs partizano priesaiką [apie Stasį Guigą]“, *Savanoris*, 1994, birželio 9; to paties, „Paskutinis partizanas [apie Stasį Guigą]“, *LKA*, 1996, Nr. 16.

¹² V. Ikamas, „Ažvinčių ir Minčios girių partizanai“, *Savanoris*, 1994, gegužės 12; to paties, „Apie miško ir pamiškės vyrus“, *Voruta*, 1994, birželio 9–15; to paties, „Partizanų kaimai“, *Europos lietuvis*, 1994, birželio 11–17, p. 5; to paties, „Labanoro girios vyrai: pokario rezistenciją Lietuvoje prisimenant“, ibid., 1994, gruodžio 3–9, p. 5.

¹³ J. Baltakis, K. Čėponis, „Pasipriešinimas (1939–1953 metų [Ignalinos] rajono įvykių kronika)“, *Nauja vaga*, 1993, birželio 12; J. Baltakis, „Rastas Tigro partizanų rinktinės archyvas“, *Lietuvos aidas*, 1999, rugpjūčio 24, Nr. 164, p. 14.

¹⁴ V. Striužas, „Didžiosios Labanoro girios kautynės“, *Žvaigždė*, 1995, rugpjūčio 19; to paties, „Neturi būti užmiršta“, *Utenis*, 1995, rugpjūčio 19; to paties, „Daugel krito sūnų...“, *Nauja vaga*, 1995, rugpjūčio 23; to paties, „Iš Švenčionių krašto partizaninio pasipriešinimo istorijos“, *Tautininkų žinios*, 1995, rugpjūčio 23; to paties, „Juos turi minėti istorija“, *Rytas*, 1996, rugpjūtis.

¹⁵ K. Kasparas, *Lietuvos karas*, K., 1999, p. 21, 43, 66–67, 191–192, 196–198, 221, 223, 226, 237, 245–247, 252, 258, 263, 270, 275, 277–279, 294, 295, 297–299, 307, 309–313, 364, 388, 407, 419, 440, 454–459, 461–464, 471, 552, 561 ir kt.; to paties, *Lietuvos Laisvės Armija*, K., 2002, p. 128, 130, 136–137, 152, 155, 157, 158, 160–167, 192, 197 ir kt.

¹⁶ K. Kasparas, *Lietuvos karas*, p. 312, 454, 458.

¹⁷ J. Daumantas, *Partizanai*, V., 1990, p. 95, 96.

¹⁸ K. K. Girnius, op. cit., p. 251, 252.

¹⁹ S. Žymantas, „Miršančiųjų garbė“, *Dirva*, 1965, Nr. 90.

²⁰ L. Vilutis, *Likimo mozaika*, K., 1992; to paties, „Vadavietė Nr. 3 Jono Maknio sodyboje [apie Tigro rinktinės partizanus 1944–1945 m.]“, *Tremtinys*, 1993, Nr. 21, p. 5; to paties, „Ką pasakytų

žuvusieji? [apie kpt. Vinčą Gumauską]“, *Dobilas*, 1992, gegužės 20; to paties, „Kapitonas Vincas Gumauskas („Gailius“, „Salva“)“, *Sūduva*, 1992, rugpjūčio 27.

²¹ *Nemugalėtoji Lietuva: Dokumentų rinkinys*, sud. A. Liekis, V., 1995, t. 3, p. 217–226, 280–281, 292–294, 315–318.

²² *Lietuvos partizanų Vytauto apygardos Tigro rinktinė (1945–1950 m.): Dokumentų rinkinys*, V., 2003.

²³ G. Gečiauskas, R. Kalvelienė, „Vytauto apygardos Tigro rinktinė 1945–1950 metais“, G. Gečiauskas, „The Tigras Unit of the Vytautas Region of Lithuanian partisans“, ibid., p. 12–54.

²⁴ *Lietuvos kariuomenės karininkai 1918–1953*, V., 2001, t. 1.

²⁵ *Lietuvių pavardžių žodynas*, V., 1985, 1989, t. 1–2.

²⁶ N. Maslauskienė, „Lietuvos ginkluoto pasipriešinimo vieningos vadovybės kūrimas LLA ir partizanų dokumentuose. 1941, 1947–1950 m.“, *Lietuvos archyvai*, 1998, Nr. 11, p. 72.

²⁷ A. Kubiliaus 1945 m. gegužės 30 d. ir birželio 13 d. tardymo protokolai, LYA, f. K-1, ap. 58, b. P-15551-Li, t. 1, l. 92, 272–273.

²⁸ K. Kasparas, *Lietuvos Laisvės Armija*, p. 73.

²⁹ I. Petravičiūtė, „Trumpa Vytauto apygardos istorijos apžvalga“, *Lietuvos partizanų Vytauto apygardos Tigro rinktinė (1945–1950 m.)*, p. 7.

³⁰ A. Kubiliaus 1945 m. gegužės 28 d. ir birželio 8 d. tardymo protokolai, LYA, f. K-1, ap. 58, b. P-15551-Li, t. 1, l. 88, 240.

³¹ N. Gaškaitė ir kt., op. cit., p. 294.

³² Tigro rinktinės partizanų sąrašas, 1947 m. rugpjūčio 25 d., LYA, f. K-5, ap. 5, b. 28, l. 4–5.

³³ K. Juozėnas, „Amžinojo poilsio – po tėviškės dangum [apie kpt. Antaną Kenstavičių]“, *Voruta*, 1998, rugpjūčio 1.

³⁴ LSSR MGB Švenčionių aps. skyriaus 1949 m. vasario mėn. pažyma apie Saldaičio būrį, LYA, f. K-1, ap. 58, b. P-18018-Li, vokas 91, l. 4; N. Gaškaitė ir kt., op. cit., p. 299.

³⁵ LSSR MGB Švenčionių aps. skyriaus 1948 m. liepos 1 d. sudarytas Tigro rinktinės narių sąrašas, LYA, f. K-1, ap. 58, b. 42066/3, priedas (stebėjimo byla), l. 18; 1948 m. rugpjūčio 23 d. pažyma apie Svajūno kuopos veiklą 1945–1946 m., ibid., vokas 18, l. 15.

³⁶ LSSR MGB Švenčionių aps. skyriaus 1947 m. gegužės mėn. pažyma apie J. Straižio kuopą, ibid., ap. 45, b. 1443, l. 17–18.

³⁷ LSSR NKVD 1944 m. rugpjūčio 15 d. operatyvinė suvestinė apie mobilizaciją į Raudonąją armiją Lietuvoje, *ibid.*, ap. 3, b. 154, l. 52.

³⁸ LSSR MGB 2-ojo skyriaus viršininko pplk. Počkajaus 1946 m. rugsėjo 25 d. patvirtinta „Banditų apygardų, štabų ir junginių išsidėstymo Lietuvos SSR schema“, *Lietuvos archyvai*, 1997, Nr. 8, iliustracija Nr. 26.

³⁹ K. K. Girnius, *op. cit.*, p. 213–216.

⁴⁰ Tigro rinktinės partizanų sąrašas, 1947 m. rugpjūčio 25 d., LYA, f. K-5, ap. 5, b. 28, l. 4–5.

⁴¹ K. Kasparas, *Lietuvos Laisvės Armija*, p. 136.

⁴² *Ibid.*, p. 116–117.

⁴³ Tigro rinktinės vado 1944 m. spalio 28 d. įsakymas Nr. 2, LYA, f. K-1, ap. 3, b. 157, l. 280.

⁴⁴ *Ibid.*

⁴⁵ N. Gaškaitė ir kt., *op. cit.*, p. 294.

⁴⁶ L. Abarius, *op. cit.*, p. 54.

⁴⁷ K. Kasparas, *Lietuvos Laisvės Armija*, p. 152.

⁴⁸ K. Kasparas, *Lietuvos karas*, p. 213, 310; to paties, *Lietuvos Laisvės Armija*, p. 129, 130, 133.

⁴⁹ K. Kasparas, *Lietuvos Laisvės armija*, p. 43, 128, 154.

⁵⁰ L. Abarius, *op. cit.*, p. 6–7.

⁵¹ N. Gaškaitė ir kt., *op. cit.*, p. 325.

⁵² *Aukštaitijos partizanų prisiminimai*, sud. R. Kaunietis, V., 1996, p. 820.

⁵³ K. Kasparas, *Lietuvos karas*, p. 197.

⁵⁴ Tigro rinktinės štabo organizacinio skyriaus viršininko 1946 m. kovo 15 d. įsakymas Nr. 7, LYA, f. K-5, ap. 5, b. 14, l. 1.

⁵⁵ L. Abarius, *op. cit.*, p. 8.

⁵⁶ K. Kasparas, *op. cit.*, p. 309.

⁵⁷ LSSR MGB 2-N valdybos 2-ojo skyriaus pažyma [be datos] apie K. Kaladinsko-Erškėčio kuopą, LYA, f. K-1, ap. 58, b. 36859/3, t. 1, vokas 458, l. 16; L. Abarius, *op. cit.*, p. 8, 9, 69, 77, 79.

⁵⁸ *Ibid.*, p. 19, 132; N. Gaškaitė ir kt., *op. cit.*, p. 297.

⁵⁹ *Armija krajoje Lietuvoje* („Laisvės kovų archyvo“ priedas), K., 1995, p. 31, 49, 69.

⁶⁰ *Ibid.*, p. 50, 51, 67.

⁶¹ L. Abarius, *op. cit.*, p. 57.

⁶² *Armija krajoje Lietuvoje*, p. 48.

⁶³ A. Bubnys, „Armija krajoje ir sovietinis režimas Lietuvoje“, *Lietuvos archyvai*, 1999, Nr. 13, p. 50–51.

⁶⁴ L. Abarius, *op. cit.*, p. 57–58.

⁶⁵ Tigro rinktinės 1945–1949 m. susirašinėjimo su AK dokumentai, LYA, f. K-5, ap. 5, b. 72.

⁶⁶ K. Kasparas, *op. cit.*, p. 311.

⁶⁷ J. Daumantas, *op. cit.*, p. 95–96.

⁶⁸ K. Kasparas, *op. cit.*, p. 302, 306.

⁶⁹ L. Abarius, *op. cit.*, p. 8–9.

⁷⁰ LSSR MGB Švenčionių aps. skyriaus 1946 m. balandžio 10 d. nutarimas iškelti baudžiamąją bylą, LYA, f. K-1, ap. 58, b. 3045/3, l. 102–103.

⁷¹ K. Kasparas, *op. cit.*, p. 237.

⁷² L. Vilutis, *Likimo mozaika*, p. 131.

⁷³ K. Kasparas, *op. cit.*, p. 223.

⁷⁴ SSRS NKVD–NKGB Utenos operatyvinio sektoriaus viršininko P. Kapralovo 1945 m. liepos mėn. spec. pranešimas ir 1945 m. rugpjūčio 8 d. penkiadienio ataskaita, LYA, f. K-1, ap. 3, b. 1792, l. 156–157; b. 1793, l. 206–207; L. Abarius, *op. cit.*, p. 7–8.

⁷⁵ *Ibid.*, p. 8.

⁷⁶ L. Vilutis, *op. cit.*, p. 139.

⁷⁷ Tigro rinktinės kronika, LYA, f. K-5, ap. 5, b. 104, l. 6, 8.

⁷⁸ LSSR NKVD Kovos su banditizmu skyriaus statistiniai duomenys apie banditų junginių ir antisovietinio pogrindžio likvidavimą Lietuvos SSR teritorijoje nuo respublikos išvadavimo iki 1944 m. gruodžio 31 d., 1945 m. sausio (?) mėn., *ibid.*, f. K-1, ap. 3, b. 28, l. 341.

⁷⁹ A. Anušauskas, *Lietuvių tautos sovietinis naikinimas 1940–1958 metais*, V., 1996, p. 257.

⁸⁰ *Ibid.*, p. 261.

⁸¹ Tigro rinktinės partizanų sąrašas [be datos], LYA, f. K-5, ap. 5, b. 82, l. 10.

⁸² Išrašas iš LSSR NKVD Švenčionių aps. skyriaus 1945 m. sausio 2 d. spec. pranešimo, *ibid.*, f. K-1, ap. 58, b. 28418/3, l. 35.

⁸³ L. Abarius, *op. cit.*, p. 9.

⁸⁴ J. Garlos 1947 m. balandžio 15 d. tardymo protokolas, LYA, f. K-1, ap. 58, b. 41450/3, l. 15–16; Ignalinos būrio vado Juodalksnio dokumentų juodraščiai, 1946 m. spalio 19 d., *ibid.*, vokas 478(c), l. 24–25.

⁸⁵ Tigro rinktinės kronika, *ibid.*, f. K-5, ap. 5, b. 101, l. 9.

⁸⁶ K. Kasparas, *op. cit.*, p. 297.

⁸⁷ *Ibid.*, p. 263.

⁸⁸ J. Daumantas, *op. cit.*, p. 95; L. Abarius, *op. cit.*, p. 9.

⁸⁹ Tigro rinktinės kronika, LYA, f. K-5, ap. 5, b. 102, l. 3–8.

⁹⁰ *Ibid.*, l. 8–9.

⁹¹ LSSR MGB Švenčionių aps. skyriaus 1948 m. rugpjūčio 23 d. pažyma apie Svajūno kuopos veiklą 1945–1946 m., *ibid.*, f. K-1, ap. 58, b. 42066/3, priedas (stebėjimo byla), vokas 18, l. 15.

- ⁹² L. Abarius, op. cit., p. 9–11, 54.
- ⁹³ Ibid., p. 10.
- ⁹⁴ P. Švilpos 1949 m. liepos mėn. rašyto straipsnio vertimas į rusų k., 1949 m. rugpjūčio 25 d., LYA, f. K-1, ap. 58, b. 26127/3, t. 5, priedas (stebėjimo byla), l. 156, 158.
- ⁹⁵ Tigro rinktinės kronika, ibid., f. K-5, ap. 5, b. 104, l. 11–12.
- ⁹⁶ L. Abarius, op. cit., p. 54.
- ⁹⁷ K. Kasparas, op. cit., p. 460.
- ⁹⁸ Ibid., p. 419; L. Abarius, op. cit., p. 12, 15, 16.
- ⁹⁹ Ibid., p. 17.
- ¹⁰⁰ Ibid., p. 55–56.
- ¹⁰¹ Ibid.
- ¹⁰² Tigro rinktinės kronika, LYA, f. K-5, ap. 5, b. 102, l. 12.
- ¹⁰³ Ibid., b. 103, l. 9–11; L. Abarius, op. cit., p. 55–56.
- ¹⁰⁴ Ibid., p. 57; Tigro rinktinės kronika, LYA, f. K-5, ap. 5, b. 102, l. 12.
- ¹⁰⁵ Ibid., b. 104, l. 4–5.
- ¹⁰⁶ Ibid., l. 5.
- ¹⁰⁷ LSSR MGB Švenčionių aps. skyriaus 1948 m. gegužės 25 d. pažyma apie Karijoto vadovaujama partizanų junginį ir gegužės 27 d. kaltinamoji išvada, ibid., f. K-1, ap. 58, b. 12856/3, l. 86, l. 96; L. Abarius, op. cit., p. 56.
- ¹⁰⁸ Tigro rinktinės kronika, LYA, f. K-5, ap. 5, b. 102, l. 12.
- ¹⁰⁹ Ibid., b. 103, l. 7; Dijakomo apybraiža „Kaip turime kovoti toliau?“, 1949 m. kovo 19 d., ibid., b. 112, l. 14.
- ¹¹⁰ A. Šiukščius, „Paskutinis partizanas“, *LKA*, 1996, Nr. 16, p. 287; LSSR MGB Švenčionių aps. skyriaus 1948 m. gegužės 25 d. pažyma apie Tigro rinktinės veiklą 1945–1948 m., LYA, f. K-1, ap. 58, b. 12856/3, l. 87; Tigro rinktinės kronika, ibid., f. K-5, ap. 5, b. 102, l. 10.
- ¹¹¹ J. Starkauskas, „Stribai“, *LKA*, 1996, Nr. 17, p. 115.
- ¹¹² L. Abarius, op. cit., p. 19.
- ¹¹³ Ibid., p. 56, 60.
- ¹¹⁴ A. Rupainis, „Partizanų karo kronika“, *Lietuvos naikinimas ir tautos kova*, sud. I. Ignatavičius, V., 1999, p. 280; N. Gaškaitė ir kt., op. cit., p. 301.
- ¹¹⁵ K. Kasparas, op. cit., p. 461, 462.
- ¹¹⁶ *Aukštaitijos partizanų prisiminimai*, p. 820, 864; ibid., 2001, d. 3, p. 763.
- ¹¹⁷ L. Abarius, op. cit., p. 57.
- ¹¹⁸ Tigro rinktinės kronika, LYA, f. K-5, ap. 5, b. 103, l. 11.
- ¹¹⁹ Ibid., b. 104, l. 2–3.
- ¹²⁰ L. Abarius, op. cit., p. 60.
- ¹²¹ J. Starkauskas, op. cit., p. 110–111; LSSR NKVD Kovos su banditizmu skyriaus viršininko P. Kapralovo 1945 m. gruodžio 17 d. spec. pranešimas, LYA, f. K-1, ap. 18, b. 50, l. 321.
- ¹²² L. Abarius, op. cit., p. 58–59.
- ¹²³ A. Anušauskas, op. cit., p. 270–272.
- ¹²⁴ K. Kasparas, op. cit., p. 440.
- ¹²⁵ LSSR MVD Švenčionių aps. skyriaus ataskaita apie kovą su banditizmu 1946 m. spalio mėn., LYA, f. K-1, ap. 3, b. 1648, l. 140–141.
- ¹²⁶ LSSR MVD Kovos su banditizmu valdybos 1946 m. liepos 1 d. pažyma apie LSSR apskrityse veikiančių sribų skaičių ir apginklavimą, ibid., b. 98, l. 260.
- ¹²⁷ LSSR MVD Švenčionių aps. skyriaus ataskaita apie kovą su banditizmu 1946 m. spalio mėn., ibid., b. 1648, l. 137–143.
- ¹²⁸ Tigro rinktinės kronika, ibid., f. K-5, ap. 5, b. 104, l. 11.
- ¹²⁹ LSSR KGB 5-ojo skyriaus 1970 m. birželio 2 d. pažyma apie Tigro rinktinę, ibid., f. K-1, ap. 58, b. P-15795, t. 5, l. 98 [dokumente nurodyta tariama Svajūno pavardė – „Aleksandravičius“ – greičiausiai buvo vienas jo slapyvardžių].
- ¹³⁰ Buvusio kuopos ryšininko Kazimiero Kraujelio (gyv. Švenčionių r. Labanoro sen. Lakajos k.) autoriui suteikta žodinė informacija.
- ¹³¹ LSSR MVD Švenčionių aps. skyriaus ataskaita apie kovą su banditizmu 1946 m. spalio mėn., LYA, f. K-1, ap. 3, b. 1648, l. 142.
- ¹³² L. Abarius, op. cit., p. 41–42; LSSR MGB Švenčionių aps. skyriaus 1948 m. lapkričio 20 d. pažyma apie partizano A. Krinicko-Romelio kompromitacijos rezultatus, LYA, f. K-1, ap. 58, b. 42733/3, vokas 248, l. 3.
- ¹³³ LSSR MVD Švenčionių aps. skyriaus ataskaita apie kovą su banditizmu 1946 m. spalio mėn., ibid., ap. 3, b. 1648, l. 137.
- ¹³⁴ Vytauto apygardos vado 1946 m. lapkričio 30 d. įsakymas Nr. 15, ibid., f. K-5, ap. 5, b. 12, l. 9.
- ¹³⁵ LSSR MVD Švenčionių aps. skyriaus agento „Milžino“ tarnybinė charakteristika ir autobiografija, 1946 m., ibid., f. K-1, ap. 3, b. 1648, l. 69–70.
- ¹³⁶ LSSR MVD Švenčionių aps. skyriaus ataskaita apie kovą su banditizmu 1946 m. spalio mėn., ibid., l. 142; LSSR MGB Švenčionių aps. skyriaus ataskaita apie operatyvinį ir tardymo darbą 1946 m. spalio mėn., ibid., b. 1651, l. 416.
- ¹³⁷ A. Rupainis, op. cit., p. 280, 281.

¹³⁸ J. Daumantas, op. cit., p. 475–507; LSSR MGB sukurto „Lietuvos BDPS komiteto“ 1947 m. kovo 16 d. (?) „Direktyvinis biuletėnis“, LYA, f. K-5, ap. 5, b. 10, l. 11.

¹³⁹ LSSR MVD Švenčionių aps. skyriaus ataskaita apie kovą su banditizmu 1946 m. spalio mėn., ibid., f. K-1, ap. 3, b. 1648, l. 142; LSSR MGB Švenčionių aps. skyriaus ataskaita apie operatyvinį ir tardymo darbą 1946 m. spalio mėn., ibid., b. 1651, l. 416.

¹⁴⁰ Tigro rinktinės kronika, ibid., f. K-5, ap. 5, b. 104, l. 2–3.

¹⁴¹ Tigro rinktinės laikinojo vado 1948 m. liepos 28 d. raportas, ibid., b. 28, l. 8.

¹⁴² Tigro rinktinės partizanų sąrašas, 1947 m. rugpjūčio 25 d., ibid., l. 4–5.

¹⁴³ Ibid.

¹⁴⁴ L. Abarius, op. cit., p. 61–63.

¹⁴⁵ Partizano K. Malikėno-Ereljo kvota, 1949 m. kovo 25 d., LYA, f. K-5, ap. 5, b. 78, l. 2–10.

¹⁴⁶ Sovietų valdžiai pasidavusio partizano P. Pošiūno-Pilypo 1948 m. vasario 22 d. apklausos protokolas, ibid., f. K-1, ap. 58, b. 11023/3, vokas 486, l. 13–15.

¹⁴⁷ LSSR MGB Švenčionių aps. skyriaus 1949 m. lapkričio mėn. pažyma apie A. Bukausko suėmimą, ibid., b. 16125/3, l. 70.

¹⁴⁸ LSSR MGB Vilniaus sr. valdybos 2-N skyriaus 1950 m. rugpjūčio 31 d. pažyma apie agentūrinę bylą „Oziornyje“, ibid., b. 42509/3, priedas (stebėjimo byla), l. 10–12; L. Abarius, op. cit., p. 64, 66.

¹⁴⁹ LSSR KGB 5-ojo skyriaus 1970 m. birželio 2 d. pažyma apie Tigro rinktinę, LYA, f. K-1, ap. 58, b. P-15795, t. 5, l. 102.

¹⁵⁰ L. Abarius, op. cit., p. 63; LSSR MGB Švenčionių r. skyriaus 1951 m. liepos 8 d. pažyma apie Karužio, Svajūno, Briedžio ir kt. Adutiškio kuopos narių žūtį 1945–1950 m., LYA, f. K-1, ap. 58, b. P-16329, t. 3, l. 66.

¹⁵¹ Sovietų valdžiai pasidavusio partizano P. Pošiūno-Pilypo 1948 m. vasario 22 d. apklausos protokolas, ibid., b. 11023/3, vokas 486, l. 13–15; Tigro rinktinės narių sąrašas (1945 m. vasara), ibid., ap. 18, b. 39, l. 66; Puščios grupės partizanų susirinkimo protokolas, 1947 m. rugpjūčio 17 d., ibid., f. K-5, ap. 5, b. 19, l. 1.

¹⁵² Ibid., b. 15, l. 2.

¹⁵³ L. Abarius, op. cit., p. 63.

¹⁵⁴ Vytauto apygardos laikinojo vado 1949 m. balandžio 25 d. įsakymas Nr. 22-6, LYA, f. K-5, ap. 5, b. 2, l. 15.

¹⁵⁵ Tigro rinktinės vado 1948 m. rugsėjo 5 d. įsakymas Nr. 6/VS, ibid., b. 16, l. 6.

¹⁵⁶ Tigro rinktinės kronika, ibid., b. 110, l. 5.

¹⁵⁷ Vytauto apygardos vado 1946 m. lapkričio 30 d. raštas Nr. 55, ibid., b. 73, l. 2.

¹⁵⁸ Tigro rinktinės vado 1949 m. rugsėjo 28 d. įsakymas Nr. 17/62, ibid., b. 15, l. 17.

¹⁵⁹ Tigro rinktinės vado 1949 m. gruodžio 4 d. įsakymas Nr. 15 (54/68), ibid., l. 19–20.

¹⁶⁰ Tigro rinktinės kronika, ibid., b. 106, l. 2.

¹⁶¹ LSSR MGB Vilniaus sr. valdybos 2-N skyriaus pažyma [be datos] apie Tigro rinktinės veiklą iki 1949 m., ibid., f. K-1, ap. 58, b. 42509/3, priedas (stebėjimo byla), l. 3; Tigro rinktinės vado 1949 m. rugsėjo 28 d. įsakymas Nr. 16/61, ibid., f. K-5, ap. 5, b. 15, l. 16.

¹⁶² Tigro rinktinės kronika, ibid., b. 106, l. 2.

¹⁶³ Ibid., l. 4.

¹⁶⁴ Ibid., b. 110, l. 4.

¹⁶⁵ Ibid., l. 3.

¹⁶⁶ A. Damušis, „Užsklandos vietoje“, in J. Daumantas, op. cit., p. 544.

¹⁶⁷ L. Abarius, op. cit., p. 63–64.

¹⁶⁸ Dijakomo apybraiža „Kaip turime kovoti toliau?“, 1949 m. kovo 19 d., LYA, f. K-5, ap. 5, b. 112, l. 9.

¹⁶⁹ Tigro rinktinės operacinės-mobilizacinės srities veiklos žinios Nr. 3, 1949 m. gruodžio 4 d., ibid., b. 38, l. 14.

¹⁷⁰ Vytauto apygardos vado 1949 m. liepos 1 d. paskyrimo raštas Nr. 44-1, ibid., b. 79, l. 57.

¹⁷¹ N. Gaškaitė ir kt., op. cit., p. 305.

¹⁷² Vytauto apygardos vado 1950 m. kovo 15 d. raštas Nr. 36, LYA, f. K-5, ap. 5, b. 44, l. 12.

¹⁷³ Tigro rinktinės vado 1950 m. kovo 30 d. raštas Nr. 2-9, ibid., b. 25, l. 1–4.

¹⁷⁴ Vytauto apygardos vado 1949 m. liepos 5 d. raštas Nr. 50-5, ibid., b. 44, l. 4; LLKS K srities vado 1949 m. liepos 27 d. raštas Nr. 269, ibid., b. 40, l. 1; LLKS Tarybos 1950 m. liepos mėn. biuletėnis, ibid., b. 18, l. 9.

¹⁷⁵ Tigro rinktinės vado 1949 m. gegužės 24 d. raportas Nr. 7-32, ibid., b. 27, l. 14–16.

¹⁷⁶ Tigro rinktinės vado 1949 m. liepos 6 d. raportai Nr. 11-54 ir Nr. 9-52, ibid., l. 18, 20.

¹⁷⁷ Tigro rinktinės kronika, ibid., b. 107, l. 12–13.

¹⁷⁸ Tigro rinktinės štabo 1948 m. gruodžio 10 d. įsakymas Nr. 18/VS, ibid., b. 16, l. 38.

¹⁷⁹ Tigro rinktinės kronika, ibid., b. 108, l. 27–28; Baltarusijos SSR MGB 1950 m. gegužės 6 d. spec. pranešimas, ibid., f. K-1, ap. 58, b. 42509/3, t. 5, l. 1–2.

¹⁸⁰ Tigro rinktinės kronika, *ibid.*, f. K-5, ap. 5, b. 108, l. 36.

¹⁸¹ *Ibid.*

¹⁸² LSSR MGB Švenčionių r. skyriaus 1951 m. rugpjūčio 1 d. ir 1952 m. sausio 31 d. ataskaitos, *ibid.*, f. K-1, ap. 16, b. 276, l. 281; b. 278, l. 32.

¹⁸³ L. Abarius, *op. cit.*, p. 65 (L. Abariaus nurodytas partizanų skaičius patikslintas autoriaus).

¹⁸⁴ *Ibid.*

¹⁸⁵ A. Šiukščius, *op. cit.*, p. 289; L. Abarius, *op. cit.*, p. 65–66.

¹⁸⁶ LSSR MGB Švenčionių r. skyriaus 1952 m. vasario 29 d. ataskaita, LYA, f. K-1, ap. 16, b. 278, l. 74–76; A. Šiukščius, *op. cit.*, p. 291–299.

¹⁸⁷ LSSR MGB Švenčionių r. skyriaus ataskaita apie darbą pagal 2-N liniją 1952 m., LYA, f. K-1, ap. 16, b. 278, l. 277; J. Baltakis, *op. cit.*; L. Abarius, *op. cit.*, p. 99, 121.

¹⁸⁸ LSSR KGB 5-ojo skyriaus 1970 m. birželio 2 d. pažyma apie Tigro rinktinę, LYA, f. K-1, ap. 58, b. P-15795, t. 5, l. 99.

¹⁸⁹ N. Gaškaitė ir kt., *op. cit.*, p. 290.

¹⁹⁰ L. Abarius, *op. cit.*, p. 100.

¹⁹¹ *Ibid.*, p. 101–102.

¹⁹² I. Petravičiūtė, „Trumpa Vytauto apygardos istorijos apžvalga“, *Lietuvos partizanų Vytauto apygardos Tigro rinktinė (1945–1950 m.)*, p. 10.

¹⁹³ LSSR KGB 5-ojo skyriaus 1970 m. birželio 2 d. pažyma apie Tigro rinktinę, LYA, f. K-1, ap. 58, b. P-15795, t. 5, l. 100.

¹⁹⁴ *Ibid.*, l. 101 (V. Vaitiekėno žūties data dokumente išspausdinta klaidingai – turėtų būti ne „ubit osen’ju 1952 goda“, bet „ubit osen’ju 1953 goda“); LSSR MVD Švenčionių r. skyriaus 1953 m. gegužės 27 d. paaiškinimas LSSR MVD Vilniaus sr. valdybai, *ibid.*, ap. 16, b. 279, l. 66.

¹⁹⁵ LSSR KGB 4-osios valdybos 1954 m. balandžio ar gegužės mėn. sudaryta operatyvinės padėties LSSR teritorijoje schema, *ibid.*, f. 3377, ap. 55, b. 218, l. 213.

¹⁹⁶ L. Abarius, *op. cit.*, p. 67.

Gauta 2005 12 29

Lietuvos ypatingasis archyvas,
Gedimino pr. 40, Vilnius

Geistautas Gečiauskas

THE TIGRAS BRIGADE OF LITHUANIAN PARTISANS: ITS SUBORDINATION, ORGANISATIONAL STRUCTURE AND AREA OF CONTROL

Summary

In July 1999, during the construction of a road in the Adutiškis forests (Švenčionys region), a bulldozer brushed against an aluminium container full of Lithuanian partisans' documents. For the most part, they contained the Tigras [Tiger] Brigade's commanders' orders, partisans' reports, lists of partisans and correspondence documents. In 2000, these documents were handed over to the Special Archive of Lithuania. Based on the Tigras Brigade's archives, as well as on the records of the former KGB Archives of the Lithuanian SSR, and concentrating on the development of both the area of control and organisational structure of the Tigras Brigade, this study analyses the beginning of partisan movement in the Švenčionys area, the formation of the Tigras Brigade, the changes in the chain of command within the brigade and its subunits, exposes the tactics of the Brigade and reveals the role of the Brigade within the Lithuanian partisan movement. The latter was organised in July 1944 when the second Soviet occupation began. The initiator of the anti-Soviet resistance was the Freedom Army of Lithuania (LLA), founded as an anti-Nazi underground organisation at the end of 1941. In the former Švenčionys district, i.e. in the easternmost part of the present Republic of Lithuania, the first LLA groups were formed

in 1942, and the majority of the partisans of the LLA in the Švenčionys area were based in forests in summer 1944.

Since its foundation on 22 October 1944 until May 1945, the Tigras Brigade operated in Švenčionys (with the exception of the linguistically Polish Pabradė parish), Utena (with the exception of its southern part), Ukmergė (only in its Baluinkai and Želva parishes), and Zarasai (only in its southern part) districts, as well as in the Vidžiai region and in the parts of Breslauja, Pastovys and Svieriai regions of the Byelorussian SSR (in the middle of the 20th century the majority of the population in these areas of the BSSR still spoke or at least were able to comprehend the Lithuanian language). On May 23, 1945, a separate partisan brigade in the Utena district was founded. Since the summer of 1945, the Tigras Brigade's area of control extended over the Švenčionys district, as well as over the Zarasai district in the parish of Rimšė and over the aforementioned parts of the BSSR. Since the summer of 1946, the Brigade operated only in the territory that had been occupied by Poland in the years 1919–1939. During the years 1946 to 1950, the western boundary line of the Brigade's area of control went along the Vilnius-Daugavpils railway, the northern one extended across the Dūkštai

forests, the eastern one, across the Belmontas and the Varapajėvas forests (BSSR), and the southern in the Geleduė forests. The commanders of the Brigade tried to expand its activity as far eastwards as they could. In this way, they hoped to ensure the integration of a future independent Lithuania with the area that Soviet Russia had acknowledged as the territory belonging to the Republic of Lithuania in the Treaty of Moscow in July 1920.

After the foundation of the Tigras Brigade, it first belonged to the Vilnius Command of the LLA. In 1944, about 600 fighters were admitted to the Brigade, and by March 1945, it already had around 700 armed members. Since its foundation, the Tigras Brigade was divided into the headquarters' squad and into companies, while the latter were made of platoons; during the years 1946 to 1950, the Brigade comprised from 8 to 4 companies. The commanders of the companies were subject to both the commander and the headquarters of the Brigade.

When in January 1945 Soviet security forces destroyed the headquarters of the Vilnius Command of the LLA, the headquarters of the Tigras Brigade also performed the functions of command headquarters for several months. In August 1945, the Vytautas Command of the LLA was founded, which comprised several districts of north-eastern Lithuania. However, in 1945, the Tigras Brigade (about 300 fighters) belonged to this Command only for two or three weeks because in September 1945 it joined the Fifth Region of the Vilnius Command of the LLA, which later became the "Greater Combat Command of the LLA" (its units operated mainly westwards from Vilnius). The period between the autumn of 1945 and the spring of 1946 was the

most active time for the Brigade. Special importance should be given to the Vilnius situation at that time: if a war between the Western countries and the USSR had broken out at the time, the partisans of the same command from three directions could have attacked the capital of Lithuania.

In 1946, the process of disintegration of the Brigade began: in June, based on two companies, the so-called Eastern group of the LLA was formed; at first, it united some 75 partisans and operated mainly in the Belmontas and Adutiškis forests. When in September 1946 the Tigras Brigade (some 170 fighters) returned to the Vytautas Command, the MGB took much stronger action against the Brigade. In March 1947, the Brigade (without the "Eastern group", it rejoined the Tigras Brigade only in August 1948) involved some 120 partisans, whereas in autumn of the same year, there were only some 70 fighters left.

Since September 1947, the Brigade was called the *Tigras Brigade of the Vytautas Command of the Area of North-Eastern Lithuania of the BDPS* (United Democratic Resistance Movement), since May 1948, the *Tigras Brigade of the Vytautas Command of the Area of North-Eastern Lithuania* (since November 1948, *of Eastern Lithuania*) of the *LP* (Lithuanian Partisans) (since February 1949, *of the LLKS* [Movement of the Lithuanian Struggle for Freedom]).

By September 1948, there still were as many as 50, but in January 1952, only some 20 fighters in the whole Brigade. Soviet security services with the assistance of agents among the fighters finally destroyed the Tigras Brigade in June 1952.

Kairiosios lietuvių inteligentijos veiksmai Lietuvos okupacijos išvakarėse ir pirmosiomis okupacijos dienomis

Publikacijoje aptariami iki šiol istoriografijoje atskiro dėmesio nesulaukę kairiosios lietuvių inteligentijos veiksmai Lietuvos okupacijos išvakarėse ir pirmosiomis okupacijos dienomis, kai, žlugus A. Smetonos autoritariniam režimui, į šalį įžengė daugiataktantinė Sovietų Sąjungos kariuomenė. Kairiuųjų veiksmai aptariamuoju laikotarpiu išryškina daugelį panašumų, kuriuos vienija bendras bruožas – nepykanta A. Smetonos autoritariniam režimui. Remiamasi to meto spauda, archyvine medžiaga, įvykių dalyvių dienoraščiais ir atsiminimais.

ĮVADAS

Lietuvos okupacijos išvakarėse 1939 m. pabaigoje:

„Su draugais buvau kalėjime, / su draugais buvau kovoj. / Ir jeigu šiandien mes pralaimėjome, / laimėsime – rytoj. [...] Mūsų draugai! – / fabrikuos – dirbtuvėse – laukuose / savo galybe / visą pasaulį apjuosia. / Tai mes gyvenimą statom – didelį – galingą – stambų. / Tai mūsų kovos garbei / Laisvės dainos skamba. / Per mūsų kovą, prakaitą ir kraują, – / žinau aš! / Pasaulis užtekės, kaip saulė, / šviesus, skaistus ir naujas“ (K. Boruta, žr. J. Būtėnas, „Kazys Boruta“, *Mūsų jaunimas*, 1939, Nr. 18, p. 206).

Iškart po okupacijos 1940 m. birželio 16 d.:
„Tiesa nugalėjo! Tiek metų mes rūgom! / Ir kiek prisirinko raugo pelėsių! / Jie žmones

norėjo paversti papūgom; / Jie pagrobė saulę, mes likom pavėsy. [...] Ir kas jie? Ar daug jų? Grobuonių saujelė / Prieš milijoninę armiją mūs. / Geriausias iš mūsų jie laikė apkalę, / Drąsiausias nuvarė tiesiog į kapus. / Bet nesustojo kovotojų gretos; / Jų neatbaidė Smetonos tarnai. / Tuo tarpu, kai liaudyje virė verpetas, / Atėjo raudonos kolonos – draugai. / Atėjo kaip saulė, sušildanti žemę; / Ir šypsenom žydi štai mūsų veidai. / Dar vakar jie buvo šešėlius aptemę, / Dar jautėsi vakar fašistų nagai“ (A. Berentas, „Laisvės sulaukus“, *Lietuvos aidas*, 1940, birželio 20, p. 3).

Lietuvos nepriklausomybės praradimas 1940 m. birželio 15 d. ir prasidėjusi Sovietų Sąjungos okupacija – vienas tragiškiausių lietuvių tautos praeities puslapių per visą jos gyvavimo laikotarpį. Tuo metu ne tik Lietuvos valdžia neįvardijo sovietų agresijos ir nepareišė jokio protesto; jau pirmosiomis okupacijos dienomis atsirado nemažas būrys lietuvių, kurie nuėjo tarnauti sovietams ir, kaip paaikškėjo vėliau, padėjo pasiekti jų iš anksto numatytą tikslą – be jokio pasipriešinimo įjungti Lietuvą į sovietinių respublikų šeimą.

Sovietų talkininkai atsirado „ne per naktį“ ir jiems Sovietų Sąjungos kariuomenės įžengimas į Lietuvą nebuvo tragedija. Istoriko Vinco Trumpos teigimu, 1939–1940 m. lietuvių tautoje visai nebuvo vienybės: „Antano Smetonos pastangos suvienyti ir konsoliduoti tautą davė visiškai priešingus rezultatus. Tauta ir jos vadovybė turbūt niekad os

nebuvo taip susiskaldžiusi ir pasimetusi kaip 1939 m. krizei atėjus. Vienybės nebuvo net ir ministrų kabinete, ir kariuomenės vadovybėje [...]. O pati tauta, į kurios vienybės jausmus buvo apeliuojama ištisus trylika metų, buvo taip susiskaldžiusi, kad (net baisu pasakyti!) ne vienas galvojo, kažin kas baisiau, ar svetimoji okupacija, ar tolimesnė iki kaulų smegenų nusibodusi diktatūra¹. Tuometinės Lietuvos gyventojų nuotaikas gerai atspindėjo 1939 m. pabaigoje svarbiausiame valstiečių liaudininkų laikraštyje „Lietuvos žinios“ pirmame puslapyje išspausdinta karikatūra (žr. priedą Nr. 1), kurioje vaizduojamas vis labiau ryškėjantis visuomenės susiskaidymas. V. Trumpa teigia: „Nereikia dėl to per daug stebėtis, kad Raudonajai Armijai okupavus Lietuvą, nemažas kairiosios, ypač jaunesniosios kartos inteligentijos procentas nuėjo kolaboracijos su okupantu keliu, juoba kad tai nebuvo vien tik okupacija įprastine šio žodžio prasme, bet pridengta dar ir socialistinės revoliucijos šydu, apie kurią svajojo ne vienas varpininkas ir socialistas, vargiai galėdami pakęsti senąjį režimą“².

Iš okupacijos pradžioje sovietams pasitarnavusių lietuvių pirmiausia reikia išskirti kairiąją lietuvių inteligentiją (kairiųjų pažiūrų rašytojai, dailininkai, menininkai ir kt.), kuri dar nuo ketvirtojo dešimtmečio vidurio Lietuvoje propagavo kultūrbolševizmą, palaikė artimus santykius su sovietų pasiuntinybe Kaune ar priklausė „Lietuvių draugijai TSRS tautų kultūrai pažinti“, veikusiai 1929–1940 m.³ Aptariamuoju laikotarpiu aktyvia veikla išsiskyrė ir jaunųjų valstiečių liaudininkų inteligentija – dalis Lietuvos jaunimo sąjungos (LJS, kitaip dar vadinamų jaunimiečiais) bei jaunųjų studentų varpininkų, VDU studentų „Varpo“ draugijos narių, taip pat jau baigusių studijas ir anksčiau šiai draugijai priklausiusių studentų dalis. Jaunųjų liaudininkų gretose buvo inteligentų, nemažai jų (Julius Būtėnas, Antanas Rūkas, Juozas Vaišnoras ir kt.) buvo baigę studijas

VDU. Nuo ketvirtojo dešimtmečio antrosios pusės ir ypač Lietuvos okupacijos išvakarėse jie vis labiau pradėjo reikšti politines pretenzijas, atvirai konfliktavo su senaisiais valstiečiais liaudininkais ir savo autoritetu laikė keleriais metais už juos vyresnį būsimąjį Liaudies vyriausybės vadovą Justą Paleckį. Kai kurie jaunieji liaudininkai dar gerokai prieš Lietuvos okupaciją palaikė glaudžius ryšius su pagrindine Lietuvos komunistų partija (LKP). Ši grupė turėjo politinių pretenzijų ir politinę programą, kuria siekė pašalinti A. Smetonos autoritarinį režimą ir sukurti „laisvą darbo liaudies Lietuvos respubliką“⁴. Pažymėtina, kad 1939 m. rudenį jaunųjų valstiečių liaudininkų lyderio J. Paleckio lūpomis skelbta politinė programa buvo pradėta įgyvendinti okupacijos pradžioje.

Kairioji lietuvių inteligentija Lietuvos okupacijos išvakarėse nuolat skelbė, kad ji gyvena „išvakarėse naujos epochos“, kad jai ir liaudžiai priklauso rytojūs, „dar neilgai liko vargti“. Kairieji ragino ruoštis lemiamai kovai, semtis stiprybės „vardan liaudies laisvės“. Radikalus kairiųjų tonas aukščiausią laipsnį pasiekė 1940 m. birželio 15 d. Tada kairioji inteligentija triumfavo; A. Smetonos valdžios žlugimą ji priėmė kaip „išsilaisvinimą“ iš beveik keturiolika metų trukusios „tautininkų diktatūros“ ir atėjusį „laisvės rytą“, kurio taip ilgai reikėjo laukti. Tikėta, kad su svetimos valstybės pagalba pavyks pakeisti A. Smetonos sukurtą valdžios sistemą ir užtikrinti liaudies gerovę. Pirmosiomis okupacijos dienomis kairieji džiugiai sutiko pokyčius valdžioje, pašiepė A. Smetoną bei jo valdymą ir negailėjo padėkos žodžių sovietams už „išlaisvinimą“.

Istoriografijoje 1940 m. birželio 15-oji ilgas dešimtmečius buvo vertinama prieštarinčiai. Antrojo pasaulinio karo metais⁵ ir jam pasibaigus į Vakarus pasitraukę lemtingų įvykių dalyviai visą kaltę metė tik Sovietų Sąjungai. Neturint galimybės susipažinti su svarbiausiais to laikotarpio dokumentais,

1940 m. Lietuvos tragedija buvo nušviečiama pagal buvusio Liaudies vyriausybės pavaduotojo ir užsienio reikalų ministro Vinco Krėvės-Mickevičiaus atsiminimus⁶, kurie buvo priimami be išlygų. Paties V. Krėvės ir kitų po Antrojo pasaulinio karo už Atlanto atsidūrusių asmenų (pavyzdžiui, buvusio Liaudies seimo vicepirmininko Liudo Dovydeno ir kt.) aktyvūs prosovietiniai veiksmai 1940 m. vasarą išeivijoje atskirai nebuvo tirti, o kritika jų atžvilgiu, nurodant aiškia prosovietinę jų veiklą dar prieš okupaciją, glaudžius santykius su sovietų pasiuntinybe Kaune, aktyvų dalyvavimą „Lietuvių draugijoje TSRS tautų kultūrai pažinti“, atsimušdavo kaip į sieną⁷. Išeivijoje susiklostė paradoksali padėtis: 1940 m. Lietuvos okupacijos įvykių dalyviai V. Krėvė, L. Dovydenas ir kt. buvo teisinami⁸, ypač kolegų kultūrininkų, rašytojų, o su jais išvien kartu veikę Kostas Korsakas, Salomėja Nėris, Antanas Venclova, Justas Paleckis ir kt. buvo keikiami ir smerkiami.

Sovietinė istoriografija 1940 m. birželio 15-osios įvykius vertino pagal oficialią versiją – esą pati Lietuvos liaudis savo jėgomis nuvertė vadinamąjį „fašistinį“ A. Smetonos režimą⁹. Sovietinėje Lietuvoje likusių kairiųjų inteligentų K. Korsako, J. Paleckio, J. Būtėno ir kt. atsiminimuose, rašytuose praėjus kelioms dešimtims metų po Lietuvos okupacijos, jų veiksmai ikiokupaciniu laikotarpiu ir okupacijos metu buvo pateikti fragmentiškai arba 1940 m. įvykiai visai neminimi. Ne išimtis sovietmečiu parašyti buvusio Liaudies vyriausybės finansų ministro J. Vaišnoros atsiminimai¹⁰. Jis nepaaiškina, kodėl finansų ministrui Ernestui Galvanauskui atsistatydinus iš Liaudies vyriausybės, jį sovietai pasirinko vietoj pastarojo. Anot J. Būtėno, J. Vaišnoras dar studijuodamas ekonomiką VDU Teisės fakultete „ilgainiui [...] pradėjo nebepasitenkinti liberaliaja ideologija. Čia jam daug įtakos padarė pažintis ir bendravimas su komunistais Vl. Niunka ir M. Navikaite-Meš-

kauskiene, neseniai išėjusia iš kalėjimo. Tada nulėmė jo tolimesnį likimą“¹¹. Savo veiklos ikiokupaciniu laikotarpiu nemėgo prisiminti ir K. Korsakas¹².

Išsamiau susipažinus su žinomų 1940 m. įvykių dalyvių atsiminimais (pavyzdžiui, V. Krėvės¹³), galima daryti išvadą, kad beveik visi autoriai stengėsi sumenkinti savo aktyvius prosovietinius veiksmus ikiokupaciniu laikotarpiu ir okupacijos pradžioje, neretai mėgino kaltę primesti kitiems. Niekas nepadarė viešos nuoširdžios atgailos, nepripažino darę klaidų aptariamuoju laikotarpiu. Buvusių kai kurių Liaudies seimo narių ir Liaudies vyriausybės vadovo pavaduotojo, užsienio reikalų ministro V. Krėvės-Mickevičiaus 1942 m. rugpjūčio 30 d. viešas anti-sovietinis atsišaukimas Kaune tebuvo mėginimas pripažinti savo netolimos praeities klaidas. Tačiau tada, nacių okupacijos laikotarpiu, visą kaltę dėl Lietuvos okupacijos 1940 m. jie suvertė sovietams, o savo pačių prosovietinius veiksmus nutylėjo¹⁴. Kita vertus, „tokių paklydėlių“ veiksmus tauta objektyviai galėjo įvertinti tik po 1990 m., Lietuvai atgavus nepriklausomybę. Išeivijoje ir okupuotoje Lietuvoje nebuvo objektyvių sąlygų ištirti 1940 m. įvykius Lietuvoje.

Po Lietuvos nepriklausomybės atkūrimo pasirodžiusiuose istorikų tyrimuose dėl Lietuvos tragedijos 1940 m. vasarą pagrįstai kaltinama Sovietų Sąjunga, kuri, sulaužiusi tarpukariu su Lietuva sudarytas tarpvalstybines sutartis, ją okupavo. Nemažai rašyta apie okupacijos eigą, sovietų ultimatumo svarstymą paskutiniame posėdyje prezidentūroje, prezidento A. Smetonos pasitraukimą ir sovietų kariuomenės įžengimą į Lietuvą ir kt.¹⁵, taip pat apie gyventojų nuotaikas ir lietuvių inteligentijos veiksmus po okupacijos 1940 m. vasarą¹⁶. Tačiau iki šiol istorikai nesigilino į kairiosios inteligentijos nuotaikas ir veiksmus okupacijos išvakarėse, birželio 15 d. ir pirmosiomis okupacijos dienomis, kai sovietai dar nebuvo įvedę griežtos kontrolės. Iki šiol nė-

ra visai aišku, ką kairioji inteligentija veikė birželio 15 d. Išsiaiškinus tai, būtų galima geriau suprasti Algimanto Garliausko, 1991 m. išleistos knygos apie lietuvių inteligentiją 1940–1941 m. autoriaus, teiginį: „Nemaža dalis lietuvių menininkų (rašytojų, kompozitorių, režisierių, aktorių, dailininkų ir kt.), ypač kairiųjų pažiūrų, ne tik pritarė, bet ir tapo aktyviais okupacinio režimo bendrininkais“¹⁷.

Tokia istoriografijoje susidariusi padėtis paskatino parašyti šią publikaciją. Priežastys, nulėmusios kairiosios inteligentijos neapykantą A. Smetonos autoritariniam režimui, joje plačiau neaptariamos; autorius jas išsamiai yra nušvietęs anksčiau¹⁸.

Tikslai: 1) papildyti keliomis esminėmis detalėmis 1940 m. birželio 15-osios įvykius Lietuvoje; 2) sugretinti kairiosios lietuvių inteligentijos veiksmus okupacijos išvakarėse bei pirmosiomis okupacijos dienomis ir pamėginti juos paaiškinti.

Publikacija, parengta taikant aprašomąjį, komparatyvistinį ir analitinį tyrimo metodus, sąlyginai susideda iš trijų dalių. Pirmoje dalyje plačiau aprašomi 1940 m. birželio 15-osios įvykiai ir pateikiama Lietuvos valdžios bei visuomenės reakcija į šalyje prasidėjusius pokyčius, antroje dalyje nušviečiami kairiosios inteligentijos veiksmai okupacijos išvakarėse, o trečioje – kairiosios inteligentijos veiksmai pirmosiomis okupacijos dienomis.

Darbo chronologinės ribos sąlyginės. Pradžia siekia 1939 m. rudenį, kai Lietuva iš Sovietų Sąjungos atgavo Vilniaus kraštą ir joje sustiprėjo kairiosios inteligentijos prosovietinės nuotaikos, o pabaiga – 1940 m. birželio 19–20 d., kai iškart po sovietų okupacijos buvo formuojamos pagrindinės prosovietinės valdžios struktūros ir sovietai dar nebuvo suspėję krašte įvesti visuotinės kontrolės.

Rengiant publikaciją remtasi gausia istorine medžiaga, ypatingas dėmesys skiriamas to meto kairiųjų spaudai. Paminėtini iki šiol

istoriografijoje nuošalyje likę leidiniai: LJS žurnalas „Mūsų jaunimas“ (ėjo iki 1940 m. vasario), jaunųjų varpininkų žurnalas „Varpas“ (leistas nuo 1940 m. pradžios), valstiečių liaudininkų dienraštis „Lietuvos žinios“, po Lietuvos okupacijos į kairiųjų rankas perėjęs oficialus „Lietuvos aidas“ ir kt. Remiamasi Lietuvos centriname valstybės archyve (LCVA) saugoma istorine medžiaga. Atskiro dėmesio verta Spaudos ir draugijų skyriaus vadovo Domo Stankūno 1940 m. balandžio 13 d. parašyta „Pro Memoria spaudos tvarkymo ir jos priežiūros reikalu“, kurioje apibūdintas bendras visuomenės, taip pat ir kairiosios lietuvių inteligentijos požiūris Lietuvos okupacijos išvakarėse į A. Smetonos autoritarinį valdymą. Dokumentas saugomas Vidaus reikalų ministerijos (VRM) fonde (f. 377) ir pateikiamas šios publikacijos pabaigoje (žr. priedą Nr. 2). Nurodytus šaltinius papildė Valstybės saugumo departamento (VSD) užfiksuota informacija.

Išsamiau nušviesti temą padėjo aprašomų įvykių dalyvių ir liudininkų dienoraščiai (Mykolo Riomerio, Zenono Ivinskio)¹⁹, atsiminimai (Juliaus Būtėno, Juozo Vaišnoro, Juozo Audėno, Vinco Trumpos, Bronio Railos, Igno Šeinių, Juozo Urbšio ir kt.), taip pat remiamasi istorikų Liudo Truskos, Gedimino Rudžio ir kt. tyrimais.

LIETUVOS VALDŽIOS IR VISUOMENĖS REAKCIJA Į 1940 m. birželio 15-osios ĮVYKIUS

Žodis „okupacija“ paprastai siejamas su vienos valstybės panaudota prievarta prieš kitą valstybę ir reiškia smurtą, kraujo praliejimą, kovą ir pan. 1940 m. birželio 15 d. sovietų įvykdyta Lietuvos okupacija, o po dviejų dienų panašūs įvykiai Latvijoje ir Estijoje – gana netradiciški okupacijos aiškinimo prasme. Birželio 15-osios, šeštadienio, rytas Lietuvos gyventojams buvo įprastinis. Nors visuome-

nę buvo pasiekusios žinios apie jau kurį laiką besitęsiančias Lietuvos valdžios derybas Maskvoje, jų detalių dėl cenzūros to meto spauda neatskleidė. Oficiozas „Lietuvos aidas“ ir kiti pagrindiniai šalies laikraščiai išskirtinį dėmesį rodė svarbiausiam to meto pasaulio įvykiui – Prancūzijos ir Vokietijos karui bei artėjančiai Paryžiaus kapituliacijai, tam buvo skiriami ištisi puslapiai²⁰. Istorikas G. Rudis, remdamasis Z. Ivinskio dienoraščiu, apibūdina tuometines Lietuvos gyventojų nuotaikas: „1940 m. padėtis buvo be galo neaiški. Kada ėmė bręsti konfliktas, pvz., Ivinskis savo dienoraštyje yra užrašęs labai įdomius Antano Maceinos samprotavimus. Kada vokiečiai priartėjo prie pat Paryžiaus, Maceina aiškina: štai kaip būna gyvenime, iš pradžių atrodo – baisus dalykas, o paskui paaiškėja, kad nieko baisaus. Kaip mes bijojom Raudonosios armijos įgulų, kai jos atėjo 1939 m. rudenį, o žiūrėk, vokiečiai ima Paryžių, tada, aišku, gręšis į Rytus, mums iškils pavojus ir Raudonosios armijos įgulos mus apsaugos...“²¹ Iš to matyti, kad net katalikiškieji sluoksniai prieš pat okupaciją pernešė didelį sovietų pavojaus neįžvelgė. Pati Lietuvos valdžia apie 1940 m. birželio pradžioje Maskvoje vykusią derybų eigą ir gresiantį sovietų pavojų visuomenei nepranešė. Tuo tarpu sovietai, pasinaudodami tarptautine padėtimi, kai viso pasaulio dėmesys buvo nukreiptas į Paryžių, 1940 m. birželio 14 d. vėlai vakare, likus beveik valandai iki vidurnakčio, Lietuvos pasiuntiniui Sovietų Sąjungoje Juozui Urbšui įteikė ultimatumą, kuriuo pareikalavo sudaryti prosovietinę vyriausybę, išduoti sovietų teismui VSD vadovą Augustiną Povilaitį ir VRM vadovą Kazį Skučą ir įsileisti į Lietuvą neribotą skaičių sovietų kariuomenės pajėgų. Įteikdami ultimatumą sovietai nurodė, kad Lietuvos atsakymo lauks iki birželio 15 d. 10 val. ryto²².

Visą birželio 15-osios naktį Kaune prezidentas ir vyriausybės nariai sprendė sovietų pateiktas ultimatumo sąlygas ir ryte, dau-

gumai pasisakius už, nutarė sovietų ultimatumą priimti²³. Posėdis baigėsi apie 7 val. ryto. Tuo tarpu visuomenė apie šį posėdį, kuriame buvo sprendžiamas Lietuvos nepriklausomybės likimas, priešingai nei savo atsiminimuose pažymėjo posėdyje dalyvavęs Juozas Audėnas²⁴, nieko nežinojo²⁵. Lietuvoje tuo metu buvo ramu. Apie artėjantį pavojų ir į Lietuvą žygiuojančią sovietų kariuomenę tauta pirmą kartą išgirdo per radiją po pietų, jau pasibaigus tą pačią dieną įvykusiame dar vienam vyriausybės posėdžiui. Tada Elta paskelbė vyriausybės pranešimą apie sovietų ultimatumą ir Lietuvos nutarimą jį priimti. Pranešimo pabaigoje raginta „laikytis kuo ramiausiai, eiti savo kasdienes pareigas ir dirbti savo kasdienes darbus“. Lietuvos kariuomenės vadovybė paskelbė įsakymą, kad kuo draugiškiausiai būtų sutikta sovietų kariuomenė²⁶. 15 val. ji, gavusi kovinės parengties įsakymą Nr. 1 (būti pasirengusiai kiekvienu momentu stoti į kautynes su priešu), peržengė Lietuvos sieną. 16 val. 40 min. prezidentas A. Smetona ir jo palyda paliko Kauną ir pasuko Kybartų link²⁷. Buvęs Užsienio reikalų ministerijos Politikos departamento direktorius Edvardas Turauskas anų laikų atsiminimuose rašė: „Važiuojant man pro Vyt. Did. Muziejų buvo 15.30 val. Kaunas atrodė ramus, šeštadieniškai nusiteikęs. Kai kas nedraugingu žvilgsniu dirstelėjo į mano mašiną, [...] prikrautą. Leidau mašiną stipriai, vis prisibijodamas, kad man nenuleistų padangos. Juo trumpėjo distancija ligi sienos, juo palengvėjimas buvo didesnis. [...] Beveik fiziškai jaučiau, kaip iš kairės, iš šiaurės rytų slenka svetimos kariuomenės voros, kaip krauju varva tikrų lietuvių širdys, matant nepriklausomybės nykimą. Virbalį pasiekiau apie 17.30 val.“²⁸ A. Smetonos ir E. Turausko pavyzdžiai rodo, jog kai kurie valdžios vyrai, sovietams įžengiant į Lietuvą, skubėjo pasitraukti į užsienį, kad nepakliūtų į sovietų rankas. Tos pačios dienos pavakare sovietai okupavo visą Lietuvą. Prasidėjo dideli pokyčiai.

Sovietai Lietuvos okupacijai buvo kruopščiai pasirengę. Jie ne tik jau keletą dienų buvo išdėstę savo kariuomenę prie Lietuvos sienos ir suplanavę jos veiksmus²⁹, bet ir gerai apgalvojo tolesnius žingsnius okupacijos pradžioje. Birželio 15-osios vidurdienį, nepriklausomai Lietuvai gyvenant paskutiniąsias valandas, „Lietuvių draugijos TSRS tautų kultūrai pažinti“ nariai kartu su sovietų pasiuntinybės darbuotojais „Triumfo“ kino teatre Kaune žiūrėjo sovietinį kino filmą „Vyriausybės narys“. Ši draugija jau nuo ketvirtojo dešimtmečio antrosios pusės buvo virtusi legalia sovietų suformuota „penktąja kolona“, kurios branduolį sudarė prosovietiškai nusiteikusi, kairiųjų pažiūrų ir A. Smetonos autoritarinio režimo atžvilgiu opozicijoje esanti inteligentija³⁰. Anot J. Paleckio, po dviejų dienų sudarytos prosovietinės Liaudies vyriausybės vadovo, į kino seansą susirinko „daug tautininkų režimui priešiška nusistačiusių žmonių, tame tarpe buvo ir sovietų pasiuntinybės darbuotojai“³¹. Reikia manyti, kad patį kino seansą suorganizavo ir kino filmą tokiu pavadinimu parinko sovietų pasiuntinybės darbuotojai, kurie žinojo tikrąją padėtį Lietuvoje. Kaip tik šiame kino teatre susirinkusieji iš sovietų ir sužinojo apie Lietuvoje netrukus įvyksiančias permainas; jie triumfavo. J. Paleckio teigimu, „džiūgavome dėl to įvykio, pranešinėjome draugams, sveikinome vienas kitą“³². J. Paleckio žodžius patvirtina J. Būtėnas. Po 1990 m. paskelbtuose savo liudijimuose jis rašo, kad 1980 m., minint sovietinės Lietuvos „atkūrimo keturiasdešimtmetį“, Rašytojų sąjungos prašymu jis sutiko papasakoti apie minėtą „Respublikos jubiliejaus minėjimą“. Pasak J. Būtėno, tuo metu buvo išgalėjusi standartinė formuluotė: „1940 metais Lietuvos darbininkų klasė, Komunistų partijos iš pagrindžio vadovaujama, įvykdė proletarinę revoliuciją: nuvertė fašistinę valdžią, sugriovė buržuazinę santvarką ir atstatė Tarybų valdžią. [...] kaip dabar rašytojams ne-

papasakosi teisybės apie tokį istorinį įvykį, kaip 1940-ieji metai, jeigu esi artimas tų metų įvykių liudytojas. Na, ir pradėdu pasakoti, kaip aš 1940 m. birželio 15 d. buvau pakviestas Draugijos SSSR tautų kultūrai pažinti į tarybinio kino seansą dienos metu. Pasakojau, jog iš kino teatro išėjome kartu su Kostu Korsaku ir gatvėje pamatėme didžiulius tankus, riaumojančius Laisvės alėjos grindiniu. Nuėję iki alėjos vidurio, mudu stebėjome tankų žygį iki Valstybės teatro. Paskui aš nusukėčiau į namus, įsijungiau radiją ir išgirdau, jog Raudonoji Armija peržengusi Lietuvos sieną ir nuėjusi gilyn ir kad tai padariusi su Lietuvos vyriausybės sutikimu. Net Lietuvos kariuomenės vadas davė nurodymą atžygiavusius raudonarmiečius sutikti kaip draugiškos valstybės karius. Paskui ėmiau pasakoti, jog tuomet prasidėjo didelės demonstracijos, mitingai, susirinkimai, buvo rodomas entuziazmas nusikračius fašistinio režimo [turima omenyje A. Smetonos. – *Aut.*]“³³. Rašytojų sąjungoje J. Būtėnui kalbos baigti neleido ir niekas jam ne tik nepadėjo už pasakytą kalbą, bet dar ir išbarė. Griežtai pasisakyta prieš „tokių šmeižtų skelbimą“. Po kalbos jam priekaištauta, kad jis klydęs: „Draugas Būtėnai, jūs klystate. Buržuazinę valdžią nuvertė liaudis ir ji įkūrė Tarybų valdžią Lietuvoje“. Kiti stebėjosi dėl tokių J. Būtėno žodžių ir laikė jį girtu³⁴. J. Būtėno liudijimai patvirtina tai, kas sovietmečiu kategoriškai buvo neigta: kad sovietų kariuomenė įžengė į Lietuvą, nuvertė A. Smetonos valdžią ir kartu palaidojo nepriklausomos Lietuvos valstybę.

J. Paleckio ir J. Būtėno liudijimai atskleidžia ir išryškina kairiųjų inteligentų triumfą žlungant A. Smetonos autoritariniam režimui. Tuo metu apie tolesnį Lietuvos likimą per daug negalvota, buvo aklaai pasikliaujama Sovietų Sąjunga, nežvelgiant jos piktų kėslų. Tam turėjo įtakos kai kurių kairiųjų inteligentų jau kelerius metus rodytas priešiškus valdžiai, artimi ir draugiški santykiai su sovietų pasiuntinybe, dalyvavimas minėtos

„Lietuvių draugijos TSRS tautų kultūrai pažinti“ veikloje ir ryšiai su uždraustąja LKP³⁵. Kita vertus, sovietų kariuomenės įžengimas kairiesiems ir Lietuvos visuomenei negalėjo būti naujiena. Panaši padėtis jau buvo susiklosčiusi prieš gerą pusmetį, kai sovietai su Lietuvos valdžios palaiminimu pagal 1939 m. spalio 10 d. savitarpio pagalbos sutartį legaliai į Lietuvą įvedė 20 tūkst. raudonarmiečių „saugumui sustiprinti“. Už tai Lietuva iš sovietų atgavo Vilniaus kraštą.

Oficiali valdžios dezinformavimo politika tęsėsi ir pirmosiomis sovietų valdymo Lietuvoje dienomis („Lietuva, tapusi auka, teisingo budelį“), o beveik per keturiolika A. Smetonos valdymo metų nupolitintai visuomenei sovietų okupacijos pradžioje buvo sunku suorientuoti. Sužinojusi, kad A. Smetona pasitraukė neįspėjęs, tauta labai pyko. Tai liudija pirmosiomis okupacijos dienomis užfiksuoti VSD spaudos biuletiniai iš Lietuvos pakraščiu³⁶. Anot Z. Ivinskio, „daugiausiai smerkiamas, nes visų visur ypač plačiai žinoma, Smetonos išbėgimas. Keikia ir klioja jį visokiais žodžiais net kaimo žmonės...“³⁷ Visuomenės nesusigaudymą, kas vyksta okupacijos pradžioje, patvirtina M. Riomeris. Birželio 15-osios rytą jis išvyko iš Vilniaus į provinciją (Obelius). Dar nenuvykęs į vietą, Panevėžyje iš kitų sutiktųjų sužinojo, kad sovietų kariai žygiuoja į Lietuvą. Savo dienoraštyje birželio 15 d. M. Riomeris rašė: „Sužinojau didelę naujieną, kad šiandien sovietų kariuomenė žygiuoja į Lietuvą ir „užima“ Vilnių, Kauną, Panevėžį, Raseinius, Alytų ir bene Kėdainius. Tai nėra Lietuvos likvidavimas, bet, šiaip ar taip, visiškas jos pavergimas. Vagone važiauvau su Antanu Vienožinskiu ir keliais kitais ponais. Aišku, visi gyvai komentavo naujieną. Tās žinias pranešė Lietuvos ir Sovietų radijas. Lietuvoj keičiasi vyriausybė. [...] Šiaip ar taip, militarinis sovietų įsitvirtinimas Lietuvoje (o gal taip pat ir Latvijoje ir Estijoje) plačiai komentuojamas kaip žygis prieš Vokietiją. [...] Visur, ir Obeliuose, ir

Bagdoniškyje, didelis sujudimas. [...] Nuėjome gulti su vištomis“³⁸.

Lietuvos provinciją žinios apie esminius valdžios pokyčius pasiekdavo gerokai pavėluotai. M. Riomeris birželio 19 d. savo dienoraštyje paminėjo, kad tik tada, praėjus trimis dienoms po jo atvykimo į provinciją, atėjo naujausia spauda: „Naujausi [laikraščiai] – vakarykščiai. Buv. prezidentas Smetona tikrai pasitraukė į Vokietiją. Ar yra ten internuotas – kol kas iš laikraščių neaišku. [...] Apie žurnalisto Paleckio pakvietimą į premjero postą laikraštyje dar nieko nėra, bet kiek žinau iš tų, kurie klauso radijo, tai faktas. Į vyriausybę įeina prof. Krėvė-Mickevičius ir Ernestas Galvanauskas. Kas daugiau – nežinau“³⁹. Tai rodo, kad objektyvių žinių apie prasidėjusią sovietų okupaciją menkai turėta, ypač provincijoje. O ir tie, kurie liko Kaune ir matė, kas vyksta pirmosiomis okupacijos dienomis, iš sovietų kariuomenės blogiausio Lietuvai nesitikėjo. Petras Karvelis apie Lietuvos nepriklausomybės žlugimo pradžią rašė: „Prislėgti visų tų įvykių, apie 5 val. (16 birželio) sužinojome, kad atvykęs pas A. Merkį Dekanozovas padiktavo Paleckio Kabineta. Šiek tiek visi atsidusome, kad bent ne iš karto rusų komunistai... Ir taip 1940 birželio 16 d. 17 val. pasirašius Merkiui atitinkamą Paleckiui [...] aktą, tylomis, esant Kauno gatvėms pilnomis žmonių, stebinčių žygiuojančią sovietų kariuomenę, buvo išspręstas Lietuvos nepriklausomybės likimas... Tauta net nepajuto, kad jai buvo uždėti pančiai. Niekas nekėlė balso, niekas net mažiausio protesto nepareiškė. Istorinio to įvykio reikšmė liko neįvertinta ir nepergyventa“⁴⁰. Panašų momentą, pasirėmęs Z. Ivinskio dienoraščiu, pateikė istorikas G. Rudis: „Ivinskis kalbasi su Kauno universiteto Medicinos fakulteto dekanu V. Lašu birželio 17–18 d.: jau Liaudies vyriausybė yra, viskas. Lašas samprotauja: neįtikėtinas dalykas, kad rusai visiškai inkorporuotą Lietuvą, bus maždaug

kaip Danija pas vokiečius, Mongolijos, Slovėnijos statusas“⁴¹. Istoriko teigimu, „reikia pripažinti, kad sovietai, panaudodami lėto skverbimosi strategiją, labai daug laimėjo, net ir birželio 15 d. okupacija ganėtinai buvo keista. Keliai užplūdę, artilerijos, kavalerijos, pėstininkų voros, užimami visi strateginiai punktai, kone visą savaitę prie visų įstaigų stovi tankai, sargybos, bet nieko netikrina, nieko nekrato, niekam netrukdo nei užėti, nei išeiti. Atrodo, kad Raudonoji armija yra lyg ir indiferentiška. Jiems pavyko sudaryt įvaizdį, kad armija tik papildo įgulas... Visą šitą jie suvaidino labai puikiai ir okupavo Lietuvą iš esmės remdamiesi 1939 m. [1938 m. – *Aut.*] Konstitucija ir visais įstatymais, labai nedaug juos pažeisdami. Na, Liaudies seimas tai jau kas kita, ten jau kaukės nukrinta, o iki tol, matot, kas darosi. Žodžiu, neaiški padėtis dezorientuoja, klaidingai dezorientuoja visuomenę“⁴².

Tokia padėtis buvo labai palanki sovietams; jau pirmosiomis dienomis jie suformavo svarbiausias prosovietinės valdžios institucijas (pirmiausia Liaudies vyriausybę) ir į jas paskyrė prieš tai išmėgintus ir lojalius asmenis, daugiausia iš kairiosios lietuvių inteligentijos⁴³.

KAIRIOSIOS LIETUVIŲ INTELIGENTIJOS VEIKSMAI OKUPACIJOS IŠVAKARĖSE

Daugiausia informacijos apie kairiųjų inteligentų veiklą ikiokupaciniu laikotarpiu pateikia kairiųjų spauda. Atidžiau peržiūrėjus straipsnius, skelbtus legalioje kairiųjų spaudoje okupacijos išvakarėse, galima pamatyti esminį bruožą – vyrauja neapykanta A. Smetonos autoritariniam režimui. Okupacijos išvakarėse jaunimiečių leistas žurnalas „Mūsų jaunimas“ (redaktorius Petras Kežinaitis), jaunesniųjų varpininkų studentų „Varpas“ ir minėtos „Lietuvos žinios“ dėl cenzūros ne-

galėjo atvirai išreikšti priešiškus nuostatus. Todėl tai daugiausia buvo daroma netiesiogiai, dažnai prisidengus literatūriniais kūriniais (ypač poezija), propaguojant vadinamąjį kultūrbolševizmą⁴⁴. Kita vertus, iš publikacijų matyti, kad kairioji inteligentija, neapkentusi A. Smetonos autoritarinio valdymo, nenorėjo būti pasyvi ir siekė aktyviai dalyvauti Lietuvos gyvenime. Tą geriausiai rodo toliau pateikti pavyzdžiai.

1939 m. spalio 7 d. „Lietuvos žinios“ išspausdino Antano Rūko straipsnį „Rašytojai ir gyvenimas“. A. Rūkas, būdamas aktyvus valstietis liaudininkas, tuo metu siekęs kartu su kitais jaunaisiais liaudininkais išleisti naują žurnalą⁴⁵, ragino rašytojus „eiti kartu su gyvenimu ir būti visuomenei orientyru, kuris turi jai nurodyti žengimo į priekį tinkamą kryptį“. Autoriaus teigimu, „nevalia rašytojams stovėti nuošalyje (tik žiūrėti), kaip gyvenimo ekspresas visu smarkumu, visa jėga dumia į priekį. Rašytojas turi atsisėsti prie vairininko ir padėti vairuoti ekspresą į ten, kur ta ateitis – skaisčiausia, gražiausia, laimingiausia!“ Pabaigoje A. Rūkas pranašiskai išreiškė viltį, kad Lietuvos rašytojai greitai tars savo žodį visuomenei: „Jei mūsų rašytojai turi ką pasakyti šiomis audringomis dienomis, jie pasakys, o tylą kaip tik reikia tą baimę vėjo, kuris atūžia, atšniokščia, atkaukia, tylą reikia merdėjimą. Mes su tais, kurie nori gyventi ir kurti!“⁴⁶ Kaip parodė netolimi įvykiai, A. Rūkas neapsiriko. Atkreiptinas dėmesys į tai, kad dar nuo ketvirtąjo dešimtmečio antrosios pusės kairieji inteligentai, pirmiausia rašytojai (A. Rūkas ir kt.), VSD buvo įvardyti kaip „komunistuojantys rašytojai“⁴⁷. Be to, jaunieji valstiečiai liaudininkai turėjo ir politinių pretenzijų, net savo politinę programą, kurią 1939 m. spalio mėn. paskelbė jų lyderis J. Paleckis⁴⁸.

1939 m. spalio 10 d. Maskvoje pasirašius Lietuvos ir Sovietų Sąjungos savitarpio sutartį, Lietuvoje dar labiau sustiprėjo kairiosios inteligentijos prosovietinės nuotaikos.

Jaunimiečių žurnalas „Mūsų jaunimas“ gerokai „paraudonėjo“. Nors sovietų kultūrą liaupsinantys straipsniai jame būdavo spausdinami ir anksčiau, po sutarties pasirašymo pradėta atvirai šlovinti Sovietų Sąjungos laimėjimus įvairiose srityse, jų milžinišką karinį potencialą⁴⁹. Vienas iš LJS lyderių, būsimasis Liaudies vyriausybės finansų ministras J. Vaišnoras negailėjo panegirikų Sovietų Sąjungos vadovui J. Stalinui, aprašė jo sunkią ir skurdžią jaunystę, iškelė taikią užsienio politiką kitų valstybių atžvilgiu nuo 1928 m. J. Vaišnoro teigimu, „jo politikos vedamoji mintis iki šių metų didžiųjų įvykių buvo galima taip nusakyti – įtvirtinimas socializmo Sovietų Rusijoje ir vengimas kištis į ginkluotus konfliktus svetur“⁵⁰. J. Vaišnoras teisingai sovietų veiksmus vykdant Molotovo–Ribbentropo pasirašyto pakto slaptuosius protokolus, kai sovietai primetė savitarpio pagalbos sutartis trimis Baltijos valstybėms ir Suomijai. Pastarajai atsisakius sovietams paklusti, tarp abiejų valstybių vyko Žiemos karas, kurio metu Suomijai pavyko apsiginti ir išsaugoti nepriklausomybę. J. Vaišnoro teigimu, savitarpio pagalbos sutartis su trimis Baltijos valstybėmis buvo sudaryta siekiant „patikrinti savo pakraščių saugumą“. „Tais pačiais sumetimais iškilo militaristinis susirėmimas su Suomija, kuri nesutiko patenkinti Sovietų Rusijos reikalavimų. Reikia pasakyti, kad Suomija visą laiką buvo militariniai globojama Vokietijos“. Straipsnio pabaigoje cituojami J. Stalino žodžiai, kuriais užtaria mi darbo žmonės Sovietų Sąjungoje⁵¹. Iš to matyti, kad jaunimiečiai Lietuvos okupacijos išvakarėse atvirai rodė simpatijas Sovietų Sąjungai ir tikėjo jos vadu J. Stalinu.

1936–1939 m. vykęs pilietinis karas Ispanijoje, kai tarpusavyje kovojo kairiųjų jėgų liaudies frontas (jį rėmė Sovietų Sąjunga) ir dešinieji, vadovaujami generolo Francisco Franko (pastarąjį rėmė nacistinė Vokietija ir fašistinė Italija), buvo sulaukęs iš-

skirtinio dėmesio visame pasaulyje. Vakarų pasaulio intelektualai atvirai simpatizavo Ispanijos kairiesiems ir jų kovą suvokė kaip kovą dėl laisvės, demokratinių vertybių, tarsi „jie gina vertybes, virš kurių pakibo grėsmė, bet kurios dar nesunaikintos“⁵². Kairiajai lietuvių inteligentijai Ispanijos pilietinis karas buvo suprantamas kaip kovos kelias dėl laisvės ir Lietuvai, siekiant pakeisti A. Smetonos autoritarinį režimą. 1939 m. J. Vaišnoras žurnale „Mūsų jaunimas“ rašė, kad „darbo žmonės ginklu gina laisvę. Ši didvyriška Ispanijos liaudies kova su dideliu įtempimu sekama visame pasaulyje. Visi žmonės siunčia savo sveikinimus ir reiškia pagarbą tiems pilkiems, nežinomiems didvyriams, kurie savo pasiryžimu, pagaliau mirtimi prisideda prie Ispanijos darbo žmonių valios – būti laisviems, nevergauti ne tik svetimiams, bet ir saviems ponams...“ J. Vaišnoras respublikos šalininkus pavadino „laisvės riteriais“ ir pažymėjo, kad jų tikslas – iškovoti laisvę. Autorius aptarė Ispanijos įvykių reikšmę ateičiai; pasak jo, Ispanijos kovos, nesvarbu kas laimės, „vis vien sudarys didžiulės reikšmės įvykį, galbūt pačią stambiausią grandį per amžius einančių už laisvę, už geresnį gyvenimą, kovų grandinėje. [...] Daug kas galės gėrėtis pačių Ispanijos darbo žmonių drąsa ir šūkiu: Geriau mirti statiems, negu gyventi atsiklaupusiems!“⁵³

Ispanijos pilietinį karą laimėjus generolui F. Frankui ir jam atėjus į valdžią, kairieji tai suvokė kaip demokratijos pralaimėjimą visoje Europoje. „Mūsų jaunimas“ rašė: „Ach, motina, tu motina ispanų! Tavo tragedijos man nepamiršti./ Tavo tragedija – kartu ir mano,/ Nes kaip karžygė tu už laisvę miršti“⁵⁴. Šiomis ir panašiomis eilėmis buvo kartu apeliuojama į autoritarinį valdymą Lietuvoje, kurioje nėra demokratijos. Nepaisant to, kairieji ragino nesudėti rankų ir kovoti dėl geresnio rytojaus. 1939 m. pabaigoje tame pačiame žurnale išspaus-

dintame eilėraštyje „Dėl rytojaus“ rašoma: „Ženkim, broliai! Mum priklauso žodis./ Mum priklauso tekanti rytojaus saulė./ Kas galės, kas priešingai įrodys, / Kad ne mūsų šis gražus pasaulis?/ [...] Sugriauti lūšnas, trobas išvėdinti, / Kad pelėsių, raugo nebeliktų./ Kovot už laisvę, už tą didžią mintį / Vieniem žmonėm pritiktų“⁵⁵. Žurnalo viršelyje išspausdinta už komunistinę veiklą kelis kartus bausto dailininko Stepo Žuko karikatūra „Ponai“, kuria autorius išjuokė valdžioje esančius turtinguosius. Ikiokupaciniu laikotarpiu žurnalo „Mūsų jaunimas“ viršeliu dažnai puošė šio dailininko karikatūros. S. Žukas kairiesiems buvo žymiausias dailininkas, kovotojas dėl liaudies teisių, prieš tai leisto nelegalaus satyros žurnalo „Šluota“ siela. Anot J. Būtėno, „tada daug kas žinojo, kad dailininkas Stepas Žukas turi ryšių su komunistiniu pagrindžiu. Savo karikatūrose S. Žukas pajuokė kapitalistus, dvasininkus, „tautišką elitą“; neretai cenzūra jo piešinių nepraleisdavo“⁵⁶. S. Žukas jau buvo spėjęs pasižymėti ir užsirekomenduoti ketvirtajame dešimtmetyje, jį labai vertino LKP. Jo nuopelnai neliko nepastebėti: 1940 m. sausio mėn. jis buvo išrinktas Laisvamanių etinės kultūros draugijos Kauno skyriaus pirmininku, o sovietų kariuomenei įžengus į Lietuvą, tapo vienu pagrindinių sovietų pagalbininkų, kūrė sovietinės propagandos atributiką 1940 m. vasarą, vadovavo „Agitpropui“⁵⁷.

Okupacijos išvakarėse nuo „Mūsų jaunimo“ niekuo nesiskyrė „Lietuvos žinios“, kuriose tvirtas pozicijas turėjo kairiųjų pažiūrų ir prosovietiskai nusiteikę inteligentai. Kairieji šiame pagrindiniame liaudininkų dienraštyje turėjo savo žmogų – buvusį trečiafrontininką Joną Šimkų; nuo ketvirtojo dešimtmečio vidurio jis tapo vienu iš redaktorių. J. Šimkus rūpinosi leidinyje spausdinama kultūrine medžiaga ir buvo savotiškas „stogas“ kitiems kairiesiems. Anot J. Bū-

tėno, J. Šimkus prieš okupaciją kalbėjo, kad „Lietuvos žinių“ vyriausiasis redaktorius Jonas Kardelis „visur kišasi, tuo pačiu ir į literatūros puslapio redagavimą. Nemanykit, kad į literatūros skyrių aš galiu dėti ką noriu“⁵⁸. Kaip rodo dokumentinė medžiaga, J. Šimkus dar 1935 m. pats siūlė „Lietuvos žinių“ vadovybei kviesti kairiuosius literatus bendradarbiauti jų dienraštyje ir tuo siekė didinti laikraščio populiarumą: „Būtinai reiktų pritraukti prie „L. Ž.“ jaunųjų pažangiųjų rašytojų kolektyvą, kuris, mano žiniomis, mielai bendradarbiautų, jeigu jis nebūtų nuo laikraščio stumiamas, o būtų kviečiamas. O jeigu kartais jiems tektų sumokėti ir minimalinį honorarą, tai laikraštis iš to vis tik pelnytų, nes įdomesnis laikraštis turi didesnę tiražą ir savaime daugiau pajamų. Šiuo atžvilgiu nereikia kalbėti net apie riziką“⁵⁹. Kaip rodo kairiųjų publikacijos⁶⁰, „Lietuvos žinios“ atsižvelgė į J. Šimkaus patarimus.

Iki okupacijos kairiuosius rašytojus palankiai vertino ir LKP. Viename VSD agentūrinių pranešimų pažymėta, kad 1940 m. kovo 10 d. į VDU istorijos mylėtojų draugijos „Scientia“ surengtą literatūros vakarą ateitininkų salėje buvo susirinkę nemažai marksistinės pakraipos klausytojų, darbininkų ir komunistų partijos narių. Pastarieji apie tą literatūros vakarą kalbėjo su pasitenkinimu, gyrė „marksistų literatų Cvirkos, Venclovos, Korsako-Radžvilo, Krūmino, Jakubėno, Rūko, Žilionio, Berento, Baltaūsis ir kt. drąsų bei atvirą marksistinių idėjų skleidimą, nevengiant griežtos kritikos esamos santvarkos bei fašizmo atžvilgiu“. Agentūriniame pranešime teigiama, kad komunistai apie juos atsiliepia palankiai, nes pripažįsta, jog jie savo antifašistine veikla labai padeda ir komunistų siekiams. Literatūros vakare dalyvavę darbininkai taip pat pritarė kalbėjusiems⁶¹. Susipažinus su daugeliu VSD surinktų duomenų okupacijos išvaka-

rėse, galima aptikti panašios informacijos apie kairiąją inteligentiją. Tai rodo, kad kairiųjų veiksmai buvo sąmoningi; sutikdami užimti aukštus postus, okupacijos pradžioje jie anaip tol nebuvo pasyvūs.

Kairiosios lietuvių inteligentijos radikalias kairiasias ir net komunistines nuostatas okupacijos išvakarėse įvardijo Lietuvos valdžia. 1940 m. balandžio 13 d., likus vos dviem mėnesiams iki okupacijos, minėtas Spaudos ir draugijų skyriaus vadovas D. Stankūnas savo „Pro Memoria spaudos tvarkymo ir jos priežiūros reikalu“ apibūdindamas bendrą padėtį Lietuvos spaudoje išskyrė kairiųjų spaudos tendencijas: „[...] mūsų gyvenimo neigiamybių kėlimas, ypač kairiųjų srovių spaudoje, eina labai toli ir neretai jis siejamas su kaltinimu esamos santvarkos, pavaizdavimu kažkokios laisvės stoka bei skatinimu prie kovos. Pasitaiko taip pat ir gana atviro komunizmo garbinimo [pabraukta originale. – *Aut.*]. Šitokių tendencijų ypač gana dažnai pasitaiko dailiojoje literatūroje ir publicistikoje. Galbūt taip yra dėl to, kad dailiojoje literatūroje visa tai yra perkeltaje prasmėje, bet visiems suprantamai pasakyta. Spaudos priežiūrai su dailiąja literatūra yra sunku kovoti“. Iš to matyti, kad valdžia nesugebėjo kovoti su kairiųjų spaudoje reiškiamomis radikaliai kairiosiomis ir priešiškomis nuostatomis valdžios atžvilgiu. D. Stankūnas taip pat pažymėjo didelę kairiųjų neapykantą A. Smetonos autoritarinei valdžiai: „Jei čia neįsikištų spaudos priežiūra, tai gal net sunku įsivaizduoti, prie kokių puolimų būtų prieita. Užtat dėl šito spaudos priežiūros įsikišimo iš tų srovių pusės neretai spaudos priežiūrai daromas priekaištas, kad ji ginanti tautininkus“. Tai rodo, kad Lietuva okupacijos išvakarėse buvo itin susiskaldžiusi ir A. Smetonos autoritarinį režimą kai kurie visuomenės sluoksniai, ypač kairioji inteligentija, siekė nuversti.

KAIRIOSIOS INTELIGENTIJOS VEIKSMAI PIRMOSIOMIS OKUPACIJOS DIENOMIS

Po 1940 m. birželio 15-osios, žlugus A. Smetonos autoritariniam režimui, „Lietuvos žiniose“ ir „Varpe“ aktyviai pradėjo reikštis kairioji inteligentija. Žurnale „Varpas“ (paskutinis numeris pasirodė jau po okupacijos, 1940 m. birželio 18 d.) pirmame puslapyje buvo įdėta buvusio šio žurnalo bendradarbio, tuo metu paskirto Liaudies vyriausybės vadovu J. Paleckio nuotrauka ir redaktoriaus J. Būtėno įvadinis straipsnis „Į darbą ir kūrybą!“ Iš jo galima atkurti kairiųjų nuotaikas pirmosiomis okupacijos dienomis, sužinojus Liaudies vyriausybės sudėtį, kurios branduolį sudarė gerai žinomi kairiųjų pažiūrų inteligentai.

J. Būtėnas straipsnio pradžioje negailėjo kritikos buvusiam prezidentui A. Smetonai ir jo valdymui: „Visas kraštas nūnai garsiai kalba apie tai, apie ką lig šiol buvo kalbama pakuždomis, apie ką terašė slapta atspausdinti lapeliai, atsišaukimai. Linksta plunksna, paėmus rašyti šitokia tema. Apie ką dabar rašyti? Ar reikia rašyti apie visas tas šunybes, kurias pridarė per tiek laiko „tautos vado“ režimas? Ar rašyti apie jo „vadovavimą“ tautai, apie jo „pasiaukojimą“, kontrabandiškai pabėgant iš „numylėtos“ tėvynės? Tikrai jūsų tėvynė numylėta. Reikia neužmiršti [...], kad ne vienas „didvyris“ kaltas dėl visų Lietuvą alinusių žygių, nes jam būtų per daug garbės, jei tai pripažintume. Juk psichiatrinėse ligoninėse rasime pakankamai diktatorių maniakų, bet kaip jie neturi šalininkų, rėmėjų, o priešingai – izoliuoti, tai kraštui bėdos nedaro. **Tad ir mūsiškis „didvyris“ [A. Smetona. – *Aut.*] ne vienas atsakingas už savo darbus. Turime nepamiršti ir tos klikos, kuri visomis keturiomis rėmė, kėlė, garbino ir patys siurbėliškai plėšė**

kraštą⁶² [mano išryškinta. – *Aut.*]. Toliau buvo smerkiamas A. Smetonos pasitraukimas iš Lietuvos. Anot J. Būtėno, „sąmoningieji lietuviai buvo numatę tokį jo darbą, jo „tėvynės meilės“ ir „pasiaukojimo“ apvainikavimą“. J. Būtėnas pažymėjo, kad „per trylika metų Lietuvos darbo žmonės buvo mulkinami, engiami, tamsybėje ir priespaudoje laikomi. [...] Mes „Varpo“ skiltyse ir anksčiau, kiek leido cenzūrinės sąlygos, esame aiškiai pabrėžę ir nurodę tą visą aplinkumą, tas visas sąlygas, kurios trukdė Lietuvai žengti progreso keliu“⁶³. Autorius išvardijo daugelį A. Smetonos valdymo metais buvusių „negerovių“ – griežta cenzūra, valdžios uzurpacija, nebuvo civilinės metrikacijos, Kultūros fondo ir pan. Užsiminė apie J. Paleckį: „Ką reikia sakyti dėl Kultūros Fondo, kurio reikalu „Varpo“ skiltyse buvo labai nuolaidžiai pasisakęs dabartinis ministeris pirmininkas Justas Paleckis, kuriam atsistojus Lietuvos vyriausybės priekyje, mes nuoširdžiai tikime ir laukiame visa tai realizuoti“⁶⁴. Pabaigoje J. Būtėnas ragino ryžtis naujam darbui. „Nūnai pažangioji mintis turi visu pilnumu parodyti savo kūrybines pastangas!“ Taigi ragino, kaip okupacijos išvakarėse A. Rūkas, kairiuosius aktyviai dalyvauti Lietuvoje vykstančiuose naujuose pertvarkymuose.

J. Būtėno pavyzdys rodo, kad kairieji, smerkdami A. Smetoną, negailėjo kritikos ir tautininkams. Tai leidžia daryti prielaidą, jog tuo metu sovietams talkinę lietuviai galėjo suvedinėti asmenines sąskaitas su priešingoje barikadų pusėje buvusiais tautiečiais, pirmiausia tautininkais (čia reikėtų išsamesnių tyrimų ir atskiros publikacijos šiai temai nušviesti).

Pirmosiomis okupacijos dienomis sovietų „per dieną“ iškelti asmenys visuomenei buvo pristatomi kaip liaudies gynėjai, kaip buvę didžiausi kovotojai dėl liaudies teisių ir jos gerovės A. Smetonos valdomo-

je Lietuvoje. Kaip pavyzdį galima pateikti keletą Liaudies vyriausybės vadovu paskirto J. Paleckio biografijos faktų, kuriuos pateikė „Lietuvos aidas“: „Justas Paleckis yra tikras liaudies žmogus, kilęs iš neturtingųjų žmonių tarpo ir gimęs Telšiuose 1899 m. sausio 10 d. Iš pat savo jaunystės pradėjo eiti sunkią gyvenimo mokyklą [...]. 1926 m. [...] paskirtas Eltos direktoriumi, bet po Smetonos perversmo iš tos vietos pašalintas [...]. Tuo pat metu sielojosi dėl mūsų liaudies skurdo ir vargo, kiek įmanydamas stengėsi būti liaudžiai naudingas, bet Smetonos režimas jam kliudė. [...] Dabar šis liaudies žmogus atsistoja vyriausybės priešaky“⁶⁵. Panašiai pristatytas ir Liaudies vyriausybės švietimo ministras Antanas Venclova: „A. Venclova – liaudies rašytojas, poetas. Dabar šis liaudies rašytojas, mokytojas ir draugas ima į savo rankas tokias svarbias krašto švietimo ministerio pareigas“⁶⁶. Visuomenei buvo diegiama mintis, kad nuo šiol susiformavusios naujos valdžios institucijos gins liaudies interesus, apie ką dar prieš okupaciją savo spaudoje ir rašė kairieji inteligentai.

Po okupacijos kairieji inteligentai gavo galimybę ir „tribūną“ aktyviai reikštis ir oficioze „Lietuvos aidas“, kuris iki tol jiems buvo „neprieinamas“. Teisingiau, ši pagrindinį Lietuvos laikraštį perėmė į savo rankas kairieji. Jo redaktoriumi nuo birželio 18 d. buvo paskirtas J. Šimkus. Naujasis redaktorius „Lietuvos aidas“ vedamajame negailėjo kritikos buvusiam režimui ir liaupsino permainas, sveikino naująją valdžią: „Iš visų Lietuvos vietų šimtai telegramų sveikina naują Lietuvos vyriausybę ir ypač Ministrą Pirmininką Justą Paleckį“⁶⁷.

Birželio 17 d. pradėjusi darbą prosovietinė Liaudies vyriausybė, vadovaujama J. Paleckio, po dviejų dienų išleido įsakymą, kuriuo buvo paleisti politiniai kaliniai; tarp jų absoliučią daugumą sudarė už komunisti-

nę veiklą A. Smetonos valdymo metais nu-teisti asmenys⁶⁸. Reikia turėti omenyje, jog vos prieš pusmetį tarp jų buvo ir J. Paleckis; 1939 m. spalio 11 d. jis viešai prie prezidentūros Kaune reikalavo iš kalėjimo paleisti politinius kalinius⁶⁹. Paleistuosius kalinius, kurie sovietų okupacijos pradžioje buvo pavadinti „kovotojais dėl liaudies teisių“ (dauguma jų buvo komunistai), išlaisvino Politiniams kaliniams globoti komitetas. Jį beveik be išimties sudarė radikalūs kairieji inteligentai: globėja – Liaudies vyriausybės vadovo J. Paleckio žmona Genovaitė Paleckienė, Michalina Meškauskienė – pirmininkė, K. Gregorauskienė, Liudas Gira, dr. Antanas Garmus ir patronato draugijos atstovas – vicepirmininkai, P. Girdzijauskienė – išdininkė, L. Dovydenas ir I. Povilavičiūtė – sekretoriai; nariai: S. Žukas, J. Guzevičius, E. Stankaitė, K. Korsakas-Radžvilas, Bronė Girienė, Marė Kučinskaitė, Ch. Zimanas, Dovydas Umru ir inž. Alperavičius⁷⁰. Kai kurie jų tuo metu bendradarbiavo su LKP, kai kurie patys buvo komunistai. Dalis jų savo kailiu buvo patyrę politinio kalinio lemtį ir gerai asmeniškai pažinojo dar tebekalinčius už politinę veiklą „bendražygius“.

Birželio 19 d. „Lietuvos aidas“ savo vedamajame politinių kalinių išlaisvinimą prilygino galutinai atėjusiai laisvei Lietuvoje: „Vakaryktė diena Lietuvos darbo liaudžiai liks istorine. Sutrupėjo pančiai, laikę surakinę kovojusius dėl darbo liaudies laisvės ir teisių. Nuo pat nepriklausomos Lietuvos valstybės įsikūrimo iki paskutiniausių dienų, kai Smetona panikos pagautas išdūmė per „žalią sieną“ už mūsų valstybės ribų, kovotojai dėl darbo liaudies laisvės ir teisių buvo pūdomi kalėjimuose. [...] Bet galų gale visokiai priespaudai ateina galas, jis atėjo ir mūsų darbo liaudies engėjams. Darbo žmonių pirmasis priešas Smetona ir visa eilė jo padėjėjų sprūdo kur kas įmanydamas. Bet tegu jie nemano, kad pavyks pabėgti nuo Lietuvos liaudies teisingo teismo.

Todėl tebūnie aukso raidėmis įrašytas Liaudies vyriausybės pirmasis aktas – išlaisvinimas iš pančių tų žmonių, kurie už tai, ko mes dabar susilaukėm, neteko sveikatos, jaunystės ir viso to, ką turėjo kiekvienas laisvas žmogus. Nulenkime galvas prieš tuos, kurie kovodami trūnijo kalėjimuose ir nesulaukę laisvės mirė. Tebūnie amžina liaudies pagarba ir dėkingumas jiems!“⁷¹ Buvęs vienas jaunimiečių lyderių, naujai paskirtas Liaudies vyriausybės vidaus reikalų ministras Mečislovas Gedvilas birželio 19 d. Darbo rūmuose sakė kalbą amnestuotiems politiniams kaliniams pagerbti; jis teigė: „Brangūs draugai! Daug metų Lietuvos liaudis dejavo po sunkia priespaudos letena, Lietuva, prieš 22 metus nusikračiusi caro jungo, netrukus vėl pateko vergijon. [...] Beveik 14 metų buvome Užulėnio dvarininko [prezidento A. Smetonos. – *Aut.*] valdomi. To savanaudiško dvarininko, kuris mus, laisvos Lietuvos piliečius, pavertė savo dvaro bernais. Jis išplėšė iš mūsų širdį, sąžinę, mintį ir sukišo juos į kalėjimus, ištrėmė į koncentracijos stovyklas. Ir liko Lietuva lyg dvokiantis lavonas, gulįs dvokiančioje baloje, be širdies, sąžinės ir minties. Sustingo visas kultūrinis ir politinis gyvenimas, ir pagaliau! Pagaliau mūsų didžiojo kaimyno – Sovietų Sąjungos dėka pasisekė nusikratyti to nepakenčiamojo jungo, kuris 14 metų slėgė mus. **Širdis, sąžinė ir mintis jau gražinti į Lietuvos kūną** [išryškinta originale. – *Aut.*]. Jūs, brangūs draugai, grįžtate iš kalėjimų ir stovyklų į laisvę. Ir kartu su jumis keliasi iš mirusių Lietuva ir žengia į šviesą. Vos kelios dienos, kaip žlugo senasis savanaudžių režimas, o jau matome, kaip pradeda plakti Lietuvos pulsas, kaip pradeda raudonuoti Lietuvos, mūsų brangios tėvynės, veidas. Sveikindamas jus Respublikos Prezidento ir Vyriausybės vardu, linkiu jums, draugai, daug energijos, kūrybinio entuziazmo, kuriant naują, laisvą darbo Lietuvą“⁷². Paleisti iš ka-

lėjimo LKP nariai po kelių dienų gavo aukštus valdžios postus.

Kairieji taip pat negailėjo pagyrimų jiems „laisvę atnešusiai“ Raudonajai armijai. Birželio 19 d. dar didesnę dėkingumą sovietų kariuomenei išreiškė rašytojas Petras Cvirka. Straipsnyje „Raudonoji armija!“ jis rašė: „Štai toji armija, tikrasis laisvės, taikos ir draugingumo laidas tarp lietuvių ir SSSR tautų! Visi tie apmulkintieji, kurie dar prieš keletą dienų tikėjo piktiems buržuazijos bliūdlaizių šmeižtams apie Raudonąją Armiją, dabar gali savo akimis pamatyti galingą, nuostabią socializmo šalies armiją, neturinčią sau lygių pasaulyje. [...] Lietuvių tauta, kuri šiandien sutinka šią taikos gynėjų armiją, tegul įsisąmonina, kad mūsų kraštui tokios ginklo galybės prieglobstyje negali grėsti jokie pavojai. Neperžengiama, nepralaužiama siena atsistojo toji armija mūsų krašto saugumo ir taikos sargyboje. Ji patikrins mums laisvą, nepriklausomą, kūrybingą naują gyvenimą. Lietuvos liaudis gali būti tikra, kad nuo šandien jai atidaryti visų kūrybinių galimybių, visų didžiųjų pastangų ir laimės keliai. Į krašto vadovavimą išeina patys tauriausi ir sąžiningiausi Lietuvos vyrai ir moterys. Atsakomingas valstybės tvarkymo vietas užims ne per Smetonienės „malonės kabinetus“ perėję kortuotojai, bailiai, pataikūnai, spekuliantai ir niekšai lietuvių tautos engėjai, bet taurūs, sąžiningi, darbštūs ir geros valios žmonės“⁷³. Tuo metu Lietuvoje gyvenęs rašytojas Ignas Šeinius savo knygoje „Raudonasis tvanas“ neslėpė pasipiktinimo P. Cvirkos elgesiu: „Mane apima pyktis. Ne todėl, kad Cvirka būtų tai parašęs. Jau anksčiau jis buvo žinomas savo kairumu ir bolševikinėmis simpatijomis. Bet kaip galėjo žmogus su galva ant pečių, savo akimis kaktoje ir su šiek tiek išlavintu skoniu ką nors panašaus rašyti? Kaip galima prasimanyti, kad šventadieniškai apsirėngę ūkininkai būriais pasitiko įsiveržian-

čius okupantus, kad mergiotės dainavo linksmiausias dainas, nerdamos priešams vainikus ant kaklo tuo metu, kai visas kraštas tylomis liūdėjo, siaubo sukaustytas! Tai galėjo padaryti tik Judas Iskarijotas!“⁷⁴

Deja, tokių kaip P. Cvirka ir panašiai mąstančių, kurie jau pirmosiomis okupacijos dienomis skubėjo padėti sovietams ir aktyviai dalyvauti nuolat besikeičiančiuose politiniuose įvykiuose Lietuvoje, atsirado nemažai. Jie siekė kuo greičiau įgyvendinti radikalius pokyčius, pirmiausia socialinėje srityje. Tą patvirtina Z. Ivinskio dienoraščio užrašai. Birželio 21 d. Z. Ivinskis savo dienoraštyje rašė: „Kaune vis dar plinta visokių gandų gandelį. Kalbėjau su Melchioru Račkausku, kurio viena duktė ištekėjusi už Cvirkos (vakar parašė labai kvailą straipsnį apie sovietų armiją), o kita yra ištekėjusi už Venclovos. Aš jam pastebėjau, kad mes jo prašysime fakultetui per žentus protekcijos. Račkauskas sakė: kai aš girdžiu jų (žentų) kalbas, man darosi baisu. Jie nori kariuomenės biudžetą sumažinti iki 15 milijonų, atimti žemes iš tų valdininkų dvarininkų, kurie patys nedirba. Šiurpas eina girdint jų kalbas...“⁷⁵ A. Venclova ir P. Cvirka tuo metu jau buvo įsitraukę į naujos santvarkos kūrimą Lietuvoje. Ir ne tik jie. Birželio 21 d. Z. Ivinskis rašė: „Jau reikia apsiprasti su tuo faktu, kad esame SSSR dalis. Ir lietuvių tautai lemta įeiti į tų skaitlingų sovietų tautų tarpą. [...] Kaune vaizdas jau nebe toks nervingas, bet bolševizacija, atrodo, toliau pažengusi į priekį. Gatvėse vis daugiau sveikinančių žygiuojančią kariuomenę, vis daugiau keliami rankų, duodama gėlių. Šią reiškinį iškėlė ir Šalkauskis St., su kuriuo vakar un-te teko ilgokai kalbėtis“⁷⁶.

Minėti konkretūs pavyzdžiai ir nemažos dalies kairiosios lietuvių inteligentijos veiksmai rodo, kad į 1940 m. birželio mėn. sovietų suplanuotas Lietuvos nepriklausomybės laidotuves eita su dideliu entuziazmu, „iš širdies nekenčiant buvusio A. Smeto-

nos autoritarinio valdymo“ ir tikintis naujomis sąlygomis įgyvendinti savo siekius. Visur be išimties buvo pabrėžiama liaudis ir jos gerovės užtikrinimas. Kairiosios inteligentijos lūkesčius taikliai apibūdino Antanas Berentas birželio 16 d. sukurtame eilėraštyje „Laisvės sulaukus“: „Ir nebeužčiaupti laisvėjančių lūpų;/ Ir nebeatimti mum saulės laisvos./ Tuos, kurie ūkanom tiesą apsupo,/ Lai audros iš mūsų šiandien išsijos./ Mes saulę turėsime – ne

juodą šešėlį;/ O vietoj grandinių įgysime sparnus,/ Darbas gyvenimui ugnį įskėlė – / Naujojoje galybėje tik darbo žmogus!“⁷⁷

Nesutikusi lietuvių tautos pasipriešinimo ir gavusi kairiųjų radikaliųjų inteligentų pritarimą savo veiksmams, Sovietų Sąjunga pasinaudojo susidariusia padėtimi ir vos per du mėnesius įjungė Lietuvą į sovietinių respublikų sudėtį.

IŠVADOS

Sovietų Sąjungos kariuomenės įžengimą 1940 m. birželio 15 d. lietuvių visuomenė sutiko savo valdžios dezinformuota, nepasirengusi ir susiskaidžiusi, skirtingai reagavo į staigius pokyčius šalyje. Prosovietiskai nusiteikę asmenys triumfavo ir tai suvokė kaip „laisvės rytą“, kuris atėjo sovietų dėka nuvertus A. Smetonos valdymą. Neįvertinta, kad A. Smetonos valdžia buvo nuversta svetimos valstybės rankomis.

Glaudūs sovietų ir „Lietuvių draugijos TSRS tautų kultūrai pažinti“ narių santykiai leido sovietams patikrinti kairiųjų inteligentų reakciją į birželio 15 d. prasidėjusius pokyčius Lietuvoje.

Palyginus kairiosios lietuvių inteligentijos veiksmus okupacijos išvakarėse ir pirmosiomis sovietų valdymo dienomis, esminių skirtumų nerasta. Buvo smerkiamas A. Smetonos autoritarinis režimas ir aukščiausias neapykantos laipsnis pasiektas 1940 m. birželio 15 d., aklaai pasitikėta sovietais. Tam nemažai įtakos turėjo ir kairiosios inteligentijos glaudūs asmeniniai ryšiai su Lietuvoje reziduojančiais sovietų diplomatais ir sovietų pasiuntinybe, kai kurių kairiųjų inteligentų artimi ryšiai su vietine pagrindine LKP.

Dėl 1940 m. birželio 15 d. sovietų įvykdytos Lietuvos okupacijos ir prasidėjusios tragedijos kalta ir kairioji lietuvių inteligentija, kuri nuo pat pirmos dienos „koja kojoni“ su naujaisiais Lietuvos šeimininkais.

Priedas Nr. 1

Nelengvas kelias į didelį tikslą

Karikatūra dail. Penčylos

Karikatūra išspausdinta laikraštyje „Lietuvos žinios“, 1939 m. gruodžio 23 d. p. 1. Iš jos galima suprasti, kad Seneliu Šalčiu yra pavaizduotas prezidentas Antanas Smetona, į kalną sunkiai tempiantis „Tautos vienybę“. Talkininkų veiksmai daugiau trukdo, nei padeda traukti roges į kalną. Tai gerai apibūdina lietuvių tautos tarpusavio nesutarimus A. Smetonos valdymo saulėlydyje.

Priedas Nr. 2

1940.IV.13

Slaptai

Pro Memoria
spaudos tvarkymo ir jos priežiūros reikalai

1. Spaudos formalinis sutvarkymas mūsų įstatymuose*

a) 1935 m. lapkričio 15 d. buvo paskelbtas spaudos įstatymas (V. Ž. nr. 510), pagal kurį buvo nustatyta spaudos reikalų tvarkymas. Tačiau tuo įstatymu spaudos priežiūra, arba cenzūra, nebuvo įsakmiai pabrėžta ir aptarta.

įst. 5, 6 ir 7 str. str. spaudos priežiūra pavedama vykdyti apskričių viršininkams, taikant represyvinę sistemą, nes atspausdintas spausdinys turi būti patiektas apskr. viršininkui, prieš išleidžiant iš spaustuvės. Apskrities viršininkui leidus, gali būti platinama viešai. Tačiau to paties įst. 32, 33, 34 str. str. Ministras pirmininkas arba tas, kam jis paveda, gali neleisti arba paliepti ką spausdinti ir net nustatytoje formoje ir dvasioje. Todėl pasiremiant iš šių straipsnių nuostatais, leidinys gali būti tikrinamas prieš spausdinant, ir gali būti padaryta rašinyje arba visame leidinyje kai kurių korektyvų. Tokiu būdu pagal šį įstatymą gali būti taikoma ir preventyvinė spaudos priežiūra, kuri praktiškai dabar ir taikoma.

b) 1938 m. rudenį (spalio 1 d.) įsteigus Visuomeninio Darbo Vadybą, kuri veikė tiesioginėje ministro pirmininko žinioje, spaudos priežiūra, Ministrui pirmininkui paliepus, buvo pavesta vykdyti minėtai Vadybai. Tuo pačiu ji buvo paimta iš apskričių viršininkų kompetencijos.

Tokiu būdu nuo 1938 m. spalio mėn. 1 d. ligi 1939 m. gegužės 1 d. spaudos priežiūra buvo vykdoma tiesiogiai ministro pirmininko priklausančio organo, iš kurio jis gaudavo reikalingų nurodymų.

1939 m. gegužės 1 d. panaikinus Visuomeninio Darbo Vadybą, jos funkcijos, išskyrus vidaus informaciją, buvo pavestos vykdyti sudarytam prie V.R.M.-jos Spaudos ir Draugijų Skyriui. Tuo pačiu Spaudos ir Draugijų Skyriui buvo pavesta vykdyti ir spaudos priežiūrą, arba cenzūrą.

Spaudos priežiūros, arba cenzūros, klausimas dabartiniame spaudos įstatyme nėra aiškiai nustatytas ir aptartas, kaip ir daugelis kitų klausimų. Šiame įstatyme taikant jį praktikoje atsirado daug spragų. Todėl ir ruošiamas šio pakeitimo bei papildymo projektas.

2. Mūsų periodinės ir neperiodinės spaudos kontingentai

Visus spausdintus leidinius reikia skirti visų pirma į dvi rūšis:

a) periodiniai leidiniai, kuriuos sudaro: dienraščiai, savaitraščiai, žurnalai, informaciniai biuletiniai ir pan.;

b) neperiodiniai leidiniai, kuriuos sudaro: mokslinė literatūra, dailioji literatūra, publicistika ir pan.

Periodiniai leidiniai š. m. kovo 7 d. V.R.M.-jos Spaudos ir Draugijų Skyriaus turimais daviniais kalbos, dažnumo ir tiražo atžvilgiu taip atrodė:

* Čia ir toliau pabraukta dokumento originale. Red.

a) Dažnumo atžvilgiu:

1. Dienraščių – 19
2. Savaitraščių – 36
3. Dvisavaitiniai – 27
4. Mėnesiniai – 48
5. Kitokių – 29

Viso 159

Visi šie periodiniai leidiniai kalbos atžvilgiu skirstosi sekančiai:

1. Lietuvių kalba	128, arba 81%
2. Žydų „	12
3. Lenkų „	4
4. Rusų „	3
5. Hebrajų „	3
6. Vokiečių „	2
7. Prancūzų „	2
8. Prancūzų–rusų	2
9. Gudų „	1
10. Esperanto	1
11. Žydų–lietuvių	1

Viso 159

Tiražo turi:

1. Dienraščiai	159 600 egz.
2. Savaitraščiai	317 850 „
3. Dvisavaitiniai	199 000 „
4. Mėnesiniai	376 075 „
5. Kitokie	23 350 „

Viso 1 081 175 egz.

Taigi bendras mūsų periodinės spaudos tiražas yra labai nedidelis. Turint galvoje tai, kad šie tiražai yra spausdinami, bet ne pardavimo.

Tuo tarpu nekalbant apie kitas, didumų lygias arba artimas mums valstybes, mūsų kaimyninės Pabaltijos valstybės yra toli mus pralenkusios.

1937 m. pabaigoje paimtas vien tik tai dienraščių tiražas apytikriai buvo toks:

(mūsų)
(159 000)

Latvių	275 000
Estų	180 000
Suomių	430 000

Turint galvoje, kad latviai, o ypač estai, turi nepalyginamai mažiau gyventojų (300 000), tai galima sakyti, kad jie yra mus toje srityje pralenkę bent 50%.

3. Spaudos kokybė ir jos vadovavimas

Laikant spaudą kaip vieną svarbiausių kultūrinių veiksnių, reikia stengtis kelti ypač periodinės spaudos kontingentus, sudaryti galimybių naudotis ja kuo didesnėms tautos masėms. Ta-

čiau, antra vertus, statant spaudai tokius uždavinius, reikia kelti spaudos kokybę ir žiūrėti, kad spaudoje pasireiškusios visuomenės tendencijos eitų lygiagrečiai valstybės valdžios pagrindinės programos ir pozityviai vertintų vyriausybės atliktus ar numatomus atlikti darbus.

Šiandien mūsų spaudoje yra daug nesveikų reiškinių. Daugelis gal net daro tam tikrų užmetimų atitinkamiems administracijos organams, kad toms nepalankioms tendencijoms, nesiderinančioms [su] valstybės pagrindine programa, leidžia pasireikšti arba jų negali sutramdyti.

Paviršutiniškai žiūrint, gal taip atrodo, tačiau giliau išsižiūrėjus matyti, kad nevisiškai taip yra. Kai kurių nesveikų ir negeistinių tendencijų pasireiškimas spaudoje yra ne administracijos, konkrečiai – ne spaudos priežiūros organų kaltė, pas mus įsigalėjusi mūsų visuomenės struktūra ir visuomenės opinijos chaotiškas pasireiškimas, kieno priežasčių reikia daugiau ieškoti bendrose laiko ir vietos sąlygose arba dar daugiau – kai kuriose mūsų visuomeninio, socialinio ir valstybinio susitvarkymo netobulumuose.

Juk iki šiol mes neturime net nuolatinio, pastovaus autoritetingo spaudos vadovaujamo organo. Veikti vien draudimu, vien braukimu atskirų straipsnių ar žinučių labai sunkiai galima pasiekti ką nors konstruktyvaus ir labai sunkiai yra įmanoma formuoti tokią ar kitokią pastovią ir vieningą linkme visuomenės opinią.

Todėl yra būtinai neatidėliotinas reikalas spaudai duoti nuolatinį pastovų ir efektingą vadovaujimą organą.

4. Spaudoje pasireiškiančios tendencijos

Kalbant apie lietuvių spaudos tendencijas, pirmiausia reikia prisiminti mūsų visuomenės pasiskirstymą į sroves, kurios reiškiasi įvairiose mūsų valstybinio gyvenimo srityse.

Spaudoje šios srovės gal ryškiau atsispindi kaip kur nors kitur, nes prie dabartinės mūsų tvarkos piliečiams yra dedama didesnė atsakomybė už padarytą veiksma ar pasakytą žodį negu už išspausdintą straipsnį. Pilietis, ką nors rašydamas, nors ir aiškiai žinotų, kad rašo neleistiną dalyką, jį gali be jokios baimės paduoti spaudos priežiūrai ir laukti su viltim, kad gal spaudos priežiūra neapsižiūrės ir tuo būdu praleis. Todėl nenuostabu, kad dabar, ko viešai nepasakytų žodžiu, tą parašo raštu. O kartais net pasitaiko, spaudos priežiūrai paaiškinus, kad dėl tam tikrų rašinio tendencijų jis negali būti praleistas, autorius be varžymosi pasako, kad jis rašys taip, kaip galvojęs. Suprantama, kad srovių spauda į mūsų visuomeninio gyvenimo klausimus žiūri pro savo nusistatymo prizmę ir juos kelia išeidamos iš savo požiūrio, bet yra klausimų, kurie ypatingai linkstama kelti mūsų spaudoje.

Iš tokių klausimų pirmiausia reikia pažymėti režimo bei valstybinės santvarkos klausimai. Spaudoje jis keliamas tautinės vienybės vardu. Tai klausimas, kuris mūsų spaudai niekada neatsibosta. Čia visos srovės, išskyrus tautininkų spaudą, sutartinai skundžiasi lygybės stoka, veikimo laisvės suvaržymu, ir visos lyg sutartinai kur tik gali ir kuo gali stengiasi pulti tautininkų s-gą. Jei čia neįsikištų spaudos priežiūra, tai gal net sunku įsivaizduoti, prie kokių puolimų būtų prieita. Užtat dėl šito spaudos priežiūros įsikišimo iš tų srovių pusės neretai spaudos priežiūrai daromas priekaištas, kad ji ginanti tautininkus.

Kitas mūsų spaudos labai mėgiamas klausimas, tai – įvairios socialinės reformos. Nežiūrint spaudos priežiūros atitinkamų varžymų, dar ir iki šiol mūsų spaudoje bandomas kelti radikalios žemės reformos klausimas. Jei tik būtų leidžiama, atrodo, kad šis klausimas vėl visu aštrumu būtų nagrinėjamas mūsų spaudoje, kaip kad buvo atsitikę praėjusį rudenį.

Nuo žemės reformos spauda labai lengvai pereina prie kitų socialinių reformų, kaip turtų reforma miestuose ir pan. Neretai pasitaiko, kad šie klausimai keliami vaizduojant skurdų darbininkų gyvenimą. Nepakenčiamą darbininkų gyvenimą ypač linksta vaizduoti kairiųjų

srovių spauda. Spaudos priežiūrai nemažai tenka dėti pastangų, kad toks darbininkų klausimais rašymas nesukeltų didelių nepasitenkinimų darbininkuose.

Pagaliau mūsų spauda ne visada išlaiko saiką (ar gal net turi tendencijos) vaizduodama neigiamus mūsų gyvenimo reiškinius. Neretai iš spaudos susidaro įspūdis, kad pas mus nieko gero nepadaro ir iš viso atrodo yra daugiau blogo negu gero. Spaudos priežiūra čia turi nemažai vargo, švelnindama šias laikraščių tendencijas.

Toks mūsų gyvenimo neigiamybės kėlimas, ypač kairiųjų srovių spaudoje, eina labai toli ir neretai jis siejamas su kaltinimu esamos santvarkos, pavaizdavimu kažkokios laisvės stoka bei skatinimu prie kovos. Pasitaiko taip pat ir gana atviro komunizmo garbinimo. Šitokių tendencijų ypačiai gana dažnai pasitaiko dailiojoje literatūroje ir publicistikoje. Galbūt taip yra dėl to, kad dailiojoje literatūroje visa tai yra perkelta į prasmę, bet visiems suprantamai pasakyta. Spaudos priežiūrai su dailiąja literatūra yra sunku kovoti.

Visos šios tendencijos daugiau ar mažiau atsispindi beveik visoje lietuvių spaudoje. Tiesa, yra keletas laikraščių, kurie, atrodo, nepriklauso nuo srovių, o jų visas tikslas yra įsiteikti skaitytojams ir tuo būdu pakelti tiražą. Turiu galvoje „Laiką“, „10 centų“, „Sėkmadienį“ ir kt. Tačiau neretai pasitaiko, kad ir šios rūšies spauda faktus taip pateikia, kad jie nepatarnauja teigiama prasme visuomenės nuotaikoms susidaryti, arba ši spauda perdėm palinksta į pornografiją ar nusikaltimų aprašinėjimą.

Visas tas neigiamas tendencijas galima sugrupuoti svarbiausia šiomis sritimis:

- a) socialinė,
- b) ekonominė,
- c) ideologinė.

Jose visose spauda rodo kartais nesulaikomą veržlumą. Socialinėje srityje stengiamasi ypač išskirti ir tariamą pas mus socialinę nelygybę, valdininkų socialinį ir ekonominį pranašumą, lyginant jas su kitais visuomenės sluoksniais, ypač ūkininkais ir darbininkais; noras neva tai kelti ir ginti darbininkų ir ūkininkų interesus.

„Lietuvos Žinios“ 1940.IV.9 ir „Mūsų laikraštis“ 1940.IV.7, „Varpas“ ir kt.

Ekonominėje srityje labai jautrii faktoriai yra kai kurių tautinių mažumų klausimas ir nuo jų atsiribojimas prekyboje, pramonėje bei amatuose. Čia kartais reikalaujama radikalių ir griežtų priemonių iš valstybės valdžios organų pusės („Veršlas“, „Tautos Ūkis“ ir kt.). Sąmoningai norima išryškinti kainų žirkles, pabrėžiant žemės ūkiui susidariusią skriaudą dėl pernelyg pabrangusių pramonės gaminių („Liet. Žinios“ ir kt.).

Ideologinėje srityje. Ideologiniu požiūriu vertinant mūsų spaudos tendencijas, reikia pabrėžti labai būdingas atviras komunistines, o gal dar daugiau anarchistines tendencijas („Mintis“, „Kultūra“, „Mūsų Jaunimas“ – uždarytos 1940.II.28, „Nuomininkas“ – uždarytas II.23, „Spinduliai“ ir kt.). Tačiau reikia pažymėti, kad šios nenaudingos valstybiniu ir tautiniu požiūriu tendencijos reiškiasi ypač išskirtinai neperiodinėje literatūroje: poezijoje, beletristikoje, publicistikoje ir pan. Šiandien mūsų Rašytojų D-ja, ypač jos vadovaujantis elementas, yra prijaučiantis radikaliai kairiosioms pažiūroms (rodos, kad joms nebus svetimos anarchistinės arba net komunistinės idėjos). Jau žinomi mūsų visuomenėje rašytojai: Krėvė-Mickevičius, Liudas Gira, Cvirka, Venclova, Boruta, Marcinkevičius ir kt. yra gana radikališkai kairiųjų pažiūrų. Jų raštuose dažnai atsispindi kova prieš valstybės valdžios organus, kova dėl neribotos asmens laisvės, net kova prieš valstybę kaip tokią.

Vien šių metų sausio, balandžio laikotarpyje buvo sukonfiskuota 10 dailiosios literatūros bei publicistikos neperiodinių leidinių: romanų – 3, novelių rinkinių – 2, kalendorių – 3, publicistikos – 1, eilėraščių rinkinys – 1.

Turint galvoje, kad dailiosios literatūros bei publicistikos neperiodinių leidinių per metus išleidžiama 500–600, arba į mėnesį apie 40, tai per nepilnus 4 mėnesius sukonfiskuoti 10 leidinių yra labai daug.

V.R.M-ja susitarusi su Švietimo M-ja ieško būdų tinkamiau ir sėkmingiau sunormuoti šį reikalą. Tiek periodinę, tiek neperiodinę spaudą reikia būtinai įvesti į tokią vagą, kurioje ji dirbtų konstruktyviu, valstybės kuriamąjį darbą. Neperiodiniams spaudiniams tikrinti yra sudaroma speciali komisija, kuri galės būti Spaudos ir Draugijų Skyriuje, vykdančiame visą spaudos priežiūrą, patariamam organu.

Iškeldamas šioje vietoje kai kurias pastabas spaudos tvarkymo ir koregavimo reikalu, aš norėjau pabrėžti, kad administracijos organams veikti vien politinėmis priemonėmis, vykdančiomis tikrai negatyviąją funkciją, yra labai sunku pasiekti visapusiškai teigiamų rezultatų, ypač turint galvoje dar mūsų visuomenės struktūrą ir jos santykius su valdžios organais.

D. Stankūnas
(parašas)

Lietuvos centrinis valstybės archyvas, f. 377, ap. 10, b. 226, l. 103–106. Originalas.

Nuorodos

¹ V. Trumpa, „Lietuviškoji kairė istorinėje perspektyvoje“, *Metmenys*, 1967, kn. 14, p. 32.

² *Ibid.*, p. 41–42.

³ M. Tamošaitis, „Kultūrbolševizmas XX a. ketvirtajame dešimtmetyje. Režimas prieš parlamentarizmą: „penktosios kolonos“ telkimo pradžia“, *Parlamento studijos*, 2005, Nr. 3, p. 52–76; to paties, „Kultūrbolševizmas XX a. ketvirtajame dešimtmetyje. Režimas prieš parlamentarizmą: legalios galimybės sovietinei propagandai skleisti“, *ibid.*, Nr. 4, p. 90–124.

⁴ M. Tamošaitis, „Justas Paleckis ir jaunieji valstiečiai liaudininkai Lietuvai atgaunant Vilniaus kraštą (1939 m. ruduo)“, *Vilniaus istorijos metraštis*, 2006, Nr. 1.

⁵ V. Krėvė-Mickevičius, „Bolševikų invazija ir Liaudies vyriausybė“, *Į laisvę*, 1942, rugpjūčio 31, p. 3–4.

⁶ V. Krėvė, *Bolševikų invazija ir liaudies vyriausybė*, V., 1992.

⁷ M. Tamošaitis, „Apie V. Krėvės-Mickevičiaus politinės veiklos vertinimą JAV lietuvių spaudoje 1945–1954 m.“, *Kultūros barai*, 2002, Nr. 10, p. 64–68. V. Rastenis kelis kartus kritikavo V. Krėvės atsiminimus ir juos sugretino su L. Dovydeno memuarais. 1972 m., praėjus daugiau nei dvidešimt metų nuo V. Krėvės atsiminimų paskelbimo, jis rašė: „Nors niekas jo dėl katastrofos rimtai nekaltina, jis vis

tiek aiškinasi ir teisinasi, versdamas aibę būtų ir nebūtų kaltybių kitiems ant galvų. O besiaiškindamas taip keistai painioja įvykių eigą, lyg būtų kliebant ligonis. [...] tokių dalykų skelbimas su parašu iš Krėvės – turbūt nesąmoningai klydusio – daro lyg ir sąmoningą faktų klastotoją ir jį kompromituoja“ (V. Rastenis, „Dovydenas, Krėvė...“, *Akiračiai*, 1972, Nr. 3, p. 10). Buvęs vienas valstiečių liaudininkų lyderių M. Mackevičius išėivijoje apie valstiečių liaudininkų pernelyg didelį aktyvumą okupacijos išvakarėse ir po 1940 m. birželio 15 d. neužsiminė. 1953 m. jis rašė: „Pirmoji bolševikų okupacija 1940 m. Lietuvos valstiečių liaudininkų sąjungą, kaip ir kitas patriotines lietuvių grupes, savaimė įjungė į bendrinę lietuvių tautos kovą dėl laisvės“ (M. Mackevičius, *Atsiminimai*, V., 1997, p. 199).

⁸ L. Dovydenas išėivijoje 1955 m. pradžioje, praėjus keliems mėnesiams po V. Krėvės mirties, JAV lietuvių laikraščio „Naujienos“ priedo „Literatūra“ keliuose numeruose paskelbė atsiminimus apie V. Krėvę, tiksliau – apie jo politinę veiklą, savo santykius su V. Krėve 1940 m. ir vėliau. Visą V. Krėvės ir savo veiklą jis pateikė nekritiškai, niekur neminėjo V. Krėvės prosovietinių veiksmų okupacijos pradžioje. Priešingai, parodomas tariamas V. Krėvės blaivumas Lietuvos okupacijos išvakarėse. Kaip pavyzdį galima paminėti L. Dovydeno atsiliepinimą apie V. Krėvės neva jam išsakytą nuomonę 1939 m. spalio mėn. Lietuvai ir Sovietų Sąjungai pasirašius savitarpio pagalbos su-

tartį. Anot L. Dovydeno, kiek vėliau V. Krėvė jam sakęs: „Jeigu kada buvo kiek galimybių priešintis Maskvos imperialistams, tai buvo 1939 metai, kai Kremliaus klika pareikalavo įsileisti sovietines įgulas. Kodėl tada karininkija taip nusileido politikieriams, man liko didelė mįslė“ (L. Dovydenas, „Su Krėve laikuose ir įvykiuose“, *„Naujienu“ priedas „Literatūra“*, 1955, vasario 26, p. 2). Iš tikrųjų V. Krėvė tuo laikotarpiu artimai bendravo su J. Paleckiu ir sovietų pasiuntiniais ir laikėsi visai priešingų nuostatų, nei nurodė L. Dovydenas (žr. M. Tamošaitis, „Justas Paleckis ir jaunieji valstiečiai liaudininkai...“, *Vilniaus istorijos metraštis*, 2006, Nr. 1).

⁹ *Naujas požiūris į Lietuvos istoriją*, K., 1989, p. 165–169.

¹⁰ J. Vaišnoras, „Istorijos kryžkelėje. Iš atsiminimų apie 1940-uosius“, *Pergalė*, 1988, Nr. 10, p. 125–145.

¹¹ J. Būtėnas, *Lietuvos žurnalistai. Atsiminimai ir paieškos*, V., 1991, p. 58–59.

¹² V. Žukas, *Kostas Korsakas. Prisiminimai*, V., 2005, p. 9. V. Žukas, nuolat bendravęs su K. Korsaku, savo atsiminimuose pažymėjo, kad K. Korsakas nemėgo kalbėti apie 1940 m. Lietuvos okupacijos įvykius: „Atstumas tarp mūsų vis dėlto buvo, ne visko išdrįsdavau klausti, bijojau sudirginti ar įskaudinti. Nesiryžau klausti, kur buvo ir kaip išgyveno Lietuvos nepriklausomybės netekimą 1940 m. birželį arba su kuriuo bičiuliu keiksnoja tarybų valdžią“. Pats K. Korsakas apie tai jam nekalbėjęs. Toliau V. Žukas rašė: „Ta tema politiškai aštri ir žmogiškai skaudi, tad jos beveik nekliudydavau. Tik probėgomis pats šį tą užsimindavo“. Prieš tai nurodė, kad „kiekvienas kairumu angažavęsis veikėjas buvo traukiamas į okupacinės valdžios aparatą. Neuuostabu, kad žymus kairysis žurnalistas [...] ir populiarius kritikas skirtas į aukštus kultūrinius postus“ (ibid., p. 35).

¹³ M. Tamošaitis, „Kontroversiški V. Krėvės-Mickevičiaus parodymai apie 1940 m. Lietuvos okupaciją JAV Ch. J. Kersteno komitetui po Antrojo pasaulinio karo“, *Genocidas ir rezistencija*, 2004, Nr. 2(16), p. 55–70.

¹⁴ *Į laisvę*, 1942, rugpjūčio 31, p. 3–4.

¹⁵ Plačiau apie sovietų planus ir pasiryžimą aneksuoti ir naikinti lietuvių tautą dar prieš okupaciją ir jos metu žr. A. Anušauskas, *Lietuvių tautos sovietiniais naikinimas 1940–1958 metais*, V., 1996, p. 6–37 ir kt.

¹⁶ L. Truska, „Pasimokyti galima tik iš kritiškai suvoktos istorijos“, *Kultūros barai*, 2002, p. 78. Autorius lietuvių inteligentijos veiksmus 1940 m. vasarą pavadino „lietuvių inteligentijos blūdu“, tačiau

atskirai kairiosios inteligentijos veiksmų ikiokupaciniu laikotarpiu neaptarė; žr. *Lietuva 1940–1990. Okupuotos Lietuvos istorija*, V., 2005, p. 30; L. Truska, *Antanas Smetona ir jo laikai*, V., 1996, p. 332; to paties, „1940 metų „Liaudies“ seimo rinkimai. 1. Politinė padėtis Lietuvos rinkimų išvakarėse“, *Lituanistika*, 1995, Nr. 1; to paties, *Lietuviai ir žydai nuo XIX a. pabaigos iki 1941 m. birželio*, V., 2005, p. 247–267.

¹⁷ A. Garliauskas, *Inteligentija 1940–1941 metais*, V., 1991, p. 22.

¹⁸ M. Tamošaitis, „Kultūrbolševizmas...“, *Parlamento studijos*, 2005, Nr. 3, p. 52–76; Nr. 4, p. 90–124.

¹⁹ M. Riomeris, „Dienoraštis“ (ištraukos), *Kultūros barai*, 1991, Nr. 8; Z. Ivinskis, *Dienoraštis*, Nacionalinės Martyno Mažvydo bibliotekos Rankraščių skyrius, f. 29.

²⁰ *Lietuvos aidas*, 1940, gegužės 15. Oficiozas nė žodžiu neužsiminė apie Lietuvos ir Sovietų Sąjungos vedamų derybų Maskvoje eigą. Visas dėmesys skirtas Paryžiaus įvykiams.

²¹ „Ar galima pasimokyti iš istorijos?“, *Šiaurės Atėnai*, 2001, liepos 27, p. 10. (Iš Santaros-Šviesos Anykščiūose 2001 m. birželio 22–24 d. vykusios diskusijos, kurioje dalyvavo istorikai A. Eidintas, G. Rudis, S. Sužiedėlis, A. Kulakauskas ir tuometinis „Akiračių“ redaktorius L. Mockūnas. Diskusiją vedė V. Adomaitis.)

²² L. Truska, V. Kancevičius, *Lietuva Stalino ir Hitlerio sandėrio verpetuose*, V., 1990, p. 127–128.

²³ Ibid., p. 129.

²⁴ J. Audėnas klaidingai nurodo, kad po naktinio posėdžio apie sovietų ultimatumą buvo iš karto pranešta visuomenei (J. Audėnas, *Paskutinis posėdis. Atsiminimai* (antras fotografuotas leidimas), V., 1990, p. 227).

²⁵ Jono Algirdo Antanaičio, tuo metu buvusio VDU studento, pasakojimas autoriui 2005 m. spalio 24 d. Autoriaus asmeninis archyvas.

²⁶ L. Truska, V. Kancevičius, op. cit., p. 132.

²⁷ Ibid., p. 133.

²⁸ E. Turauskas, *Lietuvos nepriklausomybės netenkant*, V., 1990, p. 197–198.

²⁹ *Lietuva 1940–1990. Okupuotos Lietuvos istorija*, p. 55–56.

³⁰ M. Tamošaitis „Kultūrbolševizmas...“, *Parlamento studijos*, 2005, Nr. 4, p. 90–124.

³¹ J. Paleckis, *Dviejuose pasauliuose*, V., 1983, p. 337.

³² Ibid. Tiesa, nėra žinoma, ar šiame kino seanse,

be J. Paleckio, K. Korsako, J. Būtėno ir kitų, dalyvavo būsimasis Liaudies vyriausybės vadovo pavaduotojas ir užsienio reikalų ministras V. Krėvė-Mickevičius bei kiti sovietų paskirti ministrai. V. Krėvė savo atsiminimuose apie jokią prosovietinę veiklą bei jį supusius kairiuosius inteligentus ne tik neužsiminė, bet ir vertino juos neigiamai (V. Krėvė, *Bolševikų invazija ir liaudies vyriausybė*, p. 22, 38–39). Keista ir tai, kad savo atsiminimuose apie 1940 m. birželio 15-ąją V. Krėvė rašė, jog tos dienos pavakare, kai raudonieji daliniai žygiavo Kauno gatvėmis, „nusiminusių minia verkė, džiūgavo vien žydai, o jų moterys apmėtydavo raudonarmiečius gėlėmis“ (ibid., p. 36).

³³ *Rašytojas ir cenzūra*, V., 1992, p. 20–21.

³⁴ Ibid., p. 21.

³⁵ M. Tamošaitis, „Kultūrbolševizmas...“, *Parlamento studijos*, 2005, Nr. 3, p. 52–76; Nr. 4, p. 90–124; J. Būtėnas, op. cit., p. 58–59.

³⁶ Išsamiau žr. L. Truska, „1940 metų „Liaudies“ seimo rinkimai. 1. Politinė padėtis Lietuvos rinkimų išvakarėse“, *Lituanistika*, 1995, Nr. 1.

³⁷ Z. Ivinskis, op. cit., l. 517.

³⁸ M. Riomeris, op. cit., p. 15.

³⁹ Ibid., p. 15.

⁴⁰ Cituojama iš: K. Škirpa, *Lietuvos nepriklausomybės sutemos (1938–1940)*, Chicago–Vilnius, 1996, p. 265.

⁴¹ „Ar galima pasimokyti iš istorijos?“, *Šiaurės Atėnai*, 2001, liepos 27, p. 10.

⁴² Ibid.

⁴³ M. Tamošaitis, „Justas Paleckis ir jaunieji valstiečiai liaudininkai...“, *Vilniaus istorijos metraštis*, 2006, Nr. 1.

⁴⁴ M. Tamošaitis, „Kultūrbolševizmas...“, *Parlamento studijos*, 2005, Nr. 4, p. 90–124.

⁴⁵ M. Tamošaitis, „Justas Paleckis ir jaunieji valstiečiai liaudininkai...“, *Vilniaus istorijos metraštis*, 2006, Nr. 1; J. Būtėnas, op. cit. 1940 m. pradžioje jauniems liaudininkams pradėjus leisti žurnalą „Varpas“, A. Rūkas buvo žurnalo redaktoriumi; tuo metu jis gyveno „naujos epochos išvakarėse“. A. Rūkas 1940 m. pradžioje eilėraštyje „Švystelėjimas“ rašė: „Dangaus skliautai – kaip rašalas/ juodų juodžiausias;/ vis gaubia, gula, slegia debesų dangą./ Mes trokštame! Bet prašymais svajonės džiaugsmo/ neišmaldaut ir neišverkti niekada!/ Mes ne vergai, ne elgetos prašyti, melsti./ Mes – milijonai užmirštų./ Mes reikalaujame dalios!/ Mes kelsime ir eisime visais keliais, visom audrom audrų!/ Dangaus skliautus pajuodusius perplėš kaip maršką vis blykčioją ir blykčioją laisvi žaibai./ Gana gaudžių ato-

dūsių!/ Lai švysteli iš karto laisva ugnis ir nebegešta amžinai!“ (A. Rūkas, „Švystelėjimas“, *Varpas*, 1940, Nr. 2, p. 27). Žurnalą „Varpas“ A. Rūkas redagavo iki Nr. 7. Dėl senųjų valstiečių liaudininkų spaudimo jis iš redaktoriaus pareigų pasitraukė, o jį pakeitė J. Būtėnas (žr. J. Būtėnas, op. cit., p. 159–160).

⁴⁶ A. Rūkas, „Rašytojai ir gyvenimas“, *Lietuvos žinios*, 1939, spalio 7, p. 6.

⁴⁷ Agento „Rimaičio“ 1936 m. gruodžio 14 d. agentūrinis pranešimas, Lietuvos centrinis valstybės archyvas (toliau – LCVA), f. 438, ap. 1, b. 2930, l. 47.

⁴⁸ M. Tamošaitis, „Justas Paleckis ir jaunieji valstiečiai liaudininkai...“, *Vilniaus istorijos metraštis*, 2006, Nr. 1.

⁴⁹ „Spauda Sovietų Sąjungoje“, *Mūsų jaunimas*, 1939, Nr. 23, p. 308–309.

⁵⁰ J. Vaišnoras, „Kas jie yra ir ko jie siekia“, ibid., p. 326–327.

⁵¹ Ibid.

⁵² E. Hobsbawm, *Kraštutinių amžius*, V., 2000, p. 223.

⁵³ J. Vaišnoras, „Ispanijos kovų reikšmė ateičiai“, *Mūsų jaunimas*, 1939, Nr. 1, p. 38–39.

⁵⁴ V. Audronaša, „Motinos tragedija“, ibid., p. 38.

⁵⁵ A. Berentas, „Dėl rytojaus“, ibid., Nr. 23, p. 305.

⁵⁶ J. Būtėnas, *Literato duona*, V., 1975, p. 147.

⁵⁷ Plačiau apie S. Žuką žr. J. Būtėnas, *Žmonės, kuriuos pažinojau*, V., 1978, p. 93–111.

⁵⁸ J. Būtėnas, *Literato duona*, p. 145.

⁵⁹ J. Šimkus, „Lietuvos žinioms“ pagerinti... reikėtų imtis šitokio darbo“ (apie 1935 m.), Lietuvos mokslų akademijos bibliotekos Rankraščių skyrius, f. 192–205, l. 1–2.

⁶⁰ 1939 m. spalio 10 d. Lietuvai ir Sovietų Sąjungai Maskvoje pasirašius savitarpio pagalbos sutartį, su Lietuvos delegacija kaip korespondentas kartu važiavo „Lietuvos žinių“ redaktorius J. Šimkus; sugrįžęs spaudoje ir susirinkimuose jis negailėjo panegirikų Sovietų Sąjungai. Prosovietiniai straipsniai buvo spausdinami ir „Lietuvos žiniose“. 1939 m. spalio 24 d. „Lietuvos žinios“ plačiai aprašė spalio 22 d. VDU studentų draugijos „Scientia“ (jos globėjas buvo V. Krėvė) surengtą kolektyvinę paskaitą „Vilniaus problemos sąryšis su jo atgavimu“. Paskaitos klausėsi apie 400 žmonių; kalbėjo kairieji inteligentai J. Šimkus, prof. V. Krėvė ir prokuroro padėjėjas P. Pakarklis. Savo kalbose visi be išimties teigiamai atsiliepė apie Sovietų Sąjungą ir ją vadino „tautinių mažumų globėja“. V. Krėvė pažymėjo, kad lenkams buvo sunku atsizadėti Vilniaus. „Taip pat nereikia manyti, kad Sovietų Sąjunga lengva širdimi Vilnių atidavė Lietuvai. Juk užėmus raudonajai ar-

mijai Vilnių, Minsko radijas pranešė, jog atvaduotas baltgudžių miestas. Kai kurios tikrai lietuviškos sritys pasiliko Sovietų Sąjungos teritorijoje. Bet nereikia dėl to per daug nusiminti. Sovietų Sąjunga nekriaudžia mažumų. Ten net gaivinamos uykstančios mažosios tautos. Reikia tikėtis, ne kitaip bus traktuojami ir lietuviai. Lenkai nutautinimą ypatingai varė per bažnyčią, kuri Sovietų Sąjungoje neturės pirmąsias reikšmes“ („Vilniaus problemos kolektyvinė paskaitoj“, *Lietuvos žinios*, 1939, spalio 24, p. 7). Atkreiptinas dėmesys į tai, kad iškart po okupacijos du minėtame renginyje dalyvavusius asmenis sovietai pasirinko Liaudies vyriausybės ministrais – V. Krėvė tapo Liaudies vyriausybės vadovo pavaduotoju ir užsienio reikalų ministru, P. Pakarklis – teisingumo ministru.

⁶¹ Agento „Vingio“ 1940 m. kovo 12 d. agentūrinis pranešimas, LCVA, f. 438, ap. 1, b. 2930, l. 60–60 a. p.

⁶² J. Būtėnas, „Į darbą ir kūrybą!“, *Varpas*, 1940, birželio 18, Nr. 11, p. 161.

⁶³ Ibid., p. 162.

⁶⁴ Ibid., p. 163.

⁶⁵ „Naujoji Lietuvos Vyriausybė“, *Lietuvos aidas*, 1940, birželio 18.

⁶⁶ „Ant. Venclova – Švietimo ministras“, *ibid.*, birželio 19.

⁶⁷ „Nauja vyriausybė ir nauja padėtis“ (vedamasis), *ibid.*, birželio 18.

⁶⁸ „Vyriausybės aktas dėl politinių kalinių“, *Lietuvos žinios*, 1940, birželio 20.

⁶⁹ J. Paleckis, *op. cit.*, p. 292–293.

⁷⁰ „Politiniamis kaliniams globoti komiteto veikla“, *Lietuvos aidas*, 1940, birželio 19.

⁷¹ „Pančiai sutrupinti“ (vedamasis), *ibid.*

⁷² „Širdis, sąžinė ir mintis gražinti į Lietuvos kūną“, *ibid.*, birželio 20. 1940 m. birželio 19 d. „Lietuvos aidas“ išspausdino A. Rūko straipsnį „Laisvės ir džiaugsmo diena“, kuriame rašė: „Vakarykštė diena – laisvės ir žmoniškumo diena, įsidėmėtina kartų kartoms. Vakar buvo paleisti iš kalėjimų Smetonos ir jo sėbrų ilgus metus kalinti, kankinti politiniai kaliniai“.

⁷³ P. Cvirka, „Raudonoji armija!“, *Lietuvos aidas*, 1940, birželio 19.

⁷⁴ I. Šeinius, *Raudonasis tvanas*, V., 1990, p. 88.

⁷⁵ Z. Ivinskis, *op. cit.*, l. 525.

⁷⁶ Ibid., l. 521.

⁷⁷ A. Berentas, „Laisvės sulaukus“, *Lietuvos aidas*, 1940, birželio 20. Po eilėraščiu parašyta, kad jis sukurtas birželio 16 d.

Gauta 2006 03 23

Vilniaus pedagoginis universitetas,
T. Ševčenkos g. 31, Vilnius,
m_tamosaitis@yahoo.com

Mindeaugas Tamošaitis

ACTIVITIES OF THE LITHUANIAN LEFT-WING INTELLIGENTSIA ON THE EVE OF THE OCCUPATION OF LITHUANIA AND DURING ITS FIRST DAYS

Summary

This study reviews the activities of the Lithuanian left-wing intelligentsia on the eve of the occupation of Lithuania, and during the days after the invasion of 15 June 1940, that is, following the collapse of the authoritarian regime of Antanas Smetona and as thousands of Soviet troops marched into the country. At that time the Lithuanian society was in conflict over the sudden changes within the state. The majority seemed to be lost, misinformed by their own government, without a clear understanding of what was happening. The pro-Soviet part of the society whose strongest force was the radical left-wing intelligentsia, welcomed Smetona's ouster with exultation as a long-awaited "morning of freedom" which dawned with the collapse of a nearly fourteen-year dictatorship. Yet, it was not fully appreciated that the Lithuanian government was subverted by the manipulations of a foreign power. At the outset of the occupation, as they had in October 1939, the pro-Soviet left-wing intelligentsia welcomed the Soviet forces and believed in the proclamations announced by the occupiers.

Comparing the activities of the Lithuanian left-wing intelligentsia just before the occupation and during the first days of the Soviet regime, almost no essential differences are apparent. The authoritarian regime of Antanas Smetona was condemned, blindly relying on the Soviets and their officially peaceful policy promoted in regard to Lithuania. One reason for this was due to the close interpersonal relationships of some Lithuanian left-wing intelligentsia with Soviet diplomats residing in Lithuania, as well as their close ties to the local Lithuanian Communist Party. At the beginning of the occupation, the left-wing intelligentsia naturally gained success with the help of the Soviet authorities, and accepted positions within the highest pro-Soviet state institutions.

The study concludes that while the occupation of Lithuania in June 1940 was carried out by the Soviets, the fault for the tragedy which followed also lies with some Lithuanians, primarily with the left-wing intelligentsia which from the very first day moved in step with the new masters of Lithuania.

Memorialinių vietų veiksnys holokausto atminimo kultūroje: sampratos gairės ir tyrimo metodai*

Straipsnyje analizuojami istoriniai holokausto atminimo vietų raidos dėsningumai ir perteikiami holokausto memorialų kultūros tyrimo metodologiniai aspektai.

ĮVADAS

Holokausto atminimo vietų kultūra¹ dažniausiai apibūdinama kaip vaizdinė, monumentinė arba empirinė holokausto atminimo plėtros forma, kuri sukonkretina ir suteikia materializuotą pavidalą holokausto istorijos refleksijai². Tačiau netgi prabėgomis peržvelgę klausimus, išskylančius analizuojant holokausto memorialinių vietų ir holokausto atminimo sąveikos problematiką, įsitikinsime, kad tokio apibūdinimo norint suvokti holokausto memorialų reiškinį nepakanka.

Temos aktualumas. Lietuvoje yra žinomos 239 žydų žudynių vietos³, tačiau jas siejanti istorijos kultūros sistema liko beveik nenagrinėta. Holokausto atminimo reiškinį Lietuvoje tyrinėtojai patį terminą „holokausto atminimo vieta“ linkę suvokti dvejopai: juo apibūdinamos vietos dažniausiai suvokiamos kaip **holokausto faktų** aplinkybės („tai – vieta, kuriose buvo žudomi žydai“)⁴, rečiau – kaip istorinę arba simbolinę reikšmę turinčios Lietuvos kraštovaizdžio erdvės, prime-

nančios „amžiams į kapus ir griuvėsius pasitraukusios Lietuvos žydų bendruomenės ir kultūros likimą“⁵. Pastaruoju metu apie holokausto memorialus vis dažniau kalbama kaip apie holokausto švietimo programų empirinius-tikslinius objektus⁶. Autoriaus įsitikinimu, daugėjant žinių apie holokausto atminimo kultūros prielaidas, tampa nebeišvengiama materialijų holokausto atminimo artefaktų analizė. Istoriniuose holokausto suvokimo raidos tyrimuose vis labiau ryškėja poreikis pažinti istorinę holokausto atmintį formuojančius paminklus ir kitus holokausto vaizdinių išiminimą visuomenės istorinės atminties kultūroje skatinančius simbolius, o tai susiję su vis didėjančiu dėmesiu metodologinėms holokausto atminimo kultūros tyrimo problemoms.

Lietuvoje holokausto memorialų kultūra susiklostė kaip istorinių ir sociokultūrinių (visuomenės istorinės atminties politika, ideologija, mentalitetas, istorijos atminimo kultūra) aplinkybių sąveikos rezultatas. Jos struktūra, pradėjusi rutuliotis pokariu, patyrė permainingus formavimosi procesus, kurie nulėmė labai sudėtingą holokausto atminimo vietų sampratos pobūdį Lietuvoje. Tačiau analizuojant šį aspektą iškyla keletas problemų. Pirmiausia reikia pažymėti, kad holokausto memorialinių vietų suvokimo

---

* Straipsnis parengtas parėmus Rytų Europos žydų kultūros ir istorijos centro studentų stipendijų programai.

dėsningumai – Lietuvos istorikų beveik ne-tyrinėta sritis; antra, trūksta empirinio pobūdžio duomenų apie anksčiau nei 1988–1990 m. funkcionavusius Lietuvos žydų genocido paminklus, jų surašymą ir jų kultūrinę įtaką. Trečia, reikėtų įvertinti sovietinės sistemos politiką holokausto vietų atžvilgiu. Nekvestionuojant fakto, kad sovietinė istorinės atminties kultūros kontrolė panaikino daugelį būtiniausių holokausto atminimo tradicijos susiformavimo prielaidų, taip pat būtina suvokti, jog ši politika nebuvo viską apimanti. Holokausto atminimo tradicijos sovietinėje Lietuvoje buvo ignoruojamos⁷, bet ne totaliai persekiojamos, o tai rodo, kad tiek visuomenė, tiek valdžios institucijos tuometinių ideologinių doktrinų bei istorinės atminties politikos ne visada paisė⁸. Antra vertus, turime atsižvelgti į tą faktą, jog šiandien Lietuvoje funkcionuojanti holokausto memorialų kultūra susikūrė sovietinės istorinių memorialų tradicijos pagrindu. Tad nėra sunku suvokti, kodėl ši sistema Lietuvoje, kaip, beje, ir kitose Vidurio bei Rytų Europos šalyse, išsiskiria posovietinėmis istorinės atminties objektų institucionalizavimo savybėmis (ideologizavimas, sakralizavimas, ritualizavimas).

Darbo objektas – holokausto memorialų kultūros raidą apibrėžiančios sampratos.

Darbo tikslas – išsiaiškinti memorialinių vietų sąveikos su holokausto atminimo kultūra ypatybes: 1) išanalizuojant esminius holokausto atminimo vietų sistemos sanklodos dėsningumus; 2) išskiriant mokslinius metodus, taikytinus istoriniuose holokausto atminimo vietų kultūros tyrimuose.

Istoriografija. Pasaulinės holokausto atminimo vietų kultūros sampratą apibrėžiančios koncepcijos tiek teoriniu, tiek praktiniu atžvilgiu yra kontroversiškos. Pavyzdžiui, intencionalistinės pakraipos tyrinėtojai (Martin Gilbert⁹, Klas Goeran Karlsson¹⁰, Emil Brix¹¹, Heidemarie Uhl¹², Steve Cooke¹³) nėra linkę specialiai išskirti holokausto atminimo vietų problematikos. Jiems tai svarbi

sudedamoji holokausto atminimo genezės grandis, be kurios negalėtų susiformuoti bendriausios holokausto atminimo tradicijos. Šios pakraipos tyrinėtojai laikosi nuostatos, kad holokausto memorialų kultūra yra modernios (poholokaustinės) istorinės atminties kultūros posistemė, disponuojanti integruotu ir centralizuotu atminimo vietų tinklu (Robert Musil)¹⁴. Intencionalistinėje logikoje laikomasi pozicijos, kad bendrąją holokausto atminimo kultūros įtakos mastą kurioje nors konkrečioje visuomenėje būtina vertinti pagal jos požiūrį į holokausto memorialus. Todėl iškalbingiausiu holokausto atminimo kultūros tradicijų brandumo, gilumo ir patvarumo kriterijumi yra laikoma holokausto aukų atminimą įamžinančių paminklų, monumentų bei memorialų gausa (S. Cooke)¹⁵. Minėtų autorių įsitikinimu, holokausto memorialų sistemos plėtra leidžia tolygiau paskirstyti holokausto atminimo procesus skirtingose istorinės atminties kultūrose ir padeda kurti universalų holokausto atminimo kultūros modelį. Taigi holokausto atminimo vietos laikomos svarbiausiu holokausto atminimo procesų inicijavimo veiksmu ir materialiuoju holokausto atminimo kultūros raidos ištekliumi.

Funkcionalistinės holokausto memorialų koncepcijos apologetai (Pierre Nora¹⁶, James E. Young¹⁷, Jay Winter¹⁸), ginčijantys intencionalizmo požiūrį, mano, kad holokausto atminimo vietų fenomeną reikėtų analizuoti diferencijuotai, kaip specialiai tirtiną holokausto atminimo kultūros raidos reiškinių, kuris iš bendrųjų holokausto atminimo procesų konteksto išsiskiria savita sisteminė logika, savitais struktūriniais dėsningumais ir savitomis sociokultūrinėmis funkcijomis¹⁹. To, kas būdinga holokausto memorialams, neturi kitos holokausto atminimo formos. Funkcionalistinę koncepciją papildantys autoritetai (Aleida Assmann²⁰, Kirsten Harjes²¹, Sybil H. Milton²²) pripažįsta, kad holokausto memorialinių vietų gausa tėra pakankama, bet ne būtiniausia holokausto

memorialų kultūros išsirutuliojimo prielaida. Nėra jokio universalaus kriterijaus, nurodančio, kiek holokausto paminklų turėtų būti arba koku tankumu bei „arealu“ turėtų pasižymėti holokausto memorialų tinklas. Būtiniausia sąlyga holokausto atminimo vietų sistemai susiklostyti funkcionalistai laiko holokausto paminklų, išsiskiriančių kultūrinės traukos savybėmis, buvimą. Pavyzdžiui, Andreaso Huysseno nuomone, tokių objektų skaičius (jų gali būti tik keletas) istorinės atminties kultūrai nėra svarbiausias dalykas, nes jie yra oficialiosios istorinės atminties kultūros ir holokausto atminimo sąveikos padarinys, bet ne tokios sąveikos priežastis²³. Kitaip tariant, holokausto atminimo kultūros raidą konkrečioje visuomenėje nulemia ne paminklai; viskas vyksta atvirkščiai – holokausto memorialai (kaip ir kiti holokausto atminimo kultūros artefaktai) steigiami arba pašalinami atsižvelgiant į visuomenėje vyraujančią kolektyvinės istorinės atminties konjunktūrą ir istorinės kultūros politiką. Todėl, Leono Blumo ir Rudolfo Jaworskio nuomone, nėra jokios būtinybės memorialais paversti visas žydų genocido vietas²⁴. Šitoks užmojis paprasčiausiai būtų nepriimtinas daugeliui Vidurio ir Rytų Europos šalių, nes jų istorinė sąmonė dar nėra tam pasirengusi. Ją veikiančios istorinės atminties kultūros versmės operuoja labai subtiliomis skausmingos istorinės praeities „įveikimo“ strategijomis, kurias nėra lengva reformuoti. Negalima ignoruoti ir to fakto, jog vakarietiška holokausto atminimo plėtros praktika taip pat susiduria su holokausto atminimo įamžinimo sunkumais, komplikuojančiais įsisenėjusias holokausto suvokimo problemas Vakarų valstybėse (galima priminti kad ir Vokietijoje vykusius debatus dėl „Europos žydų genocido memorialo Berlyne“ įsteigimo²⁵).

Apskritai holokausto atminimo istorikai, sociologai bei psichologai visgi sutaria dėl svarbiausio monumentinės holokausto atminimo kultūros sąrangos principo – iš esmės tik holokausto memorialų tradicija supona-

vo šiandien vyraujančią svarbiausių holokausto atminimo kultūros formų spektrą, turinį, vientisumą, funkcijas bei tęstinumą²⁶. Be holokausto paminklų tarpininkavimo individualusis, grupinis arba kolektyvinis holokausto atminimo tradicijų perteikimas kitoms kartoms ar visuomenėms būtų neveiksmingas ir trumpalaikis. Istoriko Peterio Reichelio teigimu, holokausto memorialai – tai viena racionaliausių holokausto atminimo plėtros formų, pasižyminti savitais struktūriniais sanklodos dėsningumais, savitais sisteminės plėtros procesais bei savitais simbolių rinkiniais, neturinčiais analogų kitose holokausto atminimo kultūros posistemėse²⁷. Todėl holokausto memorialų kultūra nėra vien tik savaimė suprantamas reiškinys arba neišvengiama būtinybė. Pasak Michaelio McCarthy, holokausto memorialų steigimas yra šiuolaikinis istorijos kultūros raidos procesas, įgyvendinantis ideologines, kultūrinės bei mentalitetines sugyvenimo su Europos žydų genocido istorija strategijas²⁸. Dėl to holokausto memorialų kultūrą reikėtų laikyti vienu veiksmingiausių visuomenės „kultūrinės atminties darbo“ (Helmut Vogt)²⁹ su holokausto atminimu būdų. Tačiau jokių būdu negalima pamiršti, kad holokausto atminimo vietų sistemai, kaip ir bet kuriam kolektyvinės istorinės sąmonės mechanizmui, būdinga tai, kad ji „išstumia“ neigiamą istorinę patirtį. Tad reikšmingiausias vaidmuo holokausto memorialų kultūros politikoje ir holokausto atminimo raidos stebėsenoje (Peter Burke)³⁰ tenka visuomenės kultūrinę atmintį kuriančių institutų (mokslo, švietimo, konfesinės sistemos, valdžios struktūros ir t. t.) nuostatoms.

Taip pat būtina paminėti holokausto atminimo tyrinėtojas Dorą Apel ir Kathariną Hall, kurios išskiria du, jų nuomone, svarbiausius istorinės atminties kultūros ir holokausto memorialų sistemos sąveikos būdus: pirmasis – kai holokausto atminimo paminklais siekiama išplėsti „gyvuosius“ holokausto istorijos naratyvus³¹, antrasis – kai holokausto atminimo vietomis yra sprendžiamos

bendrosios visuomenės istorinės atminties kultūros ir istorijos politikos problemos³². Taigi holokausto memorialų kultūros pagrindą sudaro ne tik holokausto atminimą įprasminančių ženklų visuma, bet ir sistemos bei vartotojo pobūdžio santykiai. Būtent dėl šios ypatybės, S. H. Miltono įsitikinimu, holokausto memorialai gali sumažinti skirtingų istorinės atminties bendruomenių prieštarinėjimus ir todėl yra laikytini veiksmingiausiais tarpininkais tarp faktinės Europos žydų genocido istorijos elementų ir istorinės atminties šaltinių³³.

Naujausioje Lietuvos istoriografijoje jau pastebimos holokausto atminimo vietų problematikos užuomazgos³⁴, tačiau tiek faktiniai, tiek metodologiniai jos aspektai iki šiol tėra nušviesti fragmentiškai. Istorinius holokausto memorialų sistemos raidos Lietuvoje fragmentus savo studijose yra pateikę nemažai autorių (Josifas Levinsonas³⁵, Paulas Gerhardas Aringas³⁶, Saliamonas Atamukas³⁷, Dovas Levinas³⁸, Alfonsas Eidintas³⁹), tačiau lietuviškojoje istoriografijoje vyrauja gana stereotipiška holokausto atminimo vietų samprata: tai istorinės reikšmės paminklų pogrupis, įamžinantis Lietuvos žydų genocido aukų atminimą bei perduodantis šią tradiciją kitoms kartoms. Lietuvių visuomenės istorinės sąmonės nuostatas holokausto atžvilgiu analizuojantys tyrinėtojai (pvz., Linas Vildžiūnas⁴⁰, Irena Šutinienė⁴¹) paprastai vadovaujasi bendruoju istorijos politikos leitmotyvu, kad visi oficialiąją istorinės atminties kultūrą formuojantys institutai privalo rūpintis holokausto atminimo objektų išsaugojimu, regeneravimu, jų kultūrinės įtakos tęstinumu⁴². Kaip žinia, pastaroji koncepcija orientuojasi į holokausto atminimo paminklų pritaikomumą ir jį realizuojančius mokslinius prioritetus: tai – chronologinių, statistinių, kartografinių, topografinių ir vizualinių duomenų kaupimas, kiekybinis bei faktinis jų sisteminimas⁴³. Metodologiniu atžvilgiu tokio pobūdžio darbuose daugiausia vadovaujamosi aprašomuoju principu ir nesiimama nuodug-

niau nagrinėti holokausto atminimo vietų problematiką.

Darbo metodai. Šis tyrimas remiasi kompleksiniu holokausto memorialų sistemos pažinimu, kuris Lietuvos istorikų darbuose dar nėra taikytas. Jis aktualus dėl kokybių aspektų: kompleksiniais tyrimais, naudojančiais tarpdisciplininius istorijos, sociologijos, kultūrologijos, semiotikos, psichologijos ir net politologijos metodų derinius, pirmiausia analizuojami procesiniai ir funkciniai holokausto atminimo vietų kultūros sanklodos aspektai. Šiame tyrime į holokausto atminimo vietų sistemą žiūrima ne kaip į savaiminę duotybę ir nekintantį reiškinį, bet kaip į permainingą ir istoriškai besikeičiantį holokausto istorijos suvokimo mechanizmą. Tyrime labiausiai domimasi holokausto memorialų kultūros funkcionalumą veikiančiais grįžtamaisiais ryšiais, plintančiais tarp holokausto atminimo bendruomenės ir kultūrinės atminties institutų⁴⁴. Straipsnio autorius laikosi teorinės nuostatos, kad holokausto atminimo vietų sistema kuria konkrečiam socialumui priimtinausią holokausto atminimo etikos modelį, kuris savo ruožtu kaip bendros kultūrinės sistemos dalis pirmiausia orientuojasi į oficialiosios istorijos postulatus⁴⁵. Praktiniu atžvilgiu šiame tyrime pirmenybė teikiama probleminiam, bet ne aprašomajam chronologiniam faktų aptarimui, nes tai jau atlikta ligšioliniuose darbuose⁴⁶. Šiame tyrime remiamasi fenomenologiniu, hermeneutiniu (žvelgimo į istorijos suvokimo vidų) ir struktūriniu (atskirų istorijos suvokimo elementų išskaidymo) metodais⁴⁷.

HOLOKAUSTO ATMINIMO VIETŲ KULTŪRA: RAIDOS YPATUMAI IR TEORIJOS IŠTAKOS

Kaip jau minėjome, moksliniais holokausto atminimo vietų kultūros ir jos savybių pažinimo tikslais pirmiausia vadovaujasi tarpdisciplininiai holokausto atminimo vaizdinių,

simbolių bei istorinės komunikacijos tyrimai, apimantys tiek populiariosios, tiek praktinės holokausto mnemonikos („įsiminimo technikos“) problematiką⁴⁸. Kitaip tariant, holokausto atminimo istorija, psichologija ir filosofija narplioja tas problemas, kurios parodo, kaip kuriant genocido memorialus (pvz., „Osvencimas 1947“, „Maidanekas 1947“, „Sobiboras 1947“, „Zachsenhauzenas 1961“, „Belžecas 2000“ ir t. t.) rutuliojosi empiriniai holokausto atminimo kultūros pagrindai, formavosi jos materialiojo paveldo sistema. Todėl holokausto memorialų teorija itin gilinasi į praktinius holokausto atminimo kultūros skvarbos visuomenėje procesus, būtent – analizuoja, kaip per holokausto paminklus istoriniai holokausto suvokiniai įsilieja į individualiosios, grupinės bei kolektyvinės istorinės atminties telkinius ir kaip šis įsiliejimas veikia visuomenės istorinėje sąmonėje vyraujančių holokausto vaizdinių kultūrinę dinamiką⁴⁹.

Holokausto memorialų kultūros pradžia sietina su poreikiu tinkamu būdu paženklinėti Europos žydų žudynių vietas, kad ateinančios kartos jaustų moralinę pareigą niekada nepamiršti to, kas jose įvyko. Šis uždavinys ilgainiui suformavo pragmatinę nuostatą projektuoti holokausto memorialines vietas kaip kultūrinę trauką kuriančius ir kultūrinį holokausto atminimo vartojimą skatinančius veiksnius⁵⁰. Todėl galime teigti, kad holokausto atminimo vietų sampratos evoliucija pirmiausia prasidėjo nuo praktinių tikslinių poreikių – nuo holokausto memorialų tinklo plėtimo, kuris, kaip manyta, „turėjo paspartinti holokausto atminimo tradicijų formavimąsi ir padaryti jas aktualias daugeliui istorinės atminties kultūrų“⁵¹.

XX a. septintajame dešimtmetyje prasidėjęs spartus holokausto vietų „humanizavimo“ procesas turėjo nedaug ką bendro su jų autentiškumo išsaugojimu. Įgyvendinant holokausto atminimo empatizacijos uždavinius to paprasčiausiai nebuvo įmanoma padaryti: nuo holokausto įvykių praėjus beveik dviem

dešimtmečiams, daugelis žydų genocido vietų tapo neatpažįstamos pašalinio stebėtojo akiai. Jos susiliejo su gamtiniais bei kultūriniais kraštovaizdžiais ir tapo natūralia „atminties landšafto“ dalimi. Todėl pasidarė itin problemiška esamą holokausto atminimo vietų padėtį tapatinti su tuo, kas tokiose vietose vyko. Ilgainiui holokausto memorialų autoriams neliko jokios kitos išeities, kaip tik prisitaikyti prie šių aplinkybių ir ieškoti tokių holokausto atminimo įerdvinimo priemonių, kurios savo tikslams galėtų kuo veiksmingiau suderinti konkrečias atminimo vietas supančios gamtinės aplinkos savitumus ir žmonių sukurto kraštovaizdžio ypatybes. Šis procesas inspiravo pozityvias permainas – stereotipinį principą apie „standartinį“ (paminklas, monumentas, obeliskas arba stela) tokių vietų paženklinimą pamažu pakeitė supratimas, kad holokausto vietoms „reikia kompleksinių, įtraukiančių, su kultūrinės erdvės raida derančių memorialinių ansamblių“⁵².

Reikia pripažinti, kad nemaža dalis įgyvendintų holokausto atminimo įerdvinimo projektų įvairiose šalyse davė apčiuopiamą naudą: holokausto memorialai kaip kolektyvinės istorinės atminties simboliai pagilino tarpkultūrinę holokausto atminimo tradicijų mnemoniką (įsiminimo gebėjimus), praplėtė ir įtvirtino žinojimą apie „holokaustą ir Osvencimą“ daugelyje skirtingų savo istorinės praeities ir kultūrinės atminties prasme sociumų⁵³. Tačiau negalime nepaminėti taip pat akivaizdaus fakto, kad holokausto vietų pavertimo atminimo memorialais strategija turėjo ir mažesnę optimizmą keliančių padarinių: objektyvus holokausto memorialų, taip pat ir pačios holokausto atminimo vietų kultūros sąryšis su **tikruoju holokaustu** bei **tikrąja holokausto patirtimi** tapo nebeautentiškas, simuliakrinis. Pavyzdžiui, pastarąjį atmintinų vietų kuriamą efektą galėtume apibūdinti buvusio Osvencimo kalinio Primo Levio žodžiais: „Apsilankymas Pagrindinėje [Osvencimo-Bžezinkos. – *Aut.*] stovykloje man nepadarė didelio įspūdžio:

lenkų vyriausybė pavertė ją savotišku nacionaliniu paminklu, barakai buvo išvalyti ir perdažyti, be to, dar buvo pasodinti medžiai ir užveistos gėlių lysvės. Ten esama muziejaus, kur eksponuojamos varganos relikvijos: tonos žmonių plaukų, šimtai tūkstančių akinių, šukos, skutimosi teptukai, vaikų batai; bet tai – tik **muziejus**, kažkas **statiška**, **pertvarkyta**, **dirbtina**. O ir visa toji stovykla man pasirodė kaip muziejus⁵⁴ [paryškinta mano. – *Aut*]. Nereikia abejoti, kad panašius išgyvenimus patiria ir Lietuvos žydų žudynių memorialų lankytojai⁵⁵, ypač tie, kurie dar yra gyvieji holokausto istorijos įvykių liudininkai. Taigi holokausto atminimo vietų sistema padidino konotacinę holokausto atminimo paminklų trauką, tačiau nesugebėjo apsaugoti holokausto atminimo plėtros procesų nuo šalutinių šios traukos padarinių: „holokausto devalvacijos“ ir holokausto neigimo įtakos bei „holokausto industrijos“ teorijos išplitimo⁵⁶.

Daugelis holokausto istorikų į holokausto memorialus žiūri gana įtariai ne tik dėl minėtų tendencijų. Tikroji istorikų ir istorinės atminties apologetų nesutarimų priežastis slypi ne viešuose disputuose, svarstančiuose, statyti ar nestatyti holokausto memorialus, bet išorinį holokausto atminimo vietų poveikį modeliuojančiuose mechanizmuose. Svarbiausias iš jų – tai istorinės atminties iškraipymas. Kaip rodo bendra holokausto memorialų politikos patirtis, holokausto atminimo vietos daugelyje istorinės atminties kultūrų (neišskiriant nei demokratinių, nei nedemokratinių) yra praktikuojamos pirmiausia dėl jų kuriamo holokausto istorijos „įveikimo“ efekto. Taigi holokausto memorialai dažniausiai yra steigiami tik tam, kad per juos būtų formuojama visuomenei tinkamiausia, naudingiausia, palankiausia bei lengvai valdoma holokausto atminimo kultūra⁵⁷.

Ilgainiui daugelyje Vidurio ir Rytų Europos šalių holokausto vietos buvo pradėtos traktuoti **tik kaip istorinės reikšmės paminklai**⁵⁸, tarsi nepastebint ypatybių, darančių jas

išskirtiniais **istorinės atminties objektais**. Holokaustas nebuvo eilinis smurto istorijos atvejis ar genocidų istorijos epizodas, tad ir jo atminimą simbolizuojančių ženklų suvokimas skiriasi nuo kitų istorinės reikšmės paminklų. Šiuo atžvilgiu holokausto atminimo vietos pirmiausia yra modernios istorinės atminties kultūros simboliai, kuriuos reikėtų vertinti ne tik pagal jų paskirtį, bet ir pagal tai, kokiomis kultūrinio naudojimo ypatybėmis jie pasižymi. Kitaip tariant, analizuojant konkretų holokausto atminimo vietų kultūros elementą visada reikia stengtis įžvelgti jo kaip visuomenės istorinės kultūros pradmens (mito, įvaizdžio, stereotipo ir pan.) ir jį suvokiančio individo sąryšį⁵⁹ bei mokėti perprasti šio sąryšio savitumus. Tad holokausto memorialų sistemą, autoriaus nuomone, reikėtų suvokti ne tik kaip tam tikros rūšies istorinių paminklų visumą, bet ir kaip įsiminimo būdą, kuriuo remiantis modeliuojami svarbiausi holokausto atminimo kultūros dėsningumai: holokausto atminimo politika ir funkcijos, holokausto atminimo struktūra bei plėtros mechanizmai.

Į pastaruosius aspektus dėmesys atkreiptas jau pirmosiose holokausto atminimo problematikos studijose⁶⁰, kurių autoriai savo metodologijoje iš esmės rėmėsi formalistiniais aspektais: holokausto atminimo įerdvinimo architektonika, holokausto memorialų ergonomika, holokausto paminklų simbolika ir holokausto monumentų estetika. Pirmiausia buvo pastebėta, jog holokausto memorialas yra viena veiksmingiausių holokausto atminimo kultūros monitoringo (planavimo, įgyvendinimo, kontrolės ir prognozavimo) priemonių⁶¹. Su jos pagalba palaikomas viešasis holokausto atminimo diskursas, kurio struktūroje holokausto paminklų suvokiniai turi didelę kultūrinę trauką. Tai sudaro prielaidas holokausto atminimo įtakai visuomenėje išaugti. Todėl į holokausto atminimo vietas pradėta žiūrėti ne vien kaip į formalų materializuotą istorinės

refleksijos fenomeną, bet ir kaip į itin veiksmingą istorinės atminties formavimo bei perteikimo technikų montažą⁶², kurio sprendiniais gali pasinaudoti skirtingos istorinės atminties bendruomenės (ne tik žydų, bet ir nežydų).

Antra vertus, būtent formalistinio pobūdžio tyrimuose ilgainiui susidomėta ir holokausto memorialų suvokimo problemomis. Buvo išskirtas itin reikšmingas dėsningumas: holokausto atminimo vietų sistema susiklostė kintant ją supančiam sociokultūriniam (ideologija, politika, kultūra, konfesija, socialiniai ir etniniai santykiai, žinių kultūra ir t. t.) kontekstui – šiuo atžvilgiu bet kuris holokausto paminklas yra priklausomas nuo visuomenės atminties raidos procesų ir juos aprėpiančių ideologinių, politinių, socialinių, kultūrinių ir netgi ekonominių (finansavimo prasme) santykių⁶³. Formalistų manymu, dėl šio sąlygotumo holokausto memorialų sistema yra neatspari išorinio (daugiausia ideologinio ir politinio) pobūdžio įtakoms. Kintantys sociokultūriniai kolektyvinės istorinės atminties ryšiai netrukus pakeičia ir holokausto atminimo vietų suvokimą, o pastarasis procesas jau tiesiogiai nulemia tolesnę pačios holokausto atminimo kultūros raidą. Taigi holokausto atminimo vietų sistema rutuliojasi ne kaip savarankiškas subjektas, o kaip sudedamoji kultūrinės atminties dalis. Holokausto memorialų tradicija bei holokausto atminimo etikos kanonai tėra visuomenės sugalvotos normos⁶⁴, kurios gali iš esmės pakisti iškilus naujiems kolektyvinės istorinės atminties konjunktūros poreikiams (istorinės sąmonės lūžiai, istorinės atminties krizės ir pan.).

Taigi holokausto memorialai negali funkcionuoti kaip savaiminę vertę turintys objektai, nes vertybinę arba antivertybinę reikšmę tokiems paminklams suteikia sociumai, besivadovaujantys konkrečiais ideologiniais, politiniais arba kultūriniais kriterijais⁶⁵. Visuomenė nuolatos jaučia moralinį poreikį saugoti jos istorinius, ideologinius, politinius ir kultūrinius idealus atitinkančius istorinius

monumentus. Kintant visuomenę vienijančioms vertybėms, sociokultūriniai istorinės atminties institutai netrukus permodeliuoja ir memorialinės kultūros sanklodą, iš dalies arba visiškai pašalindami „medžiaginiu“ ir „struktūriniu“ atžvilgiu jau „nevertingus memorialinių vietų intarpus“⁶⁶. Holokausto atminimo vietos šiuo požiūriu nėra išimtis. Jų atžvilgiu vykdoma saugotinių ir nesaugotinių elementų atranka yra viską apimanti ir itin reikli, ir tai yra viena iš priežasčių, kodėl tik nedaugelis holokausto memorialų jau ištikus dešimtmečius nepraranda savo reikšmės kaip istoriniai kultūros paminklai. Kintantys visuomenės istorinės atminties lūkesčiai pertvarko (tai vadinamoji memorialų modernizacija) holokausto atminimo vietų aplinką pagal kolektyvinę istorinę sąmonę jaudinančias aktualijas. Tai jokių būdu nėra holokausto atminimo žalojimas arba naikinimas, nes tokie modernizacinio pobūdžio pokyčiai vyksta tik nevertingos memorialo dalies (pvz., epitafinio įrašo, simbolio ar pan.) pakeitimo visuomenės istorinei sąmonei vertingais elementais būdu⁶⁷. Tačiau šiuo atveju svarbiausia atminti esminį dėsningumą: holokausto memorialą periodiškai pertvarko tik vadinamieji normalūs sociumai, savo istorinėje sąmonėje siekiantys išsaugoti holokausto istorijos atminimo ženklus. Tokios visuomenės ir joms vadovaujantys sociokultūriniai institutai rūpinasi holokausto atminimo kultūros tęstinumu, priderindami jos plėtros procesus prie vyraujančių moralinių istorinės sąmonės vertybių bei etinių istorinės atminties kanonų⁶⁸. Šis principas – sudedamoji holokausto memorialų „vadybos“ dalis, sauganti juos nuo pernelyg radikalių permainų. Suprantama, minėtų kriterijų negalime taikyti sociumams („nenormalios visuomenės“), siekiantiems iš savo istorinės refleksijos išstumti labiausiai nepageidautinus holokausto atminimo elementus. Jų istorinė sąmonė dažniausiai būna suinteresuota holokausto vietų „natūralumo“ išlaikymu arba atvirai propaguoja „istorinės

amnezijos“ („pamirškime, nes tai trukdo mums gyventi“) politiką holokausto atminimo ženklų atžvilgiu⁶⁹. Čia vyrauja esminis dėsningumas: istorinės atminties liberalumą pripažįstančios visuomenės holokausto memorialus modeliuoja pagal jų istoriško objektyvumo principą; griežtai istorinės atminties kontrolei pritariančios visuomenės tokių memorialų nekuria arba modeliuoja juos pagal ideologinės vertės ir politinės naudos kriterijus.

Turėtume paminėti ir kitą svarbų holokausto atminimo vietų sąrangos dėsningumą – visokie holokausto vietų pertvarkymai daugiau ar mažiau iškraipo istorinių holokausto procesų („taip, kaip buvo iš tikrųjų“) suvokimą. Empirine prasme holokausto memorialus lankantys individai niekada nepajus to paties, ką teko patirti holokausto aukoms, jų budeliams ar stebėtojams. Holokausto memorialai dėl savo statiškumo gali kompensuoti tik nedidelę dalį holokausto epizodų (erdviniai smurto vaizdiniai). Istorinių holokausto vietų suvokimą neretai komplikuoja ir jas supančios aplinkos savybės: kartais net patiems holokausto įvykių liudininkams būna sunku suvokti, kad masinės žudynės vyko „tokiose gražiose vietovėse“⁷⁰. Kita vertus, būtent šis kontrastas skatina holokausto atminimo vietų išskirtinumo suvokimą ir didina kultūrinę holokausto memorialų trauką, kuri padeda jiems giliau įsiskverbti į visuomenės kultūrinę atmintį.

Suprantama, empirinių holokausto atminimo vietų pritaikymą lemiančios ideologinio, politinio, socialinio arba kultūrinio pobūdžio įtakos ištis yra akivaizdžios, tačiau to negali išvengti nė viena kolektyvinės istorinės atminties perdavimo forma. Tad kartais pasigirstantys svarstymai, kad holokausto atminimo paminklai turi būti deideologizuoti arba depolitizuoti, patys yra ideologiškai ir kvestionuoja esminius istorinių paminklų kultūros funkcionalumo principus. Įsivaizdavimas, jog esama neideologizuotų ar nepolitizuotų holokausto atminimo paminklų,

yra paprasčiausias mitas. Ideologinio, politinio, socialinio ar kultūrinio pobūdžio interesai yra holokausto memorialų tradicijų raidos pamatas, todėl holokausto atminimo kultūros kontekstą veikiančias ideologijas taip pat būtų galima laikyti sociokultūrinės reikšmės vertybėmis.

Esminį postūmį holokausto memorialų sampratos teorijai suteikė prancūzų istoriko, analų mokyklos atstovo P. Nora suformuluota *atmintinių vietų* (lieux de mémoire) koncepcija⁷¹ ir ją praplečiantys metodologiniai principai. Didžiausią įtaką holokausto atminimo tyrinėtojams padarė šios teorijos kvintesencija – tezė apie **tikrąsias istorinės atminties vietas**⁷².

P. Nora teigia, kad **tikrosiomis istorinės atminties vietomis** nebūtinai laikytinos tik tos istorinių įvykių vietos, kurios yra naudingos sociumo ir jo istorinį mąstymą formuojančių sociokultūrinių institutų istorinei savimonei palaikyti. Istorinės sąmonės diskomfortą keliančios istorinių įvykių vietos taip pat būna paženklinamos paminklais ir kartais joms skiriamas netgi didesnis oficialiosios istorinės atminties kultūros politikos dėmesys. Tačiau istorinės atminties mechanizmai, modeliuojantys **norimų prisiminti ir vengiamų prisiminti** vietų įprasminimą, iš esmės skiriasi. Autoriaus nuomone, čia reikėtų išskirti esminį dėsningumą: **norimas prisiminti vietas** sociokultūrinė istorinės atminties aplinka priima ne tik kaip istorinės, bet ir kaip **kultūrinės** reikšmės paminklus. Tuo tarpu **vengiamų prisiminti vietų** sureikšminimas dažniausiai būna priverčiamojo (arba prisiverčiamojo) pobūdžio, kuris individualams, individų grupėms ir visai visuomenei sugestijuoja privalomus oficialiosios istorinės atminties kanonus („tai – moralinė būtinybė“, „tai – istorinio teisingumo reikalavimas“)⁷³. Tad nieko nuostabaus, kad tokių objektų kaip holokausto atminimo vietos įprasminimas neretai susiduria su individualaus ar netgi visuomeninio pobūdžio abejo-

nėmis („kam reikia iš naujo atverti jau užgi-
jusias žaizdas?..“), kurios kartais gali peraugti
į neigiamo afektinio pobūdžio istorinės są-
monės reakcijas. Atmintinų vietų ir kolekty-
vinės istorinės atminties nuostatų disociaci-
jos, pasak P. Nora, neišvengiamai priveda prie
to, kad neįtikėtinai keliančioms atmintinoms
vietoms sociokultūriniai istorinės atminties
institutai priskiria tik **istorinių** arba **istori-
nės reikšmės** paminklų statusą. Suprantama,
kultūrinės įtakos atžvilgiu tokius objektus is-
torinės atminties subjektai taip pat vertina
kaip istorinius memorialus, tačiau jų įsilieji-
mą į visuomenės istorinės atminties vertybių
struktūrą sunkina neigiamos smurto, mirties,
kančios, siaubo arba baimės asociacijos⁷⁴.

Mūsų analizuojamai problematikai svar-
bi ir kita P. Nora formuluojama mintis: žu-
dynių vietos, kaip mirties arba siaubo istori-
jos epizodų vaizdinius sukeliančios vietos,
patiria intensyviausią oficialiosios istorinės
atminties institucionalizacijos procesų (isto-
rizavimas, ideologizavimas, sakralizavimas,
ritualizavimas) poveikį⁷⁵. Tiesą sakant, jos
yra bejėgės prieš ideologinio, politinio arba
kultūrinio pobūdžio interesų spaudimą. Kul-
tūriniu atžvilgiu **vengiamoms prisiminti vie-
toms** itin pavojingos yra kraštutinės tokių in-
teresų samplaikos, kurios neretai inicijuoja
„nevertingų“ paminklų pašalinimą iš socio-
kultūrinės atminties sistemos. Dėsninga, kad
kolektyvinės istorinės sąmonės lūžio proce-
sai lemia ne tik išorinius memorialų pavidalų
pasikeitimus („aplinkos sutvarkymas“),
bet ir jų suvokimo pokyčius. Oficialiąją isto-
rinę atmintį formuojantys socialiniai, politi-
niai bei kultūriniai institutai siekia suteikti
tokioms reformoms „tinkamą kryptį“, nusta-
tydami griežtus istorinių memorialų paskir-
ties kriterijus: *kieno* ir *kodėl* atminimą jie turi
palaikyti, *kam* ir *kada* jie turi jį perduoti ir
kaip jie turi tai daryti⁷⁶.

P. Nora išskirti atmintinų vietų apibrėži-
mo aspektai iš esmės neleidžia nė vieno is-
torinio memorialo suvokti kaip **tikrosios is-**

torijos šaltinio. Visos kalbos apie istorinį is-
torinių memorialų autentiškumą, P. Nora
nuomone, tik iškraipo jų kaip kultūrinės at-
minties objektų sanklodos ir funkcijų suvo-
kimą⁷⁷. Būtent ši problema ir sukelia itin di-
delius istorikų, istorinės atminties teoretikų
bei individualiosios, grupinės arba kolekty-
vinės atminties subjektų nesutarimus. Šiuo at-
veju būtina suvokti, kad pati sąvoka „istori-
nės reikšmės vieta“ dar nesuponuoja tokio
objekto istorinio autentiškumo kokybės. Is-
toriškumo arba autentiškumo įvertinimus at-
mintinoms vietoms suteikia patys sociumai.
Kad suprastume, kaip šis procesas vyksta, tu-
rime įsisąmoninti šiuos esminius dalykus:
pirma, **tikrosios istorinės atmintinos vietos**
yra kultūrinės atminties raidos ir kolektyvi-
nės refleksijos padarinys, bet ne priežastis;
antra, istoriniai memorialai yra istorinės at-
minties politikos objektai, bet ne subjektai,
ir trečia, istoriniai memorialai nėra istoriš-
kai mąstantys individai (jų nevalia suasme-
ninti) – jie tik reikiamu būdu koordinuoja
kultūrinį individų, individų grupių bei kolek-
tyvų santykį su atmenama istorija⁷⁸. Skaus-
mingų istorijos įvykių įprasminimo procese
tokių įvykių vietoms taikomi ypač griežti kri-
terijai, kurie, susiklosčius tam tikroms vyrau-
jančios istorinės atminties politikos aplinky-
bėms, gali būti negailestingi jų autentiškumą
palaikančių elementų atžvilgiu.

Taigi samprotaudami P. Nora kategorijo-
mis galime teigti, jog holokausto memorialų
sistema, kaip, beje, ir visa holokausto atmi-
nimo kultūra, nėra savarankiškas darinys –
galima kalbėti tik apie jos **įtaigumą, veiks-
mingumą, aktualumą** arba **naudingumą**.
Kintančioje visuomenės istorinės atminties
sandaroje išlaikomi tik tie holokausto atmini-
mo formavimosi artefaktai, kurie yra naudin-
gi oficialiosios istorinės atminties politikos
nustatytiems holokausto atminimo perdavimo
būdams. Visuomenei neaktualūs, „pasenę“ ar-
ba „išsisėmę“ holokausto paminklai būna iš-
stumiami į kultūrinės atminties infrastruktū-

ros periferiją, kur tampa neoficialios subkultūrinės atminties atributais arba, blogiausiu atveju, visai išnyksta iš „kultūrinio istorinės atminties objektų žemėlapiu“⁷⁹. Būtent tokios holokausto atminimo vietos dažniausiai būna užmirštos ir ilgai apskritai pradedamos suvokti kaip nesvarbūs ir oficialiosios istorinės atminties politikos dėmesio neverti objektai.

P. Nora įžvalgos padarė didelę įtaką ir struktūralistiniams holokausto atminimo fenomenų tyrimams, nes jos leido į holokausto memorialų sistemą pažvelgti istorinių žinių perdavimo tarpininko aspektu⁸⁰. Daugiausia dėmesio čia skiriama tiems istorinio atminimo tarpininko funkcijas atliekantiems memorialų sektoriams (pvz., ženklas, simbolis, epitafija), kurie labiausiai paklūsta bendrosioms visuomenės istorinės atminties kultūros ideologijos bei politikos tendencijoms⁸¹. Struktūralistai laikosi metodologinės pozicijos, kad holokausto monumentų architektūros, simbolikos bei estetikos negalima vertinti tik kaip išorinių holokausto atminimo kultūros „skonio“, „stiliaus“ ar „mados“ atspindžių. Stilistinis, meninis, simbolinis bei estetinis holokausto memorialo kokybių ansamblis – tai holokausto atminimo kultūrinio ryšio su tikrove plotmė⁸². Tai labai svarbi holokausto memorialų ypatybė, dėl kurios jie išsiskiria iš kitų memorialų visumos.

Daugiausia dėmesio holokausto atminimo vietų kultūroje, struktūralistų požiūriu, turi būti skiriama vadinamajai epitafijų (paminklinių įrašų ir apostrofų) politikai⁸³. Holokausto memorialuose plačiai taikomos epitafijos sukonkretina daiktišką holokausto atminimo objektų vartoseną, palengvina istorinį, ideologinį, kultūrinį ar politinį jų įprasminimą. Pastarojo proceso visuomeninis kultūrinis veiksmingumas tiesiogiai priklauso nuo kolektyvinėje istorinėje atmintyje įsitvirtinančių holokausto vaizdinių („ką ir kaip šios vietos įprasmina“)⁸⁴ ir „istorinės atminties darbo“ (besiremiančio principu, ku-

riuos vaizdinius ir simbolius reikia išsaugoti, o kuriuos – ne)⁸⁵ sujungimo priemonių (pvz., ritualizuoti holokausto atminimo renginiai). Epitafiniai įrašai susieja oficialiosios istorinės atminties versijas su konkrečiomis holokausto įvykių vietomis, perduoda istorinę informaciją ir šią informaciją paaiškinančius ideologinius, politinius arba kultūrinius kodus⁸⁶. Dėl šios priežasties holokausto paminklas vienu ir tuo pačiu metu gali būti suvokiamas dviem būdais: arba ideologiškai (abstrakčių teiginių prasme), arba kontekstiškai (istorinių faktų prasme). Pirmuoju atveju orientuojamasi į ideologinį pranešimą, antruoju atveju apsvairstoma tai, *kas, kokiu tikslu ir kokiomis aplinkybėmis* yra pasakoma⁸⁷. Holokausto epitafijose pateikiama informacija pasižymi didele istorinių faktų atranka, grindžiama tiesiogine priklausomybe nuo sociokultūrinio konteksto reikalavimų. Pakitus kolektyvinės istorinės atminties režimui, holokausto memorialų tvarkytojams kaskart prireikia pakoreguoti arba visiškai pakeisti ir vadinamųjų holokausto atminimo plokščių įrašus. Tai padeda istorinės atminties subjektams susigaudyti faktų, susijusių su atmenamu istorijos epizodu, gausoje ir perimti vyraujančiai istorinei tiesai artimiausią interpretaciją⁸⁸. Tai viena būtinausių bet kurios holokausto atminimo vietos išlikimo **tikraja atminimo vieta** sąlygų. Dėl pastarosios kokybės holokausto memorialai yra svarbūs ne tik holokausto atminimo bendruomeni, bet ir daugeliui kitų visuomenės istorinės atminties sluoksnių.

Svarbu pabrėžti, kad holokausto memorialų kultūros gyvybingumas nepriklauso nuo jos susiliejimo su kitomis toje pačioje visuomenėje veikiančiomis kultūrinėmis istorinių memorialų sistemomis. Holokausto memorialų politikoje dažniausiai yra laikomasi skiriamąjo santykio kitų istorijos kultūros paminklų atžvilgiu, nes susitapatinimas su kitomis istorinių memorialų strategijomis padarytų ją niekuo neišsiskiriančią (kaip pa-

mename, sovietinė istorinės atminties politika masinių žudynių vietų paženklinimo atžvilgiu laikėsi vienodo modelio). Holokausto vietas suvokti kaip specifinio statuso atmintinas vietas įmanoma tik per jų kuriamą kontrastą, kuris bendrą visuomenės istorinės atminties kultūros simbolių visumoje išskiria holokausto atminimo elementus. Tai ne tik ypač veiksmingas holokausto atminimo kultūros organizavimo būdas. Šis aspektas leidžia suabejoti „gyvųjų“ prisiminimų teise būti vienuintele holokausto atminimo išraiškos forma. Vizualinėmis, statiškomis bei materialiomis kokybėmis pasižymintys holokausto memorialai ne tik išpūdingai reprezentuoja kolektyvinės istorinės atminties nuostatas, bet ir padaro akivaizdžiai matomus visuomenėje vykstančiuose istorinės informacijos mainuose perduodamus holokausto atminimo vaizdinius⁸⁹. Tam tikru atžvilgiu holokausto atminimo vietos atskleidžia tikrąsias holokausto atminimo raidos tendencijas, nes joms, kitaip nei „gyvosios istorijos“ šaltiniams, sunku nuslėpti tai, kas jose reliatyvu, dirbtina bei nenatūralu.

Klasikinę *atmintinių vietų* paradigmą pėrė daugelio šalių holokausto memorialų tyrinėtojai. Šiuo metu ji vis dažniau taikoma vadinamųjų regioninių (pvz., europiniai ir neeuropiniai holokausto memorialai)⁹⁰ bei lokalinių (pvz., „vokiškas“, „prancūziškas“, „lenkiškas“ holokausto memorialai)⁹¹ holokausto atminimo struktūrų tyrimuose. Vykstant šiam procesui pati „holokausto atminimo vietų“ sąvoka įgijo tvirtesnę akademinę pagrindą ir padėjo pamatus istorinei-kultūrinei holokausto memorialų disciplinai. Pastaruoju aspektu domisi net iš esmės priešingos mokslinės sistemos: ne tik istorija, bet ir sociologija, psichologija, kultūrologija, semiotika, edukologija ir net politologija. Tuo tarpu pati holokausto atminimo vietų praktika tapo „svetimas“ istorinės atminties kultūras suartinančiu veiksmu ir *geokultūrinio* standartu („Osvencimo kodas“)⁹².

Net architektūros teorijoje susiformavo savita koncepcija, apibrėžianti „holokausto atminimo architektūros“, „holokausto mauzoliejų architektūros“⁹³ arba „skausmo architektūros“ stilių⁹⁴.

Paskutiniajame XX a. dešimtmetyje itin suaktyvėjęs holokausto memorialų steigimas (holokausto memorialų bumai) pradėtas traktuoti dvejopai: pirma, kaip pirmą ir būtinoji holokausto atminimo įtvirtinimo sąlyga (ypač tose visuomenėse, kurios šiuo atžvilgiu laikosi rezervuotai ir yra užsidariusios)⁹⁵; antra, kaip tarpnacionalinis holokausto atminimo kultūros plėtros fenomenas (ypač tose visuomenėse, kurios yra solidarios ir atviros nacių genocido sukulto skausmo istorijai)⁹⁶. Pastaruoju požiūriu įtakingiausiais holokausto atminimo etikos etalonais laikomos Vokietijoje, Izraelyje ir Jungtinėse Amerikos Valstijose susiklosčiusios holokausto memorialų kultūros kultivavimo tradicijos.

METODOLOGINIAI ASPEKTAI

Į apibūdintus holokausto atminimo vietų kultūros aspektus pažvelkime metodologinių aspektų požiūriu. Išsyk pabrėžiame, kad holokausto memorialų nereikėtų laikyti patikimais istorijos liudininkais, nes jie visada turi interdialektinių vertybinio pobūdžio ypatybių. Holokausto atminimo vietos kaip statiški elementai bei ideologizuotos ir politizuotos (istorijos politikos arba politinės ideologijos prasmėmis) istorinių žinių saugyklos skiriasi taip pat ir nuo „gyvosios istorijos“ (žodinės istorijos arba biografinės istorijos) šaltinių. Holokausto atminimo vieta yra ne tik konkreti materialinė, bet ir kultūrinė istorinės sąmonės procesais apribota erdvė, todėl jos istorinė refleksija nėra tapati paplitusiam įsivaizdavimui apie autentiškus holokausto atminimo artefaktus: paliudijimus, prisiminimus, dienoraščius ar pan. Samprotaujant tokiu būdu, holokausto memorialas – tai

priemonė, padedanti subjektyviai pažinti oficialią **holokausto atminimo kultūros** bei **istorinės atminties politikos** plėtrą ir holokausto istoriją, bet ne objektyvus holokausto istorijos šaltinis⁹⁷. Tai – savitas pačios holokausto atminimo kultūros raidos dokumentas.

Lietuvos istorikai įpratę žiūrėti į istorinius monumentus tik kaip į politinės ideologijos išraiškos formas arba kaip į ideologinės politikos įrankius. Ši pozicija ilgainiui suformavo įtarų istorikų požiūrį į holokausto memorialus apskritai ir ypač į tuos, kuriems būdingi sovietinės monumentalistikos atavizmai. Pastarosios tendencijos istorinių prielaidų nereikia toli ieškoti. Kaip žinia, sovietiniu laikotarpiu žydų žudynių vietos kaip mokslinio nagrinėjimo objektai buvo laikomi neaktualiais ir nepageidautiniais. Sovietinės „monumentinės propagandos“ požiūriu jokių specialių paminklų žydų žudynių aukoms atminti nebuvo reikalo statyti, nes, sovietų valdžios įsitikinimu, „nebuvo jokio išskirtinio holokausto“⁹⁸. Holokausto atminimo vietų klausimas buvo ignoruojamas visoje Sovietų Sąjungoje⁹⁹, tad ir sovietinės Lietuvos istorinės atminties pozicija šiuo atžvilgiu buvo formuluojama pagal visasąjungines tendencijas.

Tačiau moksliniai holokausto atminimo vietų tyrimai taip pat nesuaktyvėjo ir Lietuvai atkūrus nepriklausomybę. Akivaizdu, kad tokį atsargumą lėmė tiek ideologiniai, tiek kultūriniai, tiek mentalitetiniai įpročiai: tyrinėtojus trikdė sovietų valdžios laikotarpiu Lietuvoje įsivyravę ideologiniai Antrojo pasaulinio karo istorijos atminimo šablonai, lietuvių visuomenės istorinių žinių sistemoje vyraujantys antipodiniai baimės vaizdiniai ir lietuvių tautos martirologinę atmintį trikdantys holokausto paminklų suvokiniai, tokie kaip: „tai – atsivėrusio pragaro vietos“, „tai – kraujuojančios Lietuvos žemės žaizdos“, „tai – lietuvių nuopuolio ir amžinos gėdos vietos“, „visa Lietuva yra milžiniškas žydų ir žydų kultūros kapas“ ar pan. Taip pat

neatmestina prielaida, kad tyrinėtojus atstūmė holokausto memorialuose išlikęs sovietinių monumentų „betoninės estetikos“ ir „granitinės stilistikos“ atgrasumas bei architektūrinis tokių paminklų serijiškumas ir vienplaniškumas. Iš tiesų didžiajai daliai šiandien Lietuvoje tebesančių holokausto memorialų, nepaisant nežymių estetinių pakeitimų, padarytų po 1990 m., yra būdingi sovietinės monumentalistikos „klonų“ požymiai.

Kita vertus, imtis nuodugnesnių holokausto atminimo vietų tyrinėjimų trukdė skubėjimas pažymėti ženklais ir paminklais tas masinių žudynių vietas, kurios turėjo įamžinti represijų prieš lietuvių tautą atminimą¹⁰⁰. Tai ypač aktualus aspektas, nes žydų genocido vietos ir nežydų tautybės gyventojų žudynių (tiek nacių, tiek sovietinių represijų aukų) atminimo memorialai neretai yra pastatyti toje pačioje vietovėje (pvz., Rainiai, Inkakliai) ar netgi toje pačioje palaidojimo vietoje (Kretingos senosios žydų kapinės, Salantų memorialas). Tokiais objektyvių istorinių aplinkybių sutapimo atvejais skirtingų istorinės atminties strategijų (pvz., žydų genocido vietų ir antisovietinių rezistentų kapaviečių) sąlytis dažniausiai perauga į konkurencinio pobūdžio santykius. Straipsnio autoriui teko susidurti ir su kitu gana specifiniu šios tendencijos aspektu: holokausto memorialų lokalizacija neretai sutampa su istorinėmis lietuvių etninės kultūros šventvietėmis (piliakalniais, alkvietėmis ar pan. Pavyzdžiui, tokį fenomeną galime stebėti netoli Darbėnų esančio „Baltojo kalno“ piliakalnio teritorijoje). Tad nieko nuostabaus, jog tokiu atveju holokausto atminimo vietos kenčia nuo gana specifinio – senųjų baltiškųjų tikėjimų garbintojų vandalizmo. Naujųjų pagonių judėjimo šalininkai Lietuvoje neigiamai vertina jų kulto vietose atsidūrusias žydų genocido vietas, suteikdami joms ne kitokią, kaip tik „šalintino svetimkūnio“ prasmę. Suprantama, kad tokiomis istorinių atminčių konkurencijos bei kultūrinio spaudimo aplinkybėmis

holokausto atminimo paminklams lieka vis mažiau erdvės. Visos minėtos aplinkybės lemia tai, kad kai kuriose Lietuvos provincijos vietovėse jau galime matyti „natūraliai“ vykstančių holokausto atminimo paminklų išstūmimo ir holokausto atmintinų vietų sistemos nykimo procesų padarinius.

Padėtis neatrodo geresnė į aptariamą problemą pažvelgus ir teoriniu aspektu. Vienas iškalbingiausių tokios tendencijos pavyzdžių – „Kultūros paminklų enciklopedija“¹⁰¹, kurioje paliestas ir žydų žudynių memorialų statuso Lietuvos kultūros paminklų sistemoje klausimas¹⁰². Šio leidinio bendra autoriai laikosi pozicijos, priskiriančios žydų žudynių vietas kaip „hitlerizmo aukų paminklus“ antrajai (iš viso nurodomos penkios) istorijos paminklų – „karo paminklų“ – grupei¹⁰³. Tuo tarpu į pirmąją – „genocido ir išsivadavimo paminklų“ – grupę holokausto memorialai nėra įtraukiami¹⁰⁴. Dėsninga ir kita enciklopedijos autorių kolektyvo nuostata – „genocido“ sąvoką tapatinti tik su lietuvių tautos martirologine patirtimi. Abstrakčiai kalbant apie „hitlerizmo aukų kapus, kapines, masinio žmonių naikinimo vietas“ čia tik kartais užsimenama, kad „daugiausia tai žydų ir kitų gyventojų masinio naikinimo vietas“¹⁰⁵. Akivaizdu, kad enciklopedijos autoriai laikosi koncepcijos, pagal kurią žydų žudynių vietas traktuojamos tik kaip **istorinio fakto vietas**, bet ne **visuomenės istorinės atminties kultūros** arba **holokausto atminimo artefaktai**. Nenorėtume perteiktų faktų apibūdinti stereotipiškai – tik kaip dar vieną tipiską martirologinės lietuvių istorinės atminties inertškumo pavyzdį. Mūsų nuomone, kur kas didesnę susirūpinimą turėtų kelti kitas momentas: „Kultūros paminklų enciklopedijoje“ pateikta trumpė apžvalga iki šiol buvo vienintelis mėginimas konstruktyviau pažvelgti į holokausto paminklų kultūrinį statusą Lietuvoje.

Jeigu atkreipsime dėmesį į Lietuvos Respublikos kultūros paveldo registro koncepciją holokausto vietų atžvilgiu¹⁰⁶, rasime dar

vieną minėtos tendencijos patvirtinimą: į šį registrą įtrauktos žydų žudynių vietas kvalifikuojamos tik kaip istorinę vertę turinčių „įvykių vietas“, kaip „monumentai“ ir kaip „laidojimo vietas“¹⁰⁷. Išryškėja paradoksas: Lietuvos Respublikos kultūros paveldo registras kultūrine holokausto paminklų verte nesidomi. Ar Lietuvoje įgyvendinama istorinės atminties kultūros politika siekiama išsaugoti holokausto vietas, nesuvokiant, kad holokausto paminklai pirmiausia yra visuomenės istorinės atminties kultūros objektai? Manome, kad holokausto atminimo tyrinėtojams, disponuojantiems ne tik chronologinių, vaizdinių, topografinių bei kartografinių duomenų, bet ir teorinių-metodologinių koncepcijų baze, reikėtų pradėti šią nuostatą keisti.

Šiuos klausimus keliame turėdami prieš akis Vakarų šalyse pasiektą holokausto vietų memorializacijos teorinį ir praktinį lygį. Mūsų nuomone, Lietuvos istorikams vertėtų atkreipti dėmesį į bendriausias sampratas, apibūdinančias holokausto atminimo vietų kultūrą. Pirmiausia būtina įsisąmoninti, kad holokausto atminimo vietų sistema susiformavo istorinės atminties apie holokausto įvykius perdavimo funkcijos pagrindu. Be to, reikėtų suvokti, kad holokausto memorialinės vietos – tai ne tik objektyviai išoriška materializuotų daiktų (monumentas, paminklas, obeliskas, stela) visuma, bet ir subjektyviai priimami holokausto atminimo kultūros elementai (skulptūra, epitafinis įrašas ir pan.). Dėl šių aspektų įtakos holokausto memorialų sistemą gvildenančios teorijos yra pasinėrusios į dvejojimo pobūdžio aiškinimus: pirma, teigiama, kad holokausto atminimo vietų priklausomybė nuo istorijos kultūros permainingų suponuojamų istoriškumą¹⁰⁸. Laikomasi nuostatos, kad holokausto memorialai ne tik lemia holokausto atminimo genezę, bet ir patys turi istoriją. Antra, remiamasi metodologine pozicija, kad šios sistemos genezę nulemia tikslingai veikiančių ir savo „atminties dar-

bo“ veiksmus organizuojančių individų, grupių ir kolektyvų veikla¹⁰⁹.

A. Asmann įsitikinimu, atmintinų vietų sistemos kūrimas yra vienas pragmatiškiausių oficialiosios istorinės atminties kultūros įtvirtinimo sektorių, nes jame nuolatos vykstanti sociokultūrinių interesų konkurencija ilgainiui nustato optimalią istorinės atminties objektyvumo ir subjektyvumo pusiausvyrą¹¹⁰. Tai – konstruktyvi holokausto atminimo kultūros būtinybė ir modernios (poholokaustinės) istorinės savimonės klestėjimo įvairiose visuomenėse prielaida. Dėl šio dėsningumo holokausto memorialų sistemos plėtrai būdingas tam tikras tipiškumas: kolektyvinę holokausto atmintį formuojančiuose šaltiniuose holokausto vietų samprata varijuoja tarp istorinių faktų suponuojančių duomenų (įvykio data, aplinkybės, statistinė informacija ir t. t.) ir jų įsisąmoninimą supaprastinančių objektų (monumentas, paminklas, skulptūra, obeliskas, stela ir t. t.). Įvairūs šių plotmių deriniai istorinės atminties įtempimo momentais padidina individų, bendruomenių arba visos visuomenės tapatinimąsi su konkrečiu holokausto epizodu ir vieta, kurioje jis įvyko. Holokausto atminimo pedagogai žino, kad tai itin veiksmingas istorinių žinių įtaigos efektas, kompensuojantis holokausto memorialų statiškumo ir jų „negyvumo“ trūkumus¹¹¹. Šitokiu būdu atmintį apie holokausto įvykius sukonkretinančios vietos ne tik palaiko holokausto atminimo komunikaciją, bet ir suteikia holokausto simboliams visuomenę apimančios kultūrinės atminties ideologijos turinį („sociokultūrinis holokausto kodas“)¹¹². Šis mechanizmas padeda visuotinės istorinės kultūros institutams perkelti holokausto epizodus į ilgalaikius kolektyvinės istorinės atminties archyvus.

Vokiečių tyrinėtojo E. Wolfgango nuomone, holokausto atminimo vietų kultūrą apibrėžiančių sampratų įvairovėje svarbiausia išskirti *interakcinę* holokausto memorialų api-

brėžtį¹¹³. Ji aktualizuoja materialaus artefakto – paminklo, obelisko, stelos arba monumento kultūrinį sąryšį su holokausto aukų atminimą inicijuojančiu ritualu. Ideologiniame, politiniame arba sociokultūriniame holokausto atminimo vietos ir ritualo sąryšyje atsiskleidžia konkrečiai visuomenei būdingiausi holokausto atminimo adaptacijos, „įveikimo“ ir išstūmimo būdai¹¹⁴. Kokybiniu atžvilgiu tai vienas iškalbingiausių visuotinės holokausto atminimo kultūros raidos aspektų, nes istorinį atminimą įtvirtinantys ritualai turi aiškiai suformuluotą ikoninių („kaip privalu vaizduoti holokaustą“) vaizdinių, moralinių („kaip reikia prisiminti holokaustą“) bei etinių („kokiais elgsenos būdais reikia demonstruoti holokausto atminimą“) kanonų schemą¹¹⁵.

Memorialinėse holokausto vietose atliekami ritualai parodo holokausto atminimo tradicijų, veikiančių konkrečioje visuomenėje, brandumą ir stabilumą. Tačiau nereikėtų užmiršti tos ypatybės, kad atminimo ritualas nėra holokausto atminimo šaltinis. Tai tik sudedamasis holokausto memorialuose atliekamo „atminties darbo“ procesas¹¹⁶, kurio metu individai neišvengiamai orientuojasi į holokausto istorijos suvokimą palengvinančius materialinius artefaktus arba simbolius. Todėl, kalbėdami apie ritualizuotus holokausto atminimo renginius, pirmiausia turime suvokti dviejų panašių istorinės sąmonės posistemų – daiktų tikrovės ir simbolių tikrovės – simbiozę.

Istorinės atminties psichologija atskleidžia esminį „atminties darbo“ sąveikos su holokausto atminimu momentą: atminimo ritualų metu abstraktūs istorinės atminties apie holokaustą vaizdiniai yra perkeliama į bendruosius holokausto atminimo etikos kanonus ir bendrąją holokausto atminimo kultūrą įtvirtinančius simbolius¹¹⁷. Tačiau holokausto atminimo vietų suvokimą veikia ir kitoks – atvirkštinis istorinės mnemonikos būdas: per atminimo ritualą nuo konkrečių, apribotų

„atminties daiktų“ ir simbolių pereinama į įsivaizdavimo, kas šiose vietose vyko, plotmę¹¹⁸. Pastaruoju grįžtamojo pobūdžio ryšiu remiasi visa holokausto atminimo kultūra. Sutrikus nors vienam aptariamoms simbiozės segmentui, visa holokausto atminimo etikos tradicija patiria krizę. Dėl šios destabilizacijos dažniausiai nukenčia visuomenės istorinės atminties kultūros kokybė, jos motyvacija bei autoritetas. Normali oficialiosios istorinės atminties kultūros politika siekia apsaugoti holokausto atminimo paminklų tradiciją nuo tokio pobūdžio krizių. Todėl holokausto memorialuose stengiamasi pateikti tokią informaciją, kuri netrikdo nusistovėjusio kolektyvinės istorinės ideologijos balanso. Tokia istorinių žinių perdavimo forma dažniausiai būna labai trafaretiška, schematizuota, metaforizuota bei mitologizuota. Vis dėlto holokausto atminimo sistemoje, norinčioje išsaugoti savo vidinės sandaros bei išorinių santykių harmoniją, ši strategija yra visiškai priimtina – visuomenės istorinę sąmonę palaikančios istorijos ideologijos nuostatos kinta gana lėtai, tad prie jų prisitaikiusios holokausto atminimo tradicijos patiria mažesnius sukrėtimus. Šis dėsningumas galioja tik laipsniškos istorinės atminties genezės aplinkybėmis. Istorijos kultūrą apėmus krizei, holokausto memorialų ir holokausto atminimo ritualų simbiozė paprastai rutuliojasi dviem galimais būdais: 1) ilgalaikių istorinės atminties sistemos krizių metu ji pereina į ideologinio, politinio ir kultūrinio konformizmo stadiją (istorinės atminties „letargas“); 2) trumpalaikių istorinės atminties sistemos krizių metu ji perauga į nonkonformistinę būseną, kurioje prabunda poreikis savo istorinę atmintį „išvalyti“ nuo svetimų elementų¹¹⁹.

Taigi memorialinė sistema supaprastina holokausto atminimo kultūrą, suteikdama holokausto atminimo raidos procesams konkrečią ir materializuotą saviraiškos formą. Šiuo atžvilgiu galime išskirti dar du holokaus-

to memorialų suvokimo būdus: *materialiųjų* ir *abstraktiųjų*. Pirmasis apima akivaizdžiausius holokausto atminimo vietų artefaktus (kapas, paminklas, monumentas, stela, atminimo plokštė), antrasis – holokausto vietas abstrahuojančius simbolius ir ženklus. Kasdienėje holokausto atminimo vaizdinių ir naratyvų apyvartoje abi minėtos sąvokos neretai sujungiamos ir vartojamos kompleksiskai. Tačiau moksliniu požiūriu reikėtų laikytis konstruktyvesnio vertinimo, taikančio:

- *struktūrinę sampratą*, kuri holokausto memorialus suvokia kaip konkrečius, laiko ir erdvės apribotus objektus, jų apipavidalinimo technologijas bei funkcijas, būdingas holokausto atminimo materialiajai kultūrai. Pagal šią sampratą, holokausto atminimo vietų sistema – tai ne tik holokausto atminimo procesus įrėminanti „apdaila“, bet ir tam tikras kultūrinis šablonas. Struktūriniu požiūriu, holokausto atminimą inicijuojantys paminklai ne tik pažymi „to, kas įvyko holokausto metu“, vietą, bet ir tam tikru raiškos stiliumi išgrynina moralinius ir etinius holokausto atminimo tradicijų imperatyvus¹²⁰;
- *psichologinę sampratą*, kuri vadovaujasi sociopsichologinėmis holokausto atminimo memorialų suvokimo ypatybėmis. Psichologinė paradigma laiko si nuostatos, jog holokausto atminimo vietų sistemos institucionalizuoja (sudaiktina) visuotinėje holokausto atminimo kultūroje vartojamus vizualinius, erdvinius ir estetinius suvokinius, mnemoninius simbolius, individualaus, grupinio ar kolektyvinio pobūdžio emocijas, ideologinius, sakralinius bei ritualinius kanonus. Psichologinė samprata pabrėžia, kad holokausto paminklo suvokimas pirmiausia yra nukreipiamas į holokausto atminimo sudedamąją dalį – sociumą veikiančią is-

torijos ideologiją ir istorinį savivaizdį. Teigiama, kad šių elementų tarpusavio santykiai modeliuoja holokausto atminimo subjektų sąveiką su atminties regeneravimo, gretinimo arba imitavimo procesais. Laikomasi nuostatos, kad šie procesai didina individų susitapatinimo su atmenamais holokausto įvykiais efektą, taip praplėsdami ir pagilindami empirinį jų įsisąmoninimą¹²¹;

– *vertybinę* memorialinių holokausto vietų sistemos sampratą, sujungiančią struktūrinę ir psichologinę paradigmas. Pastaruoju metu yra išskiriami keturi svarbiausi holokausto memorialų kaip vertybės interpretavimo būdai: holokausto atminimo vietos – tai vertybės, 1) išmokančios „teisingai atminti“; 2) išmokančios susitaikyti su holokausto padariniais ir gerai jaustis jų akivaizdoje; 3) formuojančios konkrečios istorinės atminties kultūros atvirumą; 4) įnešančios indėlį į kitas istorijos kultūros tradicijas arba kitoniškas istorijos atminimo kultūras. Vertybinis holokausto memorialų įsisavinimas visuotinėje istorijos kultūroje suponuoja bendrą „atminties darbo“ sudedamųjų dalių rinkinį – istorinės refleksijos įgūdžius, įpročius ir prievoles¹²²;

– *procesinę-funkcinę sampratą*, teigiančią, kad memorialinių holokausto vietų sistema susiklostė kaip dinaminis ir funkcionalus darinys. Yra išskiriamos keturios svarbiausios šio proceso funkcijos. Tai: 1) *sociokultūrinio prisitaikymo* (arba pritaikymo) procesas; 2) ideologinio, politinio arba kultūrinio *įprasminimo* procesas; 3) sociokultūrinio *susiliejiimo* procesas; 4) *savirūpos* arba *savireguliacijos* procesas. Būtent šie funkciniai procesai nulemia daugelio šiandien gyvuojančių holokausto memorialinių sistemų raidą. Pavyzdžiui, holokausto paminklas laikomas

ne tiek pastoviu elementu, kiek aktyviu atminimo komponentu, kurio sampratą veikia ir keičia kintančios visuomenės nuotaikos, vertinimai bei lūkesčiai. Todėl holokausto atminimo vietų kultūrą reikėtų vertinti kaip visuomenės ideologinių, politinių, kultūrinių ar netgi socialinių interesų sąveikos lauką. Taigi holokausto memorialų sistema funkcionuoja ne tik kaip kolektyvinės istorinės atminties kultūros dalis, bet ir kaip veiksminga priemonė, daranti įtaką visuomenės istorinei sąmonei. Tad svarbiausia holokausto atminimo vietų veiksnio funkcija yra kuriančioji: paklusdamas oficialiosios istorinės atminties kultūros nuostatoms, šis veiksnys daro įtaką ne tik individualiosioms, bet ir kolektyvinėms holokausto istorijos interpretacijoms¹²³.

Holokausto memorialų sistemos teorija turi savo vidinių problemų. Esminė iš jų – holokausto atminimo vietų tipologija. Bendroje istorinių memorialų kultūros struktūroje pagal savo įtaką paprastai yra išskiriami du svarbiausi holokausto atminimo vietų tipai. Pirmajam tipui priskiriamos oficialiosios istorinės atminties politikos *institucionalizuotos* arba *centralizuotos* holokausto atminimo vietos¹²⁴. Tai – į visuotinę istorinės atminties kultūrą įtrauktos žydų genocido vietos (tokios kaip Vilniaus Aukštieji Paneriai, Kauno IX, VII ir IV fortai bei Vidzgirio memorialas), darančios įtaką visuomenės istorinės atminties vertybių hierarchijai. Būtent tokios holokausto atminimo vietos yra laikomos **tikraisiais** holokausto memorialais. Svarbiausia institucionalizuotų holokausto memorialų ypatybė yra ta, kad per juos įgyvendinama visuomenės istorinės atminties politikos lūkesčių, interesų ir poreikių centralizacijos politika¹²⁵. Viešajame diskurse šios vietos vertinamos kaip sakralizuoti objektai. Institucionalizuotų holokausto memorialų aplinka dažniausiai būna neatpažįs-

tamai pakeista tam, „kad žmonės galėtų lengviau orientuotis istorinių simbolių ir materialijų archetipų visumoje“¹²⁶. Todėl holokausto atminimo vietų autentiškumas laikomas tik sąlyginiu, nuo istorinės atminties kultūros politikos įgeidžių priklausančiu kriterijumi.

Tokiose vietose dažniausiai vyksta ritualizuoti atminimo renginiai („atminties darbo apogėjai“)¹²⁷. Jos, kaip kultūrinės atminties centrai, pritraukia ne tik holokausto atminimo bendruomenės ar kitų istorinės atminties grupių, bet ir valdžios institutų dėmesį. Institucionalizuotos holokausto atminimo vietos yra visos holokausto atminimo kultūros pagrindas. Holokausto memorialų centralizacija ne tik formuoja konkrečioje istorijos kultūroje vyraujančių istorinių paminklų architektūros „skonį“, „madą“ bei „stilių“, bet ir nustato skausmingos istorijos „įveikimo“ imperatyvus¹²⁸.

Antrajam tipui priskiriamos *mažai institucionalizuotos* arba *necentralizuotos* holokausto atminimo vietos¹²⁹. Palyginus su institucionalizuotais memorialais, jos patiria mažesnę istorinės kultūros centralizacijos įtaką. Šio tipo holokausto vietų visuma sudaro holokausto memorialų kultūros periferiją. Lyginant su institucionalizuotais paminklais, necentralizuotų holokausto atminimo vietų kultūrinė įtaka yra mažiau ideologizuota ir mažiau politizuota (istorijos politikos prasme). Šio tipo vietos pasižymi silpnesne sakralizacija, jose retai vyksta ritualizuoti atminimo renginiai arba jie būna tik neformalaus, sporadinio ir improvizacinio pobūdžio. Mažai institucionalizuoti holokausto memorialai patiria mažesnę sociokultūrinės atminties interesų įtaką. Dėl jų mažiau konkuruojama, mažiau kovojama ir mažiau konfrontuojama. Jų suvokimas individualiojoje, grupinėje arba kolektyvinėje istorinės atminties refleksijoje neretai išsiskiria stipriomis „tabu“ pobūdžio konotacijomis bei mitologizuotais naratyvais¹³⁰. Neinstitutionalizuotos holo-

kausto memorialinės vietos dažniausiai yra išlaikiusios didžiąją istorinio autentiškumo dalį – jų gamtovaizdinė arba kraštovaizdinė aplinka būna mažiau pakeista, nors ir gali turėti lokaliai kultūriniam kontekstui būdingų atminimo ženklavimo tradicijų savitumų. Akademinės holokausto istorijos specialistus ši ypatybė labiausiai domina, nes ji padeda susikurti objektyvesnį (faktų atžvilgiu) vaizdą apie konkretų holokausto istorijos epizodą ir padeda detalizuoti su juo susijusius žodinius paliudijimus arba istoriografijos šaltinius¹³¹.

Metodologiniu požiūriu ne mažiau svarbi atrodo ir holokausto memorialų kultūros kaip istorinės atminties mechanizmų samplaiškos samprata. Paprastai yra išskiriami šią kultūrą palaikantys arba – nelygu aplinkybės – ar dantys procesai: ideologija, istorijos kultūra ir istorijos politika. Kaip esminį šių procesų sąveikos aspektą turėtume išskirti „atminties darbo“ veiksnį, kuris stabilizuoja visą holokausto memorialų sistemą¹³². Mokslinėje holokausto atminimo problematikoje funkcionuoja kelios dešimtys skirtingų koncepcijų, gana prieštaringai apibrėžiančių šį reiškinį. Tačiau visos jos sutaria vienu klausimu – „atminties darbas“, plačiai praktikuojamas holokausto atminimo vietų kultūroje, harmonizuoja ideologinius arba politinius (istorijos politikos prasme) holokausto atminimo ir visuomenės istorinės atminties santykius¹³³. Tačiau šiuo mechanizmu „atminties darbo“ galimybės nesibaigia. Racionaliai išnaudojamas „atminties darbas“ užtikrina sisteminių holokausto memorialų prisitaikymą. Todėl pačią holokausto vietų monumentalizaciją reikėtų vertinti kaip „atminties darbą“ ir visuomenės istorinės atminties politiką suvienijantį procesą.

Pirma, „holokausto atminties darbu“ turėtume laikyti individų veiklą, kuria siekiama ne tik manifestuoti holokausto istorijos atminimą viešajame istorinės kultūros diskurse, bet ir giliau suvokti holokausto atminimo

etines tradicijas visuomenėje. Istoriniuose memorialuose atliekamas „holokausto atminties darbas“ išsiskiria nekasdienišku (jis yra cikliškas bei atliekamas **tikrojoje atminimo vietoje**) ir yra tiesiogiai susijęs su istorinių žinių atranka, jų kultūriniu vartojimu ir tolesniu perdavimu. Antra, holokausto memorialuose yra „dirbama“ sąmoningai ir tikslingai, paskiriant šiam užsiėmimui dalį savo laiko ir dėmesio (susitapatinant ir atiduodant dalį savo savasties). Trečia, ir tai svarbiausia – per „atminties darbą“ yra mokoma ir mokomasi „teisingai atminti holokausta“¹³⁴. Todėl „holokausto atminties darbo“ mechanizmas naudojasi griežtai nustatytų etinių taisyklių ir drausminančių normų (*kaq* ir *kaip* kalbėti, *kaip* klausytis, *kaip* elgtis) rinkiniu. Su jo pagalba yra perteikiamos kolektyvinę holokausto atmintį palaikančios tradicijos. Ketvirta, „holokausto atminties darbas“ būna organizuotas, kontroliuojamas ir prižiūrimas. Todėl šioje veikloje neįmanoma apsieiti be atminimo ritualo vadovų arba lyderių (tai autoritetingi holokausto atminimo bendruomenės nariai, visuotinės kultūros atstovai, politikai ir pan.), kurie „holokausto atminties darbo“ eigoje demonstruoja sektinus elgesio ir atminties refleksijos modelius¹³⁵. Galiausiai „holokausto atminties darbas“ turi būti atlyginamas holokausto memoriale patirtų emocijų, katarsio arba įgytų naujų žinių prasmėmis¹³⁶. Pažymėtina, kad dėl minėtos ypatybės holokausto memorialai kartais yra praktikuojami kaip terapinė („istorinio rehabilitavimosi“ arba „moralinio apsivalymo“ prasmėmis) priemonė¹³⁷. Siekiant didesnio holokausto atminimo įtvirtinimo visuomenėje efekto, dažniausiai holokausto memorialų etikos atžvilgiu yra praktikuojami įvairūs „atminties darbo“ formų deriniai: organizuotas holokausto vietų lankymas (pvz., „monumentų turizmas“), holokausto piligrimystė, holokausto vietų tvarkymas, ciklišku išsiskiriantys

sakralizuoti bei ritualizuoti holokausto atminimo renginiai¹³⁸.

Kitas momentas – tai holokausto atminimo memorialų savybė sistemiškai ir struktūriškai modernizuotis. Dėl šios savybės holokausto memorialų kultūra prisitaiko prie naujų istorijos kultūros raidos aplinkybių bei istorinės atminties politikos reikalavimų. Šiuo požiūriu galime išskirti keletą dėsningumų. Pirmiausia pažymėtina tai, kad „normaliose“ (savo istorine atmintimi pasitikinčiose) visuomenėse memorialinių holokausto vietų atžvilgiu dažniausiai laikomasi liberalios nuostatos (jose kultivuojamas istorinės atminties formų ir raidos būdų pliuralizmas)¹³⁹. Tuo tarpu „nenormaliose“ (savo istorine atmintimi nepasitikinčiose) visuomenėse tokio savarankiškumo stengiamasi išvengti. Pavyzdžiui, sovietinėje sistemoje „taikių civilių gyventojų žudynių“ atminimo vietas stengiasi orientuoti į visuomenės istorinės atminties bendrumo palaikymą, suteikiant joms „tinkamiausią“ ideologinę prasmę, „teisingiausią“ moralinį turinį bei „įtaigiausią“ estetinę formą¹⁴⁰.

Taigi metodologiniu požiūriu holokausto atminimo vietų sistemą galime suvokti ne tik kaip formalizuotą, bet ir kaip kryptingą procesą. Tokią prielaidą patvirtina holokausto memorialų kultūrai keliami tikslai, kurių svarbiausi yra moraliniai-ideologiniai. Holokausto paminklai palaiko ideologinę holokausto atminimo diskurso tvarką, kuri savo ruožtu atrenka tai, *kaq* holokausto istorijos atžvilgiu būtina atminti ir *kokių* jos faktų nereikėtų atminti. Tai pavaldumo ryšio tarp holokausto atminimo tradicijų ir oficialiosios istorinės atminties kultūros institutų garantas, dėl kurio holokausto memorialai kaip tik ir yra saugomi bei įdėmiai prižiūrimi ideologinio ir kultūrinio visuomenės istorinės atminties politikos aparato¹⁴¹. Oficialiosios istorinės atminties struktūroms rūpi holokausto paminklų daromas poveikis ir būdai,

kuriais šis poveikis yra pasiekiamas. Čia išryškėja esminė taisyklė: veiksmingumo siekiantis holokausto atminimo diskursas turi būti sukonkretintas, tai yra susietas su ideologinėmis, politinėmis ar kultūrinėmis visuomenės istorinės atminties nuostatomis. Tik šiuo būdu holokausto memorialai gali atlikti istorinio argumento funkciją, kuri susieja kolektyvines istorines vertybes su moraliniais holokausto istorijos suvokimo imperatyvais¹⁴². Todėl holokausto paminklai, kaip itin veiksminga istorinės atminties paženklavimo praktika, formuoja holokausto atminimo kultūrą ir ją glaudžiai susieja su oficialiosios istorinės sąmonės įtvirtinimu. Visos šios ypatybės susijusios su holokausto atminimo vietų kaip istorinio visuomenės ugdymo priemonės funkcija. Tačiau neturėtume manyti, kad holokausto atminimo vietų sistema tenkinasi tik pritaikomaisiais, šviečiamaisiais ar pažintiniais tikslais. Ši sistema turi daug įvairių tikslų – kaip ir būdų jiems pasiekti.

Taigi holokausto memorialų kultūra funkcionuoja kaip susipynusių vidinių ir išorinių procesų tinklas, kuriame kiekvienas elementas paklūsta saviems dėsniams. Pastarąjį aspektą galėtume glaustai apibūdinti peržvelgdami, kaip evoliucionavo holokausto atminimo vietų sistema Lietuvoje.

Kaip žinia, struktūrinės holokausto paminklų kultūros užuomazgos išsirutuliojo sovietiniu laikotarpiu taikytos pakeistinės istorinės atminties pagrindu (pvz., kaip „fašizmo aukų“ arba „taikių tarybinių piliečių žudynių vietų“ visuma). Būtina atkreipti dėmesį į tai, jog sovietinė monumentalioji kultūra sukūrė tik **pakankamas prielaidas** holokausto memorialų tradicijai išsirutulioti. Tvirtesnio pamato holokausto atminimo vietų kultūrai neatsirado dėl objektyvių aplinkybių: sovietinės istorinių memorialų sistemos prižiūrėtojai ne tik stengėsi kontroliuoti tai, ką žmonės iš tikrųjų pamena, bet ir rūpinosi taikyti tokias visuotinio poveikio priemones, kurios skatino

istorinės atminties subjektus manifestuoti tas istorijos atminimo fabulas, kokių reikalavo oficialioji sovietinės istorinės atminties ideologija ir politika¹⁴³. Bent kiek didesnių laisvių holokausto atminimo manifestacijoms ši strategija nenumatė. Žydų masinių žudynių vietos menkai tiko sovietinei monumentinei propagandai, nes jos kėlė perdėm matomas „nacionalistines“ asociacijas, kurių sovietinę istorinę atmintį formavę institutai netoleravo. Todėl sovietiniu laikotarpiu visavertis holokausto atminimo subjektų dialogas su skausminga istorine praeitimi buvo neįmanomas – buvo galimas tik konformistinis, oficialiajai istorinės atminties doktrinai tapatus monologas. Šios aplinkybės nulėmė tai, kad holokausto atminimo kultūra sovietmečiu pradėjo gyventi dvigubą gyvenimą: nelegalų ir nesankcionuotą – atremtą į tikrąją istorinę patirtį, ir oficialų – pagal sovietinės istorinės kultūros primestas vertybes ir tradicijas. Dėl to holokausto atminimo kultūra įgijo naują kompetenciją – mokėjimą išlikti ir veikti jai nepalankiomis istorinės atminties kultūros ir politikos sąlygomis.

Būtinios prielaidos, reikalingos holokausto atminimo vietų kultūrai subręsti, išsirutuliojo tik posovietiniu laikotarpiu. Tačiau nereiktų manyti, kad šiai genezei pakako vien sovietinės sistemos žlugimo sukulto istorinės sąmonės lūžio. Mūsų nuomone, daug didesnę įtaką holokausto memorialų kultūros formavimuisi Lietuvoje padarė posovietiniu laikotarpiu prasidėjusi holokausto atminimo ir lietuvių kolektyvinės istorinės atminties prioritetų konkurencija. Istorinės atminties plotmėje tai gana įprastas reiškinys, būdingas daugeliui visuomenių. Tad holokausto atminimo vietų kultūros susiformavimą Lietuvoje nulėmę procesai yra dėsningi visoms istorinių memorialų sistemoms.

Akivaizdžiausias procesas – **sisteminis prisitaikymas**. Šiuo atžvilgiu galima teigti, kad holokausto atminimo vietų sistema Lietuvoje susiformavo prisitaikydama prie lietu-

vių kolektyvinę istorinę sąmonę nulemiančių ypatybių. Holokausto atminimo bendruomenė, kaip ir bet kuri istorinės atminties grupė, siekia išsaugoti jai reikšmingus atminimo paminklus užsitikrindama įtakingiausių socio-kultūrinės atminties institutų (pvz., valdžios, teisės, konfesijos, mokslo, švietimo, žiniasklaidos ir t. t.) paramą. Tačiau būtina suprasti, kad sisteminio pobūdžio prisitaikymas holokausto memorialų kultūros atžvilgiu nėra pati geriausia išeitis, nes jis neišvengiamai suponuoja būtinybę išlaikyti ideologinį (istorijos ideologijos prasme), kultūrinį (istorijos kultūros prasme) bei politinį (istorijos politikos prasme) lojalumą visuomenės istorinėje sąmonėje vyraujančių nuostatų atžvilgiu. Tai suformuoja ilgalaikę holokausto atminimo stabilumo, vientisumo bei tęstinumo iliuziją, kuri dažnai neatitinka realybės. Pavyzdžiui, įvairiose Lietuvos vietovėse kas kart pasikartojantys vandalizmo aktai prieš holokausto paminklus ir kitus holokausto atminimą žyminčius artefaktus verčia abejoti oficialiais teiginiais apie lietuvių istorinės atminties kultūroje įvykusius esminius pokyčius¹⁴⁴ holokausto suvokimo atžvilgiu.

Kitas procesas – **sisteminis įprasminimas**. Dėl šio proceso holokausto memorialų sistema atitinka bendruosius visuomenės istorinės atminties kultūros poreikius, lūkesčius ir interesus. Tokiu būdu yra palaikoma pozityvi įvairių sociumo grupių motyvacija holokausto memorialinių objektų atžvilgiu (pvz., apsisprendimas nebūti abejingais). Vis dėlto svarbu įsidėmėti, kad sisteminio įprasminimo preferencijos holokausto atminimo vietų atžvilgiu gali labai skirtis. Pavyzdžiui, sovietinė istorinių memorialų ideologija stengėsi „parodyti vokiečių fašistinių grobikų nusikaltimus“ ir „atskleisti buržuazinių nacionalistų žvėriškumo padarinius“. Tuo tarpu žydų masinių žudynių vietos, kaip „taikių tarybinių piliečių žudynių vietos“, privalėjo simbolizuoti „klasinį nacių įvykdytų nusikaltimų žmoniškumui“

pobūdį¹⁴⁵. Suprantama, sovietinė monumentalistika siekė visomis įmanomomis priemonėmis riboti holokausto atminimo paminklų tradicijos genezę. Tačiau net ir tokios kontrolės sąlygomis istorinę holokausto atmintį saugoję individai visada galėjo pasirinkti: atminti taip, kaip to reikalauja oficialioji ideologija, arba visai neatminti, nepasiduoti ideologiniam konformizmui¹⁴⁶. Atkūrus Lietuvos nepriklausomybę, sovietinis atmintinų vietų kultūros modeliavimas tapo nebefunkcionalus ir sovietmečiu diegtų atminimo arba neatminimo alternatyvų pasirinkimas neteko prasmės. Žydų žudynių vietos Lietuvoje buvo įprasmintos iš naujo kaip holokausto arba kaip istorinės reikšmės vietos.

Trečias procesas – **sisteminė integracija**. Šio proceso metu holokausto memorialinių vietų sistema, pirmiausia kaip atskira socio-kultūrinė substancija, įformina santykius tarp holokausto atminimo subjektų ir bendrųjų kultūrinės atminties institutų: religijos, švietimo, oficialiosios ideologijos ir žinių kultūros¹⁴⁷. Tai skatina holokausto paminklus palaikančias tradicijas plačiau ir giliau įsiliesti į visuomenės istorinės atminties kultūros plotmę. Šis įsiliejimas vyksta kaip:

- mainų principas – holokausto memorialai turi būti naudingi vadovaujantiems kultūrinės atminties institutams. Šis principas holokausto atminimo vietų sistemoje įtvirtina tas partikuliarinio pobūdžio vertybes, su kurių pagalba yra lengviausia pelnyti kitų visuomenės istorinės atminties subjektų arba kitoniškų istorinės atminties kultūrų palankumą¹⁴⁸;
- vertybinis principas – individualiojoje, grupinėje arba kolektyvinėje komunikacijoje holokausto atminimo paminklai turi perimti bendrųjų istorinių vertybių tarpininko vaidmenį. Tai moralinių nuostatų ir atminimo etikos platinimo mechanizmas, kuris veikia pozityvaus prisitaikymo,

konkurencijos arba kultūrinio atminties būdais¹⁴⁹;

- naudos principas – sistema, palaikanti holokausto memorialų kultūros raidą ir siekianti būti racionali. Kitaip sakant, holokausto atminimo subjektai stengiasi vykdyti tokią veiklą, kuri gali būti naudinga siekiant visuomenės istorinės atminties institutų palankumo. Kaip tik ši kokybė pritraukia didelį visuomeninio lygio autoritetų (politikų, kultūros ar meno veikėjų) dėmesį¹⁵⁰.

Ketvirtas procesas – **sisteminė savirūpa**. Tai savikūros mechanizmas, kuris leidžia holokausto memorialų sistemai operatyviai reaguoti į kolektyvinės istorinės sąmonės nuostatų pokyčius. Šiuo būdu holokausto paminklų kultūra palaiko abipusį sisteminių savo ir visuomenės istorinės atminties vertybių tapatumą¹⁵¹.

Aptarkime konkretų išskirtų procesų sąveikos pavyzdį. Kaip jau minėjome, sovietinė sistema, neigusi žydų genocido išskirtinumo faktą, vartojo „pakeistinę“ holokausto atminimo refleksiją¹⁵². Ji žydų genocido sampratai primesdavo klasinio determinizmo logiką, komunistinę ideologinę leksiką ir sovietinę retoriką¹⁵³. Visiems holokausto atminimo subjektams be išimties beliko susitaikyti su tokia oficialiosios istorinės atminties politika jų prisiminimų atžvilgiu. Visgi šis procesas nebuvo viską apimantis. Jis gana veiksmingai kontroliavo tik kolektyvinės istorinės atminties komunikavimo būsenas, tačiau nesugebėjo aprėpti individualaus istorinės informacijos perdavimo sektoriaus. Komunikaciniame istorinės atminties lygyje nuolatos buvo keičiamasi žiniomis apie tokias vietas ir apie tai, kas ir kaip jose karo metais vyko. Dėl šios aplinkybės „taikių tarybinių piliečių žudynių“ memorialų refleksija visada galėjo pasinaudoti ir „neoficialaus žinojimo“ apie juos alternatyvomis – dėl individualaus pobūdžio istorinės komunikaci-

jos tokie objektai buvo suvokiami būtent kaip žydų žudynių ir būtent kaip holokausto atminimo vietos¹⁵⁴. Negalima ignoruoti ir fakto, kad kartais tokie paminklai išsiskirdavo tam tikromis savybėmis, kurios pašaliniam stebėtojiui negalėdavo kelti abejonių dėl to, kas šiose vietose įvyko. Tiesa, sovietinės istorinių memorialų kultūros kontekste tai buvo išimtis, nes tokiomis savybėmis pasižymėjo mažiau „institucionalizuotos“ bei istorinių memorialų periferijoje buvusios atmintinos vietos (pvz., Kaušėnų, Šateikių, Telšių memorialai).

Sovietinė istorinės atminties kultūros politika vertė paklusti sovietinės simbolikos diktatui, kuris istorinių monumentų statyboje ir „monumentaliojoje propagandoje“ labai retais, dažniausiai tik neišvengiamais atvejais pripažindavo švelnesnius, „savavališko“ pobūdžio kompromisus¹⁵⁵. Tokia taktika turėjo ilgalaikių padarinių: ideologiniai „tarybinių piliečių ir patriotų žudynių vietų“ apmąstymo įpročiai suteikė pokario kartoms labai patogų įrankį išstumti holokaustą iš savo istorinės atminties, kalbėti apie jį abstrakčiai, amorfiškai arba visai apie jį nekalbėti. Samprotaudami smurto padarinių psichologijos kategorijomis, galėtume papildyti šį aspektą: sovietmečiu holokausto atminimo atžvilgiu taikyta „pakeistinė“ istorinė atmintis pasižymėjo kompensacinėmis savybėmis, kurios neutralizuodavo psichologinį diskomfortą sukeliančius istorijos potyrius¹⁵⁶. Tokia istorinę atmintį iškraipiančių pakaitalų praktika sovietiniuose atminimo ritualuose buvo ypač pamėgta. Ji ne tik iškraipydavo nacių vykdyto žydų genocido suvokimą, bet ir pakeisdavo holokausto liudininkų santykį su savo pačių atmintimi. Labiausiai paplitę šio kompensacinio mechanizmo dariniai – tai ideologinės fabulos apie „lietuvių buržuazinius nacionalistus“ ir apie „getuose ir partizanų būriuose kovojusius tarybinius didvyrius be tautybės“¹⁵⁷. Negalima nepastebėti, kad abstrakčios ideologinės klišės apie „lietuvių

buržuazinius nacionalistus“ arba „tarybinius patriotus“ buvo priimtinos nemažai daliai sovietinės Lietuvos visuomenės, nes jos nesukontretindavo nei kas tie „buržuaziniai nacionalistai“, nei kas tie „tarybiniai patriotai“. Šis holokausto istorijos suvokimui itin pavojingas įprotis šiandieninėje Lietuvoje dar nėra išnykęs. Mūsų nuomone, tam įtakos turi nostalginio pobūdžio įsitikinimai, kad sovietmečiu neva gyvavo tautinių santykių idilė („laikotarpis, kai viskas buvo užmiršta“).

Rudolfas Jaworskis, analizuojantis holokausto memorialų kultūros formavimosi procesus Vidurio ir Rytų Europos šalyse, pažymi, kad posovietinėms visuomenėms holokausto paminklų problema nebuvo naujovė¹⁵⁸. Jų istorinės sąmonės institutai jau disponavo nemenka atminimo vietų institucionalizacijos ir centralizacijos patirtimi. Posovietiniu laikotarpiu ji buvo panaudota „apsivalymui“ nuo pokomunistinės istorinės ideologijos požiūriu nepageidautinų sovietinių paminklų. Būtina pažymėti, jog holokausto atminimo vietas mažiausiai paveikė paminklų griovimo banga¹⁵⁹, persiritusi per visą Rytų Europos regioną. Ši aplinkybė rodo, kad tokios vietos jau buvo suvokiamos kaip neliečiamos vertybės ir kaip saugotini objektai.

Holokausto vietų išstūmimo iš lietuvių kultūrinės atminties procesas dar nėra pasibaigęs. Kai kurie neigiami šio kultūrinės atminties požymiai verčia daryti prielaidą, kad anaip tol ne visomis holokausto atminimo vietomis Lietuvoje išskirtinai rūpinamasi. Komunikacinėje lietuvių visuomenės istorinės atminties plotmėje dar tebėra sutinkami „nežinojimo“ arba nenoro žinoti apie tokias vietas įpročiai. Tokio fenomeno simptomai lauko tyrimus atliekantiems istorikams puikiai

pažįstami: neatsargi respondento ištara, psichologinį diskomfortą išduodanti elgsena, retoriniai atsiribojimo nuo prisiminimų apie žydų genocidą motyvai (pvz., „Lietuvos žemės žaizda“, „bloga vieta“, „atsivėrusio pragaro vieta“). Pasitaiko ir kitokių vengimo prisiminti holokausto vietas motyvų: prašymas „daugiau apie tai neklausti“, apsimestinis „nežinojimas, kad yra tokių vietų“, atsisakymas „parodyti tą vietą“ ir pan. Tokių reiškinių, mūsų nuomone, nereikėtų vertinti kaip lietuvių istorinės atminties politikos klaidų. Tai veikiau skausmingos praeities permąstymą normalizuojančių ir „humanizuojančių“ įpročių padarinys¹⁶⁰. Jų neįmanoma įveikti jokiais objektyviais istorijos faktais ar akademinio pobūdžio istorinėmis holokausto interpretacijomis, nes tai išorinėms reformoms nepasiduodantys organiškai socialinės psichologijos mechanizmai, nulemiantys kiekvieno individo, individų grupės ar visos visuomenės istorinį mąstymą. Todėl mažai tikėtina, kad lietuvių istorinės atminties šaltiniai galutinai atsisakys polinkio įtvirtinti „savo“ istorinės atminties objektus ir neigti „svetimas“ atmintinas vietas.

Taigi memorialinių holokausto vietų kultūra turi būti suvokiama pirmiausia kaip rišli ir vientisa sistema, kuri rutuliojasi laike ir erdvėje ir yra perduodama iš kartos į kartą. Būtina suvokti, kad istorinių atmintinų vietų ir memorialų kūrimo tradicija glūdi kiekvienoje istorinės atminties kultūroje, kuri laikosi moralinių istorinės sąmonės politikos principų. Kita vertus, holokausto memorialinių vietų sistemos gyvybingumas priklauso ne tik nuo jos tęstinumo, bet ir nuo principo, kad perdidama iš kartos į kartą holokausto memorialų tradicija galės tobulėti.

IŠVADOS

Memorialinių vietų veiksnio problematika padeda geriau pažinti holokausto atminimo vietų kultūros sanklodą. Akivaizdu, kad holokausto memorialų sistemos įtaka ateityje

nesumažės, nes ji neatsiejama nuo holokausto atminimo kultūros ir nuo oficialiosios istorinės atminties kultūros politikos.

Dabartiniuose holokausto atminimo procesų tyrimuose plačiai pripažįstamas holo-

kausto memorialų tradicijos kanonų sąlygiškumas, jų priklausomybė nuo visuomenėje vykstančios istorinės atminties vertybių hierarchijos raidos. Mūsų nuomone, būtina išskirti du svarbiausius holokausto atminimo vietų kultūros dėsningumus: jos formalizuotą struktūrą ir sisteminių (ideologinių, politinių bei kultūrinių) kryptingumą. Kita vertus, memorialinių vietų veiksnio aspektas holokausto atminimo kultūros kontekste atskleidžia šias esmines problemas: 1) holokausto atminimo vietų kultūra susiformavo išlaikydama ideologinį, politinį bei kultūrinį paklusnumą oficialiosios istorinės atminties kultūros atžvilgiu; 2) holokausto memorialų kultūros struktūra susiklostė vykstant sisteminių pritaikymo, įprasminimo, įsiliejimo ir sisteminės savirūpos procesams; 3) holokausto paminklų funkcijas suformavo oficialiosios istorinės atminties kultūros politikos reikalavimai; 4) holokausto atminimo vietų kultūra subrandino savitas istorinio atminimo vertybes ir savitą jų įprasminimo etiką.

Memorialinių vietų veiksnio ir holokausto atminimo kultūros sąveiką paaikškina struktūrinė, vertybinė, psichologinė ir procesinė-funkcinė koncepcijos. Remdamiesi jomis galime teigti, kad holokausto atminimo vietų kultūra: 1) yra ne tik kiekybinių artefaktų, bet ir jų kokybinių (struktūrinių ir sisteminių) sąryšių visuma; 2) holokausto atminimo vie-

tų sistema per materialiuosius objektus įprasmina atmintinius holokausto istorijos vaizdinius; 3) holokausto memorialų sistema išlaiko holokausto atminimo procesų subordinaciją kultūrinę istorinę atmintį formuojančių visuomeninių institutų atžvilgiu; 4) holokausto atminimo vietų kultūros struktūra gali kisti vykstant bendriems kolektyvinės istorinės atminties modelio pokyčiams.

Holokausto memorialinių vietų kultūros raidą labiausiai veikia visuomenės istorinės atminties kultūros sanklodos problemos. Todėl holokausto memorialai, kitaip nei „gyvosios“ holokausto istorijos naratyvai, nėra autentiški žinių apie istorinius įvykius šaltiniai. Holokausto atminimo paminklai tokiais negali būti, nes jie yra kolektyvinės kultūrinės atminties interesų objektai. Holokausto memorialai nekuria istorinių žinių – tokių žinių jiems suteikia visuomenėje vyraujanti istorijos ideologija ir oficialiosios istorinės atminties kultūros politika. Dėl minėtų priežasčių holokausto atminimo vietų sistema patiria tiesioginius visuomenės istorinės atminties kultūros suvaržymus. Memorialinių vietų veiksnys holokausto atminties kultūroje atlieka tarpininko vaidmenį, kuris perteikia bendriausias istorinės atminties politikos kryptis, lemiančias svarbiausius holokausto atminimo raidos visuomenėje procesus.

Nuorodos

¹ Materialiąją šios kultūros dalį sudaro atitinkamai pažymėtos žydų žudynių vietos (pvz., holokausto aukų kapai arba masinės kapavietės, žydų „eksterminacijos“ etapų vietos bei holokausto paminklai, monumentai, memorialai, memorialiniai muziejai ir t. t.). Holokausto memorialų kultūrai taip pat priskirtinos holokausto atminimo raidai reikšmingos urbanistinės vietos ir vietovės (aikštės, gatvės), statiniai (buvusių getų pastatai), statinių kompleksai ar jų ansambliai (getų kvartalai). Dvasinė šios kultūros dalis apima holokausto atminimo ritualus, minėjimo renginius, meno kūrinius ir t. t.

² J. E. Young (Hg.), *Mahnmale des Holocaust. Motive, Rituale und Stätten des Gedenkens*, München, 1994.

³ *Skausmo knyga (The Book of Sorrow)*, sud. J. Levinsonas, V., 1997, p. 25–35.

⁴ P. G. Aring, *Kai vaikai klausia. Žydų gyvenimo pėdsakai Lietuvoje*, Klaipėda, 1998, p. 26, 35, 39–55, 59–63, 68–76, 86–87, 93–102, 104–109, 112.

⁵ J. Ceitlinas, „Praeitį nemiršta“, *Vilniaus getas: kalinių sąrašas. Almanacho „Žydų muziejus“ priedas*, V., 1996, t. 1, p. 5–7.

⁶ Holokausto žemėlapis, <http://www.shoah.smm.lt/Pub/default.aspx?Page=MapLT>; *Švietimo kaitos fondas. Veiklos ataskaita*, V., 2003, p. 41.

⁷ Pavyzdžiui, M. Chersonskis prisimena, kad „tiek Vilniuje – Paneriuose, tiek ir Kaune – IX forte, milicija ne kartą bandė išvaikyti susirinkusiuosius, suimdavo organizatorius ir dalyvius, bet kiekvienais metais į masinių Lietuvos žydų žudynių vietas vis gausiau rinkdavosi žmonės“ (M. Chersonskis, „Jad Vašem ir mes“, *Žydų muziejus. Almanachas 2005 (skirtas Vilniaus getui atminti (1941–1943))*, V., 2005, p. 164).

⁸ Didžioji dalis dabartinių holokausto atminimo paminklų Lietuvoje buvo pastatyti sovietų valdžios laikotarpiu (kaip paminklai „taikių tarybinių piliečių žudynėms“ atminti). Turimi duomenys leidžia teigti, kad šis procesas prasidėjo netrukus po Antrojo pasaulinio karo ir rėmėsi visuomeninio pobūdžio (daugiausia pačios žydų bendruomenės) iniciatyvomis. Penktojo dešimtmečio pabaigoje padėtis iš esmės pasikeitė: masinių žudynių vietų atžvilgiu imtasi centralizuotos bei institucionalizuotos politikos – neatitinkantys komunistinės ideologijos holokausto paminklai buvo nugriauti kaip „eretiniai reliktai“ ir tik labai retais atvejais vietoj jų būdavo statomi sovietiniai „tarybinių piliečių ir patriotų žudynių“ monumentai. Septintojo dešimtmečio pradžioje sovietinė istorinės atminties kultūra jau disponavo gana plačiu tokių memorialų tinklu. Be to, negalima pamiršti ir fakto, kad dalis holokausto atminimo vietų (ypač nuošalesnėse vietovėse) buvo įrengtos „savavališkai“ (plačiau apie tai žr. S. Atamukas, *Lietuvos žydų kelias. Nuo XIV amžiaus iki XX a. pabaigos*, V., 2001, p. 287–367).

⁹ M. Gilbert, *Atlas of the Holocaust*, New York, 1993.

¹⁰ K. G. Karlsson, „The Holocaust as a Problem of Historical Culture: Theoretical and Analytical Challenges“, *Echoes of the Holocaust: Historical Cultures in Contemporary Europe*, Riga, 2003, p. 9–53.

¹¹ E. Brix, „Kontinuität und Wandel im öffentlichen Gedenken in den Staaten Mitteleuropas“, in E. Brix, H. Stekl (Hg.), *Der Kampf um das Gedächtnis: Öffentliche Gedenktage in Mitteleuropa*, Köln–Weimar–Wien, 1997, S. 13–21.

¹² H. Uhl, „Transformationen des Österreichischen Gedächtnisses: Erinnerungspolitik und Denkmalkultur in der Zweiten Republik“, *Transit: Vom Neuschreiben der Geschichte. Erinnerungspolitik nach 1945 und 1989*, Heft 15, Frankfurt a. Main, 1998, S. 100–119.

¹³ S. Cooke, „Beth Shalom: Re-thinking History and Memory“, *The Journal of Holocaust Education*, 1999, Vol. 8, No. 1, p. 21–41.

¹⁴ R. Musil, „Denkmale“, in R. Musil, *Gesammelte Werke II*, Hamburg, 1978, S. 506–509.

¹⁵ S. Cooke, op. cit., p. 21–41.

¹⁶ P. Nora, „Gedächtniskonjunktur“, *Transit 22 (Winter 2001/2002): Das Gedächtnis des Jahrhunderts*, Frankfurt a. Main, 2002, S. 18–31.

¹⁷ J. E. Young, *The Texture of Memory: Holocaust Memorials and Meaning*, New Haven, 1993.

¹⁸ J. Winter, *Sites of Memory, Sites of Mourning: The Great War in European Cultural History*, Cambridge, 1995.

¹⁹ B. A. Kaplan, „Aesthetic Pollution“: The Paradox of Remembering and Forgetting in Three Holocaust Commemorative Sites“, *Journal of Modern Jewish Studies*, 2003, Vol. 2, No. 1, p. 1–18.

²⁰ A. Assmann, *Erinnerungsräume: Formen und Wandlungen des kulturellen Gedächtnisses*, München, 1999.

²¹ K. Harjes, „Stumbling Stones: Holocaust Memorials, National Identity, and Democratic Inclusion in Berlin“, *German Politics and Society*, 2005, Vol. 23, No. 1, Issue 74, p. 138–151.

²² S. Milton, *In Fitting Memory. The Art and Politics of Holocaust Memorials*, Detroit, 1991.

²³ A. Huysen, „Monumental Seduction“, *New German Critique*, 1996, Issue 69, p. 181–200.

²⁴ L. Blum, „The Poles, the Jews and the Holocaust: reflections on an AME trip to Auschwitz“, *Journal of Moral Education*, 2004, Vol. 33, No. 2, p. 131–148; R. Jaworski, „Alte und neue Gedächtnisorte in Osteuropa nach dem Sturz des Kommunismus“, in R. Jaworski (Hg.), *Gedächtnisorte in Osteuropa*, Frankfurt a. Main, 2003, S. 11–25.

²⁵ C. Gay, „The Politics of Cultural Remembrance: The Holocaust Monument in Berlin“, *International Journal of Cultural Policy*, 2003, Vol. 9(2), p. 153–166; E. Grenzer, „The Topographies of Memory in Berlin: The Neue Wache and The Memorial For The Murdered Jews of Europe“, *Canadian Journal of Urban Research*, Vol. 11, Issue 1, p. 93–110.

²⁶ P. Haustein, R. Schmollig, J. Skriebeleit, *Konzentrationslager Geschichte und Erinnerung: Neue Studien zum KZ-System und zur Gedenkkultur*, Workshop zur Geschichte der Konzentrationslager 12. bis 15. Oktober 2000. in der KZ-Gedenkstätte Flossenbürg, Ulm, 2002.

²⁷ P. Reichel, *Politik mit der Erinnerung. Gedächtnisorte im Streit um die nationalsozialistische Vergangenheit*, München, 1995.

²⁸ M. McCarthy, „Putting Stones in Place: Anne Duden and German Acts of Memory“, *The German Quarterly* 77.2, 2004, p. 210–229.

²⁹ H. Vogt, „Schwierige Erinnerungsarbeit: Deut-

schland, Amerika und der Holocaust“, *Herder-Korrespondenz* 55, 2001, Nr. 11, S. 569–574.

³⁰ P. Burke, „Two Crises of Historical Consciousness“, *Storia della Storiografia* 33, 1998, p. 3–16.

³¹ D. Apel, *Memory Effects: The Holocaust and the Art of Secondary Witnessing*, New Brunswick, 2002.

³² K. Hall, „The Politics of Memory: Memory and the Dynamic of Empathetic Identification within Historical Accounts of National Socialism and the Holocaust“, *The Journal of Holocaust Education*, 1999, Vol. 8, No. 3, p. 41–70.

³³ S. H. Milton, „The Memorialization of the Holocaust: Museums, Memorials, and Centers“, *Genocide: A Critical Bibliographic Review* 2, 1991, p. 299–320.

³⁴ *Skausmo knyga*; P. G. Aring, op. cit.; taip pat žr. *Šoa (Holokaustas) Lietuvoje. Skaitiniai*, sud. J. Levinsonas, d. 1, V., 2001; *Mano senelių ir prosenelių kaimynai žydai: moksleivių darbų konkursas*, sud. L. Vildžiūnas, V., 2002; *Mano senelių ir prosenelių kaimynai žydai: antrasis moksleivių darbų konkursas*, sud. tas pats, V., 2003; J. Morkus, *Saulėlydis Lietuvoje: pažintis su Lietuvos žydų bei holokausto istorija*, V., 2001.

³⁵ *Skausmo knyga*.

³⁶ P. G. Aring, op. cit.

³⁷ S. Atamukas, op. cit.

³⁸ D. Levin, *Trumpa žydų istorija Lietuvoje*, V., 2000, p. 189–199.

³⁹ A. Eidintas, *Jews, Lithuanians and the Holocaust*, V., 2003, p. 336–453.

⁴⁰ *Mano senelių ir prosenelių kaimynai žydai: moksleivių darbų konkursas*; *Mano senelių ir prosenelių kaimynai žydai: antrasis moksleivių darbų konkursas*.

⁴¹ I. Šutinienė, „Žydai ir holokaustas Lietuvos miestelių gyventojų kolektyvinėje atmintyje“, *Lokalių bendrijų tarpdalykinis požiūris: Straipsnių rinkinys*, V., 2004, p. 59–68.

⁴² Ministro Pirmininko Algirdo Brazausko kalba Panerių memoriale 2004 m. rugsėjo 23 d. minint Žydų genocido dieną, <http://www.ministraspirmininkas.lt/page.asp?DL=L&TopicID=16&ArticleID=1432>.

⁴³ Pavyzdžiui, holokausto žemėlapis, *ibid.*; taip pat: Holokausto švietimo veiklos programa, http://www.smm.lt/veiklos_planai_ir_programos/docs/programos/holok_programa.doc.

⁴⁴ S. Godslan, „History and Memory, Detection and Nostalgia: The Case of Dulce Chacón's „Cielos de barro“, *Hispanic Research Journal*, 2005, Vol. 6, No. 3, p. 253–264.

⁴⁵ P. Burke, „Geschichte als soziales Gedächtnis“, in: A. Assmann, D. Harth (Hg.), *Mnemosyne*, Frankfurt a. Main, 1991, S. 289–304.

⁴⁶ Pirmiausia turime omenyje: *Skausmo knyga; Šoa (Holokaustas) Lietuvoje. Skaitiniai*, V., 2001, d. 1; И. Левинсон, „...Чтобы не кануло в небытие“, *Žydų muziejus*, V., 1994, p. 254–267; *Vilniaus getas: kalinių sąrašai*, V., 1996, t. 1, p. 406–429; I. Guzenberg, „Vilniaus geto darbo stovyklos ir 1942 m. gyventojų surašymas“, *Vilniaus getas: kalinių sąrašai*, almanacho „Žydų muziejus“ priedas, V., 1998, t. 2, p. 5–23; P. G. Aring, op. cit.; *Raseinių krašto žydai: Dokumentų ir straipsnių rinkinys*, sud. L. Kantautienė, V., 2004, p. 82–243; *Žydų darbo stovykla HKP: Dokumentai*, almanacho „Žydų muziejus“ priedas, V., 2002, p. 7–35; *Šiaulių getas: kalinių sąrašai. 1942*, almanacho „Žydų muziejus“ priedas, V., 2002, p. 9–287.

⁴⁷ Plačiau žr. H. Albert, *Kritik der reinen Hermeneutik. Der Antirealismus und das Problem des Verstehens*, Tübingen, 1994; H. de Berg, *Systemtheorie und Hermeneutik*, Tübingen, 1997.

⁴⁸ A. Assmann, D. Harth (Hg.), *Mnemosyne. Formen und Funktionen der kulturellen Erinnerung*, Frankfurt a. Main, 1991.

⁴⁹ M. Treml, „Schreckensbilder“ – Überlegungen zur Historischen Bildkunde. Die Präsentation von Bildern an Gedächtnisorten des Terrors“, *Geschichte in Wissenschaft und Unterricht*, 1997, Nr. 5–6, S. 279–294.

⁵⁰ S. A. Crane, „Memory, Distortion, and History in the Museum“, *History and Theory*, 1997, No. 36, p. 44–63.

⁵¹ J. Spielmann, „Gedenken und Denkmal“, *Gedenken und Denkmal. Entwürfe zur Erinnerung an die Deportation und Vernichtung der jüdischen Bevölkerung Berlins*, Berlin, 1988, S. 7–46.

⁵² A. Wiśniewska, C. Rajca, *Majdanek. Das Lubliner Konzentrationslager*, Lublin, 2002, S. 62–67.

⁵³ D. Cesarani, „Does the Singularity of the Holocaust make it Incomparable and Inoperative for Commemorating, Studying and Preventing Genocide? Britain's Holocaust Memorial Day as a Case Study“, *The Journal of Holocaust Education*, 2001, Vol. 10, No. 2, p. 40–56.

⁵⁴ P. Levi, *Jei tai žmogus*, V., 2003, p. 230.

⁵⁵ D. Jacobson, *Hešelio karalystė*, V., 2001.

⁵⁶ P. Steinbach, *Nationalsozialistische Gewaltverbrechen: die Diskussion in der deutschen Öffentlichkeit nach 1945*, Berlin, 1981, S. 81. Tačiau kaip būdingiausią minėto aspekto pavyzdį reikėtų išskirti

ti: W. Stäglich, *Der Auschwitz Mythos. Legende oder Wirklichkeit? Eine kritische Bestandsaufnahme*, Tübingen, 1979.

⁵⁷ M. Diers, „Politik und Denkmäler. Allianzen – Mesalliancen“, *Zeitschrift für Kunsttechnologie und Konservierung*, 1995, Nr. 1, S. 5–17.

⁵⁸ Ch. Meier, „Erinnern – Verdrängen – Vergessen“, *Merkur* 570/571, 1996, S. 937–952.

⁵⁹ D. Rupnow, „From final Depository to Memorial: The History and Significance of the Jewish Museum in Prague“, *European Judaism*, 2004, Vol. 37, No. 1, p. 142–159.

⁶⁰ S. Friedländer, „The Shoah between Memory and Historie“, *Jerusalem Quarterly*, 1990, No. 53, p. 115–126; S. Friedländer, „Die Shoah als Element in der Konstruktion israelischer Erinnerung“, *Babylon*, 1987, No. 2, p. 10–22; H. G. Adler, *Theresienstadt 1941–1945. Das Anlitz einer Zwangsgemeinschaft. Geschichte, Soziologie, Psychologie*, Tübingen, 1960.

⁶¹ E. Miles, „Holocaust Exhibitions On-Line: An Exploration of the Use and Potential of Virtual Space in British and American Museum Websites“, *The Journal of Holocaust Education*, 2001, Vol. 10, No. 2, p. 79–99.

⁶² K. Harjes, „Stumbling Stones: Holocaust Memorials, National Identity, and Democratic Inclusion in Berlin“, *German Politics and Society*, 2005, Vol. 23, No. 1, Issue 74, p. 138–151.

⁶³ M. Brog, „Victims and Victors: Holocaust and Military Commemoration in Israel Collective Memory“, *Israel Studies*, 2003, Vol. 8, No. 3, p. 65–99.

⁶⁴ T. Lawson, „Ideology in a Museum of Memory: A Review of the Holocaust Exhibition at the Imperial War Museum“, *Totalitarian Movements and Political Religions*, 2003, Vol. 4, No. 2, p. 173–183.

⁶⁵ M. Diers (Ed.), *Mon(u)mente. Formen und Funktionen ephemerer Denkmäler*, Berlin, 1993.

⁶⁶ „Nekilnojamios kultūros vertybės – monumento tipinis apsaugos reglamentas“, prie Lietuvos Respublikos Vyriausybės 2002 m. sausio 31 d. nutarimo Nr. 152, p. 2, www3.lrs.lt/cgi-bin/getfmt/C1w&C2=159431. „Nekilnojamios kultūros vertybės – įvykio, laidojimo ir mitologinės vietos tipinis apsaugos reglamentas“, prie Lietuvos Respublikos Vyriausybės 2002 m. sausio 31 d. nutarimo Nr. 152, p. 2, www3.lrs.lt/cgi-bin/getfmt?C1=w&C2=159431.

⁶⁷ W. Lipp, *Natur – Geschichte – Denkmal: Zur Entstehung des Denkmallbewußtseins der bürgerlichen Gessellschaft*, Frankfurt a. Main–New York, 1987.

⁶⁸ D. Lowenthal, „Fabricating Heritage“, *His-*

tory & Memory, 1998, Vol. 10, No. 1, p. 5–24.

⁶⁹ Ch. Reinprecht, *Nostalgie und Amnesie. Bewertungen von Vergangenheit in der Tschechischen Republik und in Ungarn*, Wien, 1996.

⁷⁰ M. Karkas, „Palikau savo miestą prislėgta širdimi. Atsiminimai“, *Žydų muziejus*, V., 2001, p. 117–123.

⁷¹ P. Nora (Hrsg.), *Les Lieux de memoire*, (7 vols.), Paris, 1984–1993.

⁷² P. Nora manymu, „tikrosios atminimo vietos pirmiausia yra tos istorinės vietos, kurios tiesiogiai susijusios su dvasiniu istorinės atminties subjekto (individo, grupės arba kolektyvo) pasauliu, jo vizijomis apie praeitį, dabartį ir ateitį. Be to, atmintinos vietos yra sudedamoji visuomenės kultūrinės sąmonės arba atskiro socialinio sluoksnio mentaliteto dalis, kurią lemia visuomenės ir istorinės atminties kultūros sąveikos tradicijos“ (P. Nora, „Between Memory and History: Les Lieux de Memoire“, *Representations*, No. 26, 1989, p. 1–21).

⁷³ P. Nora, „Gedächtniskonjunktur“, *Transit 22 (Winter 2001/2002): Das Gedächtnis des Jahrhunderts*, Frankfurt a. Main, 2002, S. 18–31.

⁷⁴ J. Rösen, „Über den Umgang mit den Orten des Schreckens: Überlegungen zur Symbolisierung des Holocaust“, in D. Hoffmann (Hg.), *Das Gedächtnis der Dinge: KZ-Relikte und KZ-Denkmäler*, Wissenschaftliche Reihe des Fritz Bauer Instituts, Bd. 4, Frankfurt a. Main–New York, 1998, S. 330–343.

⁷⁵ P. Nora, op. cit., p. 18–31.

⁷⁶ C. Leggewie, E. Meyer, Erik, „Ein Ort, an den man gerne geht“. *Das Holocaust-Mahnmal und die deutsche Geschichtspolitik nach 1989*, München, 2005.

⁷⁷ P. Nora, „Das Abenteuer der *Leux de memoire*“, in E. François (ed.), *Nation und Emotion*, Göttingen, 1995, S. 83–92.

⁷⁸ R. Herz, R. Matz, *Zwei Entwürfe zum Holocaust-Denkmal*, Nürnberg, 2001.

⁷⁹ S. Schama, *Landscape and Memory*, London, 1995, p. 24.

⁸⁰ V. Borsó, „Gedächtnis und Medialität: Die Herausforderung der Alterität. Eine medienphilosophische und medienhistorische Perspektivierung des Gedächtnis-Begriffs“, in G. Krumeich, B. Witte (Hrsg.), *Medialität und Gedächtnis. Interdisziplinäre Beiträge zur kulturellen Verarbeitung europäischer Krisen*, Stuttgart–Weimar, 2001, S. 23–53.

⁸¹ R. Scheer, *Der Umgang mit den Denkmäler. Eine Recherche in Brandenburg*, Brandenburg, 2003, S. 7–9.

- ⁸² E. Mai, G. Schmirber (Hg.), *Denkmal – Zeichen – Monument. Skulptur und öffentlicher Raum heute*, Munich, 1989.
- ⁸³ R. Koselleck, *Der politische Totenkult. Kriegerdenkmäler in der Moderne*, München, 1994.
- ⁸⁴ L. Epstein, „Pictures at an Extermination: A child of Hollywood encounters Auschwitz, and himself“, *Harper's Magazine*, September 2000, p. 53–64.
- ⁸⁵ S. J. Ceci, E. F. Loftus, „‘Memory Work’: A Royal Road to False Memories?“, *Applied Cognitive Psychology*, vol. 8, 1994, p. 351–364.
- ⁸⁶ J. E. Young, „Die Textur der Erinnerung. Holocaust – Gedenkstätten“, in H. Loewy (Hrsg.), *Holocaust: Die Grenzen des Verstehens. Eine Debatte über die Besetzung der Geschichte*, Reinbek, 1992, S. 213–232; R. Lentin, „Nach-Gedächtnis und der Auschwitz-Code“, *Mittelweg 36*, Nr. 4, August/September 2002, S. 53–68.
- ⁸⁷ T. Lutz, „Anmerkung zur Pädagogik in Gedenkstätten für die Opfer des Nationalsozialismus“, *Gedenken und Lernen an historische Orten. Ein Wegweisen zu Gedenkstätten für die Opfer des Nationalsozialismus in Berlin*, Berlin, 1995.
- ⁸⁸ A. Assmann, „Wie wahr sind Erinnerungen?“, in H. Welzer (Hg.), *Das soziale Gedächtnis. Geschichte, Erinnerung, Tradierung*, Hamburg, 2001, S. 103–122.
- ⁸⁹ B. Zelizer (Hg.), *Visual Culture and the Holocaust*, New Brunswick–New Jersey, 2001.
- ⁹⁰ H. D. Peaceman, „Teaching the Holocaust in the USA: a German perspective“, *Intercultural Education*, 2003, Vol. 14, No. 2, p. 215–224.
- ⁹¹ W. F. S. Miles, „Post-communist Holocaust Commemoration in Poland and Germany“, *The Journal of Holocaust Education*, 2000, Vol. 9, No. 1, p. 33–50.
- ⁹² R. Lentin, „Postmemory, Unsayability and the Return of the Auschwitz Code“, in R. Lentin (ed.), *Re-presenting the Shoah for the Twenty-First Century*, New York–Oxford, 2004, p. 1–24.
- ⁹³ K. Hutchinson, „Reconstructions of Memory, Architecture and the Self: Sutapa Biswas and Shimon Attie“, *The Western Journal of Graduate Research*, 2001, Vol. 10(1), p. 27–39.
- ⁹⁴ J. E. Young, *Nach-Bilder des Holocaust in zeitgenössischer Kunst und Architektur*, Hamburg, 2002.
- ⁹⁵ H. Berghoff, „Zwischen Verdrängung und Aufarbeitung. Die bundesdeutsche Gesellschaft und ihre nationalsozialistische Vergangenheit in den fünfziger Jahren“, *GWU*, 1998, No. 49, S. 96–114.
- ⁹⁶ R. Koselleck, „Formen und Traditionen des negativen Gedächtnisses“, in V. Knigge, N. Frei (Hg.), *Verbrechen erinnern. Die Auseinandersetzung mit Holocaust und Völkermord*, München, 2002, S. 21–32.
- ⁹⁷ D. Hoffmann, „Das monumentale Gedächtnis“, in D. Grünwald (Hg.), *Ästhetische Erfahrung. Perspektiven ästhetischer Rationalität*, Velber, 1997, S. 109–111.
- ⁹⁸ A. Eidintas, *Žydai, lietuviai ir holokaustas*, V., 2002, p. 326.
- ⁹⁹ Я. Рабинович, *БЫТЬ евреем в России: спасибо СОЛЖЕНИЦЫНУ*, Москва, 2005, с. 391–397.
- ¹⁰⁰ R. Račėnas, *Paminklai Lietuvos gyventojų tremties ir kalinimo vietose 1940–1958*, V., 2005, p. 5–6.
- ¹⁰¹ *Kultūros paminklų enciklopedija. Rytų Lietuva*, t. 1, V., 1996; *Kultūros paminklų enciklopedija*, t. 2, V., 1998.
- ¹⁰² J. Varnauskas, „Istorijos paminklai“, *Kultūros paminklų enciklopedija. Rytų Lietuva*, t. 1, p. 17.
- ¹⁰³ Ibid., p. 16–17.
- ¹⁰⁴ Ibid., p. 15–18.
- ¹⁰⁵ Ibid., p. 17, 32–33, 197; *Kultūros paminklų enciklopedija*, t. 2, p. 45, 93, 108, 136, 187–188, 251, 253, 273, 308, 321, 322, 367.
- ¹⁰⁶ Kultūros paveldo objektų sąrašai, <http://195.182.67.68/registrai/>.
- ¹⁰⁷ Lietuvos Respublikos kultūros paveldo registras, <http://195.182.67.68/registrai/list.jsp?tipas=L&nuo=0&iki=100>.
- ¹⁰⁸ P. Cowan, H. Maitles, „Developing Positive Values: a case study of Holocaust Memorial Day in the primary schools of one local authority in Scotland“, *Education Review*, 2002, Vol. 54, No. 3, p. 220–229.
- ¹⁰⁹ S. Hornstein, F. Jacobowitz (ed.), *Image and Remembrance: Representation and the Holocaust*, Bloomington, 2003.
- ¹¹⁰ A. Assmann, „Erinnerungsorte und Gedächtnislandschaften“, in H. Loewy, B. Moltmann (Hrsg.), *Erlebnis–Gedächtnis–Sinn. Authentische und konstruierte Erinnerung*, Frankfurt a. Main–New York, 1996, S. 13–29; A. Assmann, *Erinnerungsräume. Formen und Wandlungen des kulturellen Gedächtnisses*, München, 1999.
- ¹¹¹ N. Burtonwood, „Holocaust Memorial Day in schools – context, process and content: a review of research into Holocaust education“, *Education Research*, 2002, Vol. 44, No. 1, p. 69–82.
- ¹¹² T. Lawson, „Ideology in a Museum of Memory: A Review of the Holocaust Exhibition at the Imperial War Museum“, *Totalitarian Movements and Political Religions*, 2003, Vol. 4, No. 2, p. 173–183.

¹¹³ E. Wolfgang, „Auschwitz zwischen Monument und Dokument. Sagbarkeit des Archivs versus Ästhetik der Undarstellbarkeit“, in G. Borsdorf, H. T. Grütter (Hg.), *Orte der Erinnerung. Denkmal, Gedenkstätte, Museum*, Frankfurt a. Main, 1999, S. 285–302.

¹¹⁴ J. Assmann, „Die Katastrophe des Vergessens. Das Deuteronomium als Paradigma kultureller Mnemotechnik“, in A. Assmann, D. Harth (Hg.), *Mnemosyne. Formen und Funktionen der kulturellen Erinnerung*, Frankfurt a. Main, 1991, S. 337–355.

¹¹⁵ D. Stone, „Making memory work, or Gedächtnis macht frei“, *Patterns of Prejudice*, 2003, Vol. 37, No. 1, p. 87–98.

¹¹⁶ Ibid., p. 91.

¹¹⁷ R. J. Evans, *Fakten und Fiktionen. Über die Grundlagen historischer Erkenntnis*, Frankfurt a. Main, 1998.

¹¹⁸ M. Hirsch, „Projected Memory: Holocaust Photographs in Personal and Public Fantasy“, in M. Bal, J. Crewe, L. Spitzer, *Acts of Memory: Cultural Recall in the Present*, Hanover, 1999, p. 3–23.

¹¹⁹ Pavyzdžiui, žydų genocido atminimo jau kaip holokausto atminimo įamžinimo projektai pradėti įgyvendinti nuo 1987 m. pabaigos, Lietuvoje prasi-
dėjus atgimimo ir „istorinės sąmonės lūžio“ procesams (plačiau žr. S. Atamukas, op. cit., p. 354–367).

¹²⁰ B. S. Chamberlin, „Doing Memory: Remembrance Reified and Other Shoah Business“, *The Public Historian*, 2001, Vol. 23, No. 3, p. 73–82.

¹²¹ D. Levy, N. Sznajder, „Memory Unbound: The Holocaust and the Formation of Cosmopolitan Memory“, *European Journal of Social Theory*, 2002, No. 5(1), p. 87–106.

¹²² A. Cavalli, „Gedächtnis und Identität. Wie das Gedächtnis nach katastrophalen Ereignissen rekonstruiert wird“, in K. E. Müller, J. Rüsen (Hg.), *Historische Sinnbildung. Problemstellungen, Zeitkonzepte, Wahrnehmungshorizonte, Darstellungsstrategien*, Reinbek, 1997, S. 455–470.

¹²³ D. Patterson, „Holocaust Studies without the Holocaust“, *Shofar*, 2003, Vol. 21, No. 4, p. 115–123.

¹²⁴ S. Milton, *In Fitting Memory. The Art and Politics of Holocaust Memorials*, Detroit, 1991; H. Thünnemann, *Holocaust-Rezeption und Geschichtskultur. Zentrale Holocaust-Denkmäler in der Kontroverse. Ein deutsch – österreichischer Vergleich*, Idstein, 2003, S. 290–292.

¹²⁵ J. Fuchs, *Auschwitz in den Augen seiner Besucher. Eine Untersuchung von Teilnehmerinnen und Teilnehmern an Exkursionen nach Auschwitz in den*

Jahren zwischen 1994 und 2002 und zum Beitrag von Gedenkstättenbesuchen zur politischen (Bewusstseins-) Bildung nebst Vorschlägen zur Optimierung, Magdeburg, 2003.

¹²⁶ B. A. Kaplan, „The Bitter Residue of Death“: Jorge Semprun and the Aesthetics of Holocaust Memory“, *Comparative Literature*, 2003, No. 55(4), p. 320–337.

¹²⁷ H. Thünnemann, op. cit., S. 290–292.

¹²⁸ P. Reichel, *Politik mit der Erinnerung. Gedächtnisorte im Streit um die nationalsozialistische Vergangenheit*, München–Wien, 1995.

¹²⁹ J. E. Young (Hg.), *Mahnmale des Holocaust. Motive, Rituale und Stätten des Gedenkens*, München, 1994.

¹³⁰ S. Buckler, „Historical narrative, Identity and the Holocaust“, *History of the Human Sciences*, 1996, No. 9(4), p. 1–20.

¹³¹ D. Diner, „Gedächtnis und Methode. Über den Holocaust in der Geschichtsschreibung“, in Fritz Bauer Institut (Hg.), *Auschwitz: Geschichte, Rezeption und Wirkung*, Jahrbuch 1996 zur Geschichte und Wirkung des Holocaust, Bd. 1, S. 11–22.

¹³² M. Geyer, „The Place of the Second World War in German Memory and History“, *New German Critique* 71, 1997, p. 5–40.

¹³³ J. E. Young, *At Memory's Edge: After-Images of the Holocaust in Contemporary Art and Architecture*, New Haven, 2000, p. 62–82.

¹³⁴ A. Keppler, „Soziale Formen individuellen Erinnerns“, in H. Welzer (Hg.), *Das soziale Gedächtnis. Geschichte, Erinnerung, Tradierung*, Hamburg, 2001, S. 137–159.

¹³⁵ J. Assmann, „Erinnern, um dazuzugehören. Kulturelles Gedächtnis, Zugehörigkeitsstruktur und normative Vergangenheit“, in K. Platt, M. Dabag (Hrsg.), *Generation und Gedächtnis*, Opladen, 1995, S. 51–75.

¹³⁶ A. Riegl, „The Modern Cult of Monuments: Its Character and Its Origin“, *Oppositions* 25, 1982, p. 21–51.

¹³⁷ P. Steinbach, „Die Vergegenwärtigung von Vergangenheitem. Zum Spannungsverhältnis zwischen individueller Erinnerung und öffentlichem Gedenken“, *Aus Politik und Zeitgeschichte*, 1997, Nr. 4, S. 3–13.

¹³⁸ G. Short, „Teaching about the Holocaust – A Consideration of some Ethical and Pedagogic Issues“, *Educational Studies*, 1994, No. 20(1), p. 53–67.

¹³⁹ J. Spielmann, „Steine des Anstoßes – Denkmale in Erinnerung an den Nationalsozialismus in

der Bundesrepublik Deutschland“, *Kritische Berichte*, 1988, Nr. 3, S. 5–16.

¹⁴⁰ A. Milchman, „Marxism and the Holocaust“, *Historical Materialism*, 2003, Vol. 11:3(97–120), p. 98–120.

¹⁴¹ R. Voigt, „Politische Symbolik und postnationale Identität“, in A. Klein (Hg.), *Kunst, Symbolik und Politik. Die Reichstagverhüllung als Denkmalsatz*, Opladen, 1995, S. 283–298.

¹⁴² E. Wolfrum, „Geschichte als Politikum – Geschichtspolitik“, *Neue Politische Literatur*, 1996, Nr. 3, S. 376–401.

¹⁴³ D. Jacobson, *Hešelio karalystė*, V., 2001, p. 176.

¹⁴⁴ E. Zingeris, M. Zingeris, „Šmėklos, vartančios žydų kapus“, in V. Valiušaitis, *Žygio draugams*, Kaunas, 1996, p. 366–367.

¹⁴⁵ M. Kohrs, „Die offizielle Darstellung des Holocaust in der Sowjetzeit (1945–1990)“, in V. Bartusevičius, J. Tauber, W. Wette (Hrsg.), *Holocaust in Litauen: Krieg, Judenmorde und Kollaboration im Jahre 1941*, Köln–Weimar–Wien, 2003, S. 247–261.

¹⁴⁶ D. Levin, op. cit., p. 192–195.

¹⁴⁷ S. Endlich, T. Lutz (Hg.), *Gedenken und Lernen an historischen Orten*, Berlin, 1995.

¹⁴⁸ P. Carrier, „Places, Politics and the Archiving of Contemporary Memory in Pierre Nora’s *Les Lieux de mémoire*“, in S. Radstone (ed.), *Memory and Methodology*, Oxford, 2000, p. 37–58.

¹⁴⁹ R. Beier, „Geschichte, Erinnerung und Neue Medien. Überlegungen am Beispiel des Holocaust“, in R. Beier (Hg.), *Geschichtskultur in der Zweiten Moderne*, Frankfurt a. Main–New York, 2000, S. 299–323.

¹⁵⁰ M. Henningsen, „After the Holocaust, National Attitudes to Jews. The Politics of Memory, Holocaust and Legitimacy in Post-Nazi Germany“, *Holocaust and Genocide Studies*, 1989, No. 4(1), p. 15–26.

¹⁵¹ A. Baumann, H. Arnulf (Hg.), „Holocaust und Auschwitz-Gedenken“, *Friede über Israel*, 1999, Nr. 4, S. 147–190.

¹⁵² Z. Gitelmann, „Soviet Reactions to the Holocaust, 1945–1991“, in L. Dobroszycki, J. Gurock (ed.), *The Holocaust in Soviet Union: studies and sources on the destruction of the Jews in the Nazi-occupied territories of the USSR. 1941–1945*, New York–London, 1993, p. 3–27.

¹⁵³ Pz.: M. Eglinis-Elinas, *Mirties fortuose*, V., 1966; V. Žeimantas, *Teisingumas reikalauja*, V., 1984.

¹⁵⁴ D. Levin, op. cit., p. 191–199.

¹⁵⁵ LKP CK biuro 1959 m. spalio 16 d. nutarimas dėl paminklų statymo kontrolės sustiprinimo, Lietuvos ypatingasis archyvas, f. 1771, ap. 196, b. 154, l. 5–7, in *Lietuvos kultūra sovietinės ideologijos nelaisvėje 1940–1990: Dokumentų rinkinys*, V., 2005, p. 273–275.

¹⁵⁶ L. Hirszowicz, „The Holocaust in the Soviet Mirror“, in L. Dobroszycki, J. Gurock, op. cit., p. 29–59.

¹⁵⁷ E. R. Woehn, *Kaddisch – Totengebiet in Polen: Reisegespräche und Zeitzeugnisse gegen Vergessen in Deutschland*, Judaica, Bd. 13, Darmstadt, 1984, S. 7–17.

¹⁵⁸ R. Jaworski, „Alte und neue Gedächtnisorte in Osteuropa nach dem Sturz des Kommunismus“, in R. Jaworski (Hg.), *Gedächtnisorte in Osteuropa*, Frankfurt a. Main, 2003, S. 11–25.

¹⁵⁹ W. Speitkamp (Hg.), *Denkmalsturz. Zur Konfliktgeschichte politischer Symbolik*, Göttingen, 1997.

¹⁶⁰ Ch. Meier, „Erinnern – Verdrängen – Vergessen“, *Merkur*, 1996, Nr. 570/571, S. 937–952.

Gauta 2006 01 20
Klaipėdos universitetas,
Tilžės g. 13, Klaipėda

Hektoras Vitkus

THE ROLE OF MEMORIAL PLACES IN THE CULTURE OF THE HOLOCAUST MEMORY: GUIDELINES FOR UNDERSTANDING AND RESEARCH METHODS

Summary

This article analyses the ideas defining the role of memorial places that are relevant to research concerning the development of Holocaust memory in Lithuania. In referring to various concepts and ideas, the author states that the culture of Holocaust memorials must be analysed as a coherent, purposeful and a for-

malised system. He points to the following consistent pattern of Holocaust memorial development: 1) the system of the Holocaust memorial places developed according to the political, ideological, and cultural trends of official historical memory; 2) the culture of Holocaust memorials developed in accordance with

the processes of systematic adaptability, systematic purpose, systematic integration, and systematic auto-modulation; 3) the functions of the Holocaust memorials were formed according to the needs of cultural development within official historical memory; 4) the development of the Holocaust memorials helped bring to maturity certain values of historical memory and a unique ethics to provide meaning to the memorials themselves.

The author explains the cultural structure of the Holocaust memorials' in terms of structure, values, psychological factors and ideas of function and process. According to the notion of structure, the functionality of the Holocaust memorial place system is determined not by quantitative value of the artefacts, but their qualitative connections. Considering the concept of value within this system, its specific symbols and historical images give meaning to the material artefacts of Holocaust memory. In terms of the psychological factor, the perception of the Holocaust me-

morials depends on the institutes which form the socio-cultural historical mentality. Finally, taking into account the process-functional conception, the system of the Holocaust memorial places may differ according to changes in the modelling processes of collective historical memory.

In the author's opinion, Holocaust memorials are not authentic sources for knowledge about the historical events of the Holocaust. Rather, they are documents witnessing the development of Holocaust memory, conforming to changes in cultural memory. Holocaust memorials do not create historical knowledge; they take this knowledge from the historical ideology prevailing in the society, which influences individuals, groups, and the forms of communication of Holocaust memory. For these reasons, the culture of Holocaust memorials suffers restrictions according to the policy of a specific society's historical memory.

Ukrainiečių sukilėlių žygis į Baltijos šalis

Straipsnyje rašoma apie Ukrainos išsivadavimo judėjimo dalyvių pastangas po Antrojo pasaulinio karo užmegzti ryšius su Baltijos šalių pasipriešinimo judėjimo dalyviais ir tuo tikslu 1950 m. jų rengtą žygį į Lietuvą.

1950-ieji. Prieš penkerius metus nuaidėjo paskutiniai Antrojo pasaulinio karo šūviai. Sovietų Sąjungai karas baigėsi ne tik pergale prieš Vokietiją, bet ir tuo, kad Centrinėje Rytų Europoje buvo sukurta plati Maskvos įtakos zona. Tyliai Vakarų sutikimu šio regiono šalyse ryžtingai buvo įvedamas toks pat kaip ir SSRS totalitarinis režimas. Atrodė, kad SSRS yra pasiekusi savo galybės viršūnę ir niekas negali jai pasipriešinti. Vis dėlto iš esmės visame imperijos vakariniame pakraštyje liepsnojo sukilimai, kurių ugnis apėmė dar Antrojo pasaulinio karo pradžioje okupuotas žemes. Ypač atkaklų pasipriešinimą okupantai patyrė Vakarų Ukrainoje ir Lietuvoje. 1950 m. vasarą ukrainiečių sukilėliai nutarė savo pastangas suvienyti su lietuvių partizalais. Tuo tikslu į Baltijos šalis buvo išsiųsta speciali grupė.

Sovietinio imperializmo pavergtas tautas ukrainiečių išsivaduojamojo judėjimo vadovybė pripažino strateginiais sąjungininkais. Sudarę sąjungą su šiomis tautomis, ukrainiečiai turėjo sugriauti egzistuojančią imperialistinę santvarką ir sukurti naują tarptautinę sistemą, pagrįstą tautų apsisprendimo principu. Kova dėl to, kad būtų įgyvendintas ukrainiečių revoliucionierių iškeltas šūkis „Laisvė

tautom! Laisvė žmogui!“, turėjo tapti anti-komunistinių judėjimų bendradarbiavimo pagrindu. Siekdami šio tikslo Ukrainos sukilėlių armijos (*Ukrainska povstanča armija, UPA*) būriai surengė propagandinius kovos žygius Baltarusijos, Lenkijos, Čekoslovakijos ir Rumunijos teritorijomis.

Štai ką apie tai rašė vienas žymiausių Ukrainos išsivaduojamojo judėjimo ideologų Osipas Djakivas (Osyp Djakiv)-Gornovyj: „Mūsų ir kaimyninių tautų draugystę galima sustiprinti rengiant UPA būrių žygius į tų tautų teritorijas. Tokiu būdu UPA skleidžia informaciją apie ukrainiečių tautos išsivaduojamą kovą ir apie gyvenimą SSRS (pirmiausia toms tautoms, kurios nepatyrė bolševikų režimo košmarų), suaktyvina tų tautų revoliucines antibolševikines jėgas ir liaudies masių antibolševikines nuotaikas, sudaro praktines prielaidas konkrečiam tų tautų bendradarbiavimui vieningame antibolševikiniame fronte“¹.

Įprastų propagandos priemonių, tokių kaip atsišaukimų ar kitos pagrindinės literatūros platinimas tarp kitų šalių gyventojų, šiuo atveju nepakako. Juk šių šalių gyventojai arba nieko negirdėjo apie ukrainiečių sukilėlius, arba girdėjo tik tai, ką jiems pateikdavo ukrainiečių išsivaduojamajam judėjimui priešiška propaganda. Tokiomis aplinkybėmis propagandinis efektas turėjo būti sustiprintas ukrainiečių sukilėlių dalyvavimu. „Gyvoji jėga kovos būrio forma, – rašė apie tai UPA politinis vadovas Zinovijus Sokoliukas (Zinovij Sokoliuk)-Semenivas, – savo organizuotumu, elgesiu, kovinėmis propagandi-

nėmis akcijomis arba gyventojų gynimu turėtų pareikšti ištikimybę plintančioms idėjoms, išreikšti tautos norą, taip pat parodyti savo tikrąjį veidą ir tuo atskleisti priešiškos propagandos melagingumą, tos propagandos, kuri visais įmanomais būdais stengėsi apšmeižti mūsų pagrindį“².

1945–1947 m. ukrainiečių sukilėliai surengė nemažai sėkmingų žygių Lenkijos teritorija. Po jų ne tik pakito Lenkijos gyventojų nuomonė apie UPA – jie nusiteikė jos atžvilgiu geranoriškai, bet ir prasidėjo veiksmingas bendradarbiavimas su lenkų pagrindžiu. Netgi pavyko surengti keletą bendrų kovos akcijų. Labai sėkmingi buvo UPA žygiai Slovakijos teritorija – po jų itin suaktyvėjo vietinių antikomunistinių judėjimų veikla, jie netgi sugebėjo paveikti Čekoslovakijos respublikos parlamento rinkimų eigą 1946 m.³ Didelis šių propagandinių žygių laimėjimas buvo tas, kad UPA veiklą plačiai nušvietė Vakarų spauda. Apie ukrainiečių sukilėlius rašė didžiausi Europos ir Amerikos laikraščiai⁴. Tačiau labai greitai, 1947 m. antroje pusėje, nutraukus ukrainiečių pagrindžio veiklą Zakerzonėje (ukrainiečių etninėse žemėse, kurios po 1945 m. buvo prijungtos prie Lenkijos), ukrainiečių išsivaduojamasis judėjimas praktiškai neteko galimybės daryti poveikį Centrinės Rytų Europos įvykiams.

Vis dėlto ukrainiečių sukilėliai ir toliau mėgino pralaužti aplink juos statomą karinę ir informacinę blokadą. 1949 m. vasarą buvo surengtas sėkmingas sukilėlių grupių žygis į Rumuniją⁵. Pasibaigus tam žygiui, jau po kelių savaičių, 1949 m. rugsėjo 3 d., UPA Vyriausioji vadovybė išleido įsakymą išformuoti Ukrainos sukilėlių armiją, o jos kariams išlieti į Ukrainiečių nacionalistų organizacijos (*Organizacija ukrainiskich nacionalistov, OUN*) ginkluotojo pagrindžio gretas⁶.

Tačiau net ir po to mėginta surengti dar vieną žygį į užsienį, šį kartą į Baltijos šalis. Jo tikslas buvo toks pat kaip ir kitų tokio pobūdžio akcijų: skleisti tų šalių gyventojams

ukrainiečių išsivaduojamą judėjimo idėjas ir užmegzti ryšius su vietos pagrindžiu. Tuo metu kaip tik Baltijos šalių pasipriešinimo judėjimai ir ukrainiečių judėjimas buvo stipriausios antisovietinės jėgos. Akivaizdu, kad šis faktas skatino ieškoti ryšių tarp šių jėgų. Ukrainiečių išsivaduojamą judėjimo veikėjai mėgino sekti Baltijos šalių tautų išsivadavimo judėjimų veiklą. Apie ją buvo informuojama OUN ir UPA dalyvių politinėse tarybose⁷, pagrindžio leidiniuose buvo pateikiama jų gauta informacija ukrainiečių skaitytojams apie jų šiaurinių kaimynų kovą su bendru priešū⁸.

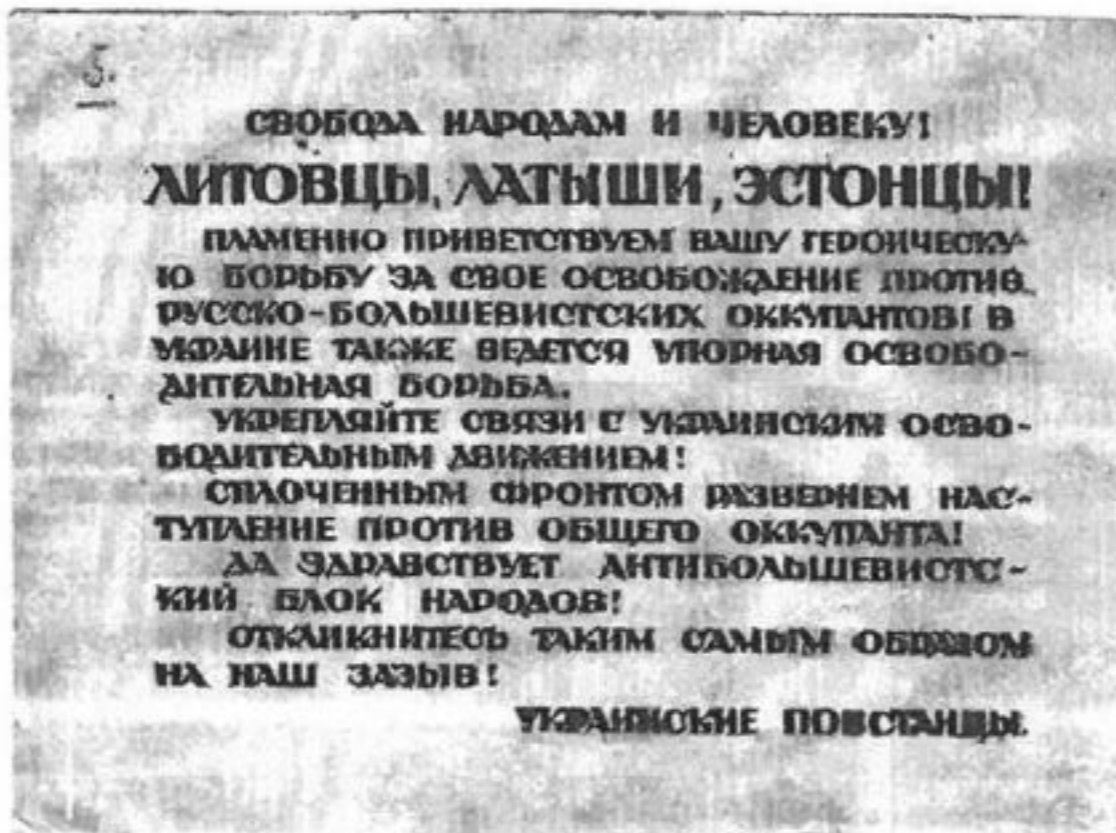
Sukilėlių žygis į Baltijos šalis yra mažiausiai žinoma ukrainiečių pagrindžio akcija. Dalykas tas, kad po žygių į Lenkiją, Slovakiją ar net į Rumuniją dabartiniam tyrinėtojiui liko gana daug medžiagos – UPA priešiškų struktūrų ataskaitos, dokumentai, dalyvių atsiminimai. O šiai akcijai nušviesti šaltinių yra labai mažai. Niekas iš dalyvavusiųjų žygyje nepaliko atsiminimų, turime tik atsišaukimus, parengtus platinti to žygio metu⁹. Ilgai netgi buvo apskritai neaišku, ar ši akcija įvykdyta, ar ji ir liko tik ukrainiečių pagrindininkų planuose. Apie žygį į Baltijos šalis pirmoji papasakojo savo atsiminimuose „Tūkstantis kelių“¹⁰ Marija Savčina, Vasilijaus Galasos, vieno iš žygio organizatorių, žmona. Vėliau šią akciją savo atsiminimuose detaliau nušvietė ir pats V. Galasa¹¹. Remiantis šia medžiaga galima pamėginti atkurti svarbiausius akcijos rengimo ir vykdymo etapus.

Žygiui pradėta rengtis 1950 m. vasarą. Galimas daiktas, kad jį įvykdyti nutarta neseniai prieš tai įvykusioje OUN vadovybės konferencijoje. Ideologiniu atžvilgiu parengti akciją pavesta vienam iš konferencijos dalyvių V. Galasai, kuris tuo metu buvo Šiaurės vakarų Ukrainos žemių, tai yra Volynės ir Polesės, vadovas. Jis pasirinktas neatsitiktinai. Juk būtent jis jau turėjo didelę patirtį, nes rengė ir organizavo propagandinius žygius į Slovakiją. V. Galasa parengė specialius

Vasilius Galasa, Šiaurės vakarų Ukrainos žemių (Volynės ir Polesės) Ukrainiečių nacionalistų organizacijos vadovas, žygio į Baltijos šalis organizatorius (nuotrauka ir kitos iliustracijos – iš Ukrainos išsivadavimo judėjimo tyrimo centro archyvo)

Ukrainiečių sukilėlių atsišaukimas-kreipimasis į lietuvius, latvius, estus

nurodymus žygio dalyviams, parašė atsišaukimus. Kadangi žygis turėjo vykti per Baltarusijos teritoriją, tai greta atsišaukimų į Baltijos šalių tautas „Lietuviai, latviai, estai!“ (ukrainiečių kalba ir sutrumpintas variantas rusų kalba) buvo parengtas atskiras atsišaukimas „Baltarusijos liaudžiai“. Svarbiausias šio atsišaukimo motyvas buvo raginimas kovoti su Maskvos pavergimu: „Baltarusijos inteligentija! – skaitome jame. – Stok vadovauti savo daug iškentėjusios tautos kovai. Baltarusių tauta patyrė gana daug prievartos. Vesk ją į kovą dėl tautinio ir socialinio išsivadavimo. Baltarusijos valstiečiai ir darbininkai! Rusų bolševikiniai imperialistai pavertė Jus nebyliais vergais Jūsų gimtojoje žemėje. Pakilkite į kovą dėl savo tautinio išsivadavimo: dėl žemės, dėl tinkamo darbo ir užmokesčio gamyklose ir šachtose, už Jūsų ir visos baltarusių tautos laisvę“¹². Siekiant didesnio propagandinio efekto, atsišaukimas iliustruotas puikia žino-

Ukrainiečių sukilėlių dailininko Nilo Chasevičiaus graviūra „Laisvė tautoms! Laisvė žmonijai!“

mo sukilėlių dailininko Nilo Chasevičiaus (Nil Chasevič)-Bei Zoto graviūra „Laisvė tautoms! Laisvė žmonijai!“

Kreipimesi į Baltijos šalių tautas labiausiai pabrėžta būtinybė glaudžiai bendradarbiauti visų pavergtų tautų išsivadavimo judėjimams. „Lietuviai, latviai, estai! – rašė V. Galasa. – Mūsų tautos dėl savo išsivadavimo turi kovoti drauge, ir vienintelė protinga išeitis – kova siekiant sukurti savarankiškas tautines visų Maskvos pavergtų tautų valstybes... Lietuvių, latvių, estų revoliucionieriai! Stiprinkite bendradarbiavimą su mūsų išsivaduojamuoju judėjimu. Siųskite į Ukrainą savo pagrindinius leidinius, atsišaukimus, kreipimusis. Raginkite savo tautiečius, tarnaujančius prieš armijoje, išsiųstus į priverčiamuosius darbus Sibire, kalinamus kalėjimuose ir koncentracijos stovyklose, ir visomis kitomis aplinkybėmis užmegzti draugiškus ryšius su ukrainiečiais ir drauge padėti sau gyventi ir kovoti su okupantais. Mes visada tai darėme, darome ir darysime“¹³. Kreipimosi rusiškajame variante skaitome: „Stiprinkite ryšius su ukrainiečių išsivaduojamuoju judėjimu. Bendru frontu pulkime bendrą priešą – okupantą. Tegyvuoja Tautų Antibolševikinis Blokas! Tokiu pat būdu atsiliepkite į mūsų raginimą“¹⁴.

Žygio klausimas galutinai buvo išspręstas V. Galasos pasitarime su OUN Volynės srities apygardų vadovais Aleksandru Savira (Aleksandr Savira)-Arkasu (Lucko apygarda), Vasilijumi Sementuchu (Vasilij Sementuch)-Jarū (Kovelio apygarda) ir Borisu (pavardė nežinoma, Bresto apygarda). Jarūi pavesta suformuoti žygio dalyvių grupę, Arkasui – išspausdinti V. Galasos parengtus atsišaukimus¹⁵.

Be minėtų kreipimųsi į baltarusius ir Baltijos šalių tautas, sukilėliai dar pasiėmė ir daugiau propagandinės medžiagos: Piotro Feduno (Piotr Fedun)-Poltavos brošiūras „Ar bolševikai veda į komunizmą“, „Kas yra banderininkai ir dėl ko jie kovoja“, „Ukrainos vyriausiosios išsivadavimo tarybos

platformą“, „Ukrainos vyriausiosios išsivadavimo tarybos nuostatus“¹⁶. Kalbėdamasis su V. Galasos žmona M. Savčina žygio dalyvis V. Sementuchas-Jaras pasakojo, kad sukilėliai buvo taip apsikrovę propagandine literatūra, jog net negalėjo pasiimti daugiau maisto produktų¹⁷.

Žygiui atlikti buvo sudaryta dvylikos sukilėlių grupė, jai vadovavo Kašyrų Kamenio rajono vadovas Rybakas. Jie iškeliavo 1950 m. rugpjūčio pradžioje. Maršrutas vedė per Baltarusijos Drogičino, Beloozersko, Ružanų, Slonimo ir Baranovičių rajonų gyvenvietes. Pirmosios žygio dalyvių dienos buvo gana lengvos, juk jie dažnai buvo vaikščioję Baltarusijos pasienio teritorija, gerai ją pažinojo, turėjo čia daug pažįstamų, kurie padėjo papildyti maisto produktų atsargas¹⁸.

V. Galasa, susipažinęs su šios akcijos ataskaita, savo atsiminimuose trumpai pasakoja, kaip ji toliau vyko. Dabartiniam tyrinėtoji, neturinčiam pačios ataskaitos, šis pasakojimas iš esmės yra vienintelis šaltinis apie žygį. Jis rodo, kad vietos gyventojai žygio dalyvius sutiko draugiškai, tačiau inteligentija į juos žiūrėjo su išankstiniu nusistatymu. „Sukilėliai, – skaitome V. Galasos atsiminimuose, – surengė kelis susitikimus su baltarusių mokytojais, davė jiems mūsų literatūros. Per pokalbius mokytojai mūsų informaciją priėmė tylėdami, savo pažiūrų neatskleidė. Į opius klausimus atsakinėjo atsargiai – gal dėl to, kad bijojo MGB, o gal iš įsitikinimo“¹⁹.

Praėjus kelioms aktyvios propagandinės ukrainiečių sukilėlių veiklos dienoms, apie jų buvimą Baltarusijos teritorijoje sužinojo vietos valdžios atstovai, taigi ir SSRS baudžiamieji organai. „Po kelių dienų, mums apsilankius Baltarusijos kaimuose, BSSR MVD kariuomenės dalys ėmė blokuoti kelius, tiltus, upių perkėlas. Į miškus išvyko operatyvinės grupės, slaptieji bendradarbiai. Rengė pasalas. Iš visko sprendžiant, priešas suprato, kad mes žygiuojame į Lietuvos pusę, ir užblokavo miškų masyvus šia kryptimi“²⁰.

Judėti toliau priešui akivaizdžiai žinoma kryptimi, jo kontroliuojama teritorija buvo negalima. Dėl to grupei nepavyko pasiekti Lietuvos, sukilėliai turėjo grįžti į Volynę. M. Savčina pasakoja, kad žygį teko nutraukti dar ir dėl to, jog V. Sementucha-Jaras negalėjo toliau dalyvauti akcijoje, nes „jam reikėjo būti apygardoje, ir jis grįžo su savo apsauga“²¹. Tačiau kareiviai nesirengė palikti ramybėje sukilėlių. Kai ukrainiečių pagrindininkai grįždami kėlėsi per Jaseldos upę Beloozersko rajone, kareiviai surengė pasalą. Sukilėliams pavyko ištrūkti iš jos be nuostolių ir jie sėkmingai grįžo į gimtinę. Kaip prisimena M. Savčina, žygiui į Baltijos šalis buvo numatyta išsiųsti kelias grupes²². Visai gali būti, kad žygis planuotas kaip didžiulės akcijos pradžia siekiant užmegzti ryšius su Baltijos šalių pagrindininkais. Matyt, patyrus nesėkmę pirmai grupei, įsakymas siųsti į žygį kitas grupes buvo atšauktas ir platesnės akcijos įgyvendinimas atidėtas.

Taip baigėsi paskutinis ukrainiečių sukilėlių mėginimas surengti žygį į užsienį. Galbūt ateityje atsiras naujų šaltinių apie šią propagandinę akciją ir tyrinėtojai daugiau sužinos, kaip ji buvo rengiama ir kaip vyko. Tačiau ir šiandien, turint gana kuklią šaltinių bazę, galima tvirtai teigti, kad mėginimas surengti žygį į Baltijos šalis rodo ukrainiečių sukilėlių ryžtą ir drąsą. Juk 1950 m. antroje pusėje, kai buvo nužudytas UPA vyriausiasis vadas Romanas Šuchevičius (Roman Šuchevič) ir likviduoti kiti ukrainiečių išsivaduojamojo judėjimo vadovai, sutriuškinta daug jo struktūrų, Maskva buvo įsitikinusi, kad pagrindžio kova baigėsi. Vis dėlto ukrainiečių sukilėliai ryžosi drąšiam žingsniui – pamėgino užmegzti ryšį su ginklo draugais iš Baltijos šalių. Nepaisant nesėkmės, tai parodė ukrainiečių pagrindžio idėjinę jėgą; net ir po didelių netekčių pagrindis stengėsi įgyvendinti savo strategiją – pavergtų tautų jėgomis nuversti sovietinį imperializmą.

Gauta 2006 01 10

Ukrainos išsivadavimo
judėjimo tyrimo centras,
Lvovas

Nuorodos

¹ O. Djakiv-Gornovij, *Ideja i čin*, New York–Toronto–München, 1968, s. 127.

² Z. Semeniv, „Reidi UPA i ich značennja“, *Do zbroi*, 1952, vyp. 16, s. 1.

³ V. Vjatrovič, *Reidi UPA terenami Čechoslovaččini*, Lviv, 2001.

⁴ V. Vjatrovič, „Ukrainska Povstanska Armija u svitli zachidnoi presi 1946–1947 rr., *Ukraina. Kulturna spadščina, nacionalna svidomist, deržavnist. Zbirnik na pošanu profesora Jurija Slivki*, Lviv, 2000, t. 7, s. 471–488.

⁵ „Politično-propagandivnij reid na teritoriju Rumunii v 1949 r.“, *UPA v cvitli dokumentiv z borotbi za Ukrainsku Samostijnu Sobornu Deržavu. 1942–1950 r.*, Vidannja Zakordonnich Častin Organizacii Ukrainskich Nacionalistiv, 1957, t. 1, s. 241–245.

⁶ P. Sodol, *Ukrainska Povstanča Armija. 1943–1949. Dovidnik*, New York, 1994, s. 59.

⁷ „Konspekt političnoi vidpravi. Traven 1945“, Deržavnij archiv službi bezpechi Ukraini (toliau – DA SB Ukraini), f. 13, t. 15, ark. 661–670.

⁸ *Informativni visti*, 1947, 5 kvitnia, in *Litopis Ukrainskoi Povstanskoi Armii*, Toronto, 1987, t. 16: *Pidpilni žurnali Zakerzonskoi Ukraini*, s. 385, 386.

⁹ *Litovci, latiši, estonci!*, DA SB Ukraini, f. 13, spr. 398, t. 18; *Do Bilonuskogo narodu*, ibid., spr. 376, t. 41, ark. 261; *Litovci, lavyši, estonci!*, Archiv Centru doslidžen vizvolnogo ruchu.

¹⁰ *Litopis Ukrainskoi Povstanskoi Armii*, Toronto–Lviv, 1995, t. 28.

¹¹ V. Galasa, *Naše žittja i borotba*, Lviv, 2005, s. 157–158, 160–161.

¹² DA SB Ukraini, f. 13, spr. 376, t. 41, ark. 261.

¹³ Ibid., spr. 398, t. 18.

¹⁴ *Litovci, latyši, estonci!*, Archiv Centru doslidžen vizvolnogo ruchu.

¹⁵ V. Galasa, op. cit., s. 158.

¹⁶ Ibid., s. 161.

¹⁷ *Litopis Ukrainskoi Povstanskoj Armii*, t. 28, s. 382.

¹⁸ Ibid.

¹⁹ V. Galasa, op. cit., s. 161.

²⁰ Ibid.

²¹ *Litopis Ukrainskoi Povstanskoj Armii*, t. 28, s. 382.

²² Ibid., s. 53.

Volodymyr Vjatrovic

THE MARCH OF THE UKRAINIAN REBELS TO THE BALTIC COUNTRIES

Summary

In 1950 but five years had passed since the last shots of the Second World War had echoed throughout Europe. For the Soviet Union the World War II ended not only in the victory against Germany, but also in the acquisition of a broad zone of influence in Eastern and Central Europe. It seemed that the USSR had reached the peak of its power and that there was no counterweight to it. Nevertheless, there were in fact anti-Soviet outbreaks in all the western periphery of the empire, in the lands occupied already on the eve of WWII. Particularly strong resistance developed in West Ukraine and Lithuania.

The leadership of the Ukrainian liberation movement recognised the nations suppressed by Soviet imperialism as their strategic allies. Having formed an alliance with these nations, the Ukrainians sought to subvert the existing imperialist regime and to establish a new international system based on the principle of self-determination of nations. The fight organised in order to implement the slogan raised by the Ukrainian revolutionaries, "Freedom for the nations! Freedom for the individual!" had to become the core of cooperation of the anti-Communist movements. Aiming for this, the troops of the Ukrainian rebel army (*Ukrainska povstancha armija, UPA*) organised propaganda campaigns in Belarus, Poland, Czechoslovakia, and Romania.

The usual methods of propaganda, such as the spread of proclamations or other type of underground literature among the citizens of the other countries, were not sufficient in this particular case. It was because the citizens of these countries either did not hear anything about the Ukrainians rebels, or would hear only what was provided by the propaganda against the Ukrainian liberation movement. In such conditions the propaganda effect had to be strengthened by the participation of the Ukrainian rebels.

In 1945-1947, the Ukrainian rebels launched a number of successful marches on the territory of Poland. As a result, Polish citizens not only changed their opinion about the UPA in a positive way, but also increased cooperation with the Polish underground began. They even succeeded in organising a few operations in common. Particularly successful were the UPA campaigns in Slovakia; they resulted in increased activities of the local anti-Communist movements which actually had an impact on the elections to the Parliament of the Republic of Czechoslovakia in 1946. A huge achievement of those propaganda campaigns was the fact that the major newspapers in Europe and America wrote about the Ukrainians rebels. Yet, very soon, in the second half of 1947, after the Ukrainian underground activities had been terminated in Zakarzonja (the ethnic lands of the Ukrainians annexed to Poland after 1945), the Ukrainian

liberation movement in fact lost its chance to effect on the events in the Central and Eastern Europe.

Nevertheless, the Ukrainian rebels continued to break the information blockade. In the summer of 1949, they organised a successful march of the rebel troops to Romania. After this campaign on 3 September 1949, the Chief Command of the UPA ordered the release of the Ukrainian rebel army, and urged their soldiers to join the ranks of the armed underground of the Ukrainian Nationalist Organisation (*Organizacija ukrainskich nacionalistov, OUN*).

Yet, even then, the Ukrainian underground attempted to organise one more march abroad, this time to the Baltic countries. The aim of this campaign was the same as the others - to spread among the Baltic peoples the ideas of the Ukrainian liberation movement and to reach out to the local underground. The resistance movements of the Baltic countries and the Ukrainian movement that were the strongest anti-Soviet forces at that time.

The rebel march to the Baltics is a not well known. None of those who took part left any memoirs; we have only the proclamations prepared for dissemination during that march. For a long time it was actually unclear whether this action had been implemented at all, or whether it remained but a plan of the Ukrainian underground. The first to relate the march to the Baltic countries was Marija Savchuk, the wife of one of the organisers of the march, also Vasiliy Galasa, in her memoirs, "A Thousand roads". Later, V. Galasa himself reflected on this action in more detail in his own memoirs. He arranged special orders to the campaign's participants and wrote the proclamations. Since the march was to cross Belarus, along with the proclamations to the nations of the Baltic countries "Lithuanians, Latvians, Estonians!" (in the Ukrainian language, and also a shortened version in Russian) there was another proclamation "To the people of Belarus".

The appeal to the nations of the Baltic countries mainly highlighted the necessity for close cooperation among the liberation movements of all suppressed nations. V. Galasa wrote, "Lithuanians, Latvians, Estonians! Our nations have to fight for their liberation together and the only sound solution is the fight aimed to establish independent national states of all the nations suppressed by Moscow... Revolutionaries of Lithuania, Latvia, and Estonia! Strengthen your cooperation with our liberation movement. Send to Ukraine your underground publications, proclamations and appeals. Encourage your fellow-countrymen who are serving in the enemy's army, deported to forced labour in Siberia, confined in prisons and concentration camps and in

all other circumstances to establish friendly connections and together assist the fight against the occupiers. We have been doing this before, are doing so now, and will be doing so in the future".

A group of twelve rebels, under the command of the Kashyr Kamen region leader Rybak, was formed for the march. They started the march at the end of August 1950. The route led through the settlements of the Belarusian regions of Drogichin, Beloozersk, Ruzhau, Slouim and Baranovich. The first days of the march were rather easy for the rebels, as they had been in the Belarusian border regions before, knew them well, and had many acquaintances there. We read in the memoirs of V. Galasa, "the rebels organised several meetings with the Belarussian teachers, and gave them some of our literature. During our conversations, the teachers listened to us silently, not revealing their opinions. They would respond to our questions with caution; maybe because they were afraid of the MGB, or maybe because of their beliefs."

After a few days of the propaganda campaign of the Ukrainian rebels, information about their presence in Belarus reached the local authorities, including the Soviet security forces. "In a few days after our visits to the Belarussian villages, the units of the BSSR MVD army began blocking the roads, bridges, and river crossings. Operational troops and secret agents were sent to the forests; roadblocks were set. By all appearances, the enemy

understood we were heading to Lithuania, and blocked the forests in that direction." It became impossible to move in the direction apparently known to the enemy, on the territory they controlled. Thus, the group failed to reach Lithuania, and had to return to Volyn. Yet, Soviet forces did not intend to let the rebels alone. When, on their way back, the Ukrainian propagandists were crossing the Yaselda River in the Beloozersk region, the Soviets organised a roadblock. The rebels managed to escape without losses and succeeded in reaching their homeland. It is very probable that the march had been planned as the start of a larger campaign to reach out to the underground in the Baltics. It is likely that after the first group failed, the order to send other groups was cancelled and the implementation of future actions was postponed.

This was the last attempt of the Ukrainian rebels to organise a foreign campaign. Moscow was sure that the underground struggle was over. Nevertheless, the Ukrainian rebels had resolved to make a brave move; they made efforts to affiliate with the brothers-in-arms from the Baltic countries. Despite this failure, the effort proved the ideological power of the Ukrainian underground. Even after great losses the underground aimed to implement their strategic goal – to subvert Soviet imperialism with the forces of the conquered nations.

Buvusių kalinių ir tremtinių kontrolė KGB dokumentuose

Iki 1990 m. kova su Lietuvos antisovietiniu pagrindžiu, žmogaus teises ir laisves ginančiais disidentais bei išeivijos lietuvių organizacijomis, jų organizuojamomis Lietuvos laisvinimo akcijomis buvo viena svarbiausių LSSR KGB veiklos sričių, kurią nuo 1967 m. kuravo KGB 5-asis skyrius. Jo pagrindinė funkcija – ideologinė kontržvalgyba, t. y. kova su šalyje veikiančiomis sovietų valdžiai priešiškomis išorės ir vidaus jėgomis. Pastarosioms buvo priskirti ir asmenys, grįžę iš tremties bei įkalinimo vietų.

Sovietų valdžia ypač daug dėmesio skyrė lietuvių inteligentijai – buvusiam Lietuvos respublikos politiniam ir kultūros elitui. 1941 m. ir 1944–1953 m. teroras palietė žymius Lietuvos politikus, visuomenės ir kultūros veikėjus. 1944–1953 m. iš Lietuvos į lagerius ir tremtį buvo išvežti 142 579 kaliniai¹. Prasidėjus destalinizacijos procesui, 1956 m. iš įkalinimo vietų pradėjo masiškai grįžti buvę kaliniai (KGB dokumentuose jie įvardijami kaip „asmenys, bausti už ypač sunkius valstybinius nusikaltimus“) ir tremtiniai. Lietuvos valdžia stengėsi trukdyti grįžti į tėvynę žymiesiems nepriklausomos Lietuvos veikėjams, partizanams, net „prašė Maskvos neleisti jiems sugrįžti“², nes manė, kad jų sugrįžimas sustiprins pasipriešinimo judėjimą ir antisovietines gyventojų nuotaikas. 1956–1967 m. iš kalėjimų ir lagerių paleista tik 17 tūkst. žmonių, teistų už kontrrevo-

liucinę veiklą, reabilituoti 338 asmenys. Nepaisant sovietinės Lietuvos valdžios pastangų, 1958 m. tremtinių paleidimas iš tremties vietų ypač suintensyvėjo. 1970 m. duomenimis, iš tremties ir įkalinimo vietų grįžo apie 80 tūkst. žmonių (20 tūkst. iš kalėjimų ir lagerių ir 60 tūkst. tremtinių)³.

1968 m. įvykiai Čekoslovakijoje ir stiprėjanti kova dėl žmogaus teisių ir laisvių Lietuvoje vertė valdžią organizuočiau, atidžiau domėtis ir šiais žmonėmis. Tai rodo ir toliau pateikiamas dokumentas – LSSR KGB 5-ojo skyriaus viršininko plk. M. Ščensnovičiaus 1968 m. liepos 12 d. raštas KGB 2-osios valdybos 3-iojo skyriaus viršininkui pplk. F. Aki-movui. Jame atsispindi valdžios ir KGB pastangos daugiau dirbti su asmenimis, grįžusiais iš įkalinimo ir tremties vietų. Šiame rašate nurodoma, į kokias buvusių tremtinių ir kalinių gyvenimo bei veiklos sritis reikia atkreipti didesnę dėmesį. Iš pateikiamo dokumento matosi, kaip KGB 5-ajam skyriui, kuris užsiėmė politiniu sekimu, buvo svarbu kuo daugiau žinoti apie pakliuvusių į KGB akiratį asmenų viešąjį ir privatų gyvenimą, jų nuotaikas ir pažiūras, galimą jų įtaką aplinkiniams. KGB domėjimosi šiais asmenimis aspektai leidžia spręsti apie gyvenimo sritis, kuriose jie buvo labiau kontroliuojami ir diskriminuojami.

KGB darbuotojai atidžiai stebėjo grįžusių tremtinių ir kalinių gyvenimo būdą, jų elge-

sį. „Liaudies priešų“ etiketė juos ir jų vaikus lydėjo ir grįžus į Lietuvą. Jiems buvo kliudoma įsilieti į visuomenę, „atgauti nepriklausomoje Lietuvoje turėtą socialinę padėtį, įgyti išsilavinimą atitinkantį darbą [...]. Dėl to ir reikėjo slėpti savo arba savo tėvų praeitį“⁴. Dėl tokio psichologinio spaudimo kai kurie buvo priversti išvykti iš Lietuvos.

Didžiausių sunkumų jie patirdavo norėdami įsidarbinti, apsigyventi. Jiems buvo draudžiama gyventi rajonuose, iš kurių jie buvo ištremiti; dauguma atvejų grįžusieji iš įkalinimo vietų sunkiai susigrąžindavo savo turtą, nes jis buvo nacionalizuotas. Tik apie 9 proc. žmonių turėjo formalią teisę susigrąžinti prarasto turto dalį⁵. Kai kurie siekdavo reabilitacijos, kad galėtų atgauti savo turtą, tačiau susidurdavo su įvairiomis biurokratinėmis kliūtėmis. Norint atgauti turtą jiems reikėjo pasibaigus tremties ar įkalinimo laikui, per šešis mėnesius grįžti į Lietuvą ir įteikti prašymą dėl reabilitacijos bei pareikšti pretenzijas dėl turto. Nesuspėję grįžti per šį laikotarpį, jie turėjo pateikti svarų pasiteisinimą dėl laiku neįteikto prašymo: dideli įkalinimo arba tremties vietų atstumai nuo Lietuvos, geležinkelio susisiekimo nebuvimas, ribotos materialinės galimybės, susijusios su atvažiavimu ir t. t. Turto susigrąžinimą apsunkindavo ir tai, kad nebuvo dokumentų apie konfiskuotą turtą⁶.

Buvusiems kaliniams ir tremtiniams buvo sunku gauti darbą, o kai kur neįmanoma, nes jiems buvo sudarytas draudžiamų profesijų sąrašas⁷. Pavykus įsidarbinti, KGB stebėjo jų elgesį. Buvo daromos kliūtys, kad jie neužimtų vadovaujančių postų ir nedirbtų strategiškai svarbiose įstaigose, kur dirbama su valstybinėmis paslaptimis. Buvę kaliniai ir tremtiniai lengviau gaudavo darbą ten, kur reikėjo fizinės darbo jėgos, pavyzdžiui, statybinėse organizacijose, pramonės įmonėse, gamyklose. Antai Vilniuje 1968 m. iš įkalinimo ir specialiųjų gyvenviečių grįžę 33 asmenys dirbo aukštosiose ir vidurinėse mokyklose,

vietinėje pramonėje dirbo 56, statybinėse organizacijose – 57, medicinos įstaigose – 27, gamyklose – 83 asmenys⁸. Tačiau ir čia siekta riboti jų skaičių. Svarbiose pramonės, statybos ir transporto įmonėse KGB ieškojo asmenų, teistų už sunkius valstybinius nusikaltimus, ir reiškė nepasitenkinimą, kai jiems pavykdavo įsidarbinti. Pavyzdžiui, vienoje KGB pažymoje rašyta, kad radijo detalių įmonėje Kaune dirba A. Dučinskas, kilęs iš ištremtos „buožių“ šeimos ir nuslėpęs savo socialinę padėtį⁹. Ragindamas riboti jų ir užsienio specialiųjų tarnybų galimą poveikį įmonėms ir ekonomikai¹⁰, KGB netiesiogiai skatino atleisti šiuos žmones iš darbo. Nepaisant tokių raginimų, buvusiems kaliniams ir tremtiniams pavykdavo įsidarbinti ir užimti vadovaujančius postus. Nukentėdavo ir priekaištų sulaukdavo ne tik savo praeitį nuslėpę asmenys, bet ir juos į darbą priėmę įmonių ar įstaigų vadovai; pastarieji buvo vadinami „politiškai nepatikimais“ ir KGB imdavo juos įdėmiau stebėti.

Buvęs teistumas ir tremtis buvo svarbūs ne tik įsidarbinant, bet ir vykstant į užsienį. Tai labai sumažino buvusių tremtinių ir kalinių išvykimo į užsienį galimybes, nes buvo bijoma jų kontaktų su užsieniečiais, išėiviais, užsienyje gyvenančiais giminaičiais, atseit „jie gali sudominti priešininkų specialiąsias tarnybas“¹¹. KGB darbuotojai ir agentai buvo įpareigojami „stebėti tremtinių ir buvusių kalinių mėginimus užmegzti ryšius su užsieniečiais ir tam sutrukdyti“¹². Buvusių tremtinių ir kalinių judėjimas buvo varžomas ne tik jiems vykstant į užsienį, bet ir Lietuvos teritorijoje; jų buvo ieškoma tarp dirbančiųjų transporto sistemoje. Pavyzdžiui, per Kėdainius eina geležinkelio linija, kuria vežama karinė technika. KGB ragino stebėti šalia šios linijos gyvenančius asmenis, teistus už antisovietinę veiklą ir grįžusius iš tremties, nes juos galėjo sudominti pervežami kroviniai¹³.

KGB domėjosi ne tik buvusių kalinių ir tremtinių darbu. Buvo stebimos jų susibūri-

mo vietos, tarpusavio bendravimas. KGB pastebėjo, kad „jie linkę gyventi tuose pačiuose namuose, o jeigu užimdavo vadovaujančius postus, tai įdarbindavo buvusius kalinius“¹⁴, todėl, KGB manymu, vyko jų koncentracija. Buvo tiriama jų veikla kraštotyrinėse, turistinėse ir kitose organizacijose. KGB domino buvusių tremtinių ir kalinių namuose arba darbo vietose organizuojami susitikimai (jubiliejų, gimtadienių šventimas). Pastebėjus antisovietinės veiklos požymius bei įtartinus susibūrimus, buvę kaliniai ir tremtiniai buvo kompromituojami spaudoje. KGB šiomis priemonėmis stengėsi juos izoliuoti nuo visuomenės. Kartais dėl savo veiklos jie netekdavo einamų pareigų. Pavyzdžiui, Panevėžio pradedančiųjų literatų klube užfiksavus antisovietines kalbas, buvusi tremtinė Ožkeliūnienė dėl to buvo priversta palikti darbą. Trukdyta spausdinti Suckienės eilėraščius, nes ji buvo teista už rezistencinę veiklą, anot KGB – už teroristinį aktą¹⁵.

KGB buvo svarbi informacija, ar buvę tremtiniai ir kaliniai turėjo šaunamųjų ginklų. Toliau skelbiamame dokumente tai užmaskuota fraze, ar jie priklauso medžiotojų būreliams. Panevėžio rajone 1970 m. pastebėta, kad medžiotojų draugijoje yra asmenų, anksčiau teistų „už sunkius valstybinius nusikaltimus“. Nutarta iš jų atimti ginklus. Norint užmaskuoti šią akciją, nuspręsta iš naujo atestuoti medžiotojus. Taip buvo pašalinti 72 asmenys, iš kurių trims pradėtos operatyvinio stebėjimo bylos, ir 10 grįžusiųjų iš tremties¹⁶.

Turbūt labiausiai KGB baugino galimos buvusių tremtinių ir kalinių antisovietinės akcijos. Svarbių sovietinių švenčių metu buvo siekiama varžyti jų judėjimą: „Buvusiems tremtiniams ir kaliniams, teistiems už antisovietinę veiklą, neleisti vykti į Maskvą, Leningradą ir kitas sąjunginių respublikų sostines“¹⁷. O esant ypatingai padėčiai šalyje, kilus neramumams, numatyti tam tikri veiksmai asmenų iš „socialiai pavojingos“ aplinkos atžvil-

giu; šiai kategorijai buvo priskirti ir buvę kaliniai bei tremtiniai, kuriems sudarytos operatyvinio stebėjimo bylos. Jie turėjo būti suimti ir neribotam laikui uždaryti Kauno, Pravieniškų ir Alytaus tardymo izoliatoriuose¹⁸.

KGB manymu, grįžusiųjų iš tremties pasakojimai gali paskatinti jaunimą imtis antisovietinių akcijų, todėl Kauno jaunimo bruzdėjimus saugumiečiai siejo su didele buvusių kalinių koncentracija mieste¹⁹. KGB ėmėsi priemonių, kurios sutrukdytų buvusiems tremtiniams bei kaliniams daryti įtaką jaunimo pažiūroms (ypač mokyklose). Stebėta, kiek tokių žmonių dirba vidurinėse mokyklose, profesinio mokymo ir aukštojo mokslo įstaigose ir kokią įtaką jie daro jaunuoliams. Žmonėms iš šios aplinkos ir jų vaikams buvo trukdoma įgyti aukštąjį išsilavinimą. Panevėžio KGB skyriaus operatyviniai darbuotojai, išanalizavę agentūrinius-operatyvinius duomenis, pastebėjo, kad vidurinėse mokyklose, kuriose užfiksuoti priešiški veiksmai, dirbo asmenys, apie kuriuos turėta kompromituojančių duomenų (teisti už antisovietinę veiklą, turintys giminių užsienyje)²⁰.

Buvo atkreipiamas dėmesys ir į tremtinių bei kalinių vaikus, kaip potencialius antisovietinių akcijų organizatorius arba dalyvius. KGB buvo svarbu mažinti „blogą“ tėvų įtaką vaikams ir galimą paskatinimą antisovietinei veiklai²¹. Stengtasi juos perauklėti vykdant intensyvų politinį ir ideologinį apdorojimą, bet objektyviai sudarytos sunkesnės gyvenimo sąlygos darė savo įtaką. Pavyzdžiui, už antisovietinę veiklą suimto Smailio tėvai pasakojo pajutę, kad į juos žiūrima įtariai; išgirdus užuominų apie jų tremtį, neleista eiti vadovaujančių pareigų. Tėvai papasakojo vaikui apie savo tremtį, bet neskatino jo imtis antisovietinių veiksmų; anot KGB, „vaikas pats padarė išvadas“²².

Daugumai buvusių tremtinių ir kalinių, teistų už antisovietinę veiklą, pradėtos įvairios operatyvinės bylos ir jie buvo nuolat prižiūrimi KGB²³. Pavyzdžiui, 1968 m. duome-

nimis, operatyvinio stebėjimo bylos pradėtos 766 asmenims, iš jų 299 bylos buvusiems partizanams, 144 – antisovietinių organizacijų vadovams ir nariams ir t. t.²⁴, o 1975 m. – 646 asmenims²⁵. Be to, rajonų ir miesto KGB skyriai turėjo stebėti buvusių kalinių ir tremtinių koncentraciją, informuoti apie jų skaičių pagal amžių, tikslinti buvusių tremtinių ir kalinių šeimų sudėtį. Ši informacija turėjo atsispindėti KGB darbuotojų rengiamose ataskaitose apie operatyvinę padėtį mieste ir rajone. Pavyzdžiui, 1968 m. duomenimis, Vilniaus mieste buvo užregistruoti 874 asmenys, grįžę iš tremties ir lagerių. Šis skaičius detalizuojamas pagal amžių: iki 30 metų – 15, 30–40 m. – 186, nuo 40 iki 50 m. – 269, nuo 50 iki 60 m. – 227, daugiau nei 60 m. – 177 asmenys²⁶. 1975 m. duomenimis, Vilniuje buvo 994, Kaune – 3876, Šiauliuose –

960, Klaipėdoje – 968, Panevėžyje – 729 asmenys, anksčiau teisti už antisovietinę veiklą²⁷. Šios priemonės leido gauti informaciją ne tik apie stebimą asmenį bei jo šeimą, bet ir apie procesus jo aplinkoje.

Kalinio ir tremtinio statusą KGB laikė kompromituojančiu faktu (net jei buvo ištremiti tik tėvai), kuri žmonės siekė nusišlepti, todėl teistumas, o ypač mėginimas jį nusišlepti tapdavo verbavimo pretekstu²⁸. KGB stengėsi užverbuoti ir buvusių tremtinių bei kalinių vaikus, kad galėtų geriau stebėti padėtį jų aplinkoje²⁹. 1975 m. duomenimis, iš asmenų, anksčiau teistų už antisovietinę veiklą, užverbuota 537 agentai³⁰. Tiriant įvairias antisovietines akcijas (pavyzdžiui, anoniminių lapelių platinimą), įtariamųjų buvo ieškoma ir tarp šios kategorijos asmenų.

Nuorodos

¹ *Lietuva 1940–1990: Okupuotos Lietuvos istorija*, V., 2005, p. 414.

² *Ibid.*, p. 415.

³ *Ibid.*, p. 418.

⁴ J. Kuprytė, „Galimybė tirti tremtinių ir politinių kalinių socialinį mobilumą“, *Genocidas ir rezistencija*, 1999, Nr. 2, p. 85.

⁵ *Lietuva 1940–1990*, p. 418.

⁶ Pažyma apie tremtinių iš specialiųjų gyvenviečių bylų peržiūrėjimą, Lietuvos ypatingasis archyvas (toliau – LVA), f. K-1, ap. 3, b. 532, l. 32.

⁷ *Lietuva 1940–1990*, p. 415.

⁸ KGB 5-ojo skyriaus 5-ojo poskyrio operatyvinio darbuotojo Borunovo pažyma apie asmenis, grįžusius iš įkalinimo vietos, LVA, f. K-1, ap. 3, b. 664, l. 186.

⁹ Kauno miesto KGB 1-ojo skyriaus viršininko Fursovo 1982 m. gruodžio 31 d. ataskaita apie kontržvalgybinį darbą pramonės įmonėse, *ibid.*, ap. 14, b. 182, l. 26.

¹⁰ KGB 2-osios valdybos 3-iojo skyriaus viršininko Akimovo 1969 m. liepos 29 d. pažyma apie padėtį ir priemones pagerinti agentūrinį-operatyvinį darbą, *ibid.*, ap. 3, b. 663, l. 100.

¹¹ Pažyma apie padėtį ir priemones pagerinti

operatyvinį darbą analizuojant asmenų, esančių operatyvinėje įskaitoje, elgesį, *ibid.*, ap. 3 b. 660, l. 109.

¹² Pasiūlymai dėl priemonių sustiprinti budrumą, užkirsti kelią nusikalstamumui, garantuoti saugumą ir tvarką respublikoje prieš šventes ir švenčių metu, *ibid.*, ap. 3, b. 638, l. 25.

¹³ Kaišiadorių rajono KGB skyriaus agentūrinių-operatyvinių veiksmų planas 1980 m., *ibid.*, ap. 15, b. 1020, l. 5.

¹⁴ Alytaus rajono KGB skyriaus vyr. operatyvinio įgaliotinio pplk. Gurbininko pranešimas operatyvinių darbuotojų bendrame pasitarime Kaune 1967 m. vasario 23 d., *ibid.*, ap. 3, b. 656, l. 372.

¹⁵ Pažyma apie Panevėžio miesto KGB skyriuje 1971 m. atliktą agentūrinį-operatyvinį darbą, *ibid.*, ap. 14, b. 607, l. 12.

¹⁶ Panevėžio KGB skyriaus viršininko pavaduotojo F. Volkovo pranešimas KGB 5-ojo skyriaus viršininkui M. Ščensnovičiui, *ibid.*, b. 606, l. 28.

¹⁷ Agentūrinių-operatyvinių priemonių planas užtikrinant valstybės saugumą gegužės 1 d. ir Pergalės dienos šventimo metu, *ibid.*, ap. 15, b. 186, l. 28.

¹⁸ Pasiūlymai, kaip įgyvendinti SSRS MVD 1968 m. kovo 31 d. įsakymą Nr. 140ss ir bendrą SSRS KGB ir MVD 1984 m. balandžio 11 d. įsakymą Nr. M/26ss ir Nr. M/37cc., *ibid.*, ap. 46, b. 2665, l. 7–8.

¹⁹ Kauno miesto KGB skyriaus viršininko H. Vaugausko 1969 m. lapkričio 1 d. pranešimas apie tam tikras neigiamas politines tendencijas tarp Kauno miesto jaunimo, *ibid.*, ap. 14, b. 144, l. 5.

²⁰ Panevėžio KGB skyriaus agentūrinių-operatyvinių priemonių planas 1976 m., *ibid.*, ap. 14, b. 611, l. 53.

²¹ Priešiškos buržuazinių nacionalistų veiklos atskleidimas ir kelio jai užkirtimas, *ibid.*, ap. 3, b. 634, l. 97.

²² Pažyma apie besimokančio jaunimo priešiš-
kų išpuolių priežastis Panevėžyje 1970–1973 m.,
ibid., ap. 14, b. 608, l. 58.

²³ Asmenų, kurie privalo būti nuolatinėje prie-
žiūroje, operatyvinės įskaitos bylų kategorijų sąra-
šas, *ibid.*, ap. 46, b. 2665, l. 10–11.

²⁴ Pažyma apie padėtį ir priemones pagerinti
operatyvinį darbą analizuojant asmenų, esančių
operatyvinėje įskaitoje, elgesį, *ibid.*, ap. 3, b. 660,
l. 104–105.

²⁵ Pažyma apie padėtį ir priemones sustiprinti
kontržvalgybinį darbą užkertant kelią grįžusių iš
įkalinimo vietų baudžiamųjų būrių vadų, antisovie-

tinių ir nacionalistinių organizacijų vadų ir dalyvių
priešiška veiklai, *ibid.*, ap. 10, b. 439, l. 17.

²⁶ KGB 5-ojo skyriaus 5-ojo poskyrio opera-
tyvinio darbuotojo Borunovo pažyma apie asme-
nis, grįžusius iš įkalinimo vietos, *ibid.*, ap. 3,
b. 664, l. 185.

²⁷ Pažyma apie padėtį ir priemones sustiprinti
kontržvalgybinį darbą užkertant kelią grįžusių iš
įkalinimo vietų baudžiamųjų būrių vadų, antisovie-
tinių ir nacionalistinių organizacijų vadų ir dalyvių
priešiška veiklai, *ibid.*, ap. 10, b. 439, l. 16.

²⁸ 1976 m. birželio 16 d. pažyma apie darbo
su agentūra (5-ąja linija) padėtį Alytaus rajone,
ibid., b. 440, l. 243.

²⁹ Biržų rajono KGB skyriaus agentūrinių-ope-
ratyvinių priemonių planas, *ibid.*, ap. 15, b. 440,
l. 15.

³⁰ Pažyma apie padėtį ir priemones sustiprin-
ti kontržvalgybinį darbą užkertant kelią grįžusių iš
įkalinimo vietų baudžiamųjų būrių vadų, antisovie-
tinių ir nacionalistinių organizacijų vadų ir dalyvių
priešiška veiklai, *ibid.*, ap. 10, b. 439, l. 26.

LSSR KGB 5-ojo skyriaus viršininko plk. M. Ščensnovičiaus 1968 m. liepos 12 d. raš- tas KGB 2-osios valdybos 3-iojo skyriaus viršininkui pplk. F. Akimovui dėl buvusių kalinių ir tremtinių kontrolės

Slaptai

Egz. Nr. 29

*KGB prie Lietuvos SSR MT 2-osios valdybos
3-iojo skyriaus viršininkui
papulkininkui
drg. F. Akimovui
Vilnius*

*KGB prie Lietuvos SSR Ministrų Tarybos 1968 m. birželio 19 d. kolegijos nutarime nurodo-
ma, kad respublikoje likę priešiški elementai – tai nacionalistiškai nusiteikę buvusių buržuazi-
nių politinių partijų nariai, buržuazinės Lietuvos valstybinio aparato valdininkai, pagrindžio ir
jo ginkluotų gaujų buvę vadai ir dalyviai, ypač atlikę bausmę už ypač sunkius valstybinius nu-
sikaltimus.*

*Kolegija pasiūlė pagerinti darbą tiriant ir analizuojant nurodytos kategorijos asmenų, ypač
esančių operatyvinio stebėjimo bylų įskaitoje, elgesį.*

*Medžiagos, kuri gaunama apie šios kategorijos asmenis, analizė leidžia daryti prielaidas, kad
mes neturime visų duomenų apie grįžusiųjų politines nuotaikas, ketinimus, gyvenimo būdą, susi-
būrimo ir darbo vietas, ekonominę padėtį ir gyvenamąją vietą.*

*Dėl tokios medžiagos trūkumo negalima tinkamai išanalizuoti toje aplinkoje vykstančių
procesų ir parengti atitinkamas priemones siekiant juos teigiamai paveikti arba organizuoti
jų agentūrinį stebėjimą.*

Dėl to prašome:

– duoti bendrą politinę charakteristiką asmenų, grįžusių iš įkalinimo vietų, pateikiant konkrečius pavyzdžius apie jų nuotaikas, ketinimus, sėkmingus persiauklėjimo ir atsiribojimo nuo nacionalistinės veiklos atvejus, jų viešus pasisakymus, kurie demaskuotų buržuazinio nacionalizmo antiliaudinę prigimtį, taip pat faktus apie priešiškos arba ideologiškai žalingos veiklos atnaujinimą;

– patikslinti bendrą skaičių asmenų, kurie grįžo iš kalėjimų, teistų už ypač sunkius valstybinius nusikaltimus ir apsigyvenusius jų operatyvinio aptarnavimo teritorijoje. Pagal rajonus pateikti jų skaičių ir analizę pagal amžių:

iki 30 metų, nuo 30 iki 40 metų, nuo 40 iki 50 metų,

nuo 50 iki 60, daugiau nei 60 metų (tikslų bendrą skaičių ir apytikslį pagal amžių).

Nustatyti didesnes jų susibūrimo vietas ir pateikti savo pasiūlymus dėl to, kas tai nulėmė (kraštiečiai, bendrabyliai, kalėję tame pačiame lageryje ir t. t.).

Ar jie bendrauja tarpusavyje ir kas juos sieja (darbas, specialiai susirinkę, mokslas ir t. t.);

– ar jie nesinaudoja legaliomis galimybėmis bendraudami tarpusavyje ir su gyventojais (literatūriniai ir diskusijų vakarai, meno saviveikla, jubiliejiniai vakarai, turizmas ir t. t.) turėdami priešiškių ir ideologiškai kenksmingų tikslų;

– kiek iš jų yra medžiotojų klubo nariai ir turi ginklą (medžioklinius ir mažo kalibro šautuvus);

– kiek iš jų dirba mokytojais, dėstytojais, kur ir kokiose mokymo įstaigose;

– aktyviausių buvusių nacionalistų, praeityje teistų, ir pirmiausia visų objektų, įtrauktų į operatyvinę įskaitą, ekonominė padėtis, gyvenamoji vieta (komunalinis ar kooperatinis butas, privatus namas ir t. t.), darbo vieta, pareigos ir turimas postas (vertas ar ne eiti tokias pareigas), materialinio apsirūpinimo būklė, išsilavinimas (kada ir kur įgijo). Kartu prašome atkreipti dėmesį į anksčiau teistų asmenų vaikų (vyresniųjų klasių ir suaugusių) auklėjimą, būdingus signalus apie jų teigiamą arba neigiamą elgesį.

Šį darbą reikėtų vykdyti konspiratyviai ir slaptai, siekiant nesukelti neramumų, nerimo tarp nurodytos kategorijos asmenų.

Surinkę duomenis nurodytais klausimais, informuokite raštu KGB prie Lietuvos SSR MT 5-ąjį skyrių iki 1968 m. spalio 1 d.

Analizuoti procesus tarp asmenų, praeityje teistų už sunkius valstybinius nusikaltimus, reikia nuolat ir apie visus pasikeitimus informuoti Liet. SSR KGB 5-ąjį skyrių.

p/p

KGB prie Lietuvos SSR Ministrų Tarybos
5-ojo skyriaus viršininkas

pulkininkas
(Ščensnovičius)

1968 m. liepos 12

Nr. 5/4493

Tikra:

KGB prie Lietuvos SSR Ministrų Tarybos
5-ojo skyriaus vyr. operatyvinis įgaliotinis

majoras
(Smirenikovas)
(parašas)

Lina Okuličiūtė

Patikimų asmenų vaidmuo sovietinėje sistemoje

Sovietų režimo Lietuvoje metu agentūrinis tinklas – slapti sovietinio saugumo talpininkai sudarė KGB agentūros atramą. 1952 m. reorganizavus agentūrinį tinklą, informatoriaus kategoriją pakeitė nauja kategorija – patikimi asmenys (*doverennyje lica*). Ši KGB agentūros dalis iki šiol yra mažiausiai tyrinėta.

Šeštajame dešimtmetyje Lietuvoje nuolat kartodavosi politinės akcijos – trispalvių vėliavų iškėlimas, atsišaukimų platinimas, antisovietinių šūkių rašymas viešose vietose, o atvirus išpuolius prieš valdžią inspiravo Vakarų radijo stočių laidos ir pagrindinės organizacijos. Laipsniškai didėjo Lietuvos gyventojų nepasitenkinimas sustiprėjusiu politiniu režimu. LSSR KGB tikslas buvo padėti komunistų partijai išlaikyti valdžią ir kontroliuoti visuomenę.

SSRS KGB agentūrinio tinklo darbas pradėtas reformuoti XX a. šeštojo dešimtmečio pabaigoje. SSRS KGB 1959 m. liepos 15 d. įsakymu (toliau – įsakymas Nr. 00225)¹ numatyto agentūrinio tinklo pertvarkymo metu turėjo būti šalinami nepatikimi ir nedarbingi agentai, verbuojama nauja agentūra, gausinamas patikimų asmenų skaičius. KGB agentūrinio tinklo reforma pirmiausia pradėta KGB apskričių ir rajonų skyriuose. Archyviniai šaltiniai rodo, kad LSSR KGB rajonų skyriai kruopščiai ėmėsi įgyvendinti minėtą įsakymą. Prasidėjo planingas naujų agentų verbavimas, kurio metu didesnis dėmesys buvo skiriamas jų išsilavinimui,

pereita prie kur kas platesnio patikimų asmenų panaudojimo įvairioms užduotims atlikti.

SSRS KGB 1959 m. įsakyme Nr. 00430 buvo apibrėžta, kas yra laikomas patikimu asmeniu. „Tai tie sovietiniai patriotai, kurie ne tik signalizavo, t. y. pranešinėjo saugumui apie asmenis ir faktus, vertus tyrimo siekiant užtikrinti valstybės saugumą, bet taip pat vykdė atskirus operatyvinius pavedimus. Patikimi asmenys sudarė aktyvą, kuris rėmėsi čekistiniu praktiniu darbu“². Skirtumas tarp agentūros ir patikimų asmenų tas, kad pastarieji buvo pasitelkiami sprendžiant daugelį klausimų, tiriant objektus, o agentūra įdiegiama kontržvalgybinėms užduotims atlikti.

SSRS KGB pirmininko 1983 m. liepos 4 d. įsakymu patvirtintuose „SSRS KGB agentūrinio aparato ir patikimų asmenų nuostatuose“³ buvo išskirta patikimų asmenų kategorija. „Patikimi asmenys bendradarbiavo su KGB dėl idėjinės motyvacijos arba tolesnės karjeros sumetimais. Asmeniui užmezgus ryšius su saugumu, jo tapsmas KGB informatoriumi tereiškė tik sekancią pakopą prieš verbavimą nuolatinio agentu“⁴. Jei prireikdavo aktyvesnės patikimų asmenų pagalbos, tuomet jie buvo verbuojami kaip agentai.

Patikimų asmenų buvo ir kolūkiuose, ir valstybinėse įstaigose. Jais dažniausiai tapdavo komunistų partijos nariai. Patikimais asmenimis taip pat tapdavo personalo skyrių vadovai, 1-ųjų skyrių viršininkai, inteli-

gentijos, kūrybinių organizacijų atstovai, net partinės ir sovietinės nomenklatūros darbuotojai, kuriuos SSRS KGB 1983 m. liepos 4 d. įsakymas draudė verbuoti⁵.

Priešingai nei agentams, patikimiems asmenims nereikėjo pildyti jokių pasižadėjimo raštų dirbti KGB. Jų bendradarbiavimas su KGB buvo laikomas ne šnipinėjimu, o tiesiog kolegiška pagalba. Santykiai su patikimais asmenimis būdavo grindžiami savanoriškumo principu. Jie neturėjo slapyvardžių, tik inicialus, ir visuomenėje galėjo reikšti prosovietines pažiūras. KGB vedamose operatyvinėse bylose patikimi asmenys dažniausiai buvo užšifruojami didžiąja abėcėlės raide, pavyzdžiui, „A“, „C“, „I“ ir t. t., arba tiesiog įvardijami tikrąja pavarde. Paskutiniaisiais KGB egzistavimo dešimtmečiais jie buvo minimi pirmosiomis vardo ir pavardės raidėmis, pavyzdžiui, „R. D.“

Kiekvienas KGB agentūrinio aparato operatyvinis darbuotojas turėjo apie dešimt ir daugiau patikimų asmenų. Kiekybiniu atžvilgiu pastarųjų buvo daugiau nei agentų. Kaip rodo LSSR KGB agentūros 1961–1971 m. statistika, patikimų asmenų skaičius kasmet sparčiai augo, o agentų – ne itin. 1961 m. abiejų kategorijų KGB aparato informatorių skaičius buvo apylygis, t. y. patikimų asmenų buvo 2531, agentų – 2904, o 1965 m. atitinkamai jau 4307 ir 3705, 1967 m. – 5327 ir 3800, 1969 m. – 6039 ir 3963; 1971 m. patikimų asmenų buvo 7491⁶, o agentų – 4182⁷. Daugiau dėmesio buvo skiriama ne agentūros gausinimui, o jos sudėčiai. Telkta KGB agentūra su aukštuoju išsilavinimu, kad būtų perspektyvi ir pajėgtų vykdyti įvairaus pobūdžio užduotis.

Įsakyme Nr. 00225 pabrėžiama, kad žodinis leidimas užmegzti ryšį su sovietiniu piliečiu pasitikėjimo pagrindu išduodamas tik atlikus operatyvinį patikrinimą, tai yra kai tą asmenį patikrindavo centrinis KGB aparatas, skyrių viršininkai ir įgaliotiniai. Nepriimtinas būdas buvo toks: „Susitikome, patikome

vienas kitam ir po viso to galime vienas kitu pasitikėti“⁸. Vyravo ištisa patikrinimo sistema, asmuo būdavo tikrinamas visose operatyvinėse įskaitose. Ryšiai su patikimais asmenimis galėjo būti užmegzti tik turint tikslą gauti konkrečios informacijos, kai nereikėdavo laikytis ypatingos konspiracijos ir nereikėjo specialaus pasirengimo. Operatyvinių ryšių su patikimais asmenimis realizavimas reiškė operatyvinio personalo bendravimą su gyventojais.

Susitikimai su agentais pagal operatyvinio darbuotojo sudarytą grafiką buvo organizuojami konspiraciniuose ir susitikimų butuose ar slaptuose punktuose, tačiau juose priiminėti patikimus asmenis buvo griežtai draudžiama. Konspiraciniu butu laikytos KGB žinioje esančios patalpos, kurios buvo naudojamos su tam tikra priedanga susitikti tik su vertingais ir patikimais agentais, taip pat su rezidentais. Susitikimų butas, kaip gyvenamoji patalpa, taip pat buvo naudojama konspiratyviems agentų ir rezidentų susitikimams, t. y. atitiko konspiracinę susitikimų vietą⁹. Su patikimais asmenimis susitikinėta bet kurioje nuošalioje vietoje, kur pašaliniam neturėdavo kilti absoliučiai jokio įtarimo. Prieš susitikimą buvo ištiriama susitikimo vietos aplinka. Dažniausiai buvo pasirenkama patikimo asmens darbo vieta. Patikimų asmenų susitikimai su operatyviniais darbuotojais atrodė kaip susitikimai su gerais pažįstamais.

Operatyvinis darbuotojas privalėjo vesti patikimų asmenų apskaitą pagal sąrašą literinėje byloje, kurioje turėjo atsispindėti pasitikėjimo santykių užmezgimo duomenys ir laikas. Apie KGB užduočių atlikimą patikimi asmenys informuodavo žodžiu. Gautus duomenis operatyvinis darbuotojas užfiksuodavo pažymoje, tik tam tikrais atvejais, kai patikimas asmuo suteikdavo itin svarbią žinią apie KGB dominančių asmenų nusiikalstamą veiklą, derėjo imti iš jo raštišką pareiškimą. Patikimų asmenų pateikta informacija buvo registruojama ir pritaikoma kaip ir kita operatyvinė informacija.

Nuo XX a. šeštojo dešimtmečio pabaigos patikimi asmenys buvo daug plačiau panaudojami visose gyvenimo srityse. Jie turėjo būti KGB šaltinis, per kurį būtų galima sužinoti žmonių nuotaikas, pokalbių temas, požiūrį į sovietų politiką. Stebėjimo ir paieškos tikslais, organizuojant kontržvalgybines operacijas, per patikimus asmenis buvo nustatomi valstybinių nusikaltėlių giminystės ryšiai su užsienyje gyvenančiais asmenimis, tiriamas į operatyvinę įskaitą įtrauktų „objektų“ elgesys ir renkami duomenys apie juos¹⁰. Būtent per šiuos asmenis KGB stebėdavo profilaktiškai apdorotų žmonių elgesį.

Atsižvelgdamas į konkrečias sąlygas ir užduoties atlikimo pobūdį, KGB taikė skirtingas patikimų asmenų panaudojimo formas ir metodus įsigaliojus įsakymui Nr. 00225. Patikimus asmenis pradėta daug plačiau naudoti KGB agentūrinio aparato operatyvinėje veikloje. Buvo dvi patikimų asmenų kategorijos. Viena iš jų – tai sąžiningi sovietiniai piliečiai, pranešantys apie pastebėtus priešiškos veiklos atvejus. Šie asmenys kartais prisidėdavo prie gauto pranešimo tyrimo, turėdami tam tikras užduotis, išskyrus tuos atvejus, kai jų

dalyvavimas galėjo būti atskleistas tarp gyventojų, bet operatyvinis personalas neužsiėmė jų išankstiniu ištyrimu. Antra patikimų asmenų kategorija – tai saugumo patikrinti sovietiniai žmonės, panaudojami tyrimuose, valstybinių nusikaltėlių paieškoje, atskiroms užduotims vykdyti¹¹. Patikimiems asmenims buvo duodami tam tikri pavedimai, siekiant išsiaiškinti konkrečius KGB dominančius klausimus, taip pat bendros užduotys: atskleisti „priešiškus elementus“, jų ketinimus ir veiksmus.

Toliau skelbiamas archyvinis šaltinis – tai visiškai slaptas dokumentas, LSSR KGB 2-osios valdybos 3-iojo skyriaus vyr. operatyvinio įgaliotinio pplk. Vedernikovo 1960 m. rugpjūčio 11 d. pažyma, informuojanti apie tai, kaip vykdomas įsakymas Nr. 00225, reglamentavęs platesnį patikimų asmenų įtraukimą atliekant įvairias operatyvines užduotis. KGB veiklos tiksluose atsispindi šių saugumo pagalbininkų paskirtis – teikti duomenis apie aplinkinius žmones siekiant užkirsti kelią valstybinės reikšmės žinių ar režimui ideologiškai žalingų dalykų pasklidimui už SSRS ribų ir t. t.

Nuorodos

¹ LSSR KGB valdybos Vilniaus r. viršininko mjr. Gorjevo 1959 m. sausio 19 d. ataskaita apie agentūrinį-operatyvinį darbą, Lietuvos ypatingasis archyvas (toliau – IYA), f. K-1, ap. 10, b. 257, l. 100.

² LSSR KGB pirmininko A. Randakevičiaus pranešimas KGB agentūrinio-operatyvinio darbo rezultatų aptarime 1961 m. vasario 17 d., *ibid.*, b. 301, l. 160.

³ SSRS KGB pirmininko 1983 m. liepos 4 d. įsakymas Nr. 00140 „Dėl SSRS valstybės saugumo organų agentūrinio aparato ir patikimų asmenų nuostatų patvirtinimo“, *ibid.*, ap. 46, b. 150, l. 2.

⁴ A. Anušauskas, „KGB ir lietuvių visuomenė: slaptasis karas 1954–1991 metais“, *Darbai ir dienos*, 2000, Nr. 21, p. 243.

⁵ SSRS KGB pirmininko 1983 m. liepos 4 d. įsakymas Nr. 00140 „Dėl SSRS valstybės saugumo organų agentūrinio aparato ir patikimų asmenų nuosta-

tų patvirtinimo“, IYA, f. K-1, ap. 46, b. 150, l. 8.

⁶ Pažyma apie patikimų asmenų skaičių KGB miestų ir rajonų skyriuose 1961–1971 m., *ibid.*, ap. 3, b. 793, l. 54–55.

⁷ LSSR KGB 10-ojo skyriaus viršininko pplk. Skačkausko 1972 m. sausio 19 d. pažyma, *ibid.*, l. 53.

⁸ LSSR KGB pirmininko A. Randakevičiaus pranešimas KGB agentūrinio-operatyvinio darbo rezultatų aptarime 1961 m. vasario 17 d., *ibid.*, ap. 10, b. 301, l. 160.

⁹ SSRS KGB pirmininko 1983 m. liepos 4 d. įsakymas Nr. 00140 „Dėl SSRS valstybės saugumo organų agentūrinio aparato ir patikimų asmenų nuostatų patvirtinimo“, *ibid.*, ap. 46, b. 150, l. 10.

¹⁰ LSSR KGB Tauragės r. skyriaus viršininko kpt. Dargio 1960 m. sausio 5 d. ataskaita apie agentūrinį-operatyvinį darbą, *ibid.*, ap. 10, b. 273, l. 164.

¹¹ LSSR KGB Telšių r. skyriaus viršininko mjr. Černeckio 1960 m. gruodžio 30 d. ataskaitinis pranešimas, *ibid.*, b. 274, l. 104.

LSSR KGB 2-osios valdybos 3-iojo skyriaus vyr. operatyvinio įgaliotinio pplk. Vedernikovo 1960 m. rugpjūčio 11 d. pažyma apie patikimus asmenis ir darbo su jais praktiką skyriuje

*Visiškai slaptai
Vienintelis egz.*

Patikimi asmenys ir darbo su jais praktika skyriuje

KGB prie SSRS MT pirmininko įsakymas Nr. 00225 įpareigoja visus KGB organų operatyvinius darbuotojus jų praktiniame darbe, kovojant su užsienio žvalgybų agentūra ir kitais priešais elementais šalies viduje, visada remtis darbo žmonių pagalba ir visokeriopai plėsti sovietinių piliečių panaudojimo pasitikėjimo pagrindu praktiką.

Valstybės saugumo organai dėl operatyvinio darbo specifikos būtiniais atvejais gali užmegzti slaptą ryšį su bet kuriais jiems reikalingais asmenimis ir įtraukti juos į operatyvinių užduočių vykdymą pasitikėjimo pagrindu.

Platus patikimų asmenų panaudojimas sustiprins KGB organų ryšius su gyventojais.

Tinkamai organizuojant darbą su patikimais asmenimis, jie galės laiku pranešti apie asmenis, vertus operatyvinio dėmesio.

Pasitikėjimo santykiai turi atsirasti esant konkrečiam operatyviniam tikslui. Jų esmė ta, kad operatyvinis darbuotojas, vykdydamas operatyvinę užduotį, pasirenka politiškai patikimą bei patikrintą sovietinį pilietį ir gavęs vadovybės žodinį leidimą užmezga su juo konspiracinius santykius pasitikėjimo pagrindu.

Ryšio užmezgimas – tai žodinis operatyvinio darbuotojo susitarimas su sąžiningu sovietiniu piliečiu, kad jis esant galimybei galės suteikti KGB organams būtiną pagalbą.

Patikimas asmuo apie viską praneša žodžiu, o operatyvinis darbuotojas pagal jo pranešimą surašo pažymą. Išskyrus atvejus, kai patikimas asmuo tampa akivaizdžių kurio nors asmens antisovietinių išpuolių liudytoju, šiais atvejais patikimas asmuo rašo pareiškimą.

Susitikimai su patikimu asmeniu vyksta atsiradus būtinybei ir poreikiui susitikti.

Kategoriškai draudžiama patikimus asmenis įvesti į slaptus ir konspiracinius butus. Susitikinėti galima bet kurioje vietoje, kur šis susitikimas kitiems žmonėms nesukels įtarimo, atrodoys natūraliai. Jei patikimas asmuo norės išvengti susitikimų – nutraukti su juo ryšius.

[...] „Ypatingą vaidmenį patikimi asmenys turi suvaidinti specialiųjų skyrių veikloje, gynybinės pramonės objektuose, mokslinio tyrimo įstaigose, aukštosiose mokyklose, transporte, pasienio rajonuose ir ieškant valstybinių nusikaltėlių“.

Sovietinių piliečių, kuriuos KGB organai pasitelkia kaip patikimus asmenis, niekur neregistruoti ir neįtraukti į įskaitą. Dirbant su patikimais atminti, kad svarbiausias valstybės saugumo organų ginklas – tai agentūra.

Taip darbą su patikimais asmenimis traktuoja SSRS KGB 1959 m. liepos 15 d. įsakymas Nr. 00225.

Anksčiau nurodyta, jog patikimi asmenys niekur neregistruojami ir neįtraukiami į įskaitą, tačiau kad operatyvinis darbuotojas visgi žinotų, kuo jis remiasi ir su kuo palaiko operatyvinį ryšį, atsižvelgdamas į SSRS KGB 1959 m. lapkričio 23 d. įsakymą Nr. 00475 privalo į literinės bylos antrą dalį

įdėti sąrašą asmenų, su kuriais palaiko ryšį pasitikėjimo pagrindu. Į šią literinės bylos dalį yra įdedami sąrašai asmenų, apie kuriuos surinkta kompromituojančios medžiagos, agentūros sąrašai pagal slapyvardžius ir t. t.

Iš šio įsakymo matyti, kad patikimi asmenys yra įrašomi tik į literinę bylą.

Darbu su patikimais asmenimis daug dėmesio skirta KGB prie SSRS MT leidžiamuose „Rinkiniuose“ [„Sbornik KGB SSSR“. – Aut.]. [...] Pulkininkas Kukuškinas šiame rinkinyje polemizuoja apie darbą su patikimais asmenimis išreiškia mintį, kad susidarė dvi patikimų asmenų panaudojimo formos:

a) įtraukimas vykdyti trumpalaikius, epizodinius nurodymus, kuriuos įvykdžius jų panaudojimas nutraukiamas;

b) ilgalaikėms užduotims – pagalbiniam pavedimams (objektų, pasienio, paieškos ir t. t.) vykdyti.

Jis taip pat apibendrina ir paaiškina, kas yra patikimas asmuo:

„Patikimas asmuo yra politiniu atžvilgiu patikrintas sovietinis pilietis, kuriam sutikus KGB organai su juo sudaro slaptą susitarimą dėl vienkartinės arba neribotam laikui būtinos pagalbos suteikimo vykdamas operatyvines užduotis, nereikalaujančias jo verbuoti agentu...“ [...]

Kaip vyksta darbas mūsų skyriuje?

Dalijantis patirtimi ir geriausiais mūsų skyriaus operatyvinio personalo darbo su patikimais asmenimis pavyzdžiais, su visais operatyviniais darbuotojais vyko pokalbiai, kurių metu nustatyta, kad visi turi patikimus asmenis ir [...] tinkamai juos panaudoja mūsų darbe.

Iš viso mūsų skyriuje yra 204 patikimi asmenys. Konkrečiai turi: Kazakovas – 14, Šepilovas – 17, Vedernikovas – 8, Užupis – 6, Arefjevas – 8, Aukštakis – 22, Zitkis – 8, Sazonovas – 10, Kuzminas – 6, Čiurakovas – 11, Semionovas – 16, Kondakovas – 25, Majauskas – 8, Martjanovas – 14, Volginas – 3, Guržijus – 2, Kulakauskas – 6, Suzikovas – 4, Gorevas – 7, Kapitonas – 2 ir Bušujevas – 3.

Pasitelkus patikimus asmenis buvo įvykdytos svarbios operatyvinės priemonės.

Kokiems tikslams mūsų skyriuje buvo panaudojami patikimi asmenys?

1. Užsieniečių sekimui traukiniuose, stotyje, restorane – siekiant nustatyti įtartinus asmenis, turinčius ryšių su užsieniečiais.

2. Valstybinių nusikaltėlių paieškai keleivių srautuose, traukiniuose ir stotyse, iš revizorių, traukinių brigadininkų, palydovų, budėtojų stotyse, kasų salėse, rankinio bagažo saugojimo kameroje, restorano, poilsio kambario, spaudos kioskų darbuotojų ir t. t. (Šepilovas, Kazakovas, Užupis).

3. Siekiant užkirsti kelią galimybei užsieniečiams stebėti svarbius karinius ir pramonės objektus, išsidėsčiusius arti geležinkelio ir juos vežant traukiniais.

4. Užsieniečių kompromitavimui, jeigu jie elgiasi aktyviai ir akiplėšiškai – fotografuoja gynybinius ir pramonės objektus.

5. Siekiant gauti signalų apie antisovietinius išpuolius transporto ir pramonės objektuose.

6. Konkretiems tyrimams.

7. Sekti asmenis, dirbančius visiškai slaptą darbą ir su slapta korespondencija, ar jie neviešina tarnybinių paslapčių (Semionovas, Vedernikovas, Arefjevas, Kulakauskas, Kondakovas, Suzikovas).

8. Sekti asmenis, išvykstančius į užsienį, turint tikslą užkirsti kelią galimiems išdavikiškiems ketinimams laivams išplaukiant į užsienio vandenį (Guržijus).

9. Siekiant gauti pranešimų apie techninius nesklandumus gamyboje, išvengti avarijų, apie priešgaisrinių priemonių nesilaikymą ir kitus įvykius (Sazonovas, Kondakovas, Martjanovas, Semionovas ir kt.).

10. Norint patikrinti, ar neskleidžiami duomenys apie karinius pervežimus (Arefjevas, Vedernikovas).

11. Siekiant išvengti valstybinių paslapčių paviešinimo arba slaptų duomenų nutekėjimo iš objektų, specialiųjų sričių ar kitų organizacijų. Šiems uždaviniams patikimus asmenis panaudojo visi operatyviniai darbuotojai.

12. Siekiant užtikrinti saugų specialių traukinių judėjimą, kelio, vagonų, garvežių apžiūrą ir t. t. Šiam tikslui buvo panaudojami kelių brigadininkai, vagonų prižiūrėtojai, stočių budėtojai, iešmininkai, kelio apeiviai (Arefjevas, Zutkis, Aukštakis, Sazonovas, Kuzminas).

13. Kadriniai darbuotojai panaudojami siekiant gauti direktyvinių, biografinių ar kitokių duomenų apie asmenis, kurie ateina dirbti į aptarnaujančius objektus ir kelia įtarimą (visas operatyvinis personalas).

14. Reemigrantų elgesio stebėjimui (Semionovas, Martjanovas, Kulakauskas).

15. Stoties darbuotojai (patikėtiniai) padeda organizuoti keleivių įlaidinimą į mums reikiamus vagonus, suvesti tyrimo objektus su agentūra, užsieniečius su agentais, 7-ojo skyriaus darbuotojus su užsieniečiais ir t. t. Neturint atitinkamos atramos tarp geležinkelininkų, šių priemonių nebūtų įmanoma įvykdyti.

Esant reikalui, sulaiko užsieniečius savo kabinetuose nekalta dingstimi (bilietų kompostavimas ir t. t.), o patys tuo metu įspėja atitinkamus organų operatyvinius darbuotojus. [...]

Bendra padėtis

Atsižvelgiant į tai, kad patikėtiniais panaudojami lojalūs asmenys – patriotai, su jais būtina sumaniai kalbėtis ir nurodyti jiems kryptį, nes norėdami įvykdyti mūsų prašymą jie gali „persistengti“ (konkrečiu reikalu) ir sugadinti mūsų sumanymus ar atskleisti mūsų interesus. Dėl to patikėtiniais reikia duoti labai kruopščiai apgalvotus ir konkrečius nurodymus bei instrukcijas.

Susitikimai visada vyksta, kai to reikia, į konspiracinius butus niekas neveda, susitinka įvairiose vietose, tačiau daugiausia darbe.

Teigiamų momentų darbe su patikėtiniais – daug, poslinkiai didžiuliai. Operatyvinis personalas pradėjo drąsiau remtis masėmis, atsiranda daugiau kūrybinio iniciatyvumo ir atkaklumo.

Tačiau yra ir trūkumų.

1. Per mažai patikėtinių: Mačiūnas – 3, Volginas – 3, Guržijus – 2, grupė pagal suderinimą 4 asmenims – 16.

Turint galvoje, kad objektų yra daug, be to, kai kurie palaiko operatyvinius ryšius, patikėtinių skaičių reikia didinti, ypač tiems, kurie jų turi mažai. Apie tai derėtų pamąstyti ir kitiems darbuotojams.

2. Drąsiau panaudoti patikimus asmenis konkrečioms asmenims sekti, nes kai kurios bylos yra labai senos, praktikos jau turima, tačiau nekeičiant patikėtiniais agentūrinio darbo.

3. Kalbant su patikėtiniu apie atsiradusį prašymą, konkrečiai instruktuoti jį apie mūsų prašymų atlikimo būdus.

4. Paspirtinti patikimų asmenų parinkimą objektuose, kuriuos lankys užsienio turistai, kad per patikėtinius būtų galima stebėti šių užsieniečių elgesį, taip pat nustatyti asmenis, su kuriais jie susisieks.

Apsvarstyti klausimą dėl mūsų patikimų asmenų panaudojimo gidais ir vertėjais.

KGB prie LSSR MT 2-osios valdybos
3-iojo skyriaus vyr. operatyvinis įgaliotinis
papulkininkis

(Vedernikovas)
(parašas)

1960 m. rugpjūčio 11 d.

LYA, f. K-1, ap. 3, b. 618, l. 96–106. Originalas. Versta iš rusų k.

Albinas Jasiūnas

KGB archyvinių bylų parvežimas į Lietuvą iš Uljanovsko

1992 m. birželio 19-osios naktį į 20 d. man paskambino Lietuvos Aukščiausiosios Tarybos deputatas Vidmantas Žiemelis ir pranešė, kad kitą rytą mane norėtų matyti Aukščiausiosios Tarybos pirmininkas profesorius Vytautas Landsbergis. Rytą, važiuodamas susitikti su profesoriumi, trumpam užsukau į Šnipiškių seniūniją, kur tuo metu dirbau seniūno pavaduotoju, paskyriau darbuotojams užduotis ir nuvažiavau į Aukščiausiąją Tarybą. AT pirmininko laukiamajame jau buvo V. Žiemelis, Sąjūdžio Tarybos pirmininkas Juozas Tumelis ir Lietuvos istorijos instituto darbuotojas Vytautas Žalys. Visi įėjome į pirmininko kabinetą. Pasisveikinęs profesorius paaiškino: „Pagal mūsų susitarimą su Rusijos prezidentu Borisu Jelcinu atgauname dalį KGB archyvinių bylų, kurios yra Uljanovsko KGB. Pakvietėme jus pasitarti, kaip geriau organizuoti tų bylų parvežimą į Vilnių. Gal sutiksime atlikti šią valstybinę reikšmės užduotį?“

Be abejonės, pareiškėme, jog sutinkame. Tada profesorius pasakė, kad kelionėje mus lydės greito reagavimo rinktinės „Aras“ vyrai, o transportu pasirūpins V. Žiemelis. „Dokumentus, kad nebūtų trukdymų pervaziuoti Lietuvos–Baltarusijos ir Baltarusijos–Rusijos pasienio postus, bei kitus kelionei reikalingus dokumentus parengs Respublikos vyriausybėje. Šiandien po pietų juos pasiimsite iš premjero Gedimino Vagnoriaus“. Profesorius sakė, kad kalbėjosi su Uljanovsko KGB vadu, kuris patvirtino, jog bylos jau parengtos perdavimui. Reikėtų nedelsti – va-

žiuoti rytoj, kad nepersigalvotų. Kelionė tolima – 2000 kilometrų. Profesorius paskambino Uljanovsko KGB generolui ir pranešė, kad mūsų komisija į Uljanovską atvyks birželio 23 d. Generolo pageidavimu išvardijo mūsų vardus ir pavardes. Aptarėme kelionės detales: išvykimo laiką, ką pasiimsime kelionei ir kt. Diskutavome dėl policininkų aprangos kelionėje – civilinė ar uniformos? Važiuoti į svetimą valstybę civiline apranga ir ginkluotiems jokia būdu negalima, tad priimamas sprendimas, kad mus lydės uniformuoti policininkai (neseniai Lietuvos policininkams buvo pasiūtos naujos gražios uniformos).

Nutarėme išvažiuoti rytoj nuo Aukščiausiosios Tarybos rūmų. Profesorius palinkėjo sėkmingos kelionės. V. Žiemelis painformavo, kad prie AT rūmų stovės iš Kauno atvažiavęs didelis uždaras krovininis automobilis, į kurį tilps visos gražinamos bylos. Pasikeisdami jį vairuos du vairuotojai. Komisijos nariai ir juos lydintys policininkai važiuos „Aro“ rinktinės „Latvija“.

Po pietų nuvažiavome pas premjerą G. Vagnorių pasiimti kelionei parengtų dokumentų. Nors važiuojame į nedraugišką organizaciją, pasiūliau, kad turime būti ištikimi lietuviškoms tradicijoms – reikia turėti lietuviškos duonos, lašinių, na, ir lietuviško gėrimo. Premjeras ir kolegos pritarė siūlymui. Pasiėmę kelionei reikiamus dokumentus, atsisveikinome iki rytojaus. Užėjau į savo darbovietę – Šnipiškių seniūniją ir pasakiau seniūnui, kad kelias dienas nebūsiu darbe, nes esu siunčiamas į koman-

diruotę (kur ir kokių reikalu – nesakiau). Pasiskambinau į Vilniaus miesto Tarybos sekretoriata ir pranešiau, jog keletai dienų išvykstu iš Vilniaus ir nedalyvausiu Tarybos posėdžiuose (buvau Vilniaus miesto pirmojo šaukimo Tarybos deputatas).

Namiškiams pasakiau, kad rytoj su vyriausybine delegacija kaip jos narys kelioms dienoms išvykstu į Rusiją, ir pradėjau ruošti kelionei. Apie 10 val. vakaro suskambo telefonas. Pakeleš ragelį, išgirdau vyrišką balsą: „Čia Jasiūnas?“ Išgirdęs teigiamą atsakymą, balsas tęsė: „Tai rytoj važiuojate į Uljanovską... Atsišveikinkite su šeima, nes iš ten nebegrišite“. Dar spėjau paklausti: „Kas skambina?“, bet jis padėjo ragelį. Apie skambutį namiškiams nieko nesakiau ir toliau ruošiausi kelionei.

Birželio 21 d. 9 val. 45 min. pas mane į namus atvažiavo V. Žiemelis, su juo nuvykome prie AT rūmų. Ten jau radome belaukiantį J. Tumelį (jis buvo Lietuvos Respublikos vyriausybės komisijos KGB archyvams atgauti pirmininko pavaduotojas. Pirmininkas – V. Žiemelis). Netrukus pasirodė ir trečiasis delegacijos narys – V. Žalys. Laukė didžiulis iš Kauno atvykęs autofurgonas MAZ (vairuotojai – Jonas Susevičius ir Alfredas Semakinas), „Latvija“ su ginkluota mūsų palyda – „Aro“ policininkais Juozu Norkevičiumi, Arvydu Tarasevičiumi ir Genadijumi Klimovičiumi (pastarieji du – dar ir vairuotojai). V. Žiemeliui pasakiau apie vakarykštį telefono skambutį.

Pasitikrinę, ar turime viską, ko reikia kelionei, lygiai 12 val. V. Žiemelio ir jo sūnaus Gedimino lydimi pajudėjome Baltarusijos link. Privažiavome Medininkų pasienio postą; jį pravažiavus, baltarusių pasieniečiams kilo abejonių – kodėl ginkluoti vyrai (policininkai prie uniforminių diržų turėjo pistoletus) su nematytomis uniformomis įvažiuoja į jų teritoriją? V. Žiemelis paaiškino, kur ir kokių reikalu važiuojame. Policininkų paprašė pateikti dokumentus, įrodančius, kad jie turi teisę nešioti ginklus. Pažymėjimai buvo parašyti

lietuvių kalba, tad V. Žiemelis įrašus vertė į rusų kalbą. Pagaliau gavome leidimą tęsti kelionę. Pavakary pasiekėme Baltarusijos ir Rusijos sieną. Atsisveikinome su mus palydėjusiais V. ir G. Žiemeliais ir be vargo įvažiavę į Rusijos teritoriją pajudėjome Maskvos link.

Maskvos žiedą privažiavome jau po vidurnakčio ir nutarėme kiek pailsėti – kauniškiai sunkvežimio kabinoje, o mes – „Latvijoje“. Porą valandų pailsėję, kelionę tęsėme. Pasukę Nižnij Novgorodo link, apskaičiavome, kad iki Uljanovsko dar apie 1100 km. Sunkvežimį leidome važiuoti pirma, o mes su „Latvija“ – iš paskos.

Išaušus mūsų transportą dažnai pradėjo stabdyti autoinspektoriai. Kai sustabdo sunkvežimį, sustoja ir „Latvija“. Iš jos išlipa aukštas, gražia uniforma dėvintis policijos pareigūnas J. Norkevičius, atiduoda pagarbą ir taisyklinga rusų kalba paaiškina, kas ir kur važiuoja. Sustabdžiusiam nieko kito nebelieka kaip pamoti ranka – važiuokite toliau. Įvažiavus į Totorijos Autonominę Respubliką, mus užklupo smarki liūtis, kuri labai trukdė kelionei, tad Uljanovską pasiekėme apie 12 val. nakties.

Be didesnių klaidžiojimų privažiavome daugiaaukštį KGB pastatą. Visur buvo tamsu, tik šalimais mažame namelyje švietė langai. Po aptvertą kiemą lakstė keletas didžiulių vilkšunių. Buvo aišku, kad čia ir yra ta organizacija. Užėję į vidų, radome kelis budėtojus. Prisistačius, kad atvykome iš Lietuvos, iš Vilniaus, jie pasakė: „My vas segodnia neždali, takoj livenj, dumali, čto vy neprijedite. Naščiot vašego ustroistva – vy podoidite k bolšomu zdaniju i postučite v piatoje okno, ščitaja ot siuda, tam estj dežurnyj oficer, on vam vsio skažet“ („Mes jūsų šiandien nelaukėme, tokia liūtis, manėme, kad neatvažiuosite. Dėl apgyvendinimo – nueikite prie didžiojo pastato ir pabelskite į penktą langą nuo čia, ten yra budintis karininkas, jis jums viską pasakys“). Pasibeldėme į nurodytą langą, užsidegė stalinė lempu-

tė, budintis atidarė mažą langelį ir klausia, kas esame, iš kur ir kokių reikalų atvykome, ko iš jo norime. Apsimetė pirmą kartą girdintis ir nieko nežinantis. Mes tuo suabejojome. Jei žino eiliniai sargybiniai, negali nežinoti budintis karininkas. Pasakėme, kad mums turėtų būti užsakytas viešbutis, norime žinoti, kaip į jį patekti. „S gostinicoj budet trudno, no poprobuju“ („Gauti viešbutį bus sunku, bet pamėginsiu“) ir nuėjo. Sugrįžęs pasakė, kad mums pasisekė, ir paaiškino, kaip nesudėtinga ten nuvažiuoti. Paprašėme leidimo gatvėje priešais sargybos namelį palikti sunkvežimį, kurio kabinoje nakvos du vairuotojai, ir atvažiuos mus iki viešbučio nuvežusi „Latvija“; jos vairuotojas taip pat nakvos mašinoje. Tai buvo būtina saugumo sumetimais – „Latvijoje“ buvo dalis lydinčiųjų ginkluotės. Gavę sutikimą, išvykome į viešbutį.

Viešbučio budėtoja paklausė, kodėl taip vėlai atvažiuavome, nes mūsų jie laukė anksčiau. Tuo savo pasakymu patvirtino, kad budintis KGB karininkas tik vaidino nežinantį. Mūsų policininkai ateidami į viešbutį atsinešė su savimi ginklus. Budėtoja maloniai pasakė, kad su ginklais į viešbutį neleidžiama. Jie nuėjo į „Latviją“ ir grįžo ginklus suvynioję ir sudėję į kelioninius krepšius, kad nebūtų matyti. Budėtojais buvo aišku, kad policininkai nešasi paslėpę ginklus, bet ji nieko nesakė. Mūsų neklausė, kas su kuo nori gyventi, bet iškart vardijo pavardes ir kambario numerius. Taip jau buvo suriktuota iš anksto. Mes, visi trys komisijos nariai, gyvensime 15-ame aukšte, policininkai – žemesniame. Gavę kambarių raktus, „Latvijos“ vairuotojui pasakėme, kad jis važiuotų nakvoti prie KGB rūmų, o ryte 8 val. atvyktų mūsų paimti. J. Tumeliui ir V. Žaliui buvo pakirtas dvivietis kambarys, man – greta esantis vienvietis. Buvome tikri, kad kambariuose yra pasiklausymo aparatūra.

Ryte nuvykome į KGB rūmus. Vestibulyje mus pasitikęs budintysis liepė sėsti ir palaukti, kol atvažiuos atstovas iš Maskvos. Pa-

klausėme, kada jis atvažiuos, gal po kelių dienų? Budintysis paaiškino, kad jis jau Uljanovske – nakvojo tame pačiame viešbutyje, kur ir mes. Atėjęs karininkas pasiūlė mus lydinčių policininkų ginklus padėti į seifą. Mes nesutikome: bijojome, kad ginklus užrakins, o kai reikės pasiimti, gali dingti seifo raktas ar dar kas nors nutikti. Jis mus suprato, juk policijos pareigūnai vykdydami tarnybines pareigas su ginklais nesiskiria. Netrukus atvyko ir maskviškis, labai elegantiškos laikysenos vyras. Karininkas mus visus nuvedė į antrame aukšte esantį archyvo kambarį, kur mūsų jau laukė trise: uniformuotas jaunas KGB karininkas ir du civiliai – stambaus sudėjimo žilagalvis, malonios veido išraiškos vyras, kurį pristatė kaip archyvo vedėją, ir labai komunikabilus jaunuolis – būsimasis tarpininkas ir mūsų pagalbininkas. Vedėjas mus supažindino su bylų registracijos knyga bei kartoteka, kurios tvarkomos nepaprastai rūpestingai (to galėtų pavydėti mūsų kanceliarijų darbuotojai). Paskui vedėjas nuvedė į gretimą kambarį, kuriame tvarkingai, keliomis eilėmis iki lubų buvo sukrautos bylos. „Tai bylos, kurias jums gražiname. Gal norite jas pavartyti?“ Paaiškino, kaip pasirinkti norimą bylą. Paėmiau atsitiktinę kortelę, KGB karininkas atvertė registracijos knygą, pažiūrėjo bylos numerį ir nuėjęs į gretimą kambarį atnešė segtuvą, kuriame buvo moters iš Kretingos tardymo ir liudytojų apklausos protokolai, rašyti rusų kalba. Tardė KGB karininkas rusiška pavarde ir nevietinis, nes labai iškraipyti tardomosios ir liudytojų lietuviški vardai ir pavardės. Paėmiau dar vieną kortelę. Karininkas greitai atnešė bylą. Tai buvo vyriškio iš Ukmergės valsčiaus byla. Vartydamas jos lapus radau įrašą: „Po trebovaniju majora (pavardė) KGB Rossii ot (data) protokol sledstvija (data) vyslan v Moskvu“ („Rusijos KGB majoro... reikalavimu tardymo... protokolas išsiųstas į Maskvą“). Kartotekoje paėmiau dar vieną kortelę, joje buvo įrašyta žinomo profesoriaus pavardė, ir per-

daviau KGB karininkui. Jis nuėjo į gretimą kambarį ir grįžęs pasakė, kad ta byla yra trečioje eilėje, žemai prie pat sienos. Norint ją paimti, reikia atkrauti dvi eiles bylų, o tai užimtų labai daug laiko. „Jei sutinkate, tą bylą galėsite pažiūrėti, kai bylas nešime į automašiną“. Sutikau. Bylomis taip pat domėjosi kolegos J. Tumelis ir V. Žalys.

Delegacijos vadovas J. Tumelis su archyvo vedėju svarstė, kaip krausime bylas į automašiną. Pasiūlėme su automašina įvažiuoti į kiemą, prie atsarginio išėjimo durų. Greta kambarys, kur laikomos bylos, beliktų tik laiptais nusileisti iš antro aukšto. Vyresnysis karininkas paprieštaravo, nes automašina turės užvažiuoti ant rūsio perdangos, o ji gali neatlaikyti. Supratome, kad tai yra požeminė slėptuvė ir tunelis, jungiantis pagrindinį pastatą su kieme esančiu nameliu; mėginome aiškinti, jog dabar rūsiai statomi su tvirtomis perdangomis, net ir bomba jų nepramuštų. Tada karininkas pasakė, kad šį klausimą reikia suderinti su generolu; tą ir padarė. Nutarėme bylas krauti kitą rytą ir apskaičiavome, jog reikės 17 žmonių, nes bylas, kad jos visos patektų į mūsų automašiną, perdavinėsime iš rankų į rankas. Mes bylas krausime septyniuose, tad iš jų reikės 10 pagalbininkų. Karininkas mus įspėjo, kad į jų pastatą jokie uniformuoti žmonės, išskyrus savus, neįleidžiami, duodamas suprasti, jog mūsų policininkai negalės dalyvauti krovime. Mes pasakėme, kad policininkai apsirengs treningais.

Atėjo pietų metas. Mūsų tarpininkas ir pagalbininkas atsiprašė, kad negalėsime pietauti jų valgykloje, nes valgykla gavo mažai produktų, nors ryte sakė priešingai. Supratome.

Įtarėme, kad tarp tų, kurie su mumis bendrauja, turėtų būti bent vienas suprantantis lietuviškai. Ko gero, tai mūsų pagalbininkas, nes jis stengėsi visą laiką būti greta ir buvo storai apsibintavęs kairės rankos delną. Tikriausiai taip buvo užmaskuotas mikrofonas. Paklaustas, ką pasidarė rankai, sakėsi persi-

pjovęs. Jis mums pasiūlė susipažinti su Uljanovsku, pavežiojo miesto gatvėmis, nuvežė į turgų. Žmonės akių neatitraukė nuo mūsų policininkų, grožėjosi uniformomis ir pistoletais; nors pistoletai buvo rusiški, „Stečkinno“ markės, bet sovietmečiu eiliniai žmonės jų nebuvo matę, nes jie buvo įslaptinti ir naudojami tik KGB ginkluotėje. Klausinėjo, iš kur atvykome, ir labai nustebdavo, kai pasakydavome, kad iš Lietuvos. Mūsų palydovas nuvežė mus prie Volgos ir pabrėžtinai įspėjo, kad nesugalvotume maudytis. Pasivažinėjimą baigėme parke prie namo, kuriame gimė Leninas. Tas namas stovi priešais KGB rūmus, kitoje gatvės pusėje. Pasiūlė užėiti ir apžiūrėti muziejų, bet mes atsisakėme motyvuodami, kad norime greičiau grįžti į viešbutį ir paskambinti į Maskvą. Mūsų delegacijos vadovas J. Tumelis kasdien telefonu kalbėdavo su Lietuvos ambasadoriumi Maskvoje Egidijumi Bičkausku, informuodavo, kaip mums sekasi. Per jį palaikėme ryšius su LR Aukščiausiąja Taryba. E. Bičkauskas Rusijos valdžios prašė, kad grįžtant, kol važiuosime Rusijos teritorija, mus lydėtų vietinės valdžios automobilis ir nestabdytų pakelės milicininkai, nes vešime svarbius dokumentus. (Gal kai kas ir nenorėjo, kad tie dokumentai atsidurtų Lietuvoje; tą rodo ir anoniminis telefono skambutis prieš mums išvažiuojant į šią kelionę.)

Rytą, prieš išvykstant krauti bylų, J. Tumelis paskambino E. Bičkauskui ir paklausė, ar turėsime mus lydintį automobilį. E. Bičkauskas pranešė, kad valdžia automobilio nežada. Nuvažiavome prie KGB rūmų. Du mūsų policininkai persirengė treningais ir visi kartu, lydimi mūsų palydovo, nuėjome į archyvą. Čia jau laukė du jauni KGB leitenantai ir bent 10 civiliais drabužiais apsirengusių jaunuolių (turbūt jų agentai). 10 minučių pavėlavęs atvyko ir maskviškis. Sargybiniai uždarė po kiemą laksčiusius vilkšunius, atidarė kiemo vartus ir įleido mūsų automobilį, kuris privažiavo prie pat KGB pastato at-

sarginio išėjimo durų. Abu autofurgono vairuotojai galėjo prisidėti prie bylų krovimo. Dar būdami viešbutyje sutarėme, kad mūsų išsidėstys tarp talkininkų kas trečias, o aš krausiu bylas mašinoje. 17 žmonių kaip tik užteko perduoti bylas iš rankų į rankas, nuo kambario laiptais žemyn iki automašinos. Automašinoje buvome trise – aš ir du KGB leitenantai. Jie priiminėjo perduodamas bylas ir nešė man, o aš kroviau.

Dirbome kelias valandas. Tvarkingai sukrautas bylas paramstėme, kad kelionėje neišsibarstytų. Uždarius autofurgono duris, J. Tumelis jas užrakino, o J. Norkevičius užplombavo. Automašiną pastatėme gatvėje, sargybinių namelio palangėje. Tada visi komisijos nariai buvome pakviesti pas generolą pasirašyti perdavimo ir priėmimo akto. Iš jų pusės dalyvavo vyresnysis karininkas, archyvo vedėjas ir maskviškis KGB atstovas. Didžiuliame kabinete už stalo sėdėjo rūstaus, valdingo veido pusamžis generolas. Jis nužvelgė mus skvarbiu žvilgsniu. Jo laikysena buvo diktatoriška, atrodė, kad jaučiasi visagalis ne tik šiuose rūmuose, bet ir visoje Uljanovsko srityje. Su juo paploninę balsą kalbėjo ne tik jo pavaldiniai, bet ir svečias iš Maskvos. Susėdome mes visi trys vienoje stalo pusėje, o kitoje – maskviškis, archyvo vedėjas ir jų karininkas. Mums kiekvienam pateikė po vieną parengto akto egzempliorių ir rašymo priemonę. Aktas buvo surašytas tvarkingai ir aiškiai. Kai jį perskaitėme, iškart į kabinetą įėjo du vyrai su filmavimo kameros (tikriausiai generolas davė ženklą). Mus pasirašančius filmavo iš visų pusių. Paskui kreipėmės į generolą prašydami palydos, nes vežame svarbius dokumentus. Generolas pasakė, kad dėl mašinų ir benzino jie turi didelių problemų. Paklausė, kada išvažiuosime. Atsakėme: kai išsimiegosime, tada ir važiuosime, nors patys buvome sutarę išvažiuoti labai anksti (naiviai galvojome išvykti jų valdžiai nežinant). Generolas pareiškė: „Kol važiuosite mūsų srities teritorija, būsite saugūs

ir jums nieko neatsitiks“. Supratome, kad būsimė nepastebimai lydimi, nes visą laiką būdami Uljanovske ir bendraudami su KGB darbuotojais jautėme išskirtinį dėmesį ir globą. Atsisveikinome ir išėjome iš kabineto. Maskvos atstovą pakvietėme vakare apsilankyti pas mus viešbutyje. Jam sutikus, J. Tumelio ir V. Žalio kambarielyje paruošėme stalą su atsivežtomis iš Lietuvos vaisėmis.

Sutartą valandą į kambarį įėjęs maskviškis gražia lietuvių kalba pasisveikino: „Labas vakaras“. Nepasirodėme nustebę, bet svečio paklausėme, kur išmoko taip gerai kalbėti lietuviškai? Jis paaiškino, kad gyveno Vilniuje, baigė Černiachovskio vidurinę mokyklą. Paklaustas, kaip atsidūrė Maskvoje ir ar teko dirbti Lietuvoje, sakė, kad baigęs vidurinę įstojo į Minsko KGB mokyklą, vėliau baigė aukštąją KGB mokyklą ir dirbo kontržvalgyboje užsienio šalyse. Keletą valandų šnekučiavomės vaišindamiesi lietuviškais valgiais bei gėrimais, bendravome rusų ir lietuvių kalbomis. Nutaikęs progą paklausiau, ar prisimena Lietuvą, ar negaila Vilniaus? Pašnekovas susimąstė ir patylėjęs prislopusiu gomuriniu balsu ištarė: „Prostitute“ („Atleiskite“). Mačiau, kaip jo skruostu nuriedėjo ašara. Atsisveikindamas palinkėjo sėkmingos kelionės į Vilnių. Tik tada supratome, kodėl maskviškis visą laiką į KGB rūmus atvykdavo keliolika minučių vėliau už mus, o iš rūmų išvykdavo anksčiau negu mes. Be abejonės, jis viešbučio kambarielyje klausėsi mūsų pokalbių, kai ryte prieš išeidami iš kambario ir grįžę aptarinėdavome dienos darbus, taip pat J. Tumelio telefoninių pokalbių su E. Bičkausku.

Priešaušriu atsikėlę susidėjome daiktus kelionei, „Aro“ vyrai apsirengė neperšaunamomis liemenėmis, atsisveikinome su viešbučiu ir „Latvija“ nuvažiavome prie KGB rūmų, kur pasiruošęs kelionei laukė autofurgonas. Dar buvo gerai neišaušę, kai patraukėme namų link. Uljanovsko srities keliais važiavome nestabdomi ir saugiai, kaip

žadėjo generolas. Vos tik įvažiavus į Totorijos Autonominę Respubliką, mūsų transportą sustabdė kelių patrulis ir ėmė tikrinti dokumentus; jiems kilo įtarimas dėl ginkluotų mūsų palydovų. Iškvietė papildomas pajėgas, aiškinosi su savo vyresnybe. Ilgai teko jiems įrodinėti, kas mes esame, kokių tikslu čia atvažiavome, ką, iš kur ir kur vežame. Išgirde, kad esame iš Lietuvos, milicininkai pradėjo domėtis mūsų gyvenimu, grožėjosi policininkų uniformomis, vienas sakė: „Kaip jums gerai, kad esate nepriklausomi, ir mes to siekiame“. Pravažiavus Nižnij Novgorodą, keliuose budintys autoinspektoriai iš tolo mėgindavo stabdyti mūsų transportą, bet privažiavus arčiau, kai pamatydavo automašinų numerius, mostelėdavo, kad nestotume. Tai mūsų ambasadoriaus E. Bičkausko nuopelnas. Kelis kartus gyvenvietėse buvome sustoję atsipūsti. Kitos dienos rytą pasiekėme Maskvos žiedą, ten mus pasitiko E. Bičkauskas. Pavaišino kava, pasikalbėjome. Su E. Bičkausku atvažiavęs dar vienas lengvasis radiofikuotas automobilis mus palydėjo iki Rusijos ir Baltarusijos sienos.

Po vidurdienio įvažiavome į Baltarusiją. Čia laukė palyda iš Lietuvos – Aukščiausiosios Tarybos deputatas V. Žiemelis ir policijos automobilis su švyturėliais. Neprivažiavus

Minsko, jau temstant, netoli miško mus sustabdė gausus milicijos patrulis. Paaikino, kad teks palaukti, kol išvažiuos valdžia – čia esančioje viloje posėdžiavo B. Jelcinas ir kiti NVS prezidentai. Jau gerokai sutemus pamatėme iš miško išvažiuojančių lengvųjų automobilių koloną su didele milicijos palyda. Vėl leidomės į kelią. Priešaušriu privažiavome Medininkų pasienio postą. Pagaliau pasiekėme Lietuvą.

Buvo ankstyvas birželio 27-osios rytas, kai mūsų automobiliai sustojo Vilniaus Gedimino prospekte, prie buvusių KGB rūmų. Čia jau laukė Aukščiausiosios Tarybos deputatas Algirdas Endriukaitis, keletas su juo atvykusių vyrų ir žiniasklaidos atstovai. A. Endriukaičiui perdavėme krovinį – 47 tūkst. archyvinių baudžiamųjų ir filtracinių bylų, o mes po dviejų beveik bemiegių naktų išskubėjome į namus ilsėtis.

Pabendravus su KGB darbuotojais galima drąsiai teigti, kad šioje organizacijoje surinkti labai kvalifikuoti profesionalai; jie dirbo nematomai, bet labai operatyviai ir įžvalgiai.

Ką rado vartydami parvežtas bylas, gali paaikinti Lietuvos gyventojų genocido ir rezistencijos tyrimo centro darbuotojai. Juk taip sprendėsi 47 tūkst. kankintų Lietuvos žmonių ir jų šeimų likimai.

Manipuliavimas fotografija kaip propagandos priemone Lietuvos fotografijos almanachuose 1967–1987 m.

Fotografija yra graikų kilmės žodžių junginys: *photos* – šviesa + *graphos* – rašau. Šviesoraštis. Visi žmonijos atradimai gali būti kildinami iš sakralinės biblinės frazės: tebūnie šviesa. Šviesa, pagimdžiusi pasaulį, nušviečianti kelią. Šis straipsnis – tai mėginimas peržvelgti dviejų dešimtmečių (1967–1987 m.) Lietuvos fotografijos kelio atkarpą, užfiksuotą almanachuose „Lietuvos fotografija“, atkreipiant dėmesį į pastebimiausias fotografijų ideologizavimo tendencijas, ieškant sąsajų su kitais panašaus laikotarpio sovietmečio leidiniais, užfiksuojant fotografijų panaudojimo propagandos tikslams pėdsakus bei šių pėdsakų buvimo ar brydės ženklus šių dienų leidiniuose. Kur ta riba, kai duoklė ideologijai nepastebimai virsta propagandos ženklais?

Deja, tekstų, kuriais būtų galima remtis, beveik nėra. Keletą užuominų pavyko aptikti Skirmanto Valiulio ir Stasio Žvirgždo darbuose, o pastaruoju metu pasirodė kelios nepaprastai įdomios ir vertingos menotyrininkės Margaritos Matulytės analizės. Galbūt ši apžvalga paskatins diskusijas fotografijos propagandos tema.

1967–1987 m. buvo išleisti 8 „Lietuvos fotografijos“ almanachai. Antrą dešimtį metų gyvename nepriklausomos Lietuvos lai-

kais. Nuo 1997 m. vėl leidžiami Lietuvos fotografijos almanachai, tik jau kitu pavadinimu: „Lietuvos fotografija: vakar ir šiandien“, kuriuose formuojama nuomonė, kad „į fotografiją cenzoriai žiūrėjo kaip į „menkesnės svarbos“ meną nei literatūra, kinas ar tapyba, todėl laisvių šioje srityje buvo daugiau, nors fotografijos kaip laiko dokumento poveikis buvo ypač stiprus. Skirtingai nei tapytojai ir skulptoriai, fotografijos kūrėjai buvo mažiau suvaržyti eksponuoti savo kūrinius šalyje ar siųsti į tarptautinius renginius“¹ [išryškinta aut.].

Sunku vienareikšmiškai sutikti su aukščiau išdėstyta nuomone, kuri skamba kaip sovietinės ideologijos trubadūrų ir sargų aklumas ar nekompetentingumas. Deja, to meto sovietiniai ideologai, kritikai ir menotyrininkai buvo patyrę, išsilavinę ir toli į ateitį žvelgiantys strategai. Jie atliko ne tik tiesioginės, bet ir prevencinės cenzūros darbus fotografų (ir būsimųjų menotyrininkų) sąmonėje, stengdamiesi nukreipti jų kūrybą ir interpretacijas sovietams reikiama linkme: nutylint arba negailestingai kritikuojant neįtikusius darbus ar kūrėjus, trukdant natūraliai fotografijos darbų sklaidai leidiniuose ir parodose. Viešas pasmerkimas taikytas ypač retai. Šios priemonės iš esmės ir nereikėjo, nes totaliai kontro-

liuojant spaudą veiksmingiausias būdas yra nutylėjimas: nutylėti ir ignoruoti visa tai, kas neatitiko sovietinių standartų, viliantis, jog šie standartai ir kriterijai nekis, įsitvirtins kultūroje, įaus į sąmonę. Nereikia menkinti sovietinės cenzūros sugebėjimų, o juo labiau galimybių ir veikimo būdų, kuriuos nemaža visuomenės dalis iki šiol prisimena. Veikiau reikia pritarti taikliai suformuluotai M. Matulytės minčiai, jog „cenzūra aktyviai dalyvavo kuriant naują kultūrą“². Didžiausias jos laimėjimas buvo būtent kūrybinių sąjūdžių suvaldymas, jų pavertimas save reguliuojančiomis, kontroliuojančiomis ir cenzūruojančiomis organizacijomis.

Naujuose leidiniuose³ nuolat kalbama apie sovietmečio „Lietuvos fotografijos mokyklą“. Dažnai minimi sovietinio laikotarpio kritikai, analizavę Lietuvos fotografiją: A. Vartanovas, L. Aninskis, K. Višniaveckis, V. Diominas, M. Kaganas, V. Borevas. Tai iš tikrųjų stiprūs fotografijos teoretikai ir jų darbų nereikėtų pamiršti ar nutylėti. Tačiau reikia turėti omenyje tuometinę padėtį: Lietuvos fotografų ir sovietinių ideologų tikslai skyrėsi, bet pateiktomis „natomis“ – fotografijomis – „grojo“ ne autoriai, o tie, kurie užsakydavo libretą. Įdomu tai, kad tikruosius tikslus, kuriuos sovietiniai ideologai yra atvirai išreiškę, o menotyrininkai „apdainavę“, dabartiniai fotografijos meno ir istorijos tyrinėtojai dažniausiai nutyli kaip nereikšmingus. Remdamiesi sovietinių menotyrininkų žodžiais, pažiūrėkime, kaip jie suprato „mokyklą“, kokius uždavinius jai kėlė ir kaip tie uždaviniai buvo įgyvendinti.

Į almanachus fotografijos dažniausiai atkeliaudavo iš parodų salių. Štai ką V. Borevas rašė apie „Lietuvos fotografijos mokyklos“ atstovų rinktinių darbų parodą „Tarybinė Lietuva“, kuri 1983–1984 m. kelis kartus buvo eksponuota įvairiose Prancūzijos vietovėse: „Svarbiausias Prancūzijos auditorijos laimėjimas yra tas, kad susipažindami su sovietinėmis ekspozicijomis prancūzai išgyveno sovietinę

tikrovę, atspindėtą fotografijose. Socialistinių pertvarkymų pasaulis, kuriame vietos yra viskam – kosmoso užkariavimui, žemės pertvarkymui, laimingai vaikystei ir pagarbiam rūpinimuisi senatve – sovietinių fotomėgėjų darbuose atsiskleidė prancūzų auditorijai visu savo žmogiškumu. Eksponuojamos foto darbų kolekcijos pramušė solidžią skylę antisovietiniuose visuomenės nusiiteikimuose, kurie susiformavo dėl Prancūzijoje skleidžiamos buržuazinės, antisovietinės propagandos. Sovietinio žmogaus pasaulis – jo dvasingumas, meilė gimtajam kraštui, platus istorinis mąstymas, pasaulinės taikos siekimas atsiskleidė [...] A. Sutkaus, A. Macijausko, M. Baranausko, V. Koreškovo, R. Dichavičiaus, V. Butyrino, V. Šontos, R. Požerskio darbuose. [...] Prancūzijos žiūrovams tai buvo tikroviškas fotoreportažas iš socialistinės Lietuvos, parodantis visą socialistinio gyvenimo būdo humaniškumą, nedidelės socialistinės respublikos suklestėjimą. [...] fotografijos padėjo atskleisti sovietinio žmogaus paveikslą [...]“⁴.

Ši ilgoka rusų menotyrininko 1986 m. išsakytų minčių citata tik patvirtina M. Matulytės išvadą, kad „dangstant didžiarusišką nacionalizmą buvo paranku propaguoti nacionalinių respublikų kuriamą meną, kuris užsienyje vis tiek buvo niveluojamas ir priimamas kaip sovietinės rusų kultūros dalis“⁵. Tam ypač tiko Lietuva, kurios fotografams buvo priklijuota mitinė Lietuvos fotografijos „mokyklos“ etiketė. Kyla pagrįstas įtarimas, kad „mokykla“ – tai tik oficialios to meto ideologijos produktas, tarnas ir subtilus sovietinės propagandos įrankis termino, o ne esmės prasme, nes tokios mokyklos nebuvo.

Reikia sutikti su M. Matulyte, kad Lietuvos fotografams „Interpress-foto“ parodos Maskvoje buvo gera mokykla⁶, tačiau svarbiausias tų parodų organizavimo tikslas buvo grynai propagandinis ir ideologinis. Pukiausias pavyzdys – 1977 m., kai rengiantis pompastiškai atšvęsti „Didžiojo Spalio“ 60-me-

tį ir organizuojant „Interpress-foto 77“ Maskvoje organizatoriai sulaukė 17 500 fotografijų iš 78 pasaulio šalių. Eksponuota buvo 1200⁷. Visa kolekcija propagandiniu atžvilgiu veikė idealiai. Puikūs profesionalių reporterių darbai, autoriams kartais net nesuvokiant, dalyvavo šaltojo karo mūšiuose: jie buvo panaudoti propagandai ir antipropagandai. Ekspozicijose buvo priešinami du pasauliai. Fotografijose, perėjusiose parodos organizatorių cenzūros tinklus, socializmo statybų laimėjimai spindėjo gražių žmonių portretuose, tradicinių šokių sukuryje, didžiųjų statybų masteliuose, skleidėsi laimingos, saugios vaikystės ir aprūpintos, pagarbios senatvės vaizdais. Čia pat kitas pasaulis: socialinių neramumų, demonstracijų, bado, karo ir visų kitų kapitalistinio pasaulio negerovių, užfiksuotų fotografijose, siaubas. Socialistinis pasaulis tų negerovių fone atrodė kaip rojus žemėje^{*}. „Visa tai rodo, kad propagandinės, pažintinės ir meninės fotografijos galimybės iliustruotuose leidiniuose išties yra neišsenkančios, kad ji ir toliau bus vienas veiksmingiausių būdų apmąstyti socialinę tikrovę“⁸, – apžvelgdamas šią parodą rašė pagrindinio to meto propagandinio laikraščio „Pravda“ vyriausiasis redaktorius Viktoras Afanasjevas. Sąlyginai „mokslą“ „Interpress-foto“ parodose galima prilyginti mokslui partinėse mokyklose, ir „Lietuvos fotografijos“ almanachai – tai tik „Interpress-foto“ parodų albumų veidrodėliai su lietuviškais nacionaliniais ypatumais, o ne mokykla.

Straipsnyje nagrinėsiu almanachus „Lietuvos fotografija“, leistus 1967–1987 m., ieškodamas propagandos apraiškų išanginiuose žodžiuose ir almanachuose spausdintų fotografijų sekoje. Juo labiau kad S. Morozovas savo knygoje „Tvorčeskaja fotografija“, rašydamas apie Lietuvos fotografijos meist-

rų darbus, pastebėjo įdomią tendenciją – „fotografijos ciklai sudaro literatūrinio pasakojimo įspūdį“⁹. Tą patį galima pastebėti ir almanachuose.

Teoretikai (nesvarbu kokios ideologijos) fotografijos gyvenime išskiria dvi srovės: horizontaliąją – momentalų tiražuotos informacijos perdavimą ir vertikaliąją – laiko atžvilgiu¹⁰. Antroje dalyje nagrinėsiu du atvejus, kai ne tik meninė, bet ir tariamai „dokumentinė fotografija, kurios svarbiausias bruožas – istoriškumas“¹¹, tampa propagandos įrankiu, keliaujančiu per įvairias visuomenes, nutolusias viena nuo kitos keliais dešimtmečiais, ir toliau atlieka savo propagandines (kartais skirtingas, kartais tas pačias) funkcijas. Pratešiant teoretikų mintį galima pasakyti, kad tos dvi srovės, kuriomis teka fotografijos gyvenimas, sukuria spiralę, kertančią laiką ir erdvę; tai tarsi galingas nepasibaigusios istorijos sukūrys, kuris, įtraukęs praeitį, siaučia dabartyje ir formuoja nenusipėjimą ateitį...

Pirmoji knyga

Sudarytojas Sigitas Krivickas

Dailininkas Rimantas Dichavičius

Vilnius: Vaga, 1967

Abėcėlės tvarka publikuojama 42 autorių 113 darbų.

Gražus pagiriamasis sudarytojo žodis meninei fotografijai. Pagal tuometinį daugelio supratimą sudarytojas patvirtina, kad „tikroji meninė fotografija suklestėjo respublikoje pokario metais ir ypač pastaruoju dešimtmečiu“. Dar nesukurta sovietinės „Lietuvos fotografijos mokyklos“ istorija ir klojamas pirmasis akmuo į mokyklos pamatus, kur ruošiantis jos statybai „dokumentinės fotografijos srityje daug pasidarbavo Judelis Kacenbergas ir

^{*} Tą patį rašo M. Matulytė, kalbėdama apie 1950 m. sovietinę Lietuvos fotografiją. Tačiau septintajame ir aštuntajame dešimtmečiais visa tai atlikta kokybiškiau, subtiliau, kartu ir įtaigiau (žr. M. Matulytė, „Totalitarinė fotografija: kova už sielas“, *Menotyra*, 2005, Nr. 3, p. 22).

Chanonas Levinas“. Tai privalomi ir labai saikingi reveransai tuometiniam režimui. Įžanginiame žodyje propagandos nė su žiburiu nerasi. Vartome albumą. Atverčiant J. Kaczenbergo fotografijas „J. Paleckis Pirčiupyje. 1962“ (Nr. 33) ir „Mūsų pasididžiavimas. 1963“ (Nr. 44), pastatyminėje fotografijoje moteris žiūri televizorių, kuriame lyg ir sovietinė kosmonautė Valentina Tereškova – pirmoji moteris kosmonautė.

Ch. Levino fotografijoje švyti naktinė „Lenino aikštė Vilniuje. 1965“ (Nr. 51), o Romualdo Rakauskos darbe ateina „Nauji laikai. 1960“ (Nr. 86). Sovietiniais laikais „vykstant kasdieninei ideologinei kovai“¹² buvo suorganizuotas visasąjunginis konkursas tema „Fotografija demaskuoja praeities atgyvenas“. Jame ši R. Rakauskos fotografija, pavadinta „Praeities šešėlis“, apdovanota III premija, tačiau almanache ji spausdinama neutraliu pavadinimu „Nauji laikai“. Netgi šiomis dienomis išvydęs tokį siužetą, kokį užfiksavo R. Rakauskas, tik labai nenuovokus fotografas nepaskubėtų užfiksuoti tokios situacijos: jaunimas, einantis į mus, o jiems priešais – vienišas tamsus kunigo siluetas. Be abejo, tuo laikotarpiu ta fotografija turėjo ideologinį užtaisą^{**}, bet šiame almanache propagandinio pobūdžio fotografijos nuskęsta autorių kūrybinių ieškojimų jūroje, o Adaukto Marcinkevičiaus publikuojami darbai „Darbininkas“ (59 p.) ir „Skeptikai“ (60 p.) – tiesiog pavergia... Tačiau apie menines almanacho savybes nekalbėsime.

Antroji knyga

Sudarytojas Virgilijus Juodakis

Redakcinė komisija: Marius Baranauskas, Rimtautas Gibavičius, Romualdas Rakauskas, Liudas Ruikas, Antanas Sutkus

Dailininkas Alfonsas Augaitis

Vilnius: Vaga, 1969

Publikuojama 46 autorių 158 fotografijos.

Antrojo Lietuvos fotografijos almanacho įžanginiame žodyje V. Juodakis ne tik apžvelgia 1968–1969 m. Lietuvos fotografų laimėjimus, bet ir primena Juozapo Čechavičiaus laimėjimus 1884 m. Paryžiuje, Jano Bulhako ir Bilio Buračo darbus, pelniusius pripažinimą svečiose šalyse XX a. pradžioje.

Šių istorinių faktų priminimas užgožia privalomą tais laikais reveransą režimui, įžanginiame žodyje primenant, kad „tarybiniais metais suklestėjusi nacionalinė lietuvių kultūra sudarė palankiausias sąlygas ir fotografijos meno augimui“, juo labiau kad ir albumas prasižada Dainiaus Švedo nuotrauka su užšalusios, šarmotos spynos vaizdu. Šių dienų požiūriu būtų galima išvelgti sovietinio režimo užšaldyto pasaulio duris, už kurių gyvena ne tik mėgėjiško lygio fotografijos, bet ir B. Buračo senoji Lietuva^{***}, gražūs kūrybiniai autorių ieškojimai.

Knygoje pasiklysta kelios fotografijos, kurias būtų galima priskirti propagandinėms: Liudo Ruiko (Nr. 100) Gedimino pilis, nufotografuota galingu tais laikais teleobjektyvu, kuris suguldė į vieną plokštumą „kuni-

* Apie pastatymines fotografijas žr. M. Matulytė, op. cit.

** Šiai parodai skirtame straipsnyje rašoma, kad KPSS CK 1964 m. liepos mėn. plenumo buvo pabrėžta: skubiai ir neatidėliojant reikia kovoti su praeities atgyvenomis, nes jomis „sukaustytas žmogus negali išreikšti savo kūrybinių sugebėjimų ir būti sąmoningu komunistinės visuomenės kūrėju ir jos nariu“. Straipsnyje nurodoma dirbti ne formaliai, o kuo įtikinamiau savo darbais paveikti tikinčiuosius, nes „konkurso medžiaga [...] įtikinamai parodo, kad fotografija gali būti naudojama religijos ir bažnytininkų demaskavimui ir būti labai naudinga ateistinėje propagandoje“. Skaitant straipsnį susidaro įspūdis, kad kovoti reikia visomis įmanomomis priemonėmis ir nerenkant žodžių. Formuojamas neigiamas požiūris ne tik į religiją, bet ir į tikinčiuosius, „bažnytininkus“.

*** 11 puslapyje išspausdintoje fotografijoje „Tarnaitė“ matome, kaip basa mergaitė prausiasi priešais langą. Ponai miega, o štai vargšė mergaitė jau ruošiasi dirbti. 1998 m. „Baltų lankų“ išleistame albume po šia fotografija skaitome lyrišką tikrąjį pavadinimą: „Mergelė burnelę prausės. 1922, Labanoro mst. Utenos aps.“ (žr. B. Buračas, *Fotografijos*, V., 1998, p. 29).

gaikščio“ pilį ir naujus daugiabučius namus, pastatytus „socialistinei liaudžiai“. Propagandiniu atžvilgiu gerai apgalvotas (Nr. 121–122) atvertimas. Povilo Karpavičiaus darbo nuotraukoje (Nr. 121) plyti Kauno miesto panorama, kurioje senasis miestas dunkso juodu bažnyčių siluetu šviesių, viltingai baltais dūmais rūkstančių kaminų fone*, o Nr. 122 Ch. Levino fotografijoje „Didysis brolis“, iškilęs marmuriniu Lenino paminklu virš vėliavų ir pionierių, rodo aiškia judėjimo kryptį: dūmijančių kaminų link, tiksliau – dailininko valia – ne dūmų link, o virš jų, ir kylantys dūmai tarsi M. K. Čiurlionio paveiksle „Auka“ nepakyla aukščiau vado – dievo rankos...

Antipropagandinei fotografijai būtų galima priskirti Mariaus Baranausko darbą „Sargybiniai“ (Nr. 153). Sunkiai identifikuojamos šalies, bet visiškai aišku, kad ne sovietinės, kareivis sargyboje stovi viename take (vienas priešais kitą) su šunimi. Daugiaprasė fotografija, kaip ir pavadinimas... Lyg ir viskas. Juk nepavadinsi propagandine nuotrauka Vitalijaus Butyrino fotografijos, kurioje sovietinis kareivėlis guli ant pilvo ir skaito ne Lenino raštus, o žiūri į nuogos mergaitės nugarą albume...

Trečioji knyga

Sudarytojas Skirmantas Valiulis

Redakcinė komisija: Algimantas Kunčius, Aleksandras Macijauskas, Antanas Sutkus

Dailininkas Alfonsas Augaitis

Vilnius: Vaga, 1971

Publikuojama 58 autorių 156 darbai.

S. Valiulio įžanginiame straipsnyje nerasime nė žodžio apie komunistų partijos vadovaujama vaidmenį ir jos keliamus uždavinius. Pasidžiaugiama organizaciniais poslinkiais: „1969 m. pabaigoje įkurta Lietuvos TSR Fotografijos meno draugija“. Gražūs menotyriniai pamąstymai. Pirmajame almanacho puslapyje J. Kacenbergio fotografijoje šlovinama dabartis, dėl kurios kovojo to paties autoriaus (Nr. 2–5) ir Ch. Levino (Nr. 6–9) fotografijose užfiksuoti sovietiniai kariai. (Ch. Levino nuotraukose – 16-osios lietuviškosios divizijos kariai, kovoję su fašistais sovietinės kariuomenės gretose.) Šiek tiek abejonių kelia fotografijos Nr. 2 pavadinimas „Poeto mirtis“. Bevardžio, nuasmeninto poeto mirtis. Pavadinime užkoduojama kažkas daugiau nei paprasto kario ar vado žūtis. Poetas – tai gyvenimo dainius, simbolis. Propagandiniu atžvilgiu gerai parinktas pavadinimas. Mirtis sukrečia visada, kaip ir septintajame puslapyje: „Kareivio mirtis vykdant užduotį. 1943“. Po audringu karo dangumi kareiviai mūšio metu skuba perkirpti spygliuotos vielos užtvartą, kurios nespėjo perkirpti ką tik „žuvęs“ karys... Nuotraukos koloritas ir parašas po ja užburia taip, kad niekam nekyla noras gilintis į detales: kaip fotografas sugėbėjo peršokti neprakirptą vielą užtvartą anksčiau už pionierius? Kokia nežmoniška jėga „žuvusio“ kario rankose vis dar laiko iškeltas žirkles? Kodėl dešinėje gulintis kariškis žiūri į laikrodį? ** Gal jis pietų laukia, o gal kontrolinį laiką nustato? ***

Skirtingų autorių darbai (Nr. 12–13) atvertime papildė vienas kitą: Valerijaus

* Tai sąmoningas fotomontažas. Pozityvinio proceso metu buvo spausdinama iš negatyvo ir kontrati-po, todėl tamsūs kaminai ir jų skleidžiami dūmai fotografijoje tapo balti.

** 1983 m. leidžiant Ch. Levino fotografijų rinktinę „Gyvenimo žingsniai“ ši fotografija buvo išspausdinta „kadruota“, tai yra nukirptas kariškis, žiūrintis į laikrodį. Pakeistas pavadinimas į išplėstinį, aiškinamąjį: „Į pergalę [...]“. Apie mirtį jau nekalbama (žr. Ch. Levinas, *Gyvenimo žingsniai*, V., 1983, p. 14).

*** Tokių triukų, kai fotografijos iš mokymo ar manevrų propagandos sumetimais pateikiamos kaip darytos mūšyje, sovietinės fotografijos istorijoje yra gana daug. Garsiausia ir labai dažnai publikuojama yra M. Alperto „Kombat. 1942“; joje kariškis visu ūgiu, iškėlęs virš galvos pistoletą, šaukia vyrus paskui save į ataką. Gerai išžiūrėjęs į fotografiją pamatai, kad kareivėlis, gulintis toliau, kikena iš šio „mūšio“ (žr. *Антология советской фотографии*, Москва, 1987, т. 2, с. 52).

Koreškovo fotografijoje didžiuliu kroviniu savivarčiu „Belaz“, šalia kurio lengvasis automobilis „Volga“ atrodo lyg žaisliukas, atvažiuoja „XX amžius“, prasilenkiantis su maišų prikrautu vežimu. Smulki praeitis tūkiais, be konfliktų užleidžia kelią galingai socialistinei ateičiai. O čia pat M. Baranausko fotografijoje paminklas vadui (Leninui), kuriam ir turime būti dėkingi už šios dienos laimėjimus, ir labai logiška, kad jau kitoje fotografijoje matome žengiančius kareivėlius (ne rikiuotėje), kurie gina tą pasaulį, tačiau žmogiškai dairosi į praeinančias mergaites (Nr. 14).

Šiame albume randame dvi fotografijas, kurios yra įdomios savo istorija. Puikioje, nebijančioje laiko Algimanto Kunčiaus fotografijoje „Prie Merkinės. 1986“ (Nr. 35) regime pasipuošusius kaimo žmones, einančius takeliu į bažnyčią. Pavadinimas paslepia veiksmą, svetimą tuometinei ideologijai. Ši fotografija buvo eksponuojama 2002 m. galerijoje „Arka“ parodoje „Su cenzūros žyme“. Jos tikrasis pavadinimas – „Sekmadienis“*.

O štai į mus žvelgia Antano Sutkaus „Pionierius“ (Nr. 149), apie kurį S. Valiulis įžanginiame žodyje rašo: „Antanas Sutkus už nuotrauką „Pionierius“ tarptautinėje parodoje Pietrasantoje (Italija) 1970 m. apdovanotas aukso medaliu“. Tą pačią fotografiją matome ir parodoje „Su cenzūros žyme“. Parodos organizatorė Margarita Paškevičiūtė laikraštyje „Respublika“ rašė, kad 1969 m. sovietinė cenzūra A. Sutkaus fotografiją „Pionierius“ palydėjo žodžiais „Tupoje lico“ („Bukas veidas“)¹³.

Ketvirtoji knyga

Sudarytojas Julius Vaicekuskas

Redakcinė komisija: Balys Bučelis, Aleksandras Macijauskas, Antanas Sutkus, Skirmantas Valiulis
Dailininkas Alfonsas Augaitis

Vilnius: Vaga, 1974

Publikuota 50 autorių 157 darbai.

Viltingai nuteikia albumo sudarytojo Juliaus Vaicekausko įžanginiai žodžiai: „Ketvirtosios „Lietuvos fotografijos“ knygos pagrindą sudaro geriausi pastarųjų dvejų metų (1972–1973) lietuvių fotomenininkų darbai. Tai tarsi kūrybinė ataskaita, kurioje autoriai išsako savo mintis, parodo kūrybinius sugebėjimus. Šia knyga toliau tęsiama tradicija meninėmis priemonėmis vaizduoti gimtąjį kraštą ir jo žmones“.

Kilnūs žodžiai, tarsi apeliuojant į fotografijos prigimtį, kurią realizuoja žmonės, įvaldę fotografijos amatą ir iškelę jį iki meninių aukštumų, tačiau nuotraukos almanache pateiktos ne autorių pavardžių abėcėline tvarka. Tai leidžia daryti prielaidą, kad, užuot pateikus deklaruojamą fotografų darbų ataskaitos albumą, yra įgyvendinama idėja, kurią perskaitome tolesnėse pastraipose: „...Fotografija neatskiriama nuo epochos, ji – laiko veidrodis. [...] Fotografus sutiksime kiekviename reikšmingame įvykyje: ir iškilmėse, įteikiant mūsų respublikai „Tautų draugystės“ ordiną, ir atidengiant paminklus Angariečiui Vilniuje, keturiems komunarams Kaune, Tarybinei armijai išvaduotojai Kryžkalnyje“.

Žodžius iliustruoja fotografijos. Albumas prasideda „didžiojo brolio“ pagarbinimu, užfiksuotu Nikolajaus Verzilovo fotografijoje „Tautų draugystės“ ordino įteikimas Lietuvos TSR iškilmėse Vilniuje. 1973“. Žinia, gyvenimo farsas irgi yra istorija. Tačiau neverta kalbėti apie šios fotografijos meniškumą, nes tokias fotografijas labai sėkmingai gali padaryti ne tik pradedantis fotožurnalistas, bet ir fotografinis automatas.

Remiantis šiame albume publikuotų fotografijų seka – jų atvertimais, iki 42 puslapio galima kurti vientisą literatūrinį pasakojimą apie praeityje vykusias kovas, pagarbą veteranams, internacionalizmą, kultūros laimėjimus. Netgi A. Sutkaus garsi fotografija „Tėvas ir sūnus“ (Nr. 40), kurioje socializ-

* Laikas bėga greitai, ir susilpnėjęs cenzūrai labai graži šios serijos fotografija buvo išspausdinta knygoje „Мир фотографии“ pavadinimu „Kaimo sekmadieniai“ (žr. *Мир фотографии*, Москва, 1989, с. 172).

mo propagandos nė su žiburiu nerasime, šiame kontekste gana iškalbinga: štai kokį saugų, pavyzdinį pasaulį mes sukūrėme. „Toks mūsų [...] fotografijos perskaitymas paaikškina, kaip reikšmės priklauso nuo vyraujančios ideologijos, į kurią fotografija panardina skaitytoją“¹⁴. Ta literatūrinė albumo gija tęsiasi toliau, nes kitame atvertime jau matome psichologinį merginos portretą, į kurį žvelgia rimti, orūs ir susimąstę Lietuvos studentai, išvykstantys į komjaunuoliškas statybas.

Fotografijos almanachų sudarytojai mažiausiai dėmesio kreipia į fotografijų autorių kūrybos visumą ar norą bei pageidavimus. Šiame almanache Aleksandro Macijausko devynių fotografijų publikacija prasideda darbu, kuris iškrenta iš jo publikuojamos „Kaimo turgaus“ serijos, bet atitinka sovietinės ideologijos propagandą (Nr. 49): gražūs, ryžtingi jauni žmonės, sustoję ratu, laiko vėliavas*. Autoriaus mėgstamas ir dažnai naudojamas plačiakampis objektyvas suteikia jauniems žmonėms, nufotografuotiems iš apačios, monumentalumo ir jėgos, įkūnytą vėliavų, nukreiptų į dangų, linijinės perspektyvos veržlume.

Panašiai pristatyti subtilaus esteto A. Kunčiaus darbai (10 fotografijų). Pristatymas prasideda sovietinių karo veteranų paradu Lenino (dabar Gedimino) prospekte (Nr. 83)**. Plačiakampis objektyvas suteikė galimybę vienoje nuotraukoje užfiksuoti ilgą, nesibaigiančią karo veteranų koloną, nuo Vilniaus katedros žygiuojančią tuometinės Lenino aikštės link, ir ant šaligatvių stovinčius žiūrovus, kurie ploja žmonėms, kovojusiems su fašizmu... Toliau vientisa literatūrinė albumo gija šiek tiek trūkinėja, tačiau kartkartėmis grįžta pavieniais akordais apie naujas statybas, šventes...

Albumas baigiamas Juozo Grikenio fotografija „Artojas“, kurioje jaunas vyras sėdi prie traktoriaus vairo, o jo laukianti šviesi rytdiena romantiškai nutolsta tonine perspektyva aukštyn į dešinę kampą. Paskutinė albume pateikta fotografija logiškai iliustruoja paskutinius sudarytojo žodžius įžanginiame žodyje: „Būdama humanistinė ir pilietiška, lietuvių meninė fotografija teigia šviesias gyvenimo puses: darbą, meilę, kovą už dar gražesnę rytdieną. O tai ir yra neišsenkama Tarybų Lietuvos fotomenininkų kūrybos versmė“.

Penktoji knyga

Sudarytojas Romualdas Pačėsa

Redakcinė komisija: Balys Bučelis, Algimantas Kunčius, Romualdas Rakauskas, Antanas Sutkus, Skirmantas Valiulis

Dailininkas Alfonsas Augaitis

Vilnius: Vaga, 1978

Publikuojama 60 autorių 141 darbas.

Sunku ką nors išskirti iš sudarytojo žodžio, tiksliau, žodžių srauto, kuris jau nuo pirmojo sakinio deklaruoja aiškia ideologinę kryptį: „Lietuvių tarybinė žurnalistika ir meninė fotografija, gimusi Didžiojo Tėvynės karo frontuose ir rūstokai romantiškuose pokario miestuose bei kaimuose, augo ir brendo kūrybiškai broliaudama su kitų tarybinių respublikų, užsienio socialistinių šalių fotografija“. Viename sakinyje tilpo viskas: Lietuvos fotografijos ir valstybės istorijos klastotė, internacionalizmas ir kino filmo „Niekas nenorėjo mirti“ Zervynų kaime dūmų uždanga. Dar kartą primenama, kad „formuojasi lietuviškoji tarybinės fotografijos mokykla, socialistinio realizmo principų plotmėje jun-

* Sunku suprasti, kodėl R. Jurėnaitė daro labai klaidinančią išvadą, kad „mokyklos“ steigėjų paveikslai į parodas patekdavo „atskiesti idiliškais kolegų kūriniais“ [išryškinta aut.] (žr. R. Jurėnaitė, „Bandymai sustabdyti praeinantį laiką“, *Lietuvos fotografija: vakar ir šiandien*, V. 1997, p. 10).

** Suprantama, A. Macijauskas ir A. Kunčius taip stengiasi „pridengti“ savo darbus...

gianti individualaus braižo fotografų kolektyvą. Jo organizacinį ir kūrybinį branduolį sudaro Vilniaus Valstybinio V. Kapsuko universiteto auklėtiniai [...]“. Paskutiniame sakinyje yra tiesos grūdas, nes „auklėtinių“ žongliravimo žodžiu padarinius jausime ilgai, net ir naujaisiais laikais išleistuose fotografijų almanachuose, kur subtiliai sukonstruotuose prevencinės cenzūros spąstuose būsimieji menotyrininkai ilgai suksis tariamos Lietuvos fotografijos mokyklos karuselėje.

Devyniose įžanginio žodžio pastraipose tik vienoje nekalbama apie LSSR, LKP, SSKP, SSRS. Toje neideologizuotoje pastraipoje įvardyti ne „mokyklos“, o autorių laimėjimai įvertinti suteikiant jiems „Tarptautinės fotografijos meno federacijos (Federation Internationale de L'Art Photographique) narių fotomenininkų vardus“.

Šiek tiek nudžiugina ir suteikia vilčių paskutiniai sudarytojo žodžiai: „Todėl šiame albume šalia seniai žinomų fotomeno meistrų fotografijų išspausdinta daug naujų autorių darbų“. Štai jie – sovietinės mokyklos vaisiai. Nauji autoriai, kurie iš visiems žinomų raidžių sukurs naują žodį Lietuvos fotografijoje. Juk taip norisi, kad po ta žodine paneigrika ir atvira propaganda fotografijos lakštuose atsiskleistų naujas, netikėtas požiūris į pasaulį ar suspindėtų individualus, tik autoriui būdingas saviraiškos būdas...

Blykstelė Virgilijaus Šontos darbai... Kitų debutantų, kurie taip ir netarė (neaišku dėl kokių priežasčių) įsimintino žodžio tolesnėje Lietuvos fotografijos istorijoje, pavardžių neminėsime, juo labiau kad kalbame apie propagandą..

Pirmajame puslapyje puikuoja Algio Sabaliausko „Statybininkas“ virš miesto, greičiausiai statantis Vilniaus televizijos bokštą. Gera iliustracija tais laikais žinomai dainai „a my montažniki, a my vysotniki iz vysoty vam šliom privet...“ („o mes montuotojai, aukštumininkai, iš aukštumos siunčiame jums sveikinimą...“). Ir jau nuo antrojo pus-

lapio meninės fotografijos albume Jurijaus Vorobjovo fotografijoje dūdų orkestras groja šlovę Spalio 60-mečiui, kuris įvardijamas plakate. Tame pačiame atvertime Edmundo Katino fotografijoje nesibaigianti žmonių eilė eina nusilenkti Lenino paminklui Kaune... Statybose pramonės darbininkai ir darbininkė, kurie už visa tai turėtų būti dėkingi susimąšę M. Baranausko „Buvusiai partizanei Marijai Šulc“ (Nr. 12). Būtent tokioms moterims mes statome paminklus, nes tame pačiame atvertime (Nr. 13) – L. Ruiko fotografijoje plazda vėliavos po „Kryžkalnio motinos“ kojomis... J. Grikenio fotografijoje (Nr. 25) Lenino prospektu vėl žygiuoja „Veteranų eisena“; tai jie sudarė sąlygas plėtoti mokslui, įamžintam akademiko Antano Buračo ir jo kolegų grupiniame portrete (Nr. 26).

Pasidžiaugiamė Benjamino Pociaus kolūkiečių šypsenomis (Nr. 27), o šalia – Juliaus Kielės fotografija „Energetikai“ (nepriklausomai nuo autoriaus) siūlo prisiminti: „Kommunizmas – tai tarybų valdžia plius visos šalies elektrifikacija“. Fotografijų atvertime (Nr. 34–35) – A. Sutkaus fotografija iš serijos „Jubiliejinė respublikinė moksleivių dainų ir šokių šventė“ ir to paties autoriaus „Didžiojo Tėvynės karo veteranai“ (eiliniai – be „pagonų“), kurių dėka ši šventė vyksta. Petro Katausko darbų atvertime sovietinis kareivėlis uosto gėles (Nr. 103), bet už jo pečių budriai kontražūrinėje šviesoje blykčioja durklas, saugantis vaizdą kitame puslapyje, kur jaunuolis išpažįsta gražiausius jausmus merginai naujų statybų fone (Nr. 104). S. Žvirgždo darbų atvertime „Ablinga“ (Nr. 134) ir „Priesaika Tėvynei“ (Nr. 135) – jauni sovietiniai karininkai prisiekia ginti socialistinio gyvenimo laimėjimus. Logiška albumo pabaiga įsikūnija Kosto Slivskio fotografijoje „Statybų grafika“ (Nr. 141). Nestandartinio, kupolo formos stogo dengimas gražiai susisiečia su pirmąja almanacho fotografija, tarsi sakydamas: „Mes tėvynei uždėjome stogą ir gyventi mums čia bus smagu“ („liaudies“ poezija).

Albumo struktūra mums nuolat primena, kam turime būti dėkingi kurdami šviesų gyvenimą (nuo karininkų iki eilinių ir šių dienų kareivėlių), o vienas kitas menininko darbas iliustruoja kūrybinę laisvę, nes visa tai, anot sudarytojo, prisideda „prie TSKP XXV ir Lietuvos KP suvažiavimo nutarimų įgyvendinimo“.

Šeštoji knyga

Sudarytojas Algirdas Gaižutis

Redakcinė komisija: Aleksandras Macijauskas, Romualdas Ozolas, Romualdas Rakauskas, Antanas Sutkus

Dailininkas Alfonsas Augaitis

Vilnius: Mintis, 1981

Abėcėlės tvarka publikuota 65 autorių 156 darbai.

„Šeštoji „Lietuvos fotografijos“ knyga sudaryta iš 1997–1980 metais sukurtų mūsų fotografų profesionalų ir mėgėjų darbų“, – rašo įžanginiame žodyje sudarytojas; apžvelgdamas Lietuvos fotografijos gyvenimą jis labai saikingai, neprikišamai primena: „Daugelis fotografų toliau plėtojo ir gilino pamėgtas temas, atspindėdami tiek savo, tiek visos savo kartos meninės pasaulėvokos raidą, turindami realizmo tarybinėje lietuvių fotografijoje tradicijas“.

Iš tikrųjų albumas toks ir yra. Pirmajame fotografijų atvertime Romualdo Augūno darbuose veteranas iš serijos „Karo veteranai“ (Nr. 2) braukia vyriškai šykščią ir todėl labai brangią ašarą, kurioje telpa skausmas dėl žuvusių draugų ir pergalės džiaugsmas, nes tik pasiekę pergalę mes šturmuojame komunizmo viršukalnes fotografijoje „Kalnai ir žmonės“ (Nr. 3). M. Baranausko darbuose žaidžia linksmi ir nerūpestingi „Senamiesčio vaikai“, o susimąščiusi „Mažoji talkininkė“ kaime prigludo prie bulvių maišų. Intriga rezgama kitame atvertime, kur M. Baranausko fotografijoje „Pelkės traukiasi“, o į tą šventą darbą labai susirūpinęs žiūri Algiman-

to Bareišio karo veteranas iš serijos „Karo veteranai“. Tačiau niekada negalima pamiršti pradžių pradžios – šviesaus pasaulio gimimo. Iš karto, kitame atvertime, A. Bareišio fotografijoje pagyvenęs žmogus parodoje atidžiai žiūri į paveikslą „Leninas ... (kažkur)“ iš serijos „Susitikimai parodų salėse“. Prie jo iš kito puslapio (tos pačios serijos) fotografijos pro Iljos Glazunovo paveikslą skuba pagyvenusi moteris. Peržvelgus keturis atvertimus galima sukurti ištisą romaną, apimantį karą, plėšinius, vaikystę ir kultūrą, kurios pamatiniuose dailės kūriniuose atsispindės mūsų žygiai ir darbai. Vienu atsikvėpimu albumui padėti tvirti, privalomi propagandiniai pamatai, ant kurių statomas Lietuvos fotografijos istorijos namas. „Būdingiausiai ir vertingiausiai tarybinės lietuvių fotografijos bruožais visada buvo pagarbos žmogui, gėriui ir grožiui teigimas. Ta tradicija garbingai pratęsiama ir vyresniųjų, ir jaunesniųjų fotografų darbuose“.

Gražūs, geri, teisingi žodžiai. Ir gerų, prasmingų fotografijų šiame albume daug, bet kalba ne apie tai...

Dovydo Fligelio fotografijoje saliuotais švyti (Nr. 34) „Maskvos olimpiada – 80“ (kuo čia dėta Lietuva ir fotomenas?). V. Koreškovas tebedirba „Sajanų–Šušenskojės HES“ statybose (Nr. 56–57) ir dar spėja tų statybų fone parodyti „Atsisveikinimą su paskutine vienkiemio sodyba“ (Nr. 58), kur dūdų orkestras, pavieniai žmonės laukuose ir traktoriai, traukiantys (turbūt į kolūkinę gyvenvietę) namą. Sudie, senoji Lietuva.

Septintoji knyga

Sudarytojas Antanas Sutkus

Redakcinė komisija: Algimantas Kunčius, Aleksandras Macijauskas, Romualdas Ozolas, Romualdas Požerskis, Romualdas Rakauskas, Antanas Sutkus

Dailininkas Alfonsas Augaitis

Vilnius: Mintis, 1986 m.

Abėcėlės tvarka publikuota 81 autoriaus 161 darbas.

Ižanginiame žodyje Sigitas Krivickas padaro labai kuklų (privalomą) reveransą taikiam sovietų šalies žmonių gyvenimo būdai, paminėdamas Lietuvos fotografų laimėjimus, primindamas, kad „nuostabus fotografijos gebėjimas tiksliai fiksuoti regimąją tikrovę – tai ir nauja informacija, ir meninis regėjimas, būdingas tik fotoaparatu kuriantiems žmonėms“. Dar kartą minima „savita Lietuvos fotografijos mokykla“, pabrėžiama, kad „ją sudaro originalūs ir ryškūs Lietuvos fotografijos meistrų braižai, kuriuos formuoja tiek bendra socialistinė pasaulėžiūra, tiek individualus kūrybinis pastabumas, fotografavimo technikos įvaldymas“.

Darbai almanache pateikti autorių pavardžių abėcėline tvarka. Tačiau nei albumo koncepcijos, nei ideologijos nematyti. Vos ne „disidentinis“ produktas, kuriame nuskęsta kelios ideologizuotos reportažinės fotografijos – A. Bareišio darbai iš serijos „Veteranai“ (Nr. 11–12). Tačiau, perskaičius užrašą „Veteranai“ ir atidžiau išsižiūrėjus į fotografiją (Nr. 11), galima padaryti išvadą, kad plakatą su ieškomo vyro portretu laiko ne karo veteranė, o galbūt žuvusiojo dukra... Antano Dilio fotografijų atvertime (Nr. 37–38) „Taikos sargyboje“ karys globėjiškai prilaiko mažą, stovinčią su vėliavėle rankose mergaitę, o gretimoje fotografijoje tiesiamas „Naujas kelias“, kurį karys ir saugo*. Netoli jau kito autoriaus – Juozo Kazlausko fotografija „Veteranai“ (Nr. 69), kurią viename atvertime papildė jauni priešlėktuvinės gynybos kariūnai „Tėvynės sargyboje“. V. Koreškovo fotografijos (Nr. 74–75) pasakoja apie nesibaigiančias komjaunuoliškas Sajanų–Šušenskojės hidroelektrinės statybas. Knygos pabaigoje pasidžiaugiamė Michailo Vilko-

mirskio veteranais fotografijoje „Pergalės šventė“ (Nr. 151), kurioje už besišypsiančios ir su dukra gyvenimu besidžiaugiančios moters, saugiai stovinčios ant šaligatvio, ant grindinio – teisingo istorijos kelio – rikiuojasi ordinuoti karo veteranai...

Niekas taip nemobilizuoja visuomenės kaip pergalės skonis, susiformavęs iš kovose pralieto tėvų kraujo. Tuo profesionaliai spekuliuavo sovietiniai ideologai, o ir dabartinės Rusijos propagandos mašina tebedirba ta pačia kryptimi: Antrasis pasaulinis karas. Ši tema atsispindi ir almanachuose „Lietuvos fotografija“. Tose nuo ketvirtojo almanacho gausėjančia seka iš albumo į albumą žengiančiose veteranų kolonose, be jokios abejonės, eina ir frontininkai, ir tie, kurie gulėjo antrosiose linijose su kulkosvaidžiais ir šaudė vyrus, kurie po lengvų sužeidimų ar apkvaitę iš siaubo mėgino trauktis, o ne plikomis rankomis pulti priešą. Vienoje kolonoje eina savanoriai ir per prievartą mobilizuoti į sovietinę kariuomenę, eina „Smeršo“ ar NKVD vyrai, dalyvavę kovose su Lietuvos partizanais. Kiekvienais metais veteranų nuotraukų almanachuose daugėdavo.

Tačiau Lietuvos fotografijos albumuose, kaip ir kituose sovietinių laikų leidiniuose (netgi skirtuose karui), sunkiai rasime sužalotų karo veteranų nuotraukų. (Jų buvo tūkstančiai: stiprių, jaunų vyrų – be kojų, be rankų. Po karo jie buvo užtvindę geležinkelių stočių rajonus. „Ciriulnikai“ (berankiai, savo ėjimu primenantys žirkles) ir „samovarai“ (bekojai, sėdintys ant medinių sukaltų padėklų, pritaisytų ant metalinių guolių). Pastarieji grupėmis lėkdavo miestų gatvėmis ir stočių aikštėmis, žvangėdami savo medaliais. Plėšdami smulkius prekybininkus jie šaukda-

* Puiki iliustracija B. Burkovo (Sovietų Sąjungos žurnalistų sąjungos valdybos sekretorius) žodžiams fotožurnalistų seminare „Už aukštą idėjiškumą ir meistriškumą“ Maskvoje, kai jis kalbėjo apie septynmečio parodą, kurioje „akivaizdžiai ir įtikinamai su didžiule publicistine įtaigumo jėga pasakojama apie svarbiausius įvykius ir kovas komunizmo magistralių statybose bei puikius mūsų žmones“ (žr. Б. Бурков, Советское фото, 1964, No. 7, c. 26).

vo: „Mes už jus kraują liejome!“ Tačiau greitai tie invalidai dingo. Nuvilnijo keistas gandas, kad jais valdžia „pasirūpino“. Buvęs Gulago gyventojas Antanas Seikalis pasakojo, kad šiais laikais, lankantis su ekspedicijomis tremčių vietose, jam teko pabūti 40 km nuo Karagandos buvusiam ypač slaptame lageryje Spasko vietovėje, į kurį ir buvo suvežti karo invalidai. Iš ten jų nė vienas gyvas neišėjo. Tai buvo mirtininkų lageris. Tą jam paliudijo ir vietos gyventojas. Nežmoniška, neįtikėtina, bet H. Arendtas knygoje „Totalitarizmo ištakos“ apie fašistų nusikaltimus koncentracijos stovyklose rašo: „...pats milžiniškas nusikaltimų mastas garantuoja, jog žudikais, visokiausiais išsisukinėjimais įrodinėjančiais savo nekaltumą, bus patikėta lengviau negu aukomis, pasakojančiomis tiesą“¹⁵. Argi reikia stebėtis, kad komunistų partijos turtų paveldėtojai užrakino archyvų likučius Lietuvoje, o Rusijoje, Kraslago, naikinami Gulago archyvai.) Sovietinės karo propagandos didvyriai gali būti tik arba žuvę poste, arba gyvi, bet jokiū būdu ne sužaloti. Suluošintų žmonių vaizdai žadina užuojautą ir gailestį, kelia daugybę klausimų: dėl ko, kas jų ir jų artimųjų laukia tolesniame gyvenime. Juk neatsitiktinai knygoje „Dorovės sąvokos“¹⁶ nė su žiburiu nerasime žodžio „gailestingumas“ interpretacijų ir aiškinimo. Žaizdoti žmonės netiko jokių diktatorių valdomų šalių gyvenime, nes žadino visai kitus jausmus, nei puoselėjo režimai*.

Knygoje pirmą kartą spausdinami kritikų straipsniai iš spaudos apie Lietuvos fotografiją. Cituojamas Sigizmundo Šimkus straipsnis iš žurnalo „Nemunas“, kuriame primenami antrojo Lietuvos fotografų suvažiavimo viešnios O. Suslovos (žurnalo „Sovetskoje foto“ redaktorės) žodžiai. Ji „pažymėjo, kad draugija subūrė tikrai talentingų žmonių, kurie padarė įtaką daugeliui šalies fotografų susivienijimų. Didelis jų indėlis į tarybinio meno ir mūsų gyvenimo būdo propagavimą užsienyje. Neatsitiktinai sąjunginėje kritikoje, menotyros darbuose atsirado sąvoka – Lietuvos fotografijos mokykla“¹⁷.

Aštuntoji knyga

Sudarytojai Antanas Sutkus, Milda Šeškuvienė

*Redakcinė kolegija: Algimantas Kunčius, Aleksandras Macijauskas, Romualdas Ozolas, Romualdas Rakauskas, Laima Skeivienė, Antanas Sutkus Dailininkas Rimantas Dichavičius
Vilnius: Mintis, 1987 m.*

Publikuojamos 87 autorių 166 fotografijos ir 3 autorių 23 fotografijos skyriuje „Iš fotografijos istorijos“.

Paėmę į rankas naująjį albumą ir skaitydami Laimos Skeivienės išanginį žodį, fotografijos mėgėjai galėjo lengviau atsipūsti, nes ten nebeliko jokios žodinės propagandos. Straipsnyje kalbama apie „H. Kartje-Bresono atvertas duris į naują estetinį žmogaus ir jo sukurtos techninės aplinkos supratimą“. Pagaliau Atgimi-

* Maskvoje 1983 m. išleistoje knygoje „1941–1945. Краткая история, документы, фотографии“ paskelbta daugiau nei 350 fotografijų, iliustruojančių Antrojo pasaulinio karo istoriją. 59, 62, 84 ir 166 puslapiuose matome 6 fotografijas, vaizduojančias civilių žmonių aukas. Dviejose fotografijose (62 ir 166 p.) fašistų kariami ir pakarti neįvardyti sovietiniai patriotai civiliais drabužiais, o 84 puslapyje publikuojama puiki D. Baltermanco fotografija, iš kitų leidinių žinoma pavadinimu „Gore“ („Skausmas“). Pastaroji – ryškus pavyzdys, kaip meninėmis priemonėmis sustiprinama dokumentinė informacija. Nuotraukoje „šlapio montažo“ būdu išpausdintas vientisas debesų šydas, krentantis ant žuvusiųjų civilių kūnų. Įspūdis sustiprina norą keršyti už šį ir kitus fašistų nusikaltimus. Visoje fotografijose pateiktoje istorijoje tik vienoje (22 p.) matome didvyriškai karo pradžioje žuvusį, bet nepasitraukusį iš apkasų (akcentuojama fotografijos priedaše) raudonarmietį, o 153 puslapyje matome, kaip sužeistam į galvą kariui pagalbą teikia žaviai pozuojanti gailestingoji seselė, o šalia guli graži, nauja, neperšauta kario ausinė kepurė....

mo priešaušryje sulaukėme albumo, kuris mus įves į naują, dar nepažįstamą pasaulį, „kuriamė ėmė gesti aukščiausios lyrinės gaidos“ ir „sumažėjo polinkis fotografuoti viešuosius renginius“. Greičiau atsiverskime naująjį albumą ir pasinerkime į Lietuvą fotografijoje, juo labiau kad, kaip teigia sudarytojai, „lietuvių fotografija ir toliau teka realistine kryptimi“.

Tačiau jau pirmajame puslapyje regime Alfonso Ambraziūno fotografiją „Atmintis“, joje – šio autoriaus skulptūrinis darbas IX forte. IX fortas – be jokių diskusijų ir interpretacijų vieno iš fašizmo nusikaltimų žmoniškumui simbolis Lietuvoje. Čia pat, ketvirtuoju numeriu pažymėtoje fotografijoje – R. Augūno „Karo veteranai“, o netoli – Antano Gylio fotografijoje (Nr. 35) pulkininkas B. Adomaitis priklaupė ant vieno kelio miške ir tame pačiame atvertime – Irenos Giedraitienės „Irena“, apsvijusi jaunuolio kaklą saugiai (pulkininko B. Adomaičio dėka) džiaugiasi gyvenimu. Kaimo statybos, auksinis BAM'o ruduo, fotografijoje (Nr. 110) savotišku kontrastu išnyra psichologinis A. Sutkaus karo veterano portretas, o čia pat fotografijų (Nr. 114–115) atvertime – Algirdo Šeškaus darbuose „Gyvi išlikę pirčiupiečiai“. Pirmą ir vienintelį kartą (kodėl?) almanachuose panaudotas išplėstinis fotografijos parašas, liudijantis ne tik pavardę ir vardą ar abstraktų, bevardį „Karo veteraną“, bet ir teikiantis papildomą informaciją. Užrašas virš fotografijos skelbia: „Pergalei prieš fašizmą 40 metų“, o apačioje įvardijama: „Pirčiupietė Antanina Uždavinytė. Fašistai sudegino tėvą ir nebylį brolių 18 metų. Pirčiupietis Jonas Uždavinytis. Sudegė motina“^{*}. Tekstas išspausdintas mašinėle, mėginant sukelti dokumentalumo įspūdį, kurį turėtų sustiprinti šeiminė dokumentinė fotografija apie gražų šių dienų žmonių gyvenimą: televizorius, fote-

lis...^{**} Gyvenimas, kurį iškovojo retsykais albume išnyrantys karo veteranai. Tik kuo čia dėtos aukos, žmonių atmintis ir pretenzija į meninę fotografiją? Fotografija keliauja savo taku, tekstas – savo, o pamėginęs sujungti pamatai antipropagandinį triuką. „Iš tiesų žodžiai kalba garsiau nei vaizdai. Parašai gali užgožti tai, ką mato mūsų akys; tačiau joks parašas neįstengs visam laikui paneigti ar išlaikyti vaizdo prasmės“¹⁸. Kitame fotografijų atvertime (nepamirškite, kas jums iškovojo visą šį gražų gyvenimą) skirtingų autorių „Buvę partizanai“ (Algirdas Tarvydas) ir „Karo veteranai“ (Albertas Švenčionis) (Nr. 132–133). Tai dar ne viskas. „Niekas neužmirštas ir nieko neužmiršta“, ir Antano Varankos fotografijoje adresais keičiasi buvę kovų bendražygiai (Nr. 154). Kaip tai žmogiška ir suprantama, juk jie kovėsi už šią dieną, kurioje Romualdo Zacharevičiaus fotografijoje (Nr. 156) be apsaugos priemonių (vienas turi) pila amoniaką į cisterną, o sandėliuose žmonės turi teisę plikomis rankomis krauti trąšų maišus (Nr. 158). Po darbų laikas švęsti, ir to paties autoriaus darbe (Nr. 159) švyti dainos iliustracija: „...mūs kolūkio pirmininkas vidury ratelio...“ iš serijos „Mano kaime“. Įspūdį sustiprina Andriaus Zavadskio fotografija „Baltoji vizija“ (Nr. 161), kurią būtų galima apibūdinti poeto Algimanto Mikutos žodžiais: „[...] ir stovi kieme paskutinis arklys, nuleidęs prieš žmogų rasotas akis“. Fotografijoje jokios ideologijos ar juo labiau propagandos nėra. Išties puiki fotografija ir emociškai ji šiame kontekste veikia puikiai.

Žygiuojame toliau. Šių dienų požiūriu visą albumą galima pavadinti „disidentiniu“, nes Algimanto Žižiūno darbe prieš pat knygos pabaigą (Nr. 162) iš visos albumo visumos šaiposi satyriko Jono Bulotos portretas...

* Tekstas prie fotografijos Nr. 114. Kitame puslapyje tekstas panašus, skiriasi tik pavardės.

** Kas pasikeistų, jei po ta pačia fotografija pakeistume tekstą? Pavyzdžiui, „Olga Miliauskienė. Klepočių kaimo gyventoja. NKVD kariuomenė ir sribai 1945 m. Kūčių vakarą sudegino jos artimuosius ir kaimą“. Deja, pasikeistų tik įvykdyto nusikaltimo adresatas. Fotografija šiuo atveju nebyli.

Čia jau ne užuomina į Lietuvos fotografijos dvasinę rezistenciją, o smūgis žemiau juosmens, nokdaunas sovietinei propagandai ir cenzūrai. Ezopo kalba. Gaila, albumo pabaiga sugadino visą „pasipriešinimo“ vaizdą. Pristatydami naują almanacho skyrių sudarytojai rašo: „[...] almanacho redkolegija nutarė šioje ir būsimose knygose įvesti skyrelį „Iš fotografijos istorijos“. Tikimės, kad tai paskatins mūsų fotografijos istorijos tyrinėjimus, leis šio periodo fotomenininkų patyrimui įsiliesti į dabartinę fotografijos procesą“. Knygos skaitytojas, atvertęs naują skyrių, viliasi pamatyti J. Čechavičiaus, J. Bulhako darbus (apie kuriuos buvo kalbama antrajame „Lietuvos fotografijos“ almanache 1969 m.). Juo labiau kad tokioms viltims pagrindą davė Lietuvos nacionalinio muziejaus 1985 m. išleista knyga–katalogas „Lietuvos fotografų darbai XIX a.–1915 m.“, tačiau almanache Lietuvos fotografijos istorija prasidėjo 1950 m. – „romantiniiais pokario laikais“¹⁹, kai Ilja Fišeris fotografavo „Stojimą į komjaunimą Pakruojo valsčiuje“, o Michailas Rebis įamžino „LKP CK Pirmąjį sekretorių A. Sniečkų pirmojoje Dainų šventėje Vingio parke 1959 m.“, ar kuriant fotografiją „Šventinė demonstracija Vilniuje. 1949“. Tai ir yra „mokykla“? Apstu čia ir masinių scenų, kurių įžanginiame žodyje sudarytojai pasigedo šiuolaikinių autorių darbuose...

Almanache išspausdinta brolių Černiauskų fotografija „Rugsėjo 1-oji“ (Nr. 20). Priekiniame plane eina berniukas su gėlių puokšte, o už jo pagyvenęs besišypsantis žmogus neša sovietinę vėliavą, kurią iškels prie savo namo. Fotografijos, jos pavadinimo ir tiesos santykis... Tėvą, besislapstantį namuose įrengtoje slėptuvėje nuo tarnybos sovietinėje kariuomenėje, 1947 m. po daugiadienių kratų suranda sribai ir išsivaro į Želvą. Į surištas rankas įbruka slėptuvėje rastą tautinę vėliavą... Tokių istorijų – šimtai...

Prieš didžiąsias sovietines šventes milicininkas aplankydavo buvusio tremtinio namus ir reikšmingai primindavo: jūsų pilietinė

pareiga – iškelti vėliavą. Okupacinę vėliavą. Kas keičiasi tai žinant? Niekas. Tai tiesiog yra gera fotografija ir šiame albume ji atlieka propagandinę funkciją, kaip ir daugelio kitų autorių fotografijos.

FOTOGRAFINĖ KLASTOTĖ – MONTAŽAS – IR JOS PĖDSAKAS, ARBA MĖGINIMAS PAŽINTI LIETUVOS ISTORIJS FRAGMENTĄ IŠ FOTOGRAFIJŲ IR ŠAUNŪS LIETUVOS PIONIERIAUS ŽYGLIAI

Antrajame „Lietuvos fotografijos“ almanache grynai propagandinei fotografijai, turinčiai aiškia ideologinę pakraipą, būtų galima priskirti P. Karpavičiaus 121 puslapyje pateiktą fotomontažą su Kauno panorama. Montażas – vienas iš meninės fotografijos kūrimo ir raiškos būdų ir yra visiškai pateisinamas politinės propagandos tikslais. Užtenka pasižiūrėti šių laikų rinkiminių politikų plakatus – puikūs darbai panaudojant šiuolaikines technologijas, net neįrodysi, kad tai montażas... Blogiau, kai fotografija klastoja istorinius įvykius, teigdama, kad tuose įvykiuose ji buvo nešališka liudininkė, t. y. montażas pateikiamas kaip dokumentas...

„1940 m. liepos mėn. sovietų valdžia periodikoje paskelbė ne vieną tariamai dokumentinę nuotrauką, kuri vaizdavo darbo žmonių mitingus, sveikinančius Liaudies seimą ir pritariančius jo nutarimams. Laikraščiuose dėl blogos spaudos kokybės išnykdavo retušavimo žymės bei palyginti prasto montażo siūlės, tačiau atidžiau panagrinęjus padidintas nuotraukas, akivaizdžiai išryškėja klastotė“²⁰. Tokios pseudodokumentinės fotografijos iš laikraščių keliavo į vadovėlius ir istorijos knygas. Užtenka pavartyti knygą „Lietuvos liaudies seimas“, išleistą Vilniuje 1985 m. Nereikia ieškoti nei originalaus negatyvo, nei originalios, nereprodukuotos fotografijos, kad fotomėgėjo žvilgsniu „doku-

mentinėse“ fotografijose pamatytum klastotę. Perskaičius parašą po nuotrauka: „Kauno darbo žmonių mitingas, skirtas pasveikinti Lietuvos Liaudies seimą, susirinkusį į I sesiją. Kaunas, 1940 m. liepos 21 d.“, nereikia ypatingos ekspertizės, kad pamatytum minioje stovinčių žmonių veidų mastelių neatitikimą šalia stovintiems. Vieniems saulė šviečia iš kairės, kitiems – iš dešinės... Greta „Liaudies seimo priimta deklaracija apie valstybės santvarką. Kaunas, 1940 m. liepos 21 d.“ Absurdiškas vaizdelis: grupė žmonių stovi scenoje laikydami plakatus. Vienas, ypač trokštantis sovietų valdžios ir laikantis naujojo apaštalo atvaizdą, pasidarė didesni nei keturių metrų ilgio kotą, o pats virto pigmėjumi, stovinčiu ant taburetės (nes santykinai toliau stovinčių žmonių veidai didesni už jo)...

Istorikai, kurie naudojami fotografija kaip dokumentine iliustracija, turėtų būti labai atsargūs, nes „fotografijos parūpina įrodymus. Tai, apie ką mes sužinome, bet kuo abejojame, atrodo įrodyta, kai mums parodoma nuotrauka“²¹.

M. Matulytė, rašydama apie sovietmečio šiurkščias fotografines klastotes, išsakė iš pirmo žvilgsnio pagrįstą abejonę, ar ypač ideologizuoti fotografiniai montažai veikė tuometinę visuomenę²². Esmė ne ta, kad to meto skaitytojas neturėjo palyginamosios alternatyvos (tai irgi be galo svarbu); svarbiausia – fotografijos referentiškumas ir jos amžina pretenzija į dokumentiškumą, kuriuo patiki netgi istorikai – šiais laikais.

Lietuvos gyventojų genocido ir rezistencijos tyrimo centro išleistoje kolektyvinėje monografijoje „Lietuva 1940–1990“ publikuota fotografija „Sovietinė demonstracija Vilniuje. 1940 m.“²³ kelia abejonių savo dokumentalumu dėl plakatų dydžių. Tolu-

moje, prie pat namo esantis Stalino portretas pagal mastelius turėtų būti 1,5 x 1,5 m, tačiau ir vidury minios, ir tolumoje plakatas to paties dydžio. Galima daryti prielaidą, kad tai akivaizdus fotomontažas. Kokio dydžio buvo tie plakatai, matyti toje pačioje knygoje įdėtoje nuotraukoje „1941 m. sukilimo metu Kaune naikinami sovietiniai plakatai“²⁴.

1940 m. laikotarpio fotografijas galima publikuoti kaip istorijos liudininkus tik turint pradinę negatyvą, o ne reprodukciją. Kita vertus, jei ši fotografija yra „tikra“, tai gal ją spausdinant reikėjo pažymėti, kad archyvuose klastočių jūroje pavyko surasti dokumentinę fotografiją, antraip tokios fotografijos pasirodymas šių laikų akademiame leidinyje, nepateikus komentarų, legalizuoja visas likusias klastotes sovietiniais laikais leistose knygose. Skaitytojas (ne fotografas) nesivargins ieškoti fotografijoje mastelių (žmonių ir plakatų) neatitikimo ar veidų pasikartojimo suklastotuose fotografijų vaizduose.

Politologai ir istorikai daug kalba apie Nikitos Chruščiovo laikų „atšilimą“. Tais laikais lietuvių kalba buvo išleista Aleksandro Solženicyno apysaka „Viena Ivano Denisovičiaus diena“, bet kad kultūrinis vėzdus 1971 m. brežneviniam režimui smogtų Lietuvos fotografai – istorikai pražiopsojo. Turbūt klysta ir Raminta Jurėnaitė rašydama apie Lietuvos fotografus: „Atsisakymas meluoti 7-ąjį dešimtmetį buvo svarbus žingsnis, bet dar ne atviras protestas“²⁵. Argi tai ne atviras protestas – 1969 m. cenzūrai nepatikusį (?) darbą „Pionierius“ 1970 m. (turbūt slaptai) išsiųsti į užsienį, o po to (koks įžūlumas!) 1971 m. išspausdinti almanache „Lietuvos fotografija“. Ne veltui tas pats

* Monografijos autoriai galėjo truputį pagarbiau elgtis su publikuojamomis fotografijomis ir jų autoriais. Nenurodyti fotografijų autoriai, nenurodyta, iš kokių archyvų paimtos fotografijos ar jų reprodukcijos.

„Pionierius“ 1997 m. papuošė almanacho „Lietuvos fotografija: vakar ir šiandien“ ketvirtąjį viršelį, nes tai, pasirodo, pasipriešinimo sovietiniam režimui simbolis. Juk ne veltui menotyrininkai, aptardami parodą „Su cenzūros žyme“, per padidinamąjį stiklą „pionieriaus“ akių dugne išvelgė atsirandantį debilizmą (sena terminologija) arba, kaip rašė Agnė Narušytė: „Mat šis pionierius, kaip dabar sakytume – neįgalus...“²⁶

Tačiau septintajame dešimtmetyje apie šį ir kitus pionierius buvo kalbama taip: iš jo gilių akių žvelgia „istorinė tėvų, kovojusių už tarybinę santvarką“, patirtis. Ką tik jo lūpos ištarė: „Visada pasiryžęs“. Jo veide atsispindintis rūpestis – tai svajonė užaugus pionierišką kaklaraištį pakeisti į komjaunuolišką ženkliuką ir būti vertu didžiojo Lenino priesakams (laisvas tų laikų retorikos atpasakojimas).

Palikime skaitytojui spręsti, kokiam kontekste buvo išspausdinta ši fotografija 1971 m. almanache, juo labiau kad tai, kas nepavyko LDK kunigaikščiui Algirdui (pralaužti Maskvos Kremliaus vartus), pavyko „pionieriui“, nes prieš jį priklaupė V. Božovičius (menotyros kandidatas iš Maskvos), kalbėdamas apie A. Sutkaus personalinę parodą Maskvoje 1979 m.: „Nerimu persmelktas pionieriaus portretas. Ši fotografija byloja į žiūrovo širdį ir sąmonę. Neramus ir klausiantis berniuko žvilgsnis tarsi klausia: ką gi mes, vyresnieji, perduosime į jų rankas, kuo mes užpildysime jų gyvenimą“²⁷.

„Nukentėjusią“ nuo cenzūros fotografiją „Pionierius“ parodoje „Su cenzūros žyme“ lydi neįgalumo ženklas. Kas keičiasi meniniu fotografijos požiūriu keičiant tekstą po fotografija? Niekas, nes žodis šiuo atveju pralaimi prieš gerą, meistrišką darbą. Tiesiog, pasikeitus santvarkai, dėl me-

notyrininkų gerai įvaldytos žodžių ekvilibristikos keičiasi tik propagandos kryptis.

Pasižiūrėkime, kaip ryškiausi Lietuvos fotografai pristatė savo darbus almanachuose „Lietuvos fotografija“ reprezentuodami Lietuvos fotografijos mokyklos laimėjimus (žr. lentelę 157 p.).

Nutylėti geriausi vieno ryškiausio Lietuvos fotografo Vito Luckaus darbai. Koks žymus Viliaus Naujiko spurtas ir staiga priverstinė tyla. Kai kurie autoriai naudodami tik almanachuose publikuotas fotografijas galėtų išleisti atskiras autorines knygeles, ir jos jokia būdu nebūtų propagandinės. Mes kalbėtume apie „geras“ ir „blogas“ fotografijas: jų kompoziciją, šviesą, rakursą, ekspresiją, sklindančią nuo metalizuoto sidabro dulkių, nurimusiu popieriaus lakšte fotografijos vaizdu. Jei surinktume kiekvieno autoriaus, kuriuos paminėjome propagandos kontekste, darbus į vieną atskirą autorinę knygą ir papildytume to meto jų darbais, tada kalbėtume ne apie propagandą, o apie fotografo prievolę sustabdyti pro šalį bėgančią akimirką ateities kartoms – nagrinėtume jų darbų teigiamas savybes ir trūkumus. Juo labiau kad daug kas iš minėtų autorių turi darbų, padėtų „į stalčius“. Vykstant mūšiai fotografas neturėtų griebtis automato. Jo jėga slypi ne paleistos kulkos greitime, o fotografijos gimime. Tačiau rengiant parodų ekspozicijas ir leidinius kuriamas jų scenarijus, ieškoma motyvo, siužeto, kuris nuo įžanginio žodžio vestų žiūrovą ir skaitytoją tolyn, įvairiausiomis formomis pasakotų apie gyvenimą, kuris nesustoja padarius fotografiją ar jų almanachus. Gaila, bet almanachai „Lietuvos fotografija“ nuo ketvirtosios knygos iliustruoja H. Arendto mintį apie totalitarinių režimų meną: „[...] totalitarinė propaganda sukuria pasaulį, galintį varžytis su realia tikrove [...]“²⁸.

* M. Matulytė rašo, kad fotografija „Pionierius“ jau 1970 m. trylika kartų buvo siūsta į parodas užsienyje (žr. M. Matulytė, „Lietuvių fotografijos meno raiška kultūros sovietizavimo kontekste (1958–1970 m.)“, *Genocidas ir rezistencija*, 2005, Nr. 1(17), p. 27.

	1967	1969	1971	1974	1978	1981	1986	1987	Iš viso
M. Baranauskas	2	7	3	4	5	3	2	2	28
V. Butyrinas	-	8	5	7	4	5	6	4	39
R. Dichavičius	6	6	7	7	3	6	3	4	42
A. Kunčius	10	7	8	10	4	7	4	4	54
V. Luckus	-	8	-	-	1	4	2	1	16
M. Macijauskas	2	8	8	9	7	8	3	4	49
V. Naujikas	8	8	-	-	-	-	4	-	20
R. Požerskis	-	-	-	-	3	8	5	5	21
R. Rakauskas	9	8	8	9	8	9	4	6	61
A. Sutkus	9	8	8	11	9	10	4	5	64

„Iš albumų „Lietuvos fotografija“ neįmanoma susidaryti tikrojo vaizdo – kada, kuriame dešimtmetyje, kuris kūrėjas žengė vieną ar kitą kūrybinį žingsnį, fiksuojantį naujus pokyčius ne tik visuomenės išoriniame gyvenime, bet ir jos sąmonėje, kūrėjo santykiuose su tikrove, ar galų gale išryškėtų pačio kūrėjo kūrybinės paieškos ir jo vidinės, dvasinės ar ideologinės metamorfozės“²⁹. Kitaip sakant, almanachai „Lietuvos fotografija“ yra Lietuvos fotografijos meno ir istorijos klastotė. „Tik šiandieninės išvalgos atranda ano meto fotografijose disidentinę potekstę“, – rašo M. Matulytė³⁰, bet netgi „disidentinės“ fotografijos almanachuose tarnavo bendram to meto ideologijos tikslui: sovietinio gyvenimo laimėjimų propagandai. Tai yra paradoksas. Ledų laužymas sąstingio jūroje au-

toriams kainavo daug nervų ir sveikatos, bet vieno ar kito akto spausdinimas, trapaus gamtovaizdžio, psichologinio portreto ar fotomontažo atsiradimas almanachuose sudarė kūrybinės laisvės iliuziją, o čia pat nutylint neįtikusius autorius ir jų darbus, apauginta grynai propagandinėmis fotografijomis, įtaigiais įžanginiais žodžiais kūrė klestinčios, laisvos ir iki paskutinio kraujo lašo ginančios savo idėjas ir gyvenimo būdą visuomenės vaizdą. Kartu „lietuvių meistriškumas ne tik atitiko Sovietų Sąjungos profesionalius standartus, bet ir užsienyje reprezentavo „sovietinės“ kokybės ženklą“³¹ ir atliko, atlieka, atliks ne tik pažintinę, iškreiptą Lietuvos fotografijos istorijos pažinimo, bet ir propagandinę funkciją šalies viduje ir užsienyje.

Nuorodos

¹ R. Jurėnaitė, „Bandymai sustabdyti praeinančių laiką“, *Lietuvos fotografija: vakar ir šiandien*, V., 1997, p. 8.

² M. Matulytė, „Sovietinės fotografijos funkcijos ir specifika 1940–1953 m.“, *Genocidas ir rezistencija*, 2003, Nr. 2(14), p. 71.

³ S. Valiulis, S. Žvirgždas, „Kelio gairės“, *Lie-*

tuvos fotografija: vakar ir šiandien, 1999, p. 155; „Septintojo dešimtmečio karta – o kas toliau?“, *ibid.*, 2000, p. 8 ir kt.

⁴ В. Боров, *Фотография в структуре массовой коммуникации*, Вильнюс, 1986, с. 172.

⁵ M. Matulytė, „Lietuvių fotografijos meno raiška kultūros sovietizavimo kontekste (1958–1970 m.)“, *Genocidas ir rezistencija*, 2005, Nr. 1(17), p. 21.

⁶ *Ibid.*, p. 15.

- ⁷ В. Афанасьев, „Interpress-foto 77“, *Советское фото*, 1978 01, с. 1.
- ⁸ Ibid., с. 2.
- ⁹ С. Морозов, *Творческая фотография*, Москва, 1989, с. 290.
- ¹⁰ В. Борев, op. cit., с. 43.
- ¹¹ С. Морозов, op. cit., с. 226.
- ¹² Н. Красников, Л. Питерской, „Фотография обличает пережитки прошлого“, *Советское фото*, 1964, No. 2, с. 20.
- ¹³ А. Murauskaitė, „Sovietų cenzūrą patyrę fotografai bailsi dabartimi“, *Respublika*, 2002, rug-sėjo 19.
- ¹⁴ J. Fiske, *Įvadas į komunikacijos studijas*, V., 1990, p. 189.
- ¹⁵ H. Arendt, *Totalitarizmo ištakos*, V., 2001, p. 423.
- ¹⁶ V. Žemaitis, *Dorovės sąvokos*, V., 1983.
- ¹⁷ *Lietuvos fotografija*, 1986.
- ¹⁸ S. Sontag, *Apie fotografiją*, V., 2000, p. 112.
- ¹⁹ *Lietuvos fotografija*, 1986.
- ²⁰ S. Valiulis, S. Žvirgždas, „Dramatiškas amžiaus vidurys“, *Lietuvos fotografija: vakar ir šiandien*, 2001, p. 13.
- ²¹ S. Sontag, op. cit., p. 15.
- ²² M. Matulytė, „Totalitarinė fotografija: kova už sielas“, *Menotyra*, 2005, Nr. 3, p. 22.
- ²³ *Lietuva 1940–1990. Okupuotos Lietuvos istorija*, V., 2005, p. 78.
- ²⁴ Ibid., p. 169.
- ²⁵ R. Jurėnaitė, op. cit., p. 7.
- ²⁶ A. Narušytė, „Tai, ko nebuvo“, *7 meno dienos*, 2002, gruodžio 6.
- ²⁷ В. Божович, *Истины творчества. Общество фотонискусства Лит. ССР*, В., 1980, с. 20.
- ²⁸ H. Arendt, op. cit., p. 356.
- ²⁹ Broliai Černiauskai, „Sovietinė cenzūra ir jos liekamieji reiškiniai“, *Kultūros barai*, 2005, gegužė, p. 83.
- ³⁰ M. Matulytė, „Lietuvių fotografijos meno raiška...“, p. 8.
- ³¹ Ibid., p. 21.

Kauno geto gyvenimas. Saros Ginaitės versija

Lietuvos žydų tragedija Antrojo pasaulinio karo metais aprašyta daugelyje įvairiose pasaulio valstybėse išleistų knygų. Dalis jų skirta tarpukario Lietuvos sostinės – Kauno žydų bendruomenei: W. Ginsburgo „And Kovno Wept“, W. W. Mishellio „Kaddish for Kovno“, E. Oshry „The Annihilation of Lithuanian Jewry“, Avrahamo Tory „Surviving the Holocaust: the Kovno Diary“; pastaroji 2000 m. buvo išleista ir lietuvių kalba („Kauno getas: diena po dienos“). Kauno geto žydų gyvenimas plačiai atspindėtas ir 2000 m. Vašingtono holokausto atminties muziejuje visus metus vykusiame parodoje. Ta proga išleista knyga „Hidden History of the Kovno Ghetto“ ir kompaktinis diskas su Lietuvos himno „versija“, kuriame vietoj mums įprastų ir savimeilę glostančių žodžių „Lietuva, didvyrių žeme...“ skambėjo „Lietuva, žudikų žeme...“

Knygų apie Kauno geto gyvenimą sąrašą 2005 m. papildė Toronte (Kanada) išleista Saros Ginaitės-Rubinson (toliau – S. Ginaitė) knyga „Resistance and Survival. Jewish Community in Kaunas 1941–1944“. Ši knyga yra 1999 m. leidyklos „Margi raštai“ išleistos „Atminimo knygos“ versija anglų kalba. Šešeri metai, skiriantys knygų lietuvių ir anglų kalbomis pasirodymą, kita skaitytojų auditorija lėmė tam tikras knygos turinio pataisas. Lyginant tekstus anglų ir lietuvių kalbomis galima teigti, jog prof. S. Ginaitė sėkmingai adaptavo knygą naujai skaitytojų auditorijai. Knygoje anglų kalba atsirado nauja dalis, kurioje glaustai ir kartu aiškiai aprašoma žydų gyvenimo Lietuvoje per še-

šis šimtus metų istorija. Tai solidi knygos įžanga. Kita vertus, šioje knygoje skaitytojas neras lietuviškajame leidime buvusios dalies, kurioje pateikiamas kai kurių Lietuvos politikų žydų tragedijos vertinimas. Tai tikrai nėra praradimas. Ištaisyti kai kurie knygos fragmentai, dėl kurių autorė sulaukė kritikos po knygos lietuvių kalba pasirodymo.

Per šešerius metus, skiriančius du knygos leidimus, pagilėjo ir žydų tragedijos Lietuvoje pažinimas. Naujausi tyrimai šiuo klausimu, labiau prieinama ir tyrinėtojų dėmesio sulaukusi įvairių valstybių archyvuose saugoma medžiaga, dažniau prabylantys tos tragedijos dalyviai ir liudytojai, – visa tai keičia kai kuriuos nusistovėjusius vertinimus ir pastato į šiek tiek nepatogią padėtį autorių. S. Ginaitė mėgina išvengti tokių keblumų papildydama angliškąją knygos leidimą naujais išaiškėjusiais faktais apie holokaustą Lietuvoje ar jo priešaušrį. Pavyzdžiui, knygoje įdėti duomenys apie pastaraisiais metais išgarsintą Kaune dirbusį japoną Chiune Sugiharą, kurio 1940 m. išduotos vizos išgelbėjo gyvenimą daugeliui žydų.

Ši S. Ginaitės knyga artimesnė prisiminimų žanrui. Daugelis joje aprašomų įvykių yra pergyventi pačios autorės ir jos artimųjų. Tačiau autorė tuo nesitenkina. Knygoje randame nemažai jos vertinimų, kurie subrendo pragyvenus nemažą laikotarpį po karo, sužinojus apie žydų bendruomenės likimą, įdėmiai išnagrinėjus dokumentus šiuo klausimu. Tai perteikta knygos dalyje apie žydų istoriją iki Antrojo pasaulinio karo, holokausto vertinimams skirtoje dalyje ir prieduose.

S. Ginaitė – ryški žydų tautos atstovė didžiosios tragedijos metu, karo metais gyvenusi Kauno gete, patyrusi daugelį to gyvenimo baisumų. Vėliau kovotojų būryje Rūdninkų girioje ji su ginklu rankose dalyvavo mūšiuose dėl Vilniaus išvadavimo nuo nacių. Pokario metais – savarankišką, ne ideologiniais argumentais pagrįstą mąstymą skatinusi Vilniaus universiteto profesorė, reikli sau ir kolegoms mokslininkė. Dar gerokai iki Lietuvos nepriklausomybės atkūrimo, 1983 m. iš Lietuvos emigravo į Kanadą. Knygos autorė nagrinėja skaudžią temą, nepasiduodama nusistovėjusiems tų įvykių vertinimų stereotipams, patirtoms skriaudoms, nemirkydama plunksnos į neapykantos rašalą. S. Ginaitė, mokanti lietuvių, anglų, vokiečių ir jidiš kalbas, pasinaudojo galimybe remtis Lietuvoje išleista literatūra, archyvų medžiaga, Izraelyje, Kanadoje, JAV esančiais šaltiniais.

Autorė teigia, kad „parašyti šią knygą paskatino noras prisiminti nueitą kelią ir pagerbti žuvusių Kauno žydų atminimą. Ši knyga yra sakmė apie žmones, kurie nepasidavė nacių mėginimams nužmoginti žydų tautą taip, kad tai atitiktų nacių ideologijos ir propagandos sukurtą žydo įvaizdį“.

Knygą sudaro penkios dalys: „Persekiojimas“, „Sugrižimas į tamsius amžius“, „Pasipriešinimas gete“, „Mūsų partizanų būrys“, „Likimai“ (lietuviškajame leidime buvo keturios dalys).

Pirmojoje knygos dalyje S. Ginaitė pasakoja apie savo šeimą, žydų bendruomenės kasdienį gyvenimą nepriklausomoje Lietuvoje ir sovietų okupacijos laikotarpiu. Sara augo gan pasiturinčioje Josifo Gino ir Revekos Viravičiūtės šeimoje, turėjo galimybę siekti gero išsimokslinimo. Gyvenimo Lietuvoje pradžia nei jai, nei jos šeimai, nei artimiesiems giminėms nežadėjo nieko blogo. Net 1939 m. vokiečių invazija į Lenkiją ir Lenkijos žydų antplūdis į Lietuvą nepriverstė Ginų šeimos skubiai trauktis. Sovietinių

trėmimų į Sibirą išvengusią šeimą atsiritusi karo banga užklupo Lietuvoje su visais iš to kylančiais padariniais...

Skirsnyje „Akis į akį su mirtimi“ autorė aprašo savo išgyvenimus, patirtus jau pirmomis karo dienomis. 1941 m. birželio 24 d. 6 val. ryto nuo lietuvių baltaraiščių kulku krito trys jos dėdės, motinos broliai – Salomonas, Isakas ir Abraomas Viravičiai. Jie buvo nužudyti penkiolikmetės mergaitės, turėjusios tomis dienomis atsiimti brandos atestatą, akivaizdoje: „Aš tai mačiau savo akimis ir iš baimės netekusi žado negalėjau iš vietos pajudėti... Buvau taip sukręsta, kad nebeturėjau noro gyventi. Nežinojau, ar geriau nusižudyti, kad nematyčiau tų žiaurumų ir nežūčiau nuo tų banditų rankų, ar pasistengti išlikti gyvai, kad galėčiau papasakoti, ką mačiau ir išgyvenau... Tuo momentu atrodė, kad visi lietuviai manęs neapkenčia ir trokšta mano mirties“. Tai pergyvenusi autorė pateikia išvadą: „Be abejo, ne visi baltaraiščiai buvo žydšaudžiai, bet tomis 1941 m. birželio–rugpjūčio dienomis visi žydšaudžiai ryšėjo baltus raiščius, jie buvo baltaraiščiai“. Kaip parodė tolesnis gyvenimas, dėdžių netektis buvo tik skausmo ir netekčių pradžia: 1941-aisiais autorė neteko tėvo, karo pabaigoje – motinos. Buhalterinė S. Ginaitės giminės netekčių karo metais išraiška: iš 31 giminės nario žuvo 25 asmenys...

Knygos autorės teigimu, vokiečių okupacijos metais nužudyta 180–185 tūkst. Lietuvos žydų, iš jų 170–175 tūkst. buvo nužudyti Lietuvoje. Kiti – Vokietijos, Latvijos ir Estijos koncentracijos stovyklose... Beje, daugelyje šaltinių yra pateikiami didesni aukų skaičiai. Analitinis mokslininkės protas, ekonomistės, kuri domisi demografiniais klausimais, pasirengimas padėjo pagrįsti šią poziciją, nesistengiant paklusti jau suformuotai pozicijai žydų aukų Lietuvoje klausimu. Dėl to autorė, matyt, ne visuomet sulaukia radikalesnių tautiečių palankių vertinimų. Bet S. Ginaitė tvirtai laikosi savo nuomo-

nės. Įdėmesniam skaitytojui autorės argumentai ir samprotavimai šiuo klausimu turėtų būti vertingi.

S. Ginaitė yra viena iš nedaugelio nukentėjusios nuo holokausto tautos autorių, kurie nesistengia nepagrįstai padidinti nei nukentėjusių žydų, nei žudynėse dalyvavusių lietuvių skaičiaus. Tuo liūdnesnė yra jos daroma išvada, kuri vargu ar gali būti paneigta: „...ne tikslus skaičių nustatymas sudaro Lietuvos žydų katastrofos esmę. Lietuvos gyventojų žydų demografijos statistika rodo, kad visoje Lietuvoje nebeliko žydų. Išnyko Lietuvos žydai, kurie su pasididžiavimu vadino save litvakais... Kartu su jais išnyko Lietuvos žydų tradicijos ir jų ilgaamžė kultūra“.

Skaitytojui, tyrinėtojui turėtų būti vertingas autorės detaliau nagrinėjamas Lietuvos žydų katastrofos kontekstas ir interpretacijos, Laikinosios vyriausybės vaidmuo žydų žudynėse pirmosiomis karo dienomis, samprotavimai apie policijos dalinių, vietinės administracijos vaidmenį, žudynių motyvus. „Dabar sunku spėlioti, koks būtų buvęs žydų likimas Lietuvoje, jei žydšaudžiams nebūtų suteikta laisvė veikti, jei Laikinoji vyriausybė būtų sustabdžiusi žydų suėmimus, jų įkalinimą ir šaudymą. Gal tuomet Lietuvoje hitlerininkai nebūtų radę žydų politikai palankios dirvos ir mano tautiečių būtų išlikę daugiau“.

Matyt, sunku prieštarauti autorės teiginiui, esą „nekelia abejonių, kad be žudynių vykdytojų nebūtų buvę holokausto. Kad ir kokius įstatymus būtų priėmusios vokiečių nacių viršūnės, tačiau jei nebūtų atsiradę žmonių, sutinkančių juos vykdyti, t. y. masiškai šaudyti vyrus, moteris ir vaikus, nebūtų ir pačių žudynių. Iš dokumentų ir liudytojų bei stebėtojų parodymų matyti, kad nusikaltėliai nebuvo robotai, akli savo viršininkų įsakymų vykdytojai. Dauguma jų savanoriškai stojo į policijos ir kitas panašias tarnybas, savo žiaurumu ir pasityčiojimais dažnai viršydami gautus įgaliojimus ir instrukcijas“.

Ši išvada labai panaši į Sergio Romano pateiktąją knygoje „Laiškas bičiuliui žydui“: „Deportacijos ir genocidas būtų buvę neįmanomi Vokietijoje ar kur kitur, jei vykdytojai nebūtų galėję pasikliauti didžiosios visuomenės dalies tylia simpatija bei pasyviu bendradarbiavimu. Išimtytys tik išryškina persekiojimų „normalumą“.

Vardydama motyvus, dėl kurių žmonės stojo į policijos batalionus, autorė mini privilegijas, gerus atlyginimus, atleidimą nuo karinės prievolės, galimybę demonstruoti savo galią, asmeninių sąskaitų suvedimą, kerštą. Rašydama apie ekonominius žudynių motyvus, autorė teigia, kad tai buvo ne tik būdas pagrobti svetimą turtą, bet taip pat noras atsikratyti žydų konkurentų. „Žmogžudžiams atrodė, kad be žydų jie galės lengvai plėtoti pramonę, prekybą, statybas ir kitas sritis“. Svarbus žudynių motyvas, autorės nuomone, buvo kai kurių žmonių sąmonėje įsitvirtinęs antisemitizmas, net neapykanta žydams. „Karo išvakarėse mes, Lietuvos žydai, nujautėme, kad okupavus vokiečiams su mumis bus pasielgta panašiai kaip su tada jau okupuotos Lenkijos žydais. Tačiau nė vienas iš mūsų negalėjo įsivaizduoti, kad žydai bus masiškai žudomi nuo pirmųjų okupacijos dienų... Komunistų ir žydų sutapatinimas buvo veiksminga psichologinė priemonė, padedanti žadinti tautinio visavertiškumo jausmą ir neapykantą žydams. Tuometinė Lietuvos spauda tiesiogiai skatino žydų genocidą ir ragino keršyti žydams už padarytas ar iš viso niekada nepadarytas skriaudas“. Tad europiečių ir amerikiečių viešojoje nuomonėje paplitęs įsitikinimas, kad revoliucija – tai „žydų sąmokslas“ siekiant valdžios, turėjo lietuvišką atitikmenį.

Kaip teigia autorė, „ne tiek jau svarbu, kiek buvo tų žydšaudžių, svarbu, kad apie du trečdaliai (gal šiek tiek mažiau) Lietuvoje nužudytų žydų buvo nužudyti baltaraiščių ir Lietuvos policijos batalionų karių rankomis“. S. Ginaitės nuomone, nė viena Lietuvos ins-

titucija viešai nesmerkė tų žudynių ir nesiėmė veiksmingų priemonių joms sustabdyti. Todėl ir autorės daroma išvada itin griežta, griežtesnė nei lietuviškajame knygos leidime: „Drausiai galima teigti, jog Lietuvos laikinoji vyriausybė, jos administracija, LAF ir jo kariniai daliniai visiškai kolaboravo (*fully collaborated*) su nacių režimu, dalyvavo masinėse žudynėse ir prisidėjo prie Lietuvos žydų „galutinio klausimo sprendimo įgyvendinimo“ (p. 44).

Knyga, kaip ir gyvenimas, pilna įvairiausių epizodų. Čia vienu žmonių nusikaltimai yra greta kitų žmonių heroizmo. Knygoje pateikiama ir dramatiškų žydų gelbėjimo epizodų. Lietuvių, dalyvavusių gelbstint žydus, paminėjimas panašaus pobūdžio knygoje yra svarbus kriterijus autoriaus objektyvumui vertinti. Ne vienoje knygoje rašoma vien apie tai, kad lietuviai dalyvavo žudynėse, tačiau nutilima apie gelbėjusiuosius arba rašoma, kad tokių žmonių buvo vos keletas (M. Greenbaumas) ar nedaug (O. Ben Huras). S. Ginaitė teigia, kad Lietuvoje buvo apie tris tūkstančius žmonių, gelbėjusių žydus. Šie skaičiai sutampa ir su Valstybinio Vilniaus Gaono žydų muziejaus turimais duomenimis. Autorė papildoma jau po knygos lietuvių kalba pasirodymo skelbtus duomenis apie lietuvių dalyvavimą gelbstint žydus. Pastaraisiais metais Yad Vashem institucija Jeruzalėje gauna daug liudijimų iš Lietuvoje išgelbėtų žydų. Jais remiantis suteikiami garbingi „Pasaulio tautų teisuolio“ vardai. Jų skaičius per kelerius metus labai padidėjo ir 2006 m. pradžioje šį garbingą vardą turėjo jau 639 asmenys. Tai teikia vilties, kad pagaliau išgirstas autorės dar 1994 m. išsakytas raginimas: „Mano tautiečių žydų istorikų, politologų, sociologų, publicistų ir liudininkų tiesioginė pareiga pateikti kuo išsamesnės informacijos apie tas šeimas. Tad skubėkime atlikti tą darbą, kad humanizmo, o ne tik barbarizmo istorijos puslapiai būtų naudojami tautų savitarpio santykiams gerinti ir įveikti kylančius nesusipratimus bei konfliktus“.

Knygoje aprašoma iki šiol Yad Vashem „Pasaulio tautų teisuolių“ sąrašuose nesančios Franios Grunskaitės veikla gelbstint žydus Kaune. Buvusi Ginų šeimos namų šeimininkė, kuriai S. Ginaitės tėvas suteikė materialinę pagalbą, įsigijo kioską A. Mickevičiaus gatvėje ir prekiaavo laikraščiais, pašto ženklais bei kitomis smulkiomis prekėmis. Moteris karo metais neužmiršo savo buvusių šeimininkų. Į jos kioską S. Ginaitė, pabėgusi iš geto, ateidavo sužinoti naujienų ar perduoti žinių reikiamam asmeniui.

„Tą dieną, kai grįžau į rūkstantį getą, aš sutikau Franią Grunskaitę ir iš jos sužinojau, kad mažoji Tania buvo saugi. Ji buvo paslėpta kaime Kauno pakraštyje ir Frania ją lankydavo kiekvieną savaitę. Frania papasakojo man, kad per vaikų akciją trejų metų Tania buvo paslėpta rūsyje, kuriame kartu su kaimynų vaikais mažoji mergaitė tūnojo išties dvi dienas. Nė vienas iš vaikų neišsidavė nė menkiausiu garsu. Visi vaikų drabužiai buvo paslėpti, kad atrodytų, lyg kambaryje gyventų tik naktinėje pamainoje dirbantys suaugusieji. Praėjus kelioms dienoms po vaikų akcijos mano sesuo Alicė sugebėjo pranešti Franiai, kad sutartą valandą atvestų jai Tanią ir ją būtų galima pergabenti į gretimą kaimą. Taniai buvo suleista migdomųjų. Mieganti mergaitė buvo suvyniota į maišą ir įdėta į didelį krepšį, kurį Alicė pernešė per getą ir geto vartus su žydų darbininkų brigada. Kai brigada artėjo prie savo darbo vietos, Alicė užsivilko švarką be geltonos žvaigždės ir nepastebėta ištrūko į miestą. Rizikuodama savo gyvybe Alicė perėjo Kauno centrą nešdama si didelį krepšį su neįkainojamu turtu – trejų metų vaiku. Frania Grunskaitė, humanistė ir nepaprastai geros širdies moteris, paėmė Tanią ir taip išgelbėjo mažos mergaitės gyvybę“ (p. 199).

Antrojoje knygos dalyje „Sugrįžimas į tamsius laikus“ autorė aprašo Kauno geto gyvenimą, buitines kasdienybę, savo patirtį papildydama vėliau sužinotais dalykais. Kauno

getas, kuriame iš pradžių gyveno per 30 tūkst. žmonių, buvo tvarkomas savivaldos principu. Žydų tarybą sudarė 5–7 asmenys. Prie tarybos veikė žydų administracijos aparatas, jame buvo 7–9 skyriai.

Įdomus yra autorės pateiktas tos administracijos vertinimas. Administracijos aparato darbuotojai ir jų giminės bei artimieji naudojami įvairiomis privilegijomis ir lengvatomis. Dažnai savo kėdėse jie jautėsi esą visagaliai valdovai, su lankytojais ir prašytojais elgėsi įžūliai ir arogantiškai. Paprastai geresnės darbo vietos buvo rezervuojamos geto elito giminėms, jų artimiesiems bei draugams.

Rašydami apie vokiečių okupacijos metus žydų tautybės autoriai retai nagrinėja žydų bendradarbiavimo su naciais problemas. S. Ginaitė nevengia ir šios temos. „Iš viso gete buvo apie 200 policijos darbuotojų. Jie turėjo teisę suiminėti geto kalinius už vidaus taisyklių pažeidimus ir laikyti juos areštinėje. Retsykiais žydų policijos pareigūnai naudojo fizinę jėgą, ypač tikrindami prie vartų, ir kartais buvo priversti padėti vokiečiams suiminėti ir deportuoti žmones“. Autorė rašo, kad toks bendradarbiavimas buvo neišvengiamas. „Be abejonės, geto policijos pareigūnai buvo priversti balansuoti, viena vertus, tarp jų priverstinės funkcijos tarnauti naciams ir, kita vertus, teikti pagalbą Kauno geto bendruomenei ir ją remti“. Pati autorė patyrė daugiau palankumo iš žydų policijos atstovų. Ypač ryškus atvejis, kai su geto policininko pagalba šalia esant vokiečių sargybiniui S. Ginaitėi pavyko į getą įnešti ginklą.

Didelį išpūdį skaitytojui turėtų palikti vaizdžiai aprašoma 1941 m. spalio 28–29 d. akcija, kai beveik 10 tūkst. žydų buvo atrinkta ir vėliau sušaudyta Kauno IX forte. „Vaizdas, kurį išbėgusi pamačiau, niekad neišdils iš mano atminties. Aš jį vis dar matau, vis dar jaučiu. Aš pamačiau juodą žmonių masę. Kur pažvelgsi, kur nukreipsi savo žvilgsnį, visur buvo matyti tik juoda žmonių minia. Ji driekėsi per Panerių gatvę, o netoli Varnių gat-

vės geto vartų leidosi į pakalnę. Nesimatė nei pradžios, nei pabaigos. Iš visų pusių ginkluotų policininkų apsupti žmonės lėtai judėjo IX forto link... Atrodo, kad tai sapnas, o ne realybė, policija lydi ne gyvus žmones, o juodai banguojančią nežemišką masę. Lig šiol niekur nesu aptikusi dailės kūrinio, kuris bent šiek tiek man būtų priminęs šį vaizdą. Matyt, nė vieno dailininko samprata, vaizduotė ar emocijos nebuvo pajėgios drobėje perteikti tokio dešimties tūkstančių žmonių lydėjimo į mirtį“.

Knygos autorė remiasi tiek tradiciniais holokausto tema rašančiais autoriais, tiek retesniais šaltiniais. Rašant apie pirmąsias karo dienas savotiška klasika tapo Walterio Stahleckerio raportas. Perskaičius jį galima suprasti, kokią plačią erdvę komentarams ir išvadoms palieka šis dokumentas. Gaila, kad ir knygoje anglų kalba nerasta vietos raporto daliai, kur rašoma, kad vokiečiai pirmomis dienomis Kaune stengėsi parodyti, jog išpuoliai prieš žydus buvo pačių gyventojų iniciatyva, o ne nacių vykdomas uždavinys. „Užėmus miestą, jau pirmosiomis valandomis buvo stengiamasi sukurstyti žydų pogromus, nors ir gana sunkiai sekėsi sukelti vietines antisemitines jėgas. Saugumo policija, vadovaudamasi įsakymais, buvo pasiryžusi išspręsti žydų klausimą visomis galimomis priemonėmis ir kuo greičiausiai. Bet pravartu buvo, kad ji bent iš pradžių veiktų užkulisyje... Ne mažiau svarbu buvo sukurti neginčijamą faktą, kuriuo vėliau būtų galima įrodyti, kad išvaduoti gyventojai patys savaime griebėsi griežčiausių priemonių prieš savo priešus bolševikus ir žydus. Tai reikėjo padaryti taip, kad neiškiltų aikštėn vokiečių įstaigų nurodymai. Lietuvoje tai pavyko...“ Ignoruodami tokias dokumento vietas, neišvengiamai darome nevisiškai adekvačias išvadas apie kai kurių lietuvių dalyvavimą žydų žudyme.

Neretai skaitydamas susiduri su kenčiančio, besislapstančio, nuolatinį persekiojimą, panieką patiriančio ir mirties laukiančio ka-

ro metų Lietuvos žydo tipažu arba paimi į rankas kitą, labai herojišką prisiminimų variantą. S. Ginaitės knygoje išlaikytas balansas tarp kančios ir pasipriešinimo aprašymo. Skaitytojas knygos puslapiuose sutinka jauną merginą, kuri drąsiai įsitraukia į pasipriešinimą naciams. Žydai neturėjo didelio pasirinkimo, kieno pusėje dalyvauti pasipriešinimo judėjime. S. Ginaitė įstojo į prosovietinio pasipriešinimo, vadovaujamo iš Maskvos, dalyvių gretas. Iš pradžių jos dalyvavimas atrodo kiek primityvokas, bet puslapis po puslapio atsiskleidžia realūs autorės drąsos epizodai. Nuostabą ir susižavėjimą kelia drąsus Saros mėginimas įnešti į getą vokiečių ligoninėje, kur ji tuomet dirbo, surastą japonų gamybos šautuvą. Mat sužeisti vokiečių kareiviai, patekę į ligoninę, ne visada laikydavosi nustatytos tvarkos ir neatiduodavo ginklų į saugyklą, o slėpdavo juos lovoje po čiužiniu. Tokius paslėptus ginklus ar šovinius neretai aptikdavo ligoninėje dirbusios geto gyventojos. Vargu ar kuri drįsdavo paimti surastus ginklus. S. Ginaitė, būdama pasipriešinimo organizacijos nare, žinojo ginklų vertę ir kad jų labai reikia gete. Mėginimai nelegaliai įnešti į getą net ne ginklus, o, pavyzdžiui, maisto produktus, baigdavosi tragiškai. Skaitant šį epizodą spontaniškai iškyla prieš akis Vilniaus žydų gelbėtojos Onos Šimaitės aprašytas atvejis, kai mėgindama į getą įnešti kilogramą žirnių nacių ir geto policijos buvo sulaikyta geto lakštingala vadinta dainininkė Liuba Levicka. Jai tai kainavo gyvenimą. S. Ginaitė buvo laimingesnė: jai pavyko įnešti į getą šautuvą. Tai buvo pirmas Kauno gete toks ginklas. Ginklų istorija tuo nesibaigė. Kartu su būsimuoju vyru Miša Rubinsonu ir jo seserimi S. Rubinsonaite S. Ginaitė organizavo ginklų pavogimą iš vokiečių ligoninės teritorijoje buvusio sandėliuko. Galima įsivaizduoti, kiek reikėjo drąsos ir sumanumo organizuojant ginklų pavogimą iš vokiečių kareivių saugomos teritorijos. Ak-

cija sėkmingai pavyko, o naciai taip ir nesu-prato, kas ją organizavo ir įvykdė.

Puikus lietuvių kalbos mokėjimas ir, draugų nuomone, nežydiška išvaizda (S. Ginaitė turėjo Saros blondinės slapyvardį) leido S. Ginaitei būti ryšininke tarp geto kovotojų ir kitų; nusiėmus geltoną žvaigždę, jai kartais pavykdavo pabėgti iš Kauno geto. Gerai pažindama Kauną ji 1943 m. ne kartą dalyvavo reiduose po miestą ieškodama pasipriešinimo rėmėjų, žmonių, galinčių paslėpti žydus. Iš tokių knygoje aprašomų epizodų skaitytojas sužino įvairius paieškų niuansus, taip pat apie lietuvius, kurie padėjo gelbėti žydus tuo sunkiu metu.

S. Ginaitės aprašomas žydų pasipriešinimas yra vertingas dar vienu atžvilgiu: ji atskleidžia ideologinius skirtumus tarp žydų, aprašo skirtingų ideologinių grupių narių dalyvavimą antinaciniame pasipriešinime.

Nors S. Ginaitė, kaip pati rašo, nebuvo komunistinių pažiūrų, bet karo metais atsidūrė būtent toje pasipriešinimo naciams dalyje, kuri buvo susijusi su Maskvos remiamais partizanais. Knygoje ne kartą minima partizanų vado Genriko Zimano pavardė. Šiandien S. Ginaitės ir jos bičiulių dalyvavimas šiame pasipriešinime Lietuvoje toli gražu nėra vertinamas vien pozityviai. Prisiminiau vienos panašaus likimo žydų moters nuoskaudą, išsakytą praėjusią vasarą Vilniuje. Už dalyvavimą tokiame pačiame pasipriešinime kaip S. Ginaitė ji „patriotų“ buvo apkaltinta bendradarbiavimu su okupantais. „Su kuo dar, – klausė moteris, – galėjo bendradarbiauti žydai, kurie buvo pasirinkę pasipriešinimo, o ne pasyvaus ir paklusnaus mirties laukimo variantą? Su JAV, Prancūzijos ar Didžiosios Britanijos partizanais?“

S. Ginaitė karo metais neabejotinai buvo savotiškas laimės kūdikis. Buvęs Vilniaus geto kalinys, dailininkas Samuelis Bakas prisiminimų knygoje rašė: tam, kad išliktum gyvas, reikėjo, kad įvyktų dešimt stebuklų.

Devynių stebuklų neužteko... S. Ginaitei ne kartą atiteko laimingas bilietas geto gyvenimo loterijoje, kai buvo atrenkama, kas gyvens, o kas tuojau bus nužudytas. Taip buvo knygoje vaizdžiai aprašomo atvejo Demokratų aikštėje bei vėlesnių akcijų metu. Drąsos ir fortūnos palankumo dozės reikėjo ir tam, kad ne kartą iš Kauno geto atsidurtum Rūdninkų girioje ir sugrįžtum atgal.

Autorės drąsą rodo ir kai kurių epizodų aprašymas knygoje. Aišku, jog ne vien pozityviai vertinamas kovotojų vykdytas maisto produktų iš gyventojų paėmimas. Suprantama, kad žmonės, nesvarbu kokiais ideologinei grupei jie priklausytų, turėjo valgyti. Bet kaimų gyventojams, kuriuos užplūsdavo įvairių grupuočių partizanai, po tokių apsilankymų buvo itin sunku.

„Aš ir dar du partizanai įėjome į mums paskirtą trobą. Duris atidarė šeimininkas, iš lovos išlipo žmona. Vaikai pradėjo verkti, užsidengę patalyne galvutes. Mane apėmė nejaukus jausmas, aš stovėjau ir negalėjau ištarti nė žodžio. Partizanai šiurkščiai iš šeimininko reikalavo grūdų. Liepė skubėti, grasino, bet pažadėjo, kad daugiau nieko iš šeimininko neims. Pastarasis delsė, bet paskui atnešė reikalaujamus du maišus grūdų... Aš atsisėdau ir pradėjau rašyti pažymą, kad mes, Rūdninkų girios partizanai, paėmėme iš ūkininko 200 kilogramų grūdų, pasirašiau „Zosė“ (toks buvo mano slapyvardis), uždėjau kažką panašaus į antspaudą ir padaviau šeimininkui“. Arba kitas panašus epizodas: „Zunia Štomas, Boruchas Lopienskis ir aš pasibeldėme į mums nurodytos trobos langus. Išsigandę šeimininkai uždegė balanas ir atidarė duris. Zunia pareikalavo atnešti duonos, lašinių, druskos. Boruchas liepė atidaryti tvartą ir atvesti karvę. Šeimininkas neskubėjo. Boruchas nieko nelaukdamas pats atidarė tvarto duris ir išvedė karvę, aprišo ją virve ir liepė man nuvesti prie vežimo. Zunia padavė man maišelį druskos. Aš norėjau kuo greičiau išeiti

iš trobos, nematyti šeimininkų žvilgsnių, negirdėti jų aimanų ir prašymų. Netrukus buvo duota komanda su laimikiu rinktis prie vežimų, ir gurguolė pajudėjo bazės link. Aš tempiau „savo“ karvę ir, nors ji spyriojosi, kartu su ja perėjau lieptelį. Staiga pasipylė uraganiška kulkosvaidžių ugnis...“

Kaip turėjo jaustis kaimų gyventojai po tokių „apsilankymų“, „produktų skolinimosi“, galima įsivaizduoti...

Jau neturiu ką iš artimųjų paklausti, kaip jie vadindavo tokius partizanų „apsilankymus“. Bet taikos metu teisininkai tą sunkiai galėtų vertinti kitaip nei plėšimus...

Prosovietinio partizanavimo metu S. Ginaitė dalyvavo mūšiuose iš nacių okupacijos vaduojant Vilnių. Čia ji pateko į „snaiperio“ akiratį. Tiesa, „snaiperis“ buvo ne su šautuvu, o su fotoaparatu. Linksmos, besišypsančios merginos su šautuvu ant krūtinės nuotrauka pateko į žurnalo „Ogoniok“ viršelį. Po kelių dešimtmečių šią nuotrauką teko matyti Vašingtono holokausto muziejuje, ne vienoje knygoje.

Tokia savotiškai laiminga vienos žydų tautos atstovės Lietuvoje gyvenimo karo metais istorija.

Keletas bendresnio pobūdžio pastabų. Knyga anglų kalba dėl pasirinkto šrifto bei puslapių formato vizualiai atrodo daug solidesnė ir patrauklesnė už lietuviškąją. Atkreipia dėmesį tai, kad apipavidalintojai pasirinko gan keistą knygos viršelio variantą. Mano supratimu, Kauno žydų bendruomenę 1941–1944 m. mažiausiai charakterizuoja rankas aukštyr pakėlę hitlerinės Vokietijos kareiviai. Bet būtent tokia nuotrauka pasirinkta knygos viršeliui. Manychiau, jog šiek tiek pretenzingai skamba ir viršelyje esantis pavadinimas „Jewish Community in Kaunas 1941–1944“. Perskaitęs tai skaitytojas gali tikėtis gilios, įvairiapusės studijos, panašios į „Hidden History of the Kovno Ghetto“. Šioje knygoje dėl suprantamų priežasčių to nėra. Didelė kny-

gos turinio dalis nutolusi nuo Kauno geto gyvenimo, veiksmas vyksta Rūdinkų girioje, Vilniuje... Bet tai, matyt, knygų leidybos ypatumai.

Knygos vertimas yra atskiras klausimas. Ne kartą esu įsitikinęs, jog viena kalba knyga gali būti puiki, o išvertus mažiau vykusi. Skaitydamas šią knygą įsitikinau vertėjų galia. Knygą vertė trys geri vertėjai. Jie subtiliai parodė savo galimybes, kai birželis knygoje kažkodėl pavirto pavasariu, nors iki šiol tai Lietuvoje būdavo vasaros mėnuo. Sunkiai priimtinas ir karo metu gete valgymui apibūdinti žodis „lunch“. Bet tai, atrodo, ir viskas, kuo pašmaikštauti leido sau vertėjų kolektyvas.

Knygos pabaigoje S. Ginaitė prisimena karo metais žuvusio žydų istoriko Šimono Dubnovo raginimą rašyti apie tai, ką patyrė nacių okupacijos metais. Šis raginimas po kelių dešimtmečių išgirstas dar vienos autorės ir artimas S. Romano minčiai, išsakytai knygoje „Laiškas bičiuliui žydui“: „Reikia, kad genocido prisiminimas įleistų šaknis žmonijos kultūroje, visų pirma europietiškoje, pasidarytų vienas pasaulio istorijos kertinių akmenų. Žingsnis po žingsnio tolstant nuo įvykio, rašoma vis daugiau knygų, statoma filmų, cere-

monijos tampa vis išskilmingesnės. Dirbtinai skatinama atmintis turi užpildyti tuštumą, liekančią nykstant tiesioginei ir natūraliai atminčiai. Daugeliui ši atminties strategija tenkina įgimtą saugumo poreikį. Po ilgos engimų ir persekiojimų istorijos genocido atminimas yra tarsi draudimo polisas, geriausia gynyba prieš pasikartojimo riziką“. Ši buvusio Italijos diplomato, žurnalisto, kelių knygų autoriaus mintis labai tiksliai nusako genocido prisiminimo prasmę ir esmę.

Šia knyga autorė ne tik pasiekė tikslą pagerbti žuvusių žmonių atminimą ir prisiminti nueitą gyvenimo kelią. Įtaigiai, atvirai parašyta knyga padeda tų baisybių nemačiusioms kartoms susipažinti su šiurpaus laikotarpio kasdienybe jo dalyvio akimis, dar kartą pamėginti atsakyti į klausimus, kodėl taip įvyko, kad Lietuvos visuomenės narius žydus ištiko būtent toks likimas, koks buvo lietuvių vaidmuo tame, žydų elgsena tragedijos metu ir t. t.

S. Ginaitė-Rubinson atliko savo pareigą; ji papasakojo savo ir savo tautiečių likimą plačiai galimų skaitytojų anglų kalba auditorijai. Esu įsitikinęs, jog daugeliui knygos skaitytojų tai bus įdomu ir naudinga.

Paroda „Karas po karo“ Ukrainoje

2006 m. kovo 11–18 d. Vakarų Ukrainos sostinės Lvovo istorijos muziejuje Karalių rūmuose buvo eksponuojama Lietuvos gyventojų genocido ir rezistencijos tyrimo centro parengta paroda „Karas po karo“.

Ši paroda – tai išsamus pasakojimas apie Lietuvos partizaninį karą 1944–1953 m. Joje pasakojama apie visas Lietuvos pokario partizanų apygardas bei rinktines, Vyriausiąją vadovybę, laisvės kovotojų gyvenimą, buitį, kasdienybę ir dažniausiai neišvengiamas netektis. Atskirame stende eksponuojamas Lietuvos tremtinių gyvenimas Sibire. Paroda jau aplankė daugelį Lietuvos miestų ir miestelių, buvo eksponuojama LR Seime ir Danijoje.

Paroda Ukrainoje buvo organizuota įgyvendinant LGGRTC ir Ukrainos išsivadavimo judėjimo tyrimo centro bendradarbiavimo sutartį, kuri ir buvo oficialiai pasirašyta parodos atidarymo metu. Gegužės mėn. planuojama parodą „Karas po karo“ pristatyti ir Kijevo žiūrovams. Šių metų rudenį ukrainiečių parengta analogiška paroda apie antisovietinį Ukrainos pasipriešinimo judėjimą bus eksponuojama Vilniuje.

Paroda Lvove sulaukė didžiulio vietos gyventojų dėmesio. Kaip teigė Ukrainos išsivadavimo judėjimo tyrimo centro vadovas Volodymyras Vjatrovičius, toks susidomėjimas visai natūralus: „Ukrainiečiai dar mažai ką žino apie mūsų šalyje vykusį partizaninį karą, o ką jau kalbėti apie Baltijos šalis...“

Ištis istorinius tyrimus Ukrainoje ypač apsunkina visiškai sovietinių specialiųjų tarnybų archyvų įslaptinimas – su buvusio KGB dokumentais negali susipažinti net istorikai.

Vizito į Lvovą metu LGGRTC darbuotojai susitiko su Ukrainos istorikais, antisovietinės rezistencijos dalyviais, buvusiais politiniais kaliniais. Visi tie, kuriems teko išgyventi sovietines represijas, itin šiltai atsiliepė apie kartu su jais kalėjusius lietuvius. Štai buvęs vyriausiojo Ukrainos partizanų vado adjutantas Liubomiras Poluga teigia, jog tik lietuvių ir ukrainiečių politinių kalinių dėka sovietiniuose lageriuose pavyko išsikovoti daugiau teisių bei laisvių, sušvelninti režimą: „Visų lagerių administracijos visada labiausiai bijojo lietuvių ir ukrainiečių, nes mūsų tautų kalinių visur buvo daugiausia ir juos visada buvo sunkiausia palaužti. Visus sukilimus ar nepaklusnumo akcijas visuomet kartu organizavo lietuviai ir ukrainiečiai“.

Lvove paaikškėjo, kad pokario metais buvo mėginimų net suvienyti lietuvių ir ukrainiečių pasipriešinimo judėjimus. 1950 m. vasarą 15 ukrainiečių partizanų dalinys mėgino prasiveržti per Baltarusijos teritoriją į Lietuvą. Ukrainos laisvės kovotojai puoselėjo viltį susisiekti su Lietuvos partizanais, tačiau netoli Baranovičių pakliuvo į pasalą. Dalis vyrų žuvo, kiti grįžo atgal.

Kuo panašūs ir kuo skyrėsi dviejų šalių pasipriešinimo judėjimai?

Esminis panašumas buvo bendras priešas – t. y. mūsų kraštus okupavusi Sovietų Sąjunga. Panašios idėjos ir tikslai, panašūs ginklai, panašūs partizanų veiklos metodai, tačiau tuo panašumai ir baigiasi. Pirmiausia, labai skyrėsi Lietuvos ir Vakarų Ukrainos partizanų veikimo sąlygos. Ypač tai pasakytina apie miškingų Karpatų kalnų regio-

Paroda „Karas po karo“ Lvovo istorijos institute. Sutartį tarp LGGRTC ir Ukrainos išsivadavimo judėjimo tyrimo centro pasirašo UIJTC direktorius Volodymyras Vjatrovičius

na, kuriame ginkluotas pagrindis išsilaikė bene ilgiausiai. Antras dalykas – pasipriešinimo mastai, ypač pirmaisiais reokupacijos metais. Ukrainos sukilėlių armijos (*Ukrainska povstanča armija, UPA*) kovotojai kai kuriose vietovėse net mėgino išlaikyti fronto linijas, kaudamiesi su sovietų reguliariosios kariuomenės daliniais. Skyrėsi ir partizanų struktūros. Lietuvoje, kaip žinia, šios struktūros buvo daugiapakopės – iš pradžių formavosi būriai, vėliau jie jungėsi į rinktines, kurios savo ruožtu jungėsi į apygardas, o pastarosios – į sritis. Kaip teigia ukrainiečių istorikas Oleksandras Vovkas*, Vakarų Ukrainoje UPA struktūra buvo tokia: žemiausi ka-

riniai vienetai – rojai, atitinkantys sovietinės kariuomenės skyrių; trys rojai sudarė čotą (būrį); trys keturios čotos sudarė pagrindinį UPA taktinį vieneta – šimtinę (100–150 žmonių); keletas šimtinių sudarė kurenį (batalioną), keletas kurenių – didelį būrį, keletas tokių būrių – karinę UPA grupę (maždaug prilygusią reguliariosios armijos brigadai ar divizijai), keturios Volynėje ir Polesėje veikusios UPA grupės sudarė kovinį vieneta, atitikusį reguliariosios armijos kadrinį korpusą.

Vyriausieji Ukrainos partizanų vadai buvo du – 1946–1950 m. pasipriešinimui vadovavo Romanas Šuchevičius, o nuo 1950-ųjų iki

* Žr. O. Vovk, „Paskutinis karinis ir politinis sąjūdis dėl Ukrainos nepriklausomybės“, *Genocidas ir rezistencija*, 1997, Nr. 2, p. 7–13.

1954 m. – Vasilijus Kukas; pastarasis tebėra gyvas ir labai aktyviai dalyvauja savo šalies politiniame-visuomeniniame gyvenime.

Yra žinoma, kad vien 1944–1948 m. slopindama pavergtų tautų pasipriešinimą NKVD–MGB vidaus kariuomenė nužudė arba kautynėse nukovė 77 980 partizanų ar civilių gyventojų, iš jų net 17 084 lietuvius.

Tragiškiausi buvo 1945 m., kai sovietinės kariuomenės aukomis tapo 30 057 žmonės, iš jų kas trečias buvo lietuvis. Absoliuti dauguma visų aukų teko Vakarų Ukrainos gyventojams, kurių tuomet buvo tris kartus daugiau negu lietuvių. Todėl dabar galima drąsiai teigti, jog Vakarų Ukrainoje ir Lietuvoje buvo patys galingiausi antisovietinio pasipriešinimo židiniai visoje Rytų Europoje. Daugiau nė viename okupuotame krašte sovietai nesusiūrė su tokiais pasipriešinimo mastais.

Ukrainos pasipriešinimo sovietų okupacijai istorija turi daug bendro su Lietuva. 1929 m. nacionalistinių pažiūrų karininkai ir jaunimo organizacijų nariai savo pirmajame

susirinkime Austrijos sostinėje Vienoje įkūrė Ukrainiečių nacionalistų organizaciją (*Organizacija ukrainiskich nacionalistov, OUN*). Jos ideologija buvo grindžiama tarpukario Europos idėjinėms srovėms būdingu integraliniu nacionalizmu, kurio vienas iš ideologų buvo Dmitrijus Doncovas. Pirmuoju OUN vadovu tapo buvęs karininkas Jevgenijus Konovalecas. Itin plačios nacionalistinės veiklos ši organizacija ėmėsi tarp ukrainiečių tautybės gyventojų vakarinėje Ukrainos dalyje, prijungtoje prie Lenkijos. Sąjūdį moraliai ir finansiškai rėmė Čekoslovakijos, Vokietijos, Italijos, taip pat JAV ir Kanados ukrainiečių diaspora. Tam tikros paramos, sykais labai svarbios, gauta ir iš kai kurių valstybių, pavyzdžiui, iš Lietuvos ir Vokietijos.

Lietuva padėjo OUN kuo galėdama. Visą ketvirtąjį dešimtmetį sukarintoms Lietuvos formuotėms padedant Kaune buvo spausdinami svarbiausi OUN leidiniai žurnalai „Surma“ ir „Nacionalist“, taip pat daug brošiūrų. Kaune, Laisvės alėjoje 20, oficialiai veikė

Lankytojai apžiūri parodą

Lietuvių ir ukrainiečių draugystės bendrija. Ukrainiečių nacionalistų organizacijos atstovas Lietuvoje buvo šimtininkas Ivanas Revjukas (Bartovičius). Jis nuolat palaikė ryšius su Lietuvos vyriausybės atstovais, konkrečiai su Užsienio reikalų ministerijos pareigūnais. Ne paslaptis, kad pirmasis OUN vadovas J. Konovalecas nuo 1929 m. turėjo Lietuvos pilietybę ir čia lankydavosi. Taip pat ne paslaptis, kad OUN per Europos šalių sostinėse esančias ambasadas gaudavo iš Lietuvos daugiataūkstantines subsidijas JAV doleriais. 1939 m. prasidėjus Antrajam pasauliniam karui ir Vakarų Ukrainą prijungus prie Sovietų Sąjungai priklausančios vadinamosios Ukrainos respublikos, prasidėjo tam tikri ideologiniai nesutarimai ir pačioje organizacijoje. Vakarų Ukrainos gyventojus itin žiauriai palietė sovietų represijos, o OUN patyrė daugybę nuostolių. Nemažai organizacijos narių nelegaliai perėjo į Vokietijos kariuomenės užimtą Lenkijos teritoriją. Paleistas iš Lenkijos kalėjimo, Krokuvoje veiklą tęsė ir Stepanas Bandera. Organizacijoje nesutarimus iš esmės lėmė skirtingas požiūris į kovą dėl Ukrainos nepriklausomybės. Tada OUN suskilo į du sparnus – nuosaikųjį ir radikalųjį. Pirmajam vadovavo buvęs karininkas, trečiojo dešimtmečio išsivaduojamosios kovos dalyvis Andrejus Melnikas, antrajam – S. Bandera. Radikalųjį OUN sparną rėmė dauguma Vakarų Ukrainos ukrainiečių nacionalistų – daugiau nei 20 tūkst. narių.

Jau pirmomis Sovietų Sąjungos ir Vokietijos karo dienomis S. Banderos vadovaujama OUN pradėjo formuoti vadinamąsias žygio grupes, kurios turėjo užduotį Vokietijos kariuomenės užnugaryje eiti per Rytų Ukrainos rajonus ir ten organizuoti Ukrainos valstybės administracijos ir policijos tarnybas. Žygio grupėse buvo apie 5 tūkst. narių. Tuo metu šios organizacijos nariai besitraukiančios sovietinės kariuomenės užnugaryje Vakarų Ukrainoje pradėjo ginklu imti valdžią į savo rankas. Vo-

kiečių armijai užėmus Lvovą, 1941 m. birželio 30 d. OUN iniciatyva ten buvo paskelbta Nepriklausoma Ukrainos valstybė ir sudaryta jos vyriausybė. Vakarų ir iš dalies Rytų Ukrainoje buvo steigiami vietinės valdžios organai. Iš pradžių vokiečių karinės valdžios atstovai nesikišo į šį reikalą, tačiau atvykę nauji vokiečių okupacinės valdžios pareigūnai nepripažino Nepriklausomos Ukrainos valstybės paskelbimo akto, o OUN veiklą apskritai uždraudė. Jos vadovus, tarp jų S. Banderą ir naujosios vyriausybės ministrą pirmininką Jaroslavą Stecko, vokiečių baudžiamosios tarnybos suėmė ir išsiuntė į koncentracijos stovyklas. Iki tam tikro laiko tiesiog sutapo bendras priešas – t. y. Sovietų Sąjunga, tačiau OUN nariams labai greitai tokiu pat priešu tapo ir nacių Vokietija.

Tuo tarpu UPA įsteigė OUN nariai Volyneje ir Polesėje 1943 m. pavasarį. Tikslas buvo aiškus – ginklu priešintis naciams ir po jų ateisiantiems sovietams. 1944 m. pradžioje, siekdama suvienyti visas jėgas, kovojančias dėl išsivadavimo, UPA Vyriausioji karinė vadovybė ir OUN Vyriausioji vadovybė pasiūlė įsteigti politiniu atžvilgiu plačiai atstovaujamą nepartinį valstybinį organą. Toks pagrindinis parlamentas, pavadintas Vyriausiąja Ukrainos išsivadavimo taryba, buvo įkurtas 1944 m. liepos mėn. Steigiamajame didžiajame susirinkime, vykusiame viename iš Karpatų kalnų kaimų. Susirinkimo dalyviai patvirtino svarbiausius teisinius dokumentus. Pogrindinio parlamento prezidentu išrinktas buvęs Centrinės Rados – pirmojo Ukrainos parlamento (t. y. trečiojo dešimtmečio revoliucijos laikotarpio) narys Kirilas Osmakas. Generalinio sekretoriato sekretoriumi ir karo reikalų ministru išrinktas UPA vyriausiasis vadas papulkininkis R. Šuchevičius. Taip pat buvo išrinkti užsienio ir vidaus reikalų ministrai. Kad galėtų atstovauti Išsivadavimo tarybai Vakarų pasaulyje, į Europą išvyko didelė pogrindinio parlamento dalis, vadovaujama užsienio reikalų ministru Nikolajaus

Lebedžio. Užsienyje jie užmezgė ryšius ir ėmė bendradarbiauti su paleistais iš vokiečių koncentracijos stovyklų OUN nariais, konkrečiai su S. Bandera. Tačiau svarbiausi įvykiai ir įnirtingiausia kova vyko pačioje Ukrainoje. Deja, praėjus vos mėnesiui po Steigiamojo susirinkimo, NKVD suėmė sužeistą Išsivadavimo tarybos prezidentą K. Osmaką. Pereidamas Vokietijos ir SSRS fronto liniją,

kaudamasis su NKVD vidaus kariuomenės daliniu, žuvo vidaus reikalų ministras Rostislavas Vološinas. Buvo suimti arba žuvo ir daugelis kitų UPA ir OUN vadovų. 1954 m. suėmus paskutinį UPA vadą V. Kuką, organizuotas Ukrainos ginkluotas pasipriešinimas sovietams baigėsi.

Ričardas Čekutis

Naujų Genocido aukų muziejaus ekspozicijų pristatymas

2006 m. balandžio 7 d. popietę į Lietuvos gyventojų genocido ir rezistencijos tyrimo centro (toliau – LGGRTC) Genocido aukų muziejų susirinko muziejaus bičiuliai bei talkininkai – tą dieną buvo pristatytos ekspozicijos, skirtos 1944–1953 m. trėmimams, Lietuvos gyventojams gulage ir KGB veiklai 1954–1991 m. Šiomis ilgai lauktomis ekspozicijomis baigiamas dar 1999 m. parengto muziejaus projekto įgyvendinimas. Rengiant ekspozicijas muziejaus darbuotojams talkino jauna kūrybinga dizainerė Skirmantė Vaitkevičiūtė, jos idėjas įgyvendino firma „Ekspozicijų sistemos“. Pristatymo metu įžanginę kalbą sakiusi LGGRTC generalinė direktorė Dalia Kuodytė padėkojo

muziejaus kolektyvui ir direktoriui, žingsnis po žingsnio kūrusiems muziejų. Sveikinimo žodžius tarė renginyje dalyvavę Lietuvos Respublikos Seimo nariai Algis Kašėta ir Antanas Stasiškis. Genocido aukų muziejaus direktorius Eugenijus Peikštenis dėkojo visiems žmonėms ir organizacijoms, su kurių pagalba buvo parengtos šios ekspozicijos – daugelis iš gausiai susirinkusiųjų muziejaus konferencijų salėje patys dovanojo, skolino eksponatus ar kitaip prisidėjo prie ekspozicijų rengimo. Muziejaus Istorijos skyriaus vadovė Virginija Rudienė, vadovavusi ekspozicijų kūrimui, pristatė naujas temas, ekrane surengdama virtualią ekskursiją po muziejaus sales. Mintimis apie ekspozicijų

Kalba Lietuvos Respublikos Seimo narys Algis Kašėta; iš dešinės: LGGRTC generalinė direktorė Dalia Kuodytė, Genocido aukų muziejaus direktorius Eugenijus Peikštenis, Istorijos skyriaus vadovė Virginija Rudienė, UAB „Ekspozicijų sistemos“ generalinis direktorius Vilius J. Lunevičius, dizainerė Skirmantė Vaitkevičiūtė

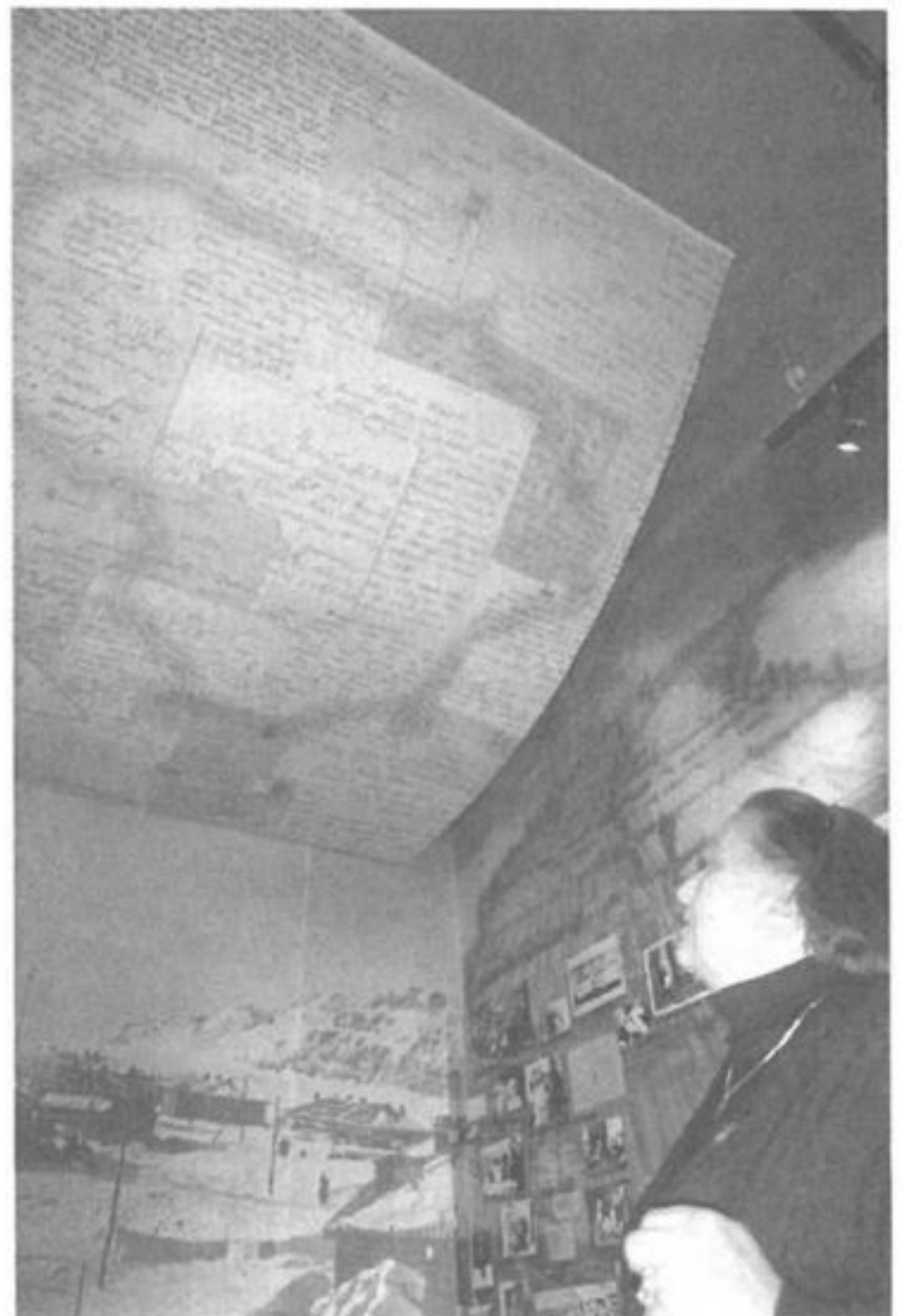
Genocido aukų muziejaus direktorius Eugenijus Peikštenis pristato naująsias ekspozicijas Europos Parlamento nariui Vytautui Landsbergiui

kūrimą pasidalijo ir dizainerė S. Vaitkevičiūtė. Renginio pabaigoje visi svečiai, tarp kurių buvo ir Europos Parlamento narys Vytautas Landsbergis, buvo pakviesti apžiūrėti antrajame muziejaus aukšte įsikūrusias naująsias ekspozicijas.

Salėje „Lietuvos gyventojai gulage: 1944–1956 metai“, skirtoje politiniams kaliniams, eksponuojamos jų nuotraukos, represinių žinybų dokumentai, lageriuose vilkėti drabužiai ir avėtas apavas, pačių pasidaryti kryželiai, maldų knygelės, sveikinimai likimo draugams.

Ekspozicija „Trėmimai: 1944–1953 metai“ atskleidžia trėmimų organizavimo ir vykdymo procedūrą, supažindina su tremtinių

1944–1953 m. trėmimams skirtą ekspoziciją apžiūri buvusi tremtinė Marija Makuškaitė-Pudlauskienė

Ekspozicijos fragmentas

teisine padėtimi ir gyvenimo sąlygomis. Daugybinę informaciją papildo, tremtinių lemtį ir jų išgyvenimus pajusti padeda demonstruojami dokumentiniai ir vaidybiniai kino kadrai, Sibiro kapinynų nuotraukos.

Ekspozicija „KGB 1954–1991 metais“ supažindina lankytojus su šios žinybos veiklą reglamentavusiais dokumentais, išlikusiomis darbo priemonėmis ir metodine medžiaga, kitais režimo vykdytų represijų liudiji-

mais. Čia taip pat galima išvysti atkurtą telefoninių pokalbių klausymosi kabinetą – eksponuojama išlikusi klausymosi įranga, baldai, atkurtos kai kurios šios patalpos interjero detalės.

LGGRTC Genocido aukų muziejus kviečia susipažinti su naujomis ekspozicijomis.

Vilma Juozevičiūtė

Pokario istorija jaunosios kartos akimis

„Tiems, kurie užaugo ir subrendo nepriklausomoje Lietuvoje, net Antrojo pasaulinio karo istorija atrodo tolima ir neaktuali, į tuos metus jie žvelgia kaip į vieną iš istorijos pamokų temų, dėstomų mokykloje, o ne kaip į skaudžią savo senelių patirtį, savo šaknų pradžią. Labai svarbu keisti tokį požiūrį, skatinti istoriškai platesnę žmonių, ypač jaunimo, pasaulėžiūrą...“

Tokius žodžius parašė Visagino „Verdenės“ vidurinės mokyklos 12 klasės mokinė Skaidri-
lė Grigaitė, 2005–2006 m. respublikinio konkurso „Lietuvos kovų už laisvę bei netekčių istorija“ rašinių dalyje laimėjusi II vietą.

Lietuvos gyventojų genocido ir rezistencijos tyrimo centras jau ne vienerius metus organizuoja šį tradiciniu tapusį respublikinį mokinių konkursą. Šiais metais konkursas buvo organizuojamas kartu su LR švietimo ir mokslo ministerija, VšĮ kultūros ir švietimo centru – Vilniaus mokytojų namais, Vals-tybiniu pilietinio pasipriešinimo rengimo centru prie LR krašto apsaugos ministerijos ir Vilniaus vidurine mokykla „Lietuvių namai“.

Šis konkursas – tai mokinių neformaliojo papildomojo patriotinio ir pilietinio ugdymo projektas, stiprinantis tarpdalykinius ir integracinius ryšius, skatinantis mokinių fundamentalių žinių ir pasaulėžiūros darnų santykį, humanistinių vertybinių nuostatų formavimąsi.

2005–2006 m. respublikinio konkurso „Lietuvos kovų už laisvę bei netekčių istorija“ laureatai ir juos parengę mokytojai prie LR Seimo rūmų

Mokiniai galėjo rinktis priimtinausią formą: rašinį (istorinę apybraižą), piešinį arba dainą. Konkurse dalyvavo 1051 mokinys, vertinimo komisijos sulaukė 206 rašinių (istorinių apybraižų), 687 piešinių ir 45 dainų. Po ilgų svarstymų vertinimo komisijų nariai išrinko labiausiai konkurso reikalavimus atitinkančius darbus. Prizininkais tapo šie autoriai:

Rašinių konkursas:

I vietos nugalėtoja – Elektrėnų r. Vievio gimnazijos 3 kl. mokinė Dovilė Levickaitė (mokytojos Daiva Zalieskienė ir Laima Levickienė);

II vietos nugalėtojos – Visagino „Verdenės“ vidurinės mokyklos 12 kl. mokinė Skaidrilė Grigaitė (mokytoja Lilija Ramanauskienė) ir Mažeikių r. Vieksnių vidurinės mokyklos 10 kl. mokinė Ingrida Rudnickaitė (mokytoja Bronė Ežerskienė);

III vietos nugalėtojos – Kauno m. Šančių vidurinės mokyklos 11 kl. mokinė Justina Dirsytė (mokytoja Ramunė Šmitienė) ir Utenos Adolfo Šapokos gimnazijos 3 kl. mokinė Monika Motiejaitytė (mokytoja Birutė Kairienė).

5–8 klasių piešinių konkursas:

I vietos nugalėtoja – Panevėžio r. Pajstrio Juozo Zikaro vidurinės mokyklos 8 kl. mokinė Laura Jackevičiūtė (mokytojas Tomas Rudokas);

II vietos nugalėtojos – Kauno Juozo Urbšio vidurinės mokyklos 6 kl. mokinė Greta Zigmantaitė (mokytoja Aida Juškaitė) ir Ukmergės Senamiesčio pagrindinės mokyklos 5 kl. mokinė Jurgita Lazauskaitė (mokytojos Ramutė Noreikienė ir Ramunė Maskoliūnienė);

III vietos nugalėtojos – Panevėžio „Šaltinio“ vidurinės mokyklos 8 kl. mokinė Simona Kulbokaitė (mokytoja Elena Salnik) ir Kelmės r. Vaiguvos vidurinės mokyklos 7 kl. mokinė Agnė Garbauskaitė (mokytoja Kornelija Norbutienė).

9–12 klasių piešinių konkursas:

I vietos nugalėtoja – Širvintų r. Musninkų vidurinės mokyklos 11 kl. mokinė Neringa Dubietytė (mokytoja Valentina Brazaitienė);

II vietos nugalėtojos – Plungės „Saulės“ gimnazijos 4 kl. mokinė Simona Galdikaitė (mokytojos Saverina Prancevičienė ir Regina Čižauskienė) ir Trakų Vytauto Didžiojo gimnazijos 11 kl. mokinė Reda Krušinskaitė (mokytoja Asta Naruševičienė);

III vietos nugalėtojos – Prienų „Revuonos“ vidurinės mokyklos 12 kl. mokinė Daina Vilkaitė (mokytoja Rasa Uleckienė) ir Biržų „Saulės“ gimnazijos 3 kl. mokinė Rasa Česnakavičiūtė (mokytoja Daiva Zalogienė).

Dainų konkursas:

I vietos nugalėtoja – Šiaulių Juliaus Janonio gimnazijos 4 kl. mokinė Ieva Narkutė.

II vietos nugalėtojai – Biržų „Atžalyno“ vidurinės mokyklos 10 kl. mokinė Jurgita Jurkevičiūtė (mokytoja Jolanta Vasiliūnienė); Plungės „Saulės“ gimnazijos mokiniai Irma Balvočiūtė, Matas Duoblys, Žydrūnas Jonušas, Andrius Stonkus ir Robertas Šimkus (mokytojas Juozas Milašius);

III vietos nugalėtojai – Klaipėdos „Aukuro“ vidurinės mokyklos mokiniai Andrius Guobis, Austėja Linkevičiūtė, Algis Petrauskas ir Ignas Raudonius (mokytoja Diana Linkevičienė); Ignalinos r. Didžiasalio „Ryto“ vidurinės mokyklos mokinės Viktorija Aduškina, Julija Ciunel, Eglė Meškauskaitė, Elena Smilginaitė, Alina Talpa ir Brigita Vaškevičiūtė (mokytoja Valentina Sinkevič).

Dalyvių kasmet daugėja, o jų darbai rodo, kad jaunoji karta yra neabejinga savo tautos istorijai.

Kovo 31–balandžio 1 d. konkurso laureatai – 32 mokiniai ir 22 jų mokytojai buvo pakviesti į dviejų dienų viešnagę Vilniuje. Jie aplankė Lietuvos Respublikos Seimą ir Prezidentūrą, Genocido aukų muziejų ir dalyvavo Vilniaus savivaldybės surengtoje ekskur-

Konkurso dainų dalies vertinimo komisijos narė Veronika Povilionienė, II vietos laureatė Jurgita Jurkevičiūtė ir ją parengusi mokytoja Jolanta Vasiliūnienė apdovanojimų renginyje Vilniaus mokytojų namuose

sijoje po Vilniaus miestą. Pirmosios dienos vakarą Vilniaus mokytojų namuose įvyko konkurso laureatų apdovanojimų ceremonija. Ją vedė aktorius Aidas Giniotis ir Veronika Povilionienė. Laureatai ir juos parengę mokytojai buvo apdovanoti diplomais bei organizatorių ir rėmėjų įsteigtomis dovanomis, vaišinami UAB „Javinė“ skanėstais. Vakaro metu laureatai, mokytojai, svečiai ir žurnalistai galėjo perskaityti geriausių rašinių ištraukas, pamatyti visų dalyvių atsiųstus piešinius, geriausiai įvertintų piešinių parodą ir išgirsti būsimas muzikos žvaigždes, savo kūriniais scenoje atliekančias gyvai.

Vėlai vakare, pasibaigus šventei, visų laukė svetinga Vilniaus vidurinė mokykla „Lietuvių namai“ (direktorė Dalia Briedienė), kuri parengė lyrinę vakaro programą. Ir „Lietuvių namų“ šeimininkai, ir svečiai labai linksmi nusiteikę vieni kitiems dainavo muzikinius kūrinius, dalijosi dienos išpūdžiais, užmezgė ryšius ir žadėjo kitais metais būtinai vėl dalyvauti Lietuvos gyventojų genocido ir rezistencijos tyrimo centro organizuojamame konkurse.

Nuoširdžiai dėkojame konkurso rėmėjams: Vilniaus miesto savivaldybei, AB „Lietuvos telekomas“, restoranui „Ida Basar“, UAB „Javinė“, AB „Utenos trikotažas“,

UAB Tolimojo keleivinio transporto kompanijai „Toks“, „Jaunimo kelionių centrai“ – tarptautinio studento ir mokinio pažymėjimo ISIC ir tarptautinio pedagogo pažymėjimo ITIC oficialiam atstovui Lietuvoje, leidyklai „Tyto alba“, žurnalui „Vyzdys“, „Dizaino studijai“ ir žurnalui vaikams „Bitutė“; jų dėka konkursas tapo plačiai žinomas. Mokiniai bei juos parengę mokytojai iš visos Lietuvos dėkoja UAB Tolimojo keleivinio transporto kompanijai „Toks“ ir savivaldybių rajonų administracijų švietimo skyriams, padėjusiems nemokamai atvykti į apdovanojimų renginį Vilniuje, dalyvauti organizatorių surengtose ekskursijose bei gausiai apdovanojusiems vertingais prizais.

Dėkojame mokiniams ir mokytojams, dalyvavusiems konkurse.

Dauguma mokinių rašinių bei piešinių Lietuvos gyventojų genocido ir rezistencijos tyrimo centro nuožiūra bus publikuojami. Geriausios dainos bus įrašytos į CD.

Piešinių paroda su geriausiai mokinių darbais keliaus po visą Lietuvą.

Dalė Rudienė, Inga Kuzmičiova

2006 m. atmintinos datos ir sukaktys

Šiais metais minėsime daug skaudžių netekčių:

Sausis

Prieš 55 metus, 1951 m. sausio 14 d. Panemunio r. Ilgakiemio k. Aukštakalnio sodyboje žuvo Tauro apygardos Geležinio Vilko rinktinės vadas **Antanas Pužas-Gintaras** ir partizanas **Karolis Juzumas-Lokys**.

Vasaris

Prieš 55 metus, 1951 m. vasario 2 d. Šakių vlsč. Endrikių k. patekęs į pasalą žuvo Tauro apygardos vadas **Viktoras Vitkauskas-Karijotas**.

Prieš 55 metus, 1951 m. vasario 9-osios naktį į 10 d. Varnių vlsč. Čepaičių k. išduotas žuvo Vakarų Lietuvos (Jūros) srities vadas partizanų majoras **Vaclovas Ivanauskas-Gintautas**.

Kovas

Prieš 55 metus, 1951 m. kovo 19 d. Švenčionių r. Labanoro girioje Vytauto apygardos štabo bunkeryje išduoti žuvo Šiaurės Rytų Lietuvos srities ir Vytauto apygardos štabų viršininkas **Vytautas Pakštas-Vaidotas**, jo žmona **Natalija Deveikytė-Vaidilutė**, agitacijos ir propagandos skyriaus viršininkas **Antanas Bulka-Dainius** ir partizanai: **Stasė Daškevičiūtė-Žiedas**, **Balys Graužinis-Uosis**, **Steponas Jakučionis-Aušra**, **Stasys Juodis-Čižikas**, **Juozas Kušeliauskas-Putinas**, **Steponas Satkevičius-Gintvytis** ir **Jurgis Trinkūnas-Dagys**.

Balandis

Prieš 61 metus, 1945 m. balandžio mėn. buvo sunaikintas Žemaičių legiono štabas, balandžio 28 d. žuvo kapitonas **Napoleonas**

Kaunackas. Suimtas legiono vadas **Adolfas Kubilis**, štabo narys kapitonas **Darbutas**.

Birželis

Prieš 60 metų, 1946 m. birželio 7 d. Marijampolės aps. Veiverių vlsč. ir Prienų aps. Šilavoto vlsč. Pagraižio miške (netoli Šilavoto mstl.) karinės-čekistinės operacijos metu sunaikintas Tauro apygardos Geležinio Vilko rinktinės štabas. Žuvo Geležinio Vilko rinktinės vadas **Juozas Stravinskas-Kardas**, **Žiedas**, štabo sanitarinės dalies viršininkė **Danutė Dičpinigaitytė-Laimutė** ir štabo partizanai: **Juozas Gylys-Vėtra**, **Jonas Naujokas-Gintaras**, **A. Pažėra-Špokas** ir partizanai slapyvardžiais: **Jazminas**, **Studentas** ir **Vilius**.

Prieš 55 metus, 1951 m. birželio 16 d. Šakių r. Meškeliūnų k. žuvo Tauro apygardos visuomeninės dalies viršininkas **Pranas Runas-Daugirdas**, **Gintaras**, **Algirdas**.

Prieš 60 metų, 1946 m. birželio 12 d. kautynėse su NKVD Šakių aps. Lukšių vlsč. (Agurkiškės miške) žuvo Tauro apygardos vadas **Zigmas Drunga-Mykolas**, **Jonas** ir dar penki partizanai.

Liepa

Prieš 60 metų, 1946 m. liepos 2 d. Leipalingio vlsč. Liepiškių k. (Žaliamiškyje) žuvo Pietų Lietuvos srities vadas pulkininkas leitenantas **Juozas Vitkus-Kazimieraitis**.

Rugsėjis

Prieš 55 metus, 1951 m. rugsėjo 4 d. Marijampolės aps. Veiverių vlsč. netoli Pažerų k. žuvo LLKS atstovas užsieniui **Juozas Lukša-Skirmantas**.

Prieš 55 metus, 1951 m. rugsėjo 27 d. Alytaus aps. Seirijų vlsč. netoli Demeniškių k. (Bestraigiškės miške) išduoti žuvo Dainavos apy-

gardos vadas **Juozas Gegužis-Diemedis**, Šarūno rinktinės vadas **B. Šalaševičius-Žilvitis** ir dar keturi partizanai.

Spalis

Prieš 60 metų, 1946 m. spalio 1 d. Švenčionių aps. Saldutiškio vlsč. Sūdalaukio k., Petkevičiaus sodyboje įrengtame Vytauto apygardos štabo bunkeryje išduotas žuvo apygardos vadas **Bronius Zinkevičius-Artojas**.

Prieš 60 metų, 1946 m. spalio 22 d. Šakių aps. Viltrakių k. kautynėse žuvo šeši Tauro apygardos partizanai: apygardos štabo pareigūnas **Jonas Pileckis-Šarūnas**, Žalgirio rinktinės vadas **Jurgis Ilgūnas-Šarūnas**, Žalgirio rinktinės štabo sanitarijos poskyrio viršininkas **Tauras**, gen. Plechavičiaus kuopos vado pavaduotojas **Bronius Čižūnas-Jūreivis**, gen. Plechavičiaus kuopos partizanas **Paukštis** ir Vyčio kuopos partizanas **Kęstutis Žemaitis-Briedis**.

Lapkritis

Prieš 60 metų, 1946 m. lapkričio 18 d. Vilniuje sušaudytas pirmasis Tauro apygardos vadas **Leonas Taunys-Kovas**.

Gruodis

Prieš 55 metus, 1951 m. gruodžio 22 d. Molėtų r. Pelenių k. įrengtame bunkeryje išduoti B. Kalyčio žuvo Šiaurės Rytų Lietuvos (Karaliaus Mindaugo) partizanų srities štabo viršininkas, Vytauto apygardos štabo viršininkas ir Tumo-Vaižganto rinktinės vadas **Juozas Kemeklis-Granitas** ir partizanai: **Julius Čipinys-Garsas**, **Jurgis Graužinis-Liepa**, **Julius Jakutis-Slapukas**, **Vanda Laurinavičiūtė-Žalgirė** ir **Romas Laurinavičius-Daumantas**.

Šiomet taip pat minėsime šias gimimo sukaktis:

Rugpjūtis

Prieš 85 metus, 1921 m. rugpjūčio 10 d. Marijampolės aps. Veiverių vlsč. Juodbūdžio k. gimė **Juozas Lukša-Skirmantas**, LLKS atstovas užsieniui.

Gruodis

Prieš 105 metus, 1901 m. gruodžio 10 d. Mažeikių aps. Tirkšlių vlsč. Skuodo-Kėtūnų k. gimė Pietų Lietuvos srities vadas **Juozas Vitkus-Kazimieraitis**.

Prieš 95 metus, 1911 m. Biržų-Pasvalio aps. Pušaloto vlsč. Valmonių k. gimė Didžiojo Kovos apygardos vadas **Jonas Misiūnas-Žalias Velnias**.

Kitos datos:

Trečiasis gegužės sekmadienis (gegužės 21-oji) – **Partizanų pagerbimo, kariuomenės ir visuomenės vienybės diena**.

Prieš 65 metus, 1941 m. birželio 14 d. prasidėjo masinis Lietuvos gyventojų trėmimas. **Gedulo ir vilties diena**.

Prieš 66 metus, 1940 m. birželio 15 d. Sovietų Sąjunga okupavo Lietuvą. **Okupacijos ir genocido diena**.

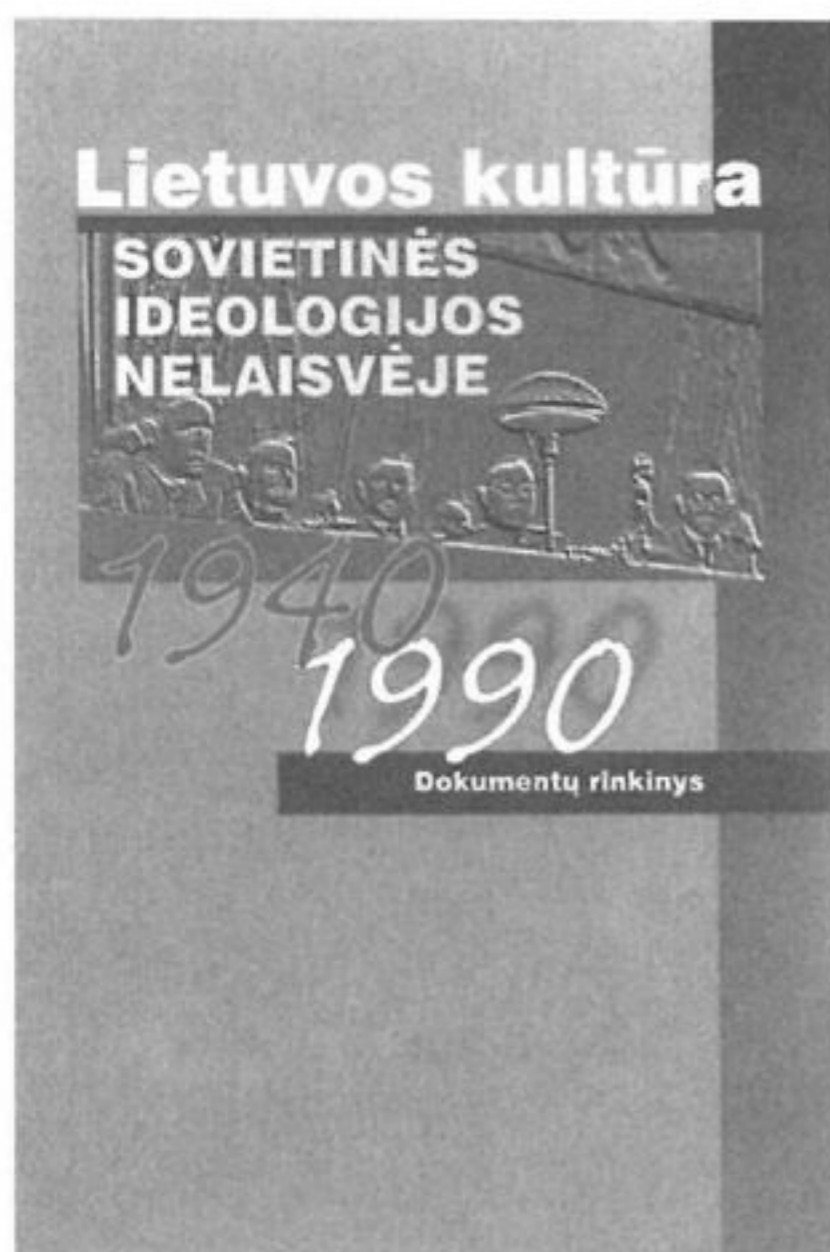
Prieš 65 metus, 1941 m. birželio 23–26 d. vyko sukilimas.

Prieš 60 metų, 1946 m. rugsėjo 25 d. iš Lydžio, Žalčio, Šerno, Vytauto Didžiojo ir Lietuvos laisvės gynėjų rinktinių įkurta Jungtinė Kęstučio apygarda. Apygardos vadu išrinktas **Juozas Kasperavičius-Visvydas**.

Prieš 55 metus, 1951 m. spalio 2 d. vyko masinis Lietuvos gyventojų trėmimas.

Lietuvos kultūra sovietinės ideologijos nelaisvėje 1940–1990: Dokumentų rinkinys [sudarytojai Juozapas Romualdas Bagušauskas ir Arūnas Streikus], Vilnius: Lietuvos gyventojų genocido ir rezistencijos tyrimo centras, 2005, 488 p.

Pokomunistinių visuomenių mentaliteto problemoms šiuolaikiniuose visuomenės moksluose skiriamas ypatingas dėmesys. Kultūrinio gyvenimo raidos analizė yra svarbi šių tyrimų dalis. Ketvirtajame dešimtmetyje Sovietų Sąjungoje susiformavęs kultūros ir jos kontrolės modelis buvo perkeltas ir į 1940 m. aneksuotas šalis, tarp jų – ir į Lietuvą. Totalitarinis sovietų režimas siekė visiškai pakeisti žmogaus sąmonę ir kurti naują, „socialistinę“ kultūrą. Remdamasis marksizmo teze, kad kultūra yra tik socialinių-ekonominių santykių antstatas, sovietų režimas kultūrai taip pat skyrė naujos socialinės ir politinės sistemos legitimavimo funkciją. Tuo jis grindė savo

---

KNYGOS

---

siekį visiškai kontroliuoti kultūrinį gyvenimą. Todėl tyrinėti kultūrinio gyvenimo raidą sovietinėje Lietuvoje neįmanoma, nesuipažinus su sovietų režimo vykdyta kultūros politika, o sovietų valdžios Lietuvoje vykdytos kultūros politikos analizė neįmanoma be pakankamo istorinių šaltinių pagrindo. Jį šiuo atveju daugiausia sudaro archyviniai valdžios institucijų dokumentai.

Nors po Nepriklausomybės atkūrimo Lietuvoje jau pasirodė kelios dokumentų, atskleidžiančių kultūros sovietizavimą, publikacijos, tačiau šioje srityje dar yra nemažai spragų. Pirma, labai mažai paskelbta septintojo–devintojo dešimtmečių dokumentų. Antra, publikuoti dokumentai atskleidžia ne visas kultūrinio gyvenimo sritis. Daugiausia tai su literatūros sovietizavimu susiję dokumentai, o dailės, teatro, kino reglamentavimas, istorinės atminties klastojimas, tautinio tapatumo naikinimas ir kiti dalykai atspindimi labai menkai. Trečia, dauguma iki šiol paskelbtų dokumentų yra ne politiką formavusių, o tik jos vykdyme dalyvavusių žemesnių valdžios grandžių dokumentai.

Rengiant šį rinkinį stengtasi atsižvelgti į visus minėtus trūkumus. Pagrindinis tikslas buvo atskleisti sovietų režimo Lietuvoje vykdytos kultūros politikos visumą, atrenkant, sudarytojų nuomone, svarbiausius politiką formavusių institucijų dokumentus, apimančius kuo platesnį kultūrinio gyvenimo reiškinių spektrą. Dokumentų rinkiniui buvo atrinkti informatyviausi LKP(b) CK, NKGB–MGB–KGB, Glavlito ir Kultūros ministerijos dokumentai, kurie dabar saugomi Lietuvos ypatingojo ir Lietuvos literatūros ir meno archyvų fonduose. Tai direktyvinio pobūdžio nutarimai, jų vykdymo ataskaitos, informacijos apie Lietuvoje vykusius kultūrinio gyvenimo procesus. Dokumentuose atsispindi ne tik

literatūros, meno ir mokslo sovietizavimas, bet ir pastangos deformuoti kolektyvinę atmintį, politinės propagandos organizavimas, izoliavimas nuo Vakarų kultūrinės įtakos bei kitos temos. Į rinkinį nebuvo įtraukti dokumentai apie švietimo sistemos sovietizavimą, nes jų yra pakankamai daug, kad būtų galima parengti atskirą leidinį.

Rinkinį sudaro 121 dokumentas, apiman-
tis visą sovietinį laikotarpį. Rinkinys suda-
rytas chronologiniu principu, kuris leidžia
atskleisti kiekvieno istorinio laikotarpio spe-
cifiką, parodyti, kokie klausimai buvo pabrė-
žiami vienu ar kitu laikotarpiu, kaip keitėsi
komunistų partijos struktūrų požiūris įvai-
riais tautos dvasinio gyvenimo aspektais.

Atitaisymas

Leidinio „Genocidas ir rezistencija“ 2005 m. 2(18) nr. 182 p. paskelbta informacija apie Alfonsą Urbonavičių-Struną yra netiksli (jis nėra buvęs Šatrijos rinktinės vadu) ir klaidinga.

A. Urbonavičiui-Strunai (g. 1924 m. Telšių aps. Telšių vlsč. Judrėnų k.) LGGRTC gene-
ralinės direktorės 2002 m. lapkričio 14 d. įsakymu Nr. 129 yra pripažintas kario savanorio
teisinis statusas po mirties kaip Lietuvos partizanui, žuvusiam kovos lauke, o Lietuvos Res-
publikos krašto apsaugos ministro 2002 m. gruodžio 4 d. įsakymu Nr. 1818-K dėl karinių
laipsnių suteikimo kariams savanoriams A. Urbonavičiui suteiktas kapitono laipsnis.

A. Urbonavičius buvo Žemaičių apygardos Šatrijos rinktinės štabo adjutantas, štabo virši-
ninko Kazio Andriuškos-Linksmučio pavaduotojas. 1950 m. gegužės 22 d. MGB likvidavus
Šatrijos rinktinės vadą ir štabo viršininką Kazį Andriušką, jis perėmė vadovavimą štabui.

Pagal gautus operatyvinius duomenis LSSR MGB Telšių r. skyrius 1950 m. spalio 1 d.
surengė karinę-čekistinę operaciją Telšių aps. Pušinės miške ir kautynių metu nušovė keturis
partizanus, tarp jų Žemaičių apygardos Šatrijos rinktinės štabo viršininką A. Urbonavičių-
Struną, partizanavusį nuo 1948 m. kovo mėn.

Žuvus A. Urbonavičiui-Strunai, Šatrijos rinktinės štabui ėmė vadovauti Ignas Čėsna-Žen-
tas, o jo adjutantu tapo Adolfas Liauksminas-Zenis (g. 1922 m.); pastarasis iš tikrųjų ir yra
MGB vidaus agentas, slapyvardžiu Žirnis, buvęs partizanų būrio ryšininkas.

MŪSŲ AUTORIAI

GEISTAUTAS GEČIAUSKAS

istorijos bakalauras,

Lietuvos ypatingojo archyvo darbuotojas

ARŪNAS STREIKUS

humanitarinių mokslų daktaras,

LGGRTC programų koordinatorius

MINDAUGAS TAMOŠAITIS

istorijos magistras,

Vilniaus pedagoginio universiteto

Lietuvos istorijos katedros asistentas

HEKTORAS VITKUS

Klaipėdos universiteto doktorantas

VOLODYMYR VJATROVIČ

Ukrainos išsivadavimo judėjimo tyrimo centro

direktorius

Žurnalo „Genocidas ir rezistencija“ autorių dėmesiui

Tekstas turi atitikti moksliniam straipsniui keliamus reikalavimus: nurodomas tyrimų tikslas, objektas, metodas, pateikiamos išvados ir trumpa santrauka lietuvių kalba vertimui į anglų kalbą; įvadinėje dalyje turi būti istoriografijos apžvalga.

Straipsnio tekstas turi būti Word 98 formato, raidžių dydis – 12, tarpai tarp eilučių – 1,5, atstumai iš kraštų – po 2 cm.

Straipsnių apimtis neturėtų būti didesnė negu 1,0–1,5 autorinio lanko.

Žurnalo „Genocidas ir rezistencija“ redakcijos adresas:

Didžioji g. 17/1,
LT-01128 Vilnius
Lietuva

Adresas internete: www.genocid.lt

Elektroninio pašto adresas: arvydas@genocid.lt

Faksas: (370-5) 2791 033

Telefonai: (370-5) 2791 036, (370-5) 2791 038

Ketvirtame viršelio puslapyje –
antkapinis paminklas Utenos r. Saldutiškio sen. Kirdeikių k. kapinėse
slapta palaidoto 1945 m. sausio 10 d. kautynėse žuvusio
Vytauto apygardos Tigro rinktinės bataliono vado Mykolo Vilučio-Klevo atminimui.
Pastatytas 2001 m. liepos mėn. Autorius V. Šimonėlis.

GENOCIDAS IR REZISTENCIJA
LGGRTC leidinys
2006, 1(19)

Viršelio dailininkas *Alfonsas Žvilius*
Redaktorė *Rima Dulkinienė*
Dailininkė-maketuotoja *Dalė Dubonienė*

SL 2015. 2006 05 19. 11,5 sp. l. Užs. Nr. 840
Išleido Lietuvos gyventojų genocido ir rezistencijos tyrimo centras,
Didžioji g. 17/1, LT-01128 Vilnius
www.genocid.lt
Spausdino Standartų spaustuvė, S. Dariaus ir S. Girėno g. 39, LT-02189 Vilnius

Kaina sutartinė

ŠIAME LEIDINYJE:

Arūnas Streikus

IŠEIVIJOS IR UŽSIENIO
ORGANIZACIJŲ PARAMA
KATALIKŲ BAŽNYČIAI SOVIETŲ
OKUPUOTOJE LIETUVOJE

Geistautas Gečiauskas

LIETUVOS PARTIZANŲ
TIGRO RINKTINĖ:
PAVALDUMAS, STRUKTŪRA
IR VEIKIMO TERITORIJA

Mindaugas Tamošaitis

KAIRIOSIOS LIETUVIŲ
INTELIĞENTIJOS VEIKSMAI
LIETUVOS OKUPACIJOS
IŠVAKARĖSE IR PIRMOSIOMIS
OKUPACIJOS DIENOMIS

Hektoras Vitkus

MEMORIALINIŲ VIETŲ
VEIKSNYS HOLOKAUSTO
ATMINIMO KULTŪROJE:
SAMPRATOS GAIRĖS
IR TYRIMO METODAI

Volodymyr Vjatrovič

UKRAINIEČIŲ SUKILĖLIŲ
ŽYGIS Į BALTIJOS ŠALIS
